

विज्ञप्तिः ।

व्यभिचरनेतत्प्रथमस्कन्धे यत्प्रस्तावनादिपञ्चाव्यस्यऽऽवेदनस्य प्रकाशकसमयप्राप्तत्वेऽप्यावश्यक-
त्वेऽपि समस्तायाः श्रीमुद्रोपनिषाः प्रकाशनसौभाग्यलाभे तदुपहरिष्याम इति ।

विशेषस्तु—प्रवलतमेनोदरामयेन क्षणमप्यलब्धसौस्थ्येन चिरस्य विस्मृता इव सर्वेऽपि व्यापारा
इति द्वितीयस्कन्धप्रकाशेऽपि भहदेव विलम्बितं जनेनाऽनेन । अथुना तु विलम्बासहिष्णूनां साम्प्र-
दायिकानां विज्ञोभसि च बुद्धाऽऽमयायिना च तत्संशोधनादिसमस्तव्यापारागामेकाकिनाऽशक्यानुष्ठानत्वे
सकृत्स्वयं ग्रन्थं संशोध्य वर्णप्रथकैः कृतानां तत्प्रत्याज्ञायानां शोधने,—कर्मण्यस्मिन् परिनिष्ठितान्
पण्ठाकरोपाङ्गाञ्छ्रीवासुदेवशास्त्रिमहाभागानप्राञ्छिषि ।

स्कन्धश्चाऽयं चतुर्भिः पुस्तकैः शोधितः । तत्र कलमसञ्ज्ञं ग्रन्थं श्रीमद्भारतकृष्णशुद्धाद्वैतपुस्तकालय-
सम् । अन्यच्छ्रीचन्द्रावतनुत्रिदम् ।

प्रशिव —

महर्षीबलभद्रचाम्पा,

क० कर० क० सु० क० न० वि०

वेदान्तविधानिधिः ।

श्रीगोवर्द्धनोद्धरणधीराय नमः ।

श्रीपालकृष्णाय नमः ।

श्रीभागवतगूढार्थप्रकाशनपरायणाय नमः ।

श्रीपितृप्रवर्तितपथप्रचारसुविचारकाय नमः ।

श्रीभागवतप्रतिपदमणिवरभावांशुभूपितमूर्त्तिश्रीमद्ब्रह्माचार्यचरणविरचिता

श्रीसुबोधिनी ।

(द्वितीयस्कन्धः)

स्कन्धे तु प्रथमे प्रोक्तास्त्रिविधा स्यधिकारिणः ।
तेषां कर्त्तव्यनिर्द्धारो द्वितीये विनिरूप्यते ॥ १ ॥
तस्मिन्निर्द्धारिते पञ्चात्मिकाविषयसङ्ख्या ।
अग्रे च तां प्रवक्ष्यामस्तृतीयादिभिरुक्तैः ॥ २ ॥
निर्द्धारणेऽङ्गवित्तयं वस्तुनिर्द्धारणं पुरा ।
अद्वा चैव विमर्शश्च वस्तुनिर्द्धारणं पुनः ॥ ३ ॥
प्रमाणेन प्रमेयेण साधनेन फलेन च ।
एकत्र मानमेवे हि फलं साधनमेकतः ॥ ४ ॥
अतोऽत्र वस्तुनिर्द्धारं पञ्चापवृत्तितयं मतम् ।
अद्वाऽपि द्विविधा लोके श्रोतृचक्षुर्बिभेदतः ॥ ५ ॥
फलोपकार्यद्वमेतन्नाऽधिकारे तनो विशेत् ।
विमर्शोऽपि द्विधा पूर्वमुत्पत्त्या चोपपत्तितः ॥ ६ ॥
त्रिविधे ह्येतत्तत्र पटध्यायास्ततो दश ।
तत्र तु प्रथमेऽध्याये कर्त्तव्यं विनिरूप्यते ।
वस्तुनस्तत्त्वनिर्द्धारो मानमेवविभेदतः ॥ ७ ॥

पूर्वस्कन्धेऽधिकारनिरूपणे परीक्षितो गुरुराधिकारं निरूप्य तेन किं कर्त्तव्यमित्यनेक्षायां
भगवत्कृपया सत्सङ्गे सति सर्वतत्त्वविज्ञानार्थं प्रश्नः कर्त्तव्य इति प्रथमं प्रश्नद्वयं कृतम् । सर्वात्मना
किं कर्त्तव्यं प्रियमाणैश्च किं कर्त्तव्यमिति । सर्वात्मना कर्त्तव्यं नाम यस्मिन्नहृते कोऽपि पुरुषार्थो न
मिच्छति तत्सर्वात्मना कर्त्तव्यम् । तत्राऽधिकारिणो न निर्द्धारिताः । ते चोत्तरदानसमये निर्द्धारणीयाः ।

प्रियमाणानां कर्तव्यनिर्द्धारो द्वितीयः । ये पुनः श्रोतव्यादिष्व पदार्थाः पृष्टास्ते यथावयमेतन्निरूपणेनैव निरूपिता भविष्यन्ति । कांश्चिदग्रे निरूपयिष्यामः । अतो द्वयं निरूपणीयम्—सर्वात्मना कर्तव्यं प्रियमाणैश्च कर्तव्यमिति । तदर्थं सर्वेषां वस्तूनां याथात्म्यं निरूप्यं फलमुखमङ्गं त्रैधा निरूप्या विचारश्च निरूप्यः । एतेषामावश्यकत्वं तत्तत्प्रकरणे निरूपयिष्यामः । तत्र सर्वात्मना कर्तव्यनिर्द्धारं चतुर्दशश्लोकैराह—**वरीयानित्यादिभिः ।** कर्तव्यनिरूपणात्पूर्वमभिनन्दनं कर्तव्यं प्रश्नस्य हेतुत्वार्थम् । यथा क्षुधितस्याऽन्नदानं तथा साकाङ्क्षस्य कर्तव्यकथनम् । अधिकारनिर्द्धारश्च कर्तव्यः । विशेषतः पूर्वं प्रश्नशेषतया अनिरूपणात् । प्रश्नापूर्वकारिणं प्रवर्तयन्फलमनिरूप्य विधिः प्रवर्तयितुं न शक्नोति । अतः फलनिर्द्धारार्थमधिकारो निरूपणीयः । तत्र दोषत्रयं निराकार्यम् । तदर्थं त्रयः श्लोकाः । तत्र प्रथमं प्रथममभिनन्दति—

श्रीशुक उवाच—

वरीयानेष ते प्रश्नः कृतो लोकहितो यतः ।

आत्मवित्सम्मतः पुंसां श्रोतव्यादिषु यः परः ॥ १ ॥

वरीयानिति । श्रोतव्यादिषु प्रश्नेषु मध्ये यः प्रथमतः पृष्टः सर्वात्मना किं कर्तव्यमिति एष प्रश्नो वरीयान् श्रेष्ठः । उत्तमत्वे हेतुमाह । यतः स तु ते तबोपकाराय । अन्ये त्वन्येषाम् । अस्मिन्नर्थे महतां सम्मतिमाह—**आत्मवित्सम्मत इति ।** आत्मविदामप्ययं प्रश्नः सम्मतः । अनेनाऽत्र प्रश्नोचरे बुद्धेर्भरोदय इति सूचितम् । किञ्च । पुंसां सर्वेषामेव विचारकाणां स्वतन्त्राणामयं प्रश्नः सम्मत इति सम्मत्तः । तस्मादत्रोत्तरं कवयिष्यामीति भावः ॥ १ ॥

इदानीं फलप्रेप्सुमधिकारिणं निर्द्धारयितुं सर्वेषामेकं कर्तव्यं नाऽस्तीत्याह—

श्रोतव्यादीनि राजेन्द्र नृणां सन्ति सहस्रशः ।

अपश्यतामात्मतत्त्वं गृहेषु गृहमेधिनाम् ॥ २ ॥

श्रोतव्यादीनीति । अग्रिमप्रश्नानामभिनन्दनादौषता सूचितैव । तथापि यदि राज्ञस्तन्ना-
ऽऽकाङ्क्षा दृष्टा भवेत्तदा प्रथमोत्तरमुच्यमानं न सम्प्रदायमन्येत । अतोऽधिकारनिरूपणप्रस्तावे श्रोतव्यादीन्यपि निराकरोति । राजेन्द्रेति सम्नोषनात्—बहुविधाः पुरुषास्त्वयैव दृष्टा बहूनि च शास्त्राणि, तत्र तव तेषां वा न कोऽपि पुरुषार्थः सिद्ध इति तदनुभवस्य सम्मतिः प्रदर्शिता । प्रश्ने नृभिरिति वचनात्तन्नापनापोचरेऽप्याह । तर्हि तानि कुतो न यत्कव्यानि ? तत्राऽऽह—**सन्ति सहस्रश इति ।** मत्कथनात्पूर्वमेव मत्कथनमनवेष्य सहस्रशः सन्ति । सामान्येषु स्वाभिप्रेतानाम-
प्रवेशार्थमाह—**अपश्यतामात्मतत्त्वं चामिति ।** आत्मनस्तत्त्वमनोरोपित रूपम् । तन्वास्त्राभावाद-
पश्यताम् । लोकव्यवहारेणाऽऽत्मा आरोपित एव दृश्यते देहादिरूपः संवलितो वा । ननु कथमुपाये
दिपमाने ते आत्मतत्त्वं न जानन्ति ? तत्राऽऽह—**गृहेषु गृहमेधिनामिति ।** तैर्विविक्तात्मस्वरूपां
ज्ञात्वा किं कर्तव्यम् । ते हि गृहमेधिनः गृह एव पर्यवसितमतयः । तेषां गृहोपयोगि यत्तत्त्वेन

ज्ञातव्यम् । विविक्तात्मा तु गृहस्य बाधकः । अतो न ज्ञातव्यः । गृहेष्विति निमित्तसप्तमी तेषां गृहेषु
 बुद्धिरस्ति गृहैकनिष्ठा भविष्याम इति । अतो गृहाः प्राप्तव्याः । तस्माद्यथैव सुद्धा गृहसिद्धि-
 स्त्वमेव बुद्धिं सम्पादयन्ति । सा च लोकसिद्धयर्थैरेव पुष्टा नाऽस्मद्वाक्यमपेक्षते । अतस्तद्विषयकस्तत्र
 प्रश्नो न साधुः । अनेन श्रियमाणविषयको यः प्रश्नः स न स्तुतो न वा निन्दित इति तदुत्तरमग्रे
 वक्ष्यतीति सम्भाव्यते ॥ २ ॥

ननु केवलं गृहार्ये कथं तेषां बुद्धिः ? सद्बुद्धिसाधनानां विद्यमानत्वात् । तत्राऽऽह—

निद्रया ह्रियते नक्तं व्यवायेन च वा वयः ।

दिवा चाऽर्थेहया राजन् क्रुदुम्बभरणेन वा ॥ ३ ॥

निद्रया ह्रियते नक्तमिति । सत्सद्बुद्धिसाधनीभूतः समय एव तेषां नास्ति । तत्समयस्या-
 ऽन्यैरेवाऽपहारात् । तदाह । निद्रा चेष्टा चाऽऽर्द्धश आसुर्द्वैतवत्तौ । तत्र निद्रया नक्तं वयो ह्रियते ।
 रात्रिसम्बन्ध्यासुरज्ञानेन गच्छति । दिवा च दिनसम्बन्ध्यासुरर्थेहया गच्छति । अज्ञानादन्यथा
 ज्ञानाच्च सर्वमासुर्गच्छतीत्युक्तं भवति । ननु न सर्वा रात्रिर्निद्रया गच्छति ? तत्राऽऽह—व्यवायेन
 च वेति । चकारात्साधनेन । वेति प्रकारद्वयं परित्यज्य नाऽन्यः पक्षस्तेषु सम्भावितः । वयः-
 शब्देन मुख्यार्थसाधनीभूतमासुस्त्वारूपमेव । तत्रैतत् जरठः किं नु सावयेत् । याजो वा । अर्थेहया ।
 गृहस्य मूलं धनम् । चकारान्निद्रया । अर्थार्थं त्रयमेव सिद्धेऽर्थे क्रुदुम्बभरणेन वा ॥ ३ ॥

ननु वैराग्यसाधनानां जायमानत्वात्कथं तेषां गृहे विचिकित्सा न जायते ? तत्राऽऽह—

देहापत्यकलत्रादिष्वात्मसैन्येष्वसत्स्वपि ।

तेषां प्रमत्तो निधनं पश्यन्नपि न पश्यति ॥ ४ ॥

देहापत्येति । त्रयो गृहे मुख्याः । देहः पुत्रो भार्या च । तन्मूलका अन्ये । ते च स्वभावतो
 गुणतश्च दुष्टाः । यत् आत्मनाशकाः । ये हि यस्य परिकरा भवन्ति ते तं पोषयन्ति । एत आत्म-
 सैन्यान्यात्मानमेव शत्रुभिर्धातयन्ति । अतोऽसन्तः । ननु किमतो मयेवम् ? एवमेतदित्याह । ते
 द्वात्मघातदोषेण धनेन पोषिता निधनं प्राप्नुवन्ति । तदा दुष्टानां नाशदात्मविधो भवेत् । तदन्तःस्व-
 दोषाच्च जायते इत्याह—प्रमत्त इति । यथा अल्पन्तं मदिरामतो गतमपि बलं स्पृष्टन्नपि देहं
 बलमगमनं नाऽनुसन्पते तथाऽयमपि मृतानपि तान् पश्यन् जीवत इव तदर्थं त्रयते । तस्माद्वा-
 ह्यान्तरदोषव्याप्तत्वादायुषो वृथा खयाद्गृह एव पर्यवसितबुद्धित्वात्तेषां श्रोतव्यादि न प्रष्टव्यमित्यर्थः ।
 बुद्धिश्चाऽऽयुश्च दोषाणामभावः कारणं यतः । यस्य नैते भविष्यन्ति तस्य नाऽस्त्य-
 धिकारिता ॥ ४ ॥

एवं प्रथममिदं साधारणं परिहृत्याऽपवधिच्छतामुपायगाह—

तस्माद्भारत सर्वात्मा भगवान् हरिरीश्वरः ।

श्रोतव्यः कीर्तितव्यश्च स्मर्तव्यश्चेच्छताऽभयम् ॥ ५ ॥

तस्मादिति । यस्मादाद्य एव पक्षः समीचीनः यस्मादन्यविषयकत्वाऽसमीचीनस्तस्मादेषां संसाराद्वयमस्ति तद्वयनिवृत्त्यर्थं च यतन्ते तेषामभयमिच्छतां भगवान् श्रोतव्यः । यद्यप्यत्र मुक्तिर्वक्तव्या तथापि यद्विमुखस्य बुद्धिर्युक्तिमपि न गृह्णातीति स्वभावतोऽधिकारी वक्तव्यः । तदाह । भारतेति विशिष्टाधिकारयोक्तमुक्तविश्वासाय । “दौष्यन्तिरत्यगान्मायामि”ति भरतस्य मायामोहाभावाच्चतुर्थपुरस्सरं तद्वशोत्पन्नानामपि मायामोहाभावादुक्तविश्वासः । ननु वैदिकविधिविधानानामभिहोशदीनामात्मविज्ञासाया वा कथनं परित्यज्य कथं भगवच्छ्रवणं विधीयते ? अवैदिकत्वात् । तत्राऽऽह—सर्वात्मेति । प्रमाणपलायनेपचलं महदित्यत्रे वक्ष्यते । प्रमेये च शुक्तिर्वलिष्ठा । तथैषा शुक्तिः । अभयप्रेप्सवस्तैर्वर्णिका एव भवन्तीति नाऽस्ति नियमः । अन्येषामपि कृतपुण्यपुञ्जानामभयेच्छासम्भवात् । अतस्तेषामुपायो वेदे नोक्त इति तदर्थं वक्तव्ये साधने तेनैव साधनेन प्रैवर्णिकानामपि पुरुषार्थसिद्धान्तावश्यकत्वात्साधनाच्च सर्वोपायोग्येक एवोपायो वक्तव्यः । स च सर्वात्मत्वाद्भगवत्तत्त्वविषय एव कश्चिद्वक्तव्यः । न हि संसाऽऽत्मा कस्यचित् श्रोतव्यः । “आत्मा या अरे श्रोतव्यः” “आत्मलाभास्त परं विद्यते” “तरति शोकमात्मचिदि”ति श्रुतेः । तत्र स्वत्वात्मश्रवणे बोध्यमाने बोधकस्य वाक्यापर्ववसानमेव स्यात् । आत्मसु प्रकृतिविहृतिभावमावाह । तस्मात्सर्वेषामेकत्रे य आत्मा भवति स एव श्रोतव्यः । अतः श्रुतावप्यात्मपदं सर्वान्मुपराह । न च जातिवाचकत्वमात्मपदस्य । तथा सति व्यक्तिरूपस्य स्वस्य गौणत्वेनाऽश्रौतत्वात्क्रियावज्ज्ञानेऽनुपपत्त्यभावाच्च नाऽऽत्मनः कार्यं सिद्धेत् । सहतिऽप्यात्मज्ञानस्य विद्यमानत्वाच्चतौ प्रकारविशेषसाऽनुक्तत्वाज्ज्ञानार्थं प्रयासो व्यर्थः स्यात् । श्रुतिश्रोपचरिता भवेत् । अतः सर्वाल्लेख्य श्रोतव्यः । तस्य शरीरस्य च भेदाभावाच्च स्वस्य गौणता । किञ्च । “फलमत उपपत्तेरि”ति न्यायेन न केवलं ज्ञानमात्रेण फलम् । किन्तु श्रवणादिभिर्ज्ञाते ब्रह्मणि तत्फलं प्रयच्छति । तैवेन्द्रिर्मकं शरीररूपं वा स्यात् फलदाने असमर्थमेव स्यात् । अतः फलदानसमर्थरूप एवाऽऽत्मा श्रोतव्य इत्याह—भगवानिति । पद्वैश्वर्यसम्पन्नो ननु भ्रान्तशालैः प्रतिपन्नः । वेदाद्योऽप्ययमेवेत्यदिप्यम् । किञ्च । फलं दुःखमात्रः सुखम् । तत्र प्रथमं दुःखाभावो मृग्यः । बुद्धेस्तत्रैव प्रथमं प्रवृत्तेः । तत्र श्रवणस्य तत्साध्यज्ञानस्य वैकफलत्वे सर्वफलत्वे वा आहारपृथक्त्वेन सर्वफलत्वनिर्द्धाराप्ययमं जाते साक्षात्कारे दुःखनिवृत्तौ परमानन्दो न स्यात् । परमानन्दे वा स्वर्गादिमुल्लवदुःखनिवृत्तिर्न स्यात् । सन्निधौ शिष्टत्वेऽपि फलदातृत्वाद्भगवतो ह्यं न प्रयच्छेत् । अन्यथा आहारपृथक्त्वस्याप्यो भज्येत । अतः श्रवण एव तादृग्विषयो वक्तव्यः । यस्तृणयूरूपो भवति । तदाह—हरिरीश्वर इति । इतिलेन सर्वदुःखदुःखत्वेनेधरत्वेन सर्वफलदातृत्वेन च श्रोतव्यः । “तं यथा यथोपासत” इति श्रुतेः । अतो धर्मपतुष्टयमुक्तत्वेन गुणोपसंहारन्यायेन तादृशः श्रोतव्य इति विषयं प्यावर्तकधर्मः परिच्छिद्य तत्र कर्तव्यमाह श्रोतव्यादिप्रथमम् । नन्वस्य शायस्य भक्तिफलकत्वाच्चपणादिकं न धर्मरूपम् । उत्तमवक्त्ररूपभाव । अतो नवविधा भक्तिः कर्तव्यत्वेन वक्तव्या । तत्त्वमे

त्रयमेवोच्यत इति चेत् ? सत्यम् । नवविधमतेर्वक्तव्यत्वेऽपि प्रेमान्तरमावित्वादन्येषां त्रयमेवोक्तम् ।
 त्रिभिः स्नेहे जाते अन्येषां कर्तव्यता अनुक्तसिद्धेव । ननु मगवाञ्छ्रोतव्य इति कोऽर्थः । तद्वाचकाः
 शब्दाः श्रोत्रेण ग्राह्यास्तेषामर्थो वा ज्ञातव्यः । अग्निप्रावो वा । सर्वेषां वा केषाञ्चिदेव वा । जाये
 विधिव्यर्थः । प्रमाणवस्तुपरतत्त्वेन ज्ञानस्य श्रोत्रेन्द्रियवतो यतः कुतश्चिच्छब्द उच्चारिते ज्ञानं भवि-
 स्यत्येव । गृहीतसङ्केतस्य तु पुनरर्थज्ञानमपि भविष्यति । न च तत्सम्पादने यतः कर्तव्य
 इति । दैवगत्या यत्नं विनाऽपि सर्वेषां तत्सम्भवात् । अथ सर्वदा ? अशक्त्याऽसम्भवात् । जीव-
 नानुपपत्तिश्च । किञ्च । मगवद्वाचकानां सर्वेषां पदवाच्यत्वानामेकेनोपस्थापयितुमशक्यत्वापत्तिवित्त्वा-
 वाच्यमात्रस्य सर्वजननितादवक्तव्यत्वम् । अथ शक्तितात्पर्यनिर्द्धारः पदवाच्ययोः श्रवणम् । तथैव
 कीर्तनं स्मरणं चेति चेन्न । सर्वेषां पदवाच्यत्वानामनुपपत्तितौ तन्निर्द्धारस्याऽशक्यत्वात् । यत्किञ्चित्पद-
 वाच्यमात्रस्य तु शक्तितात्पर्यनिर्द्धारः सर्वजननि इति नोपदेशो युक्त इति ? मैवम् । श्रोतव्यविषय-
 यत्वेन लीला दशविधा पुनः । उक्तैव वास्तुदेवस्य तदर्थमपरा कृतिः । शक्तिनात्प-
 र्यनिर्द्धारः सामान्येन पदादिगः । क्रियते स्कन्ध एवाऽत्र तेन नाऽत्रोक्तदूषणम् ।
 मगवान् दशविपलीलायुक्तः श्रोतव्यः । अन्यया विषयवाचकपदचतुष्टयेनैव श्रवणसिद्धेर्विधैर्धैर्य-
 स्यात् । तृतीयादिदशस्कन्धकृतवैधैर्यं च । तावता शक्तितात्पर्यनिर्द्धारः सामान्यन्यायेन ध्याकरण-
 वन्मीमांसावचाऽत्रैव क्रियते । तस्मान्न कोऽपि दोषः । एते हि चत्वारो गुणा अधिकारिफलनिरूप-
 कलेनोक्ताः । न तु श्रोतव्यत्वेन । अवच्छेदकत्वेनैव तदुपयोगात् । गुणानामानन्त्येऽपि यथा दशश्री-
 लसु सर्वप्रवेशस्तथोत्तरत्र वक्ष्यते । अनुप्रवेशेऽपि यथाऽऽनन्त्यं तथाऽपि वक्ष्यते । अथाऽत्र अर्थं न
 विधातव्यम् । एकैव प्रेमद्वारा अमवसिद्धेः । न च मिलितानां त्रयाणां साधकत्वम् । परीक्षिणि
 तदभावेनाऽभयमावप्रसङ्गात् । श्रवणस्याऽऽवश्यकत्वाच्च न विकल्पेनाऽनेकविधानमिति वाच्यम् ।
 अत्रोच्यते । त्रयाणामन्योन्यानिर्वाहकत्वेन विधानम् । तथाहि । कीर्तनविधाने श्रवणमेव न निर्वहेत् ।
 न चाऽध्ययनविधिवदेकविधानेनाऽन्यप्राप्तिरिति वाच्यम् । अव्यापनस्य संसारिकर्तव्यत्वेन विधिं
 विनाऽपि वृत्तित्वेन प्राप्तत्वात् । न चाऽत्र तथा । श्रवणेन कृतार्थस्य कीर्तने प्रवृत्त्यनुपपत्तेः । तर्हि
 कीर्तनमेव विधीयताम् । श्रवणं त्वर्थदेव भविष्यतीति । न । परीक्षिणि तदभावात् । अमये बलन्नग्या-
 भावाच्च । तस्माच्छ्रुतादीनामतिनिरेषणापामपि कीर्तने प्रवृत्तिमिद्वयं कीर्तनविधानम् । तदैव श्रवण-
 सिद्धिः । फलं तु प्रत्येकमेव । अमयं तु मगवद्व्यवहारम् । तदैव सर्वमयनिवृत्तेः । तर्हि स्मरणं न
 विधातव्यम् । न च श्रवणान्तरमस्मरणे विस्मरणात्कीर्तनानुपपत्तिरिति वाच्यम् । अन्यत्वेन
 विध्यनुपपत्तेरिति चेन्न । सकृत्कृतकीर्तनस्याऽपि विस्मरणसम्भवाच्च कीर्तनशेषत्वेन स्मरणभाषानि ।
 विहिते तु स्मरणे श्रवणकीर्तने सदा भवतः । दोषान्तरप्रवेशश्च । किञ्च । त्रयानां देहध्यानपर्यन्तगु-
 तानामेवाऽभयसाधकत्वम् । उत्तरावधिदेहध्यान एव । पूर्वविधिः संसारमयज्ञानम् । “आवृत्ति-
 रसकृद्दृष्ट्यादि”ति न्यायेन स्मरणान्तरव्यावृत्त्यर्थम् । यदापि ब्रह्मे जाते आवृत्तिर्न विधानव्या ।
 खत एव तत्सम्भवात् । अथाऽपि मस्तवत्कदाचिदन्यासक्तिर्मवेत् । न च तथा मूलधिकागमावादेव
 विधिव्यर्थ इति वाच्यम् । तदभावापेक्षेव विधानात् । तस्याप्ययाममयं देहध्यानपर्यन्तं त्रयानामा-
 वृत्तिः कर्तव्या । ननु मनननिदिध्याग्ने कुनो न विहिते । ज्ञाने च माध्यत्वेन कुनो नोक्तम् ।
 “ज्ञानादेव तु कैवल्यमि”ति श्रुतिविरोधश्च । न च ज्ञानस्याऽर्थाभिहितः । तथा नति ज्ञानम्

व्यापारत्वं स्यात् । अथ सेद्वस्य तथात्वेन विवक्षितत्वाच्चेति चेन्न । मनननिदिध्यासनयोरद्वैत्येन श्रवण-
मध्यपातात् । तदत्रैवोत्तरत्र वक्ष्यते । ज्ञानं तु शार्द्धं सिद्धमेव । प्रेम्णा क्रियमाणैरितिभिर्भगवत्साक्षा-
त्कारोऽपि सम्भवति । तथापि श्रवणादीनामेव कारणत्वम् । अन्तिमसाक्षात्कारस्य तु फलान्तरी-
यकत्वात्फलमव्यपातः । न चाऽऽध्यात्मिकश्रवणवच्छ्रवणाद्याहितसंस्कारसमीचीनेन मनसा शरी-
रात्मसाक्षात्कारवद्भगवत्साक्षात्कारो वक्तुं शक्यः । “नाऽहं वेदैरि”ति वाक्यात् । न च शरीरसा-
क्षात्कार एव फलम् । सद्वातादुद्भूतस्य कैवल्यं प्राप्तस्य भगवच्छ्रवणे मुत्स्याधिकारात् । “एतावदरे
स्वस्त्वमृतत्वमि”ति ब्रह्मप्रकरणस्थत्वाद्ब्रह्मात्मविषयकमेव । भगवत्तत्त्व स्वतधत्वाद्वाऽन्येन प्रकारेणा-
ऽऽविर्भावः सम्भवति । यत्तु वाक्यात्संग्रहब्रह्मात्मभावस्फूर्तिस्त्रेण वा सर्वाविधानिवृत्तिः स्वचरिता-
र्धता बोध्यते । तज्ज्ञानदुषेलाणां मनोरथमात्रमेव । शुकसनकादीनामद्याऽपि परिभ्रमणात् । तस्मात्सा-
मुज्य एव सर्वभयनिवृत्तिः । “ब्रह्मैव सन्त्रय्याऽप्येती”ति श्रुतिश्च तमेवादर्थं वक्ति । न चोपनिषदां
वैयर्थ्यम् । अस्वैवाऽर्थेसाऽधिकारिभेदेन प्रकारभेदेन विधानात् । फलं त्येकमेव । “ते प्राप्नुवन्ति
मामेवे”ति वाक्यात् । “वेदैश्च सर्वैरहमेव वेद्य” इति च । “सर्वे वेदा यत्पदमामनन्ति”
“तद्विष्णोः परमं पदमि”ति च । “तदेव ब्रह्म परमं कवीनामि”ति च । तस्माद्वैदिक-
प्रकारेण भगवत्प्रकारेण वा भगवति प्रवेशसौवर्णिकानाम् । अन्येषां तु भगवत्प्रकारेणैव । न च
व्यवक्षितविकल्पः । “किं पुनर्ब्राह्मणाः पुण्या” इति वाक्यात् । “हेतुशोऽधिकतरस्ते-
पामि”ति च । अत एव श्रुतिविप्रतिपेवोऽपि नास्ति । शाण्डिल्यस्य तथा वचनं पूर्वं चित्तशुद्धिस्त-
था न जातेति नोपनिषद्भिः फलोदयः । चित्तशोधकानां वैदिकमार्गे हेतुसाध्यत्वात् । अतः स्वपक्षसा-
पनामाश्रयपरत्वादितरपक्षनिन्दित्यचनानां न तावता श्रुतिविरोधः सम्भवति । तस्मात्सूत्रविचारानुसारि-
वैदिकमार्गेण भगवन्मार्गेण वा यथाधिकारं सर्वेषां परमपुरुषार्थप्राप्तेः सर्वमनवययम् । विधिविशेष-
विचारस्तु न कर्तव्यः । तस्यप्रलयस्य विधावविधानात् । लिङ्गोत्पत्त्यमलकाराणामेव विधौ विधा-
नात् । लोकवेदप्रसिद्धत्वाच्च भगवतो नाऽत्र विधिः सम्भवति । यत्किञ्चास्तत्वाच्च । फलसाधनता तु
तादर्थ्येन विधानात्समर्पित्याहारादेव लभ्यते । वाक्यार्थेसाऽपूर्वत्वाद्वावनापक्षश्च पूर्वमीमांसाभाष्य
एव निराकृतः । अर्थं च तस्यप्रलय आवश्यकते विहितः—“कृत्याश्चे”ति सूत्रेण । प्रभानुगुणश्चाऽयम् ।
तस्माद्भगवत्प्रवेशार्थं यावज्जीवं यथासम्भवं त्रयाणामावृत्तिः कर्तव्येति सिद्धम् । श्रोतव्यः कीर्तित-
व्यश्च । कीर्तितव्यः श्रोतव्यश्च । स्मृतव्यः पूर्वोक्तश्च । एवं प्रतिपादनार्थं चकारद्वयम् । इच्छतेति
पदान्छ्रवणाद्यकरणे अगम्यमेव न भविष्यति न तु तदकरणकृतः प्रत्यवायोऽपीति सूचितम् ॥ ५ ॥

श्रवणसाऽद्वैत्ये श्रुतेः संवादित्वात्स्मरणकीर्तनयोः फलहेतुत्वं साधनीयं वादिविप्रतिपत्तिनिरा-
करणाय । तत्र प्रथममितरासापेक्षत्वात्स्मरणस्य फलसाधकत्वं साधयति—

एतावान्साङ्ख्ययोगाभ्यां स्वधर्मपरिनिष्ठया ।

जन्मलाभः परः पुंस्तामन्ते नारायणस्मृतिः ॥ ६ ॥

एतावानिति । पथ सिद्धान्ताः स्वतधत्वा विहिताः । तत्र श्रुतिवैष्णवौ समप्रधानत्वेनोक्तौ ।
पशुपतिमतस्य कल्पभेदेन तामसपरत्वेनोक्तर्षजनहाग परम्परया यथायथमुपयोगः । कममुक्तिहेतुत्वेन

वा । अतः परं साहचर्ययोगौ धर्मशास्त्रं च सर्वाङ्गत्वेन प्रतिपादितम् । स्वतन्त्रतया ब्रह्ममीमांसायां निन्दितत्वादित्यत्र प्रवेशमलममानाः स्मरणयोगा भवन्तीत्याह । एतावानुसर्ग इत्यर्थः । बुद्धिसमेतच्छब्दार्थं विवृणोति—अन्ते नारायणस्मृतिरिति । अयमेव परो जन्मलागः । स्वधर्मस्य पञ्चाग्निविद्याप्रकारेणोत्तमदेहजननं फलम् । तथा योगसाधयि । “शुचीनां श्रीमतां गेहे योगभ्रष्टोऽभिजायत”-इत्यारम्भ “अनेकजन्मसंसिद्धस्ततो याति परां गतिमि”त्युपसंहाराद्योगेनाऽप्यन्तिमो देहः साध्यते । साहचर्येऽपि—“चहूनां जन्मनामन्ते ज्ञानवान्मां प्रपद्यत” इति वाक्यात् “ज्ञानिभ्योऽप्यधिको मत” इति योगप्रशंसावाक्याच्चाऽन्तिमजन्मसम्यक्त्वमेव । भगवद्दर्शनामपि धृतोपवासादीनां भगवदीयदेहसाधकत्वम् । अतोऽन्तिमदेहे सर्वे उपक्षीणाः । न च सोऽपि देहः स्वरूपसूतः सन्फलसाधकः । किन्तु “अन्ते या मतिः सा गतिरिति” न्यायात् “यं यं चाऽपि स्मरन्भाषमि”ति भगवद्वाक्याच्चाऽन्ते भगवत्स्मरणहेतुत्वेन तदुपयोगः । स चेदस्मदुक्तप्रकारेण यस्मिन्कास्मिन्निदपि देहे सन्ते भगवत्स्मरणं भवेत् तदा “पूर्वात्परयत्नीयस्त्वमि”ति न्यायेन स एव देहोऽन्तिमोऽप्यन्तिमत्वमापद्यमानो लाभत्वेन सम्यग्यते । योगादयश्च स्वस्वमार्गेण दूरफलाः सन्तोऽत्रैव प्रविशन्ति । अतो देहसाधकानां योगादीनां देहस्य चाऽयमेव लाभो यदन्ते नारायणस्मृतिरिति । अतोऽस्य साक्षाद्भगवत्त्ववेद्यहेतुत्वान्नाऽयं विधिषेपतया धृतिसंवा-दोऽपेक्षितः । यद्यपि भगवदीयत्वमपि जन्मलाभस्तथापि ततोऽप्ययं परः । ननु “अपवर्गनात्यन्तिकं परमपुरुषार्थमपि स्वयमासादितं नो एवाऽऽद्वियन्ते भगवदीयत्वेनैव परिसमाप्तसर्वार्था” इति वाक्यविरोध इति चेत् ? तत्राऽऽह—पुंस्तामिति । भगवदीयत्वं हि साक्षाद्भगवदनुग्रहीतानां शुद्धिमार्गीयाणां जन्मलाभरूपमित्युच्यते । इदं तूक्तसाहच्यादिमार्गाणां प्राधा-हिकमर्यादामार्गरूपत्वाच्चिद्विद्वानामपि तथात्वादन्ते या मतिरिति न्यायेनाऽन्ते भगवत्स्मृतौ तस्या-सिर्भवतीति तस्यांश्चात्यत्वमुच्यत इति नोक्तविरोधः । पुंस्तामिति । साधारणानामपीत्यर्थः । अतो महाफलत्वात्स्मरणस्य सर्वदा भगवान्सर्तव्य इति सिद्धम् ॥ ६ ॥

इदानीं कीर्तनस्य तथात्वं साधयति—

प्रायेण मुनयो राजन्निवृत्ता विधिषेधतः ।

नैर्गुण्यस्था रमन्ते स्म गुणानुकथने हरेः ॥ ७ ॥

प्रायेणेति । कीर्तनं तु ततोऽप्यधिकम् । येषामन्तिमं जन्म जातं ये च जीवन्मुक्ताः केवलं गुणातीत एव व्यवसिताः पुनरावृत्तिसम्भावनारहितास्तेऽपि हरेर्गुणानुकथने श्रवणानन्तरमाविनि कीर्तने परमानन्दरसगुणलभमानाः साधनदशायामेवैवं सुखमेतत्साध्यफलदशायां कीदृशं सुखं भविष्यतीति मन्यमाना रमन्ते । स्मेति प्रसिद्धेः । केचन पुनर्मनन एव पर्यवसितमतयः असम्प्रज्ञात-समाधयो वा तस्मिन्नेव सुखे स्थिताः । तेऽपि उत्थानमात्रात् रमन्ते । तद्व्यावृत्त्यर्थं प्रायग्रहणम् । राज-न्निति सम्योचनं तथाभूतशमीकस्मरणाय । अत्र विपर्यसादेव तथा रमणम् । न तु कृतेर्धर्महेतुत्वेन । ते हि कृतिगुणदोषसम्बन्धरहिताः । तदाह—निवृत्ता विधिषेधत इति । विधिहितविशेषा-निवृत्ताः । “द्वयं तथा ब्रह्मणि कर्म न कर्तव्यं”ति न्यायेन प्रसङ्गात् अपि । “दोषवृद्धो मया-

तीत” इति वाक्यात् । विधिसहितनिषेधक्यनेन चैतज्ज्ञापयति “बुधो घालकयक्रोहेद्रि”त्यादि-
वाक्यानि यद्यपि विधिरूपाणि तथाप्यस्याऽग्रे निषेधाभावाच्चेतेषां ग्रहणमिति । नैर्गुण्ये गुणनयातीते
स्वस्मिन्नेव स्थिता । विरोधाभासबोधनार्थं गुणग्रहणम् । तस्मात्स्वतन्त्रपुरुषार्थत्वात्तस्मिन्नेव श्रद्धाऽपि
न कर्तव्या ॥ ७ ॥

एवं युक्त्या द्वयं समर्थयित्वा त्रयस्याऽपि पुरुषार्थसाधकत्वे साधिते युक्तिमूलकमिदमप्रामा-
णिकमिति शङ्का स्यात् । तन्निवृत्त्यर्थमाह—

इदं भागवतं नाम पुराणं ब्रह्मसम्मितम् ।

अधीतवान्द्रापरदौ पितुर्द्वैपायनादहम् ॥ ८ ॥

इदमिति । पुराणमिति प्रमाणम् । भागवतं नामेति तद्वान्तराशेदः । यौगिकश्चाऽयम् ।
तेन भगवता प्रोक्त भगवत्प्रतिपादकं भगवत्फलकं चेति । यस्य दुर्धरं वारयति । ब्रह्मणा वेदेन
सम्मितम् । परब्रह्म वा सम्बन्धितं ज्ञातं यत्र । गुरुपरम्परामाह—**पितुर्द्वैपायनादिति ।** तदानी-
न्तनकालस्य प्राणिबुद्धिनाशकत्वायाऽऽह—**द्रापरदाविति ।** द्रापरस्याऽऽक्षौ । तदानीमपि द्विपरा
बुद्धिर्न जाता । अधीतवानिति वेदवन्नियमेनाऽर्थावबोधपूर्वकमध्ययनमुक्तम् । पितुरिति ।
“**पितैवोपनयेत्पुत्रमिति**” न्यायेन उपनयनाध्यापनयोरैककर्तृकत्वादध्ययनप्रकारः सर्वोऽपि मुस-
म्भ इति सूचितम् ॥ ८ ॥

तन्वत्स्याऽध्ययनस्य वेदवत्सामग्रीश्रवणादिदमपि विचार्यमेव । अतो नाऽनेन केवलेन निर्द्धारितार्थः
प्रतिपत्तुं शक्य इत्याशङ्क्याऽऽह—

परिनिष्ठितोऽपि नैर्गुण्य उत्तमश्लोकलीलया ।

गृहीतचेता राजर्षे आख्यानं यदधीतवान् ॥ ९ ॥

परिनिष्ठितोऽपीति । ममाध्ययनं न बालवत् । किन्तु विचारपूर्वकम् । प्रथमतोऽधिकार एव
मया विचारितः । ममेदं कर्तव्यं नयेति । तत्र सर्वस्याऽध्ययनस्य—**“आत्मलाभाच्च परं विद्यत”**—
इत्यादिश्रुतिमिरात्मपर्यवसानाद्गुणातीतसमाधिरूपे मिलं स्थितः सन् । भागवतस्य च रसमनुभूय
तस्याऽप्राकृतत्वं ज्ञात्वा यथा ब्रह्मणि लीनो न समाप्यवसां भजेते तथा ब्रह्मरसादप्यधिकरसेत्या-
द्गुणैर्गृहीतचेताः आख्यानमधीतवान् । आकरसो यो रसः स स्वस्थाने स्थितः स्वस्मिन्नागतान्प्रति
न स्वात्मानं तथा प्रकाशयति । किन्तु केवलधर्मरूपेण प्रकटः । नूत्ये पात्रस्थपेयजले च दर्शनात् ।
यदा भगवांलीलारूपेण प्रकटो जातस्तदा तस्यां लीलायां यो रसः स एव रसो ब्रह्मणि पर नाऽ-
भिव्यक्त इति निश्चितः किमर्थं तदाशया स्वीयते तदपेक्षयाऽपीदानीमेव रसः कथं न पीयत इति
विचारसहितलीलया गृहीतचित्तत्वम् । इममर्थमाह—**उत्तमश्लोकेति ।** उत्तमैः श्लोकयुत इति
भगवानुत्तमश्लोकः । गुणकल्पादेव भगवतः स्तोत्रमपि जनैः सह सम्बन्धोऽपि । तस्माद्यः कश्चन
भगवत्स्वरूपात्मको रसो निरतिशयत्वेऽपि सातिशयः स्वाऽभिप्यक्त्या मोक्षव्य इति येषामिच्छा
तैर्लीला श्रोतव्येति निर्द्धार्यं गया श्रोतव्यरसाभिज्ञेन आख्यानमधीतमित्यर्थः । राजर्षे इति सम्बोधनं

यथा ऋषिदशायां राजत्वरसस्फूर्तिरपि का ज्ञानमिश्रत्वान्मान्यताधिन्याच तथेदमपीति युक्तौ सम्म-
तिरुक्ता । अनेन मर्यादात्वेऽपि पुष्टिरूपमिदमित्युक्तम् ॥ ९ ॥

अतस्त्राद्यैरेव श्रोतव्यमिति कीर्तनरसास्वादनार्थं परिग्रमता गया तादृशो भवानुपलब्धः । अत-
स्तदहं तेऽभिधास्यामीत्याह—

तदहं तेऽभिधास्यामि महापौरुषिको भवान् ।

यस्य श्रद्धधतामाशु स्यान्मुकुन्दे मतिः सती ॥ १० ॥

तदहमिति । तत्पूर्वोक्तमुद्धृतवशाच्चतरसमूहमहं कीर्तनरसप्रेप्सुस्ते तादृशाय तुभ्यमभिधास्यामि
कथयिष्यामि । अथर्था । ते त्वत्सम्बन्धिभूतं तत्त्वयि स्थापयित्वाऽहमेवाऽभिमतः सर्वतो धास्यामि
धास्यामीत्यर्थः । पीतस्य पुनरसास्वादनं निष्कारव्याऽन्यत्र स्थापयित्वा पुनः पाने नवति । इदं तु गजे-
पूपलब्धम् । अमितथ पानं सेचनादिरूपम् । द्वैपायनपदस्याऽप्येतत्सूचकत्वम् । द्विर्गता आपो यत्रेति
तद्भवत्वादन्तर्बहिः पाता उक्तः । अन्तःस्वबहिःस्वयोश्च गुणयोः । अतः सूक्ष्मरूपभागवतद्वयं बहिः स्थितं
भगवता मक्षणा च प्रकटितमन्तः प्रवेश्य पुनः प्रकटितवान् । अत एवोत्पत्त्या चोपपत्त्या च भगवद्ब्र-
ह्मणां स्वरूपविचारे तदुभयमुदाहृतम् । अन्यथा मक्षणाऽनुभूयमानो भगवान् किमिति स्वरूपप्रकाशकं
भागवतं वदेत् । सोऽपि नास्दाय कथं वदेत् । अत उपपत्त्या भगवदपेक्षया गुणा अधिका निरूपिताः ।
उल्लसौ च अन्तःप्रविष्टा अपि ते गुणाः पुनर्बहिः कृताः । अतस्तेऽभिधास्यामीति सिद्धम् । ननु कथ-
महमनाऽधिकारीत्याकाङ्क्षायामाह—महापौरुषिको भवानिति । महापुरुषस्य सम्बन्धी महापौरु-
षिकः । महापुरुषो हि कीर्त्त्या । कीर्त्तिश्च गुणात् । तदीयत्वं च गुणास्वादनयोग्यतयैव । अन्यथा
तादृशधर्मवतः सम्बन्धी न स्यात् । भवानिति । नाऽत्र तिरोहितमिव । एवं भगवद्ब्रह्मणामाधि-
न्यमुक्त्वा तेषां फलमाह—यस्येति । यस्याऽऽख्यानस्य सम्बन्धिनी या श्रद्धा तद्युक्तानां मोक्षदातरि
स्नानन्ददायके सती पतिवन्तारूपा तदेकरसास्वादिनी मतिर्भवति ॥ १० ॥

एवं स्वरूपं फलं चोक्त्वा तत्र स्वमानविचारतां दूरीकृत्य सर्वेषामेव विचाररुणां सम्मतिमाह—

एतन्निर्विद्यमानानामिच्छतामकुतोभयम् ।

योगिनां नृप निर्णीतं हरेर्नामानुकीर्त्तनम् ॥ ११ ॥

एतदिति । अत्र सर्वैरेवैतन्निर्णीतम् । एतत् भगवद्ब्रह्मणानुक्रमरूपम् । निर्विद्यमानानां विरक्तीच्छनां
विरक्तिं वाऽप्यसताम् । अकुतोभयं ब्रह्मानन्दमिच्छताम् । तदर्थं योगादिकं च कुर्वताम् । एतन्निर्णीतं
यद्दरेर्नामानुकीर्त्तनम् । तैर्वा तेषामर्थे वा । प्रथमतो त्रिरक्ता ब्रह्मानन्दप्रेप्सवन्मद्भ्रसय योगेनाऽनुभव-
न्तस्तादृशं रसं तनाऽनुभूय तत्प्रकटस्थानं भगवन्नाम । इतितात्पूर्वकेश दूरीकुर्वन्नेन तद्रसं
पाययतीति । तज्ज्ञातां पूर्वोक्तप्रकारेण तद्रसामिव्यक्तियुक्तानां प्रथमं पानं कृत्वा पश्चादनुकीर्त्तनं कर्त-
व्यमिति शङ्कार्थनिर्द्धारः । अतो भवानहं च महारसे पतितात्रित्युभयोरुत्तमाधिकारिणोः परमोत्पादः
सूचितः ॥ ११ ॥

एवं गुणकथनश्रवणरसं श्रुत्वा स्वस्य शोभनं श्रीप्रमरणमनुस्यूत तादृशसाक्षादनाभावादिपीदन्तं
राजानं प्रत्याह—

किं प्रमत्तस्य बहुभिः परोक्षैर्हायनैरिह ।

वरं मुहूर्तं विदितं घटेत श्रेयसे यतः ॥ १२ ॥

किं प्रमत्तस्येति । साधनीमृतमायुर्नाञ्जलीति विपादो न कर्त्तव्यः । यथा साकाङ्क्षाऽविकारिणो
रसाभिव्यक्तस्तथा जीवनेयत्तापरिज्ञानरहितस्याऽनविकारिणो नाऽभिव्यक्तिः । अतो जीवनेयत्ता-
ज्ञापका शाप उत्तम एव । अल्पता चोत्तमा । उत्तरावधेर्नैकट्यात् । आस्ताथ परमरसं तस्मिन् रसे
प्रवेशान्न पश्चात्तापः । अतः प्रमत्तस्य स्वार्थेऽनवहितस्य बहुभिरपि हायनैर्वैरज्ञातैर्न किञ्चि-
त्फलम् । ज्ञातं तु मुहूर्तमपि वरं पुरुषार्थसाधकम् । यतो ज्ञानात्तेनाऽपि क्षणेन पुरुषार्थसा-
धनाय घटेत ॥ ११ ॥

अतः शत्रूणामासुरिवाऽज्ञातं स्वायुर्न प्रयोजकं किन्तु ज्ञातमेवेत्यत्र दृष्टान्तमाह—

खट्वाङ्गो नाम राजर्षिर्ज्ञात्वास्वेयत्तामिहाऽऽयुषः ।

मुहूर्तात्सर्वमुत्सृज्य गतवानभयं हरिम् ॥ १३ ॥

खट्वाङ्गो नामेति । खट्वाङ्गनामा दिलीपो देवपक्षपाती भूत्वा दैत्यान् हत्वा देवैर्वरं मूर्ध्निपुक्त
आयुषः परिमाणं ज्ञात्वा तदनुसारेण वरं प्रार्थयिष्यामीति विचिन्त्वाऽऽयुःपरिमाणं पृष्ठवान् । तत-
स्तद्वचनानुहर्तमात्रं ज्ञात्वा भूमीं समागताऽग्रे पाडेत्वेन हरेरुक्तत्वात्तदतिरिक्तं सर्वं परित्यज्य
अभयरूपं हरिं स्मरणेन गतः सन् तं प्राप्तवानित्यर्थः । तस्मात्कालभूयस्त्वं नाऽपेक्ष्यत इति
मायः ॥ १३ ॥

तत्र तु मुहूर्तानां अतद्वयमधिकं चाऽस्ति । एकेनाऽपि मुहूर्तेन कार्यं सेत्स्यति । तथापि पूर्वमस्मा-
भिरुक्तं श्रवणं यावदश्विधलीलायुक्तमगवद्विषयकमुपकल्पयेत्ताह—

तवाऽप्येतर्हि कौरव्य सप्ताहं जीवितावधिः ।

उपकल्पय तत्सर्वं तावद्यत्साम्परायिकम् ॥ १४ ॥

तवाऽपीति । यथा तस्य ज्ञातमायुरेवं तवाऽपीति । एतर्हि इदानीमपि । जीवितावधिः सप्ताहम् ।
सप्तदिनमात्रं जीवितस्याऽवधिः । अतस्त्वावत्पर्यन्तं सर्वमेव परलोकसाधनमुपकल्पय सम्पादय । सर्वं
परित्यज्य भगवत्कथां शृण्वित्यर्थः । केचनाऽग्रे वक्ष्यमाणमाहुः । तत्प्रमेयविरोधादुपेक्ष्यम् ॥ १४ ॥

एवं सपरिकरं प्रथमप्रश्नोत्तरगुणं सर्वोत्पन्ना किं कर्त्तव्यमित्यस्य (?) । “अन्ते नारायणस्मृ-
तिरिति”ति च “गतवानभयं हरिम्”ति च वाक्याभ्यां “सर्वमुपकल्पये”त्यनेन चाऽन्त-
काटकतीव्रमुपदिष्टमेव । सर्वोत्पन्ना सर्वसमये तदेव कर्त्तव्यं यतः । तथापि राज्ञश्चेज्जुदये तस्योत्तरं

देयमित्याकाङ्क्षा सात्तदाऽस्मान्मिच्छमानं श्रवणं न सम्यग्दृश्ये भासेतेति विशेषेणाऽन्तकालकर्तव्यं
वदन् पूर्वोक्तस्य श्रवणस्य फलोपकार्युत्तराद्धे मनननिदिध्यासने निरूपयति—

अन्तकाले तु पुरुष आगते गतसाध्वसः ।

छिन्त्यादसङ्गसङ्ख्येण स्पृहां देहेऽनु ये च तम् ॥ १५ ॥

गृहात्प्रव्रजितो धीरः पुण्यतीर्थजलाद्भुतः ।

शुचौ चिविक्त आसीनो विधिवत्कल्पितासने ॥ १६ ॥

अभ्यसेन्मनसा शुद्धं त्रिवृद्धस्याक्षरं परम् ।

मनो यच्छेजितश्वासो ब्रह्मर्षीजमनुस्मरन् ॥ १७ ॥

अन्तकाल इति । मननं नाम युक्तिभिरनुचिन्तनम् । तत्र भगवाञ्छ्रोतव्य इत्युक्तम् । तत्र को
भगवानित्याकाङ्क्षायां सर्वस्मिन्तारिषदैः सर्वपुरुषार्थरूपः सर्वफलसाधकः सर्वमेव भगवानित्युक्तं
भवति । तत्र कथं सर्वं भगवानित्याकाङ्क्षायां “आत्मीयेदं सर्वम्” “ब्रह्मैवेदं सर्वम्” “अहं
हरिः सर्वमिदं जनार्दनम्” इति वाक्यानां प्रमाणानां विद्यमानत्वेऽपि लौकिकमुक्त्यपेक्षायां
सर्वसाऽपि जगतो भगवच्छरीरे सन्निवेश उच्यते । पुरुषश्च भगवानित्यविवादम् । “पुरुषो
ह वै नारायणोऽकामयते”ति श्रुतेः । “पुरुष एवेदमसर्वमि”ति च । तत्र सर्वसाऽपि
यावत् पुरुषशरीरे निवेशनं न क्रियते तावत् सर्वत्वं पुरुषस्य न मन्येत । अतः पुरुषशरीरे निवेशनं
कथयति । किञ्च । पुरुषस्य शरीरे सर्वं वचनेन निवेशितमपि यद्यनुभवेन विसंवादि स्यात्तदापि
न मन्येत । अतस्तत्त्वानुरूपेण वदति । ध्यायमानस्य कदाचित्साक्षात्कारो भवेत्तदा तस्य
शरीरे सर्वं पश्यतिः सन्दिग्धो भवेदिति मननं निदिध्यासनावधि साक्षात्कारफलकं तत्त्वनिर्-
णयार्थमुपदिशन् “प्राक्षिकोऽपि द्रोणः परिहरणीय” इति न्यायेन को वेदाऽन्तकाले
स्मरणे क्रियमाणे व्यासहान्तरमपि भवेत्तदा तदेव भवेदिति तरोपपरिहारार्थं चित्तवृत्तिनि-
रोधरूपं योगं वदन् तदङ्गमूतध्यानविषयत्वेन भगवत्स्वरूपमपि वदन्नन्तकालकर्तव्यप्रश्नोत्तरम-
प्याह । तुशब्दस्त्वैतत्कर्तव्यमिति शङ्कं व्यावर्तयति । पूर्वपक्षसङ्गतमेव किमिदुच्यते इति वा पक्षं व्या-
वर्तयति । अन्तकालो मरणकालः । कालस्याऽन्तो वा वयोरूपस्य । रात्र्यन्तादिवत्सरनिपातः । वैत-
क्स्य वा कालः । समागत इति ज्ञाते श्रमसाधनं गतसाध्वस इति तदर्थं पूर्वोक्तं कर्तव्यम् । तदनु
असङ्गशब्देन वैराग्यशब्देन देहे तमनु ये देहानुवर्तिनो गृहादयस्तेषु च स्पृहामभिलाषं मनैते भवन्तु
तैत्त्वतोपकारो वेति छिन्त्यात् अन्तःकरणे तेषामपेक्षां त्यजेत् । इदं द्वितीयम् । ततो गृहात्प्रवेत् ।
संन्यासं गृहीत्वा गच्छेत् । तृतीयम् । ततः शीतादिपाषाणां वैर्यं चतुर्थम् । एते चमा उक्ताः ।
नियममाह—पुण्यतीर्थजलाद्भुत इति । पुण्यं जलमुद्भूतमपि भवतीति तीर्थपदम् । पुण्यपदेन
काम्यतीर्थपरित्यागः । पुण्यरूपं तीर्थं यद्वा वा । तीर्थपदेन षष्ठो वा । “तीर्थं हि ते तां प्रावेश-

यस्मिँति श्रुतेः । आहृतः सम्यक् स्नातः । आसनमाह । शुचौ पवित्रे । विविक्ते एकान्ते । विधिवत् चैलाजिनकुशोत्तरप्रकारेण कल्पिते आसने आसीनः । अभ्यसेदिति सम्यन्धः । प्राणायाममाह—
अभ्यसेदिति । सचीजप्राणायामे शीघ्रं वायुः स्थिरो भवति । पापेन च वायोऽधनम् । अत-
स्त्रिपृष्ठसाक्षरं अकारोकारगकौरेवृत्तं सप्तद्वितं वर्णत्रयात्मकमेकं ब्रह्मवाचकं निर्विघ्नार्थं मङ्गलरूपम् ।
परम् । परापश्यन्तीमध्यमावैखरीप्रकारेषु प्रथमम् । अवर्णात्मकं वा । तदभ्यसेत् । तेन वायुजयो
भवति । ततः प्रत्याहारमाह—मनो यच्छेदिति । जितश्वाससौव मनोनियमनम् । श्वासजपश्च
ब्रह्माक्षरेण । अतो ब्रह्मबीजमनुस्मरन्निश्वासो मनो यच्छेदिति सम्यन्धः ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥

प्रत्याहारे मनसधेन्द्रियाणामन्योन्यहेतुहेतुमद्भावेन भेदं निरूपयति—

नियच्छेद्विषयेभ्योऽक्षान्मनसा बुद्धिसारथिः ।

मनः कर्मभिराक्षितं शुभायें धारयेद्धिया ॥ १८ ॥

नियच्छेदिति । येनसा इन्द्रियाणि विषयेभ्यो नियच्छेत् । विषयाणां दुष्टत्वबुद्धिर्मनसेन्द्रिय-
नियमने सारथिः सहायः । पूर्वं मनसः क्रिया निवारिता प्राणायामेन । अधुना कर्मभिराक्षितं प्रत्या-
हाररूपैः कर्मभिराक्षितं आ समन्ताद्विषयेभ्यो दूरीभूतम् । विषयज्ञानानुबृत्तमिति यावत् । तादृशं मनः
शुभरूपे अयें धिया सर्वावयवव्यापिकया बुद्ध्या मानसीं गृत्तिं परिकल्प्य तत्र सर्वावयवस्थितं मनो
धारणारूपं कुर्यात् । सर्वावयवे मनसः स्थापनं धारणा । एकावयवे मनोधारणं ध्यानमिति
भेदः ॥ १८ ॥

ध्यानमाह—

तत्रैकावयवं ध्यायेदव्युच्छिन्नेन चेतसा ।

मनो निर्विषयं युक्त्वा ततः किञ्चिन्न संस्मेत् ॥ १९ ॥

तत्रैकावयवमिति । तत्र मनोऽप्यहीतमूर्त्तविक्रमवयवं ध्यायेत् । अव्युच्छिन्नेन पूर्वध्यातावय-
वसंछिद्येन । अनेन खण्डशो ध्यानं निवारितम् । एकमप्यवयवमित्यवयवैर्यथायोग्यं संछिद्यमेव
ध्यायेत् । एवं ध्याने क्रियमाणे यदा मनो विषयवासनां त्यजति तदा इममपि विषयं त्यज्यित्वा
सर्वथा निर्विषयं युक्त्वा योगसहितं कृत्वा । सर्ववृत्तिनिरोधं कृत्वेत्यर्थः । ततः किमपि न संस्मेत् ।
योगसाधितप्रयत्नेन चित्तं निरुद्धं तिष्ठेत् ॥ १९ ॥

ततो यद्भवति तदाह—

पदं तत्परमं विष्णोर्मनो यत्र प्रसीदति ।

रजस्तमोभ्यामाक्षितं विमूढं मन आत्मनः ।

यच्छेद्धारणया धीरो हन्ति या तत्कृतं मलम् ॥ २० ॥

पदमिति । एवं चित्तनिरोधे क्रियमाणे तच्चित्तं स्वयमेव प्रसीदति ध्यानाक्षरेण परिणमति । तस्य

परिणामस्य य आधारास्तद्विष्णोः परमं पदम् । अन्यथा स्थलान्तरे निरुद्धं तदभिव्यक्तिं कुर्याद्विषीदेद्वा । अतो यत्र निरुद्धं प्रसीदति तदाधारसामर्थ्यादेव प्रसीदतीति प्रसादाधारो भगवत्पदमेव । चित्तप्रसादे यत्प्रकाशते तज्जीवात्मस्वरूपं पुरुषोत्तमस्य स्थानम् । “तस्याः शिखाया मध्ये परमात्मा व्यचस्थित” इति श्रुतेर्वह्निशिखात्वेनाऽप्युच्यमाना जीवकलैव । यथवा । अक्षरस्य भगवत्पदत्वादंशो जीवोऽपि भगवत्पदम् । एवं यावत्कालं प्रसन्नं मनस्तिष्ठति तावत्तथैव स्थातव्यम् । “रजः सत्त्वं तमं श्रैवे” इति न्यायेन कारणीभूतं रजस्तमो वा कालप्रेरितं सत् मनो विक्षिपति विमूढं वा करोति । तदा योगवलेनाऽन्येषामपि मनांसि भगवत्पदे भासन्ते । सर्वेषां जीवानां तत्रैकीभावात् । तत्राऽन्यमनोविक्षेपे न किञ्चित्कुर्यात् । यदा त्वात्मनो मनः कर्मणि क्षिपेद्रजो मूढं वा कुर्यात्तमस्तदा तद्दोषपरिहारार्थं पुनर्धारणया मनो यच्छेत् । तत्र नियमनसमये वासनया रजो विषयानुपस्थापयति । तमश्च निद्रादिकम् । तत्रोभयत्राऽपि धीरो भवेत् । तादृशी च धारणा कर्तव्या यथा रजोदोषस्तनोदोषश्च दूरीक्रियते । चण्डिकाश्रितादिधारणान्यावृत्त्यर्थमुक्तम्—हन्ति या तत्कृतं मलमिति ॥ २० ॥

किञ्च । तादृशी धारणा कर्तव्या यथा धारणया योगः सिद्ध्येत् । सन्ति च बहवो योगाभित्तिरोधकाः कर्मादयः । तत्रापि भक्तिलक्षणो योगो यथा सम्पद्यते तां धारणां कुर्यादित्याह—

यत्र सन्धार्यमाणायां योगिनो भक्तिलक्षणः ।

आशु सम्पद्यते योग आश्रयं भद्रमीक्षतः ॥ २१ ॥

यत्रेति । यत्र विषये सर्ववयवसंस्थितायां चित्तवृत्त्यां सत्याम् । योगिनश्चित्तनिरोधकस्य । भक्तिरेव लक्षणं यस्य गोसास्त्रादिवत्कदाऽपि भक्तिर्न व्यभिचरति, भक्त्यैव च तत्प्रसिद्धिस्तादृशो योगः सम्पद्यते । ननु योगस्य कस्माद्भक्तिलक्षणत्वम् ? तत्राऽऽह—आश्रयं भद्रमीक्षत इति । भद्रं मनोहरम् । आश्रयं धारणायाः । भगवद्रूपमिति यावत् । तदीक्षतस्तद्भाषयतः । भगवद्भावे भक्तिलक्षणो योगः सम्पद्यत इत्यर्थः ॥ २१ ॥

तत्र राजा विशेषं शृञ्जति—

राजोवाच—

यथा सन्धार्यते ब्रह्मन् धारणा यत्र सम्मता ।

यादृशी वा हरेदाशु पुरुषस्य मनोमलम् ॥ २२ ॥

यथेति । इयं धारणा कथं सन्धार्या । किं मानसीं मूर्तिं कृत्वा तत्र मनः स्थापनीयम् । आहो-स्त्रिचक्रुतां भगवन्मूर्तिं स्मृत्वा । किञ्च । यत्र सम्मता यस्यां मूर्तौ सम्मता । अनन्तमूर्तित्वाद्भगवतो यस्यामेव मूर्तौ सर्वेषामेव योगिनां सम्मतिरस्ति । किञ्च । यादृशी वा । यादृक्प्रकारा । रूपाश्रयान्येन धर्मप्राधान्येन वा । स्थूला सूक्ष्मा वा । निराकारा साकारा वा । शान्ता वा साग्रहा वा । तत्र यादृशी पुरुषस्य मनोमलं हन्ति तत्कथमेत्यर्थोदुक्तं भवति । सुरोः सन्निधाने नियोगोऽनुचितं इत्यभिप्रायबोधकवाक्यपक्षेयुक्त्वा नियोगांशं नोक्तवान् ॥ २२ ॥

तत्रोत्तरमाह—

श्रीशुक उवाच—

जितासनो जितश्वासो जितसङ्गो जितेन्द्रियः ।

स्थूले भगवतो रूपे मनः सन्धारयेद्धिया ॥ २३ ॥

जितासन इति । यादृशीत्यस्योत्तरम् । आसनादिजयसहिता सा मनोमलं हन्ति । जितसङ्गः । जितो विषयसङ्गो येन । अनेन मनोनिबन्धनमुक्तम् । यत्र सम्मतेत्यस्योत्तरमाह—स्थूल इति । धिया निश्चयात्मिकया बुद्ध्या ॥ २३ ॥

ननु भगवतः कथं स्थूलं रूपम् । व्यापकन्तु फलरूपं न धारणामर्हति । अन्यानि मत्सादिरूपाप्यनिर्द्धारितपरिमाणानि । अतः स्थूलं किमिलाकाङ्क्षायामाह—

विशेषस्तस्य देहोऽयं स्थविष्ठश्च स्थवीयसाम् ।

यत्रेदं दृश्यते विश्वं भूतं भव्यं भवच्च सत् ॥ २४ ॥

विशेषस्तस्य देहोऽयमिति । विशेषः पृथिवी । सर्वे विशेषास्त्रद्रूपा इति । “अतो विशेष” इति वाक्यात् । विशिष्टः शिष्टो यत्रेति वा । वेः कालस्य शेषो वा । अत्रत्यानां खेच्छया कालग्राप्तात् । अत एव भगवतो देहो विशेषः । कालस्य भगवद्वेष्टत्वात्तदाधारो देहो भवत्येव । देहात्मनोः संयोगः सम्बन्ध इति साङ्ख्याः । तदेकदेशिनो योगिनश्चाऽध्वास इति । आवेश इत्यपरे । अय्ययोगोलकवत् । अहङ्कारेणाऽहमिति स्वीकार इत्यपरे । ते चत्वारोऽपि पक्षा भगवतो देहस्य च सम्बन्धप्रतिपादका न भवन्ति । किन्तु स्वस्वामिसम्बन्ध इति पष्ठया सम्बोधयति—तस्येति । “दिह उपचय” इति धातोरप्प्रत्यये कृते देह इति भवति । भगवतोऽयमुपचय इत्यर्थः । स्वरूपक्षितेनैव यद्यपि सर्वं कर्तुं शक्यते तथापि सर्वेषां पौर्णार्थस्वरूपादप्यधिकसुखदानार्थमुपचितः सन् पुष्टः सन् सर्वं करोतीति तदेव रूपं भगवतो धारणाविषयो भवतीति सर्वेषां सम्मतिः । अवधितपरोक्षविषयः । यद्यप्येकदेश एव तथा तथापि तेनेतरानुमानं मुक्तमिति इतरावयवज्ञानसहकृता प्रत्यक्षसामग्र्येव विशिष्टज्ञानं जनयतीत्यपिशुक्तम् । स्थविष्ठश्च स्थवीयसामिति । प्रथमात्युपित्री स्थविष्ठा स्थूला वा । अत्र शास्त्रे विरलावयवाः सूक्ष्माः । संहतावयवाः स्थूलाः । अत एवाऽऽकाशादयः सूक्ष्मास्तथा व्यवहारागोचराः । पृथिवी तु सर्वव्यवहारगोचरा स्थूला । संहतैरुपचितैरवयवैर्गुणोऽवयवी प्रकटीक्रियते । तथा देहेनाऽपि भगवान्प्रकटीक्रियत इति ध्यानविषयतायां भगवानपि प्रकट्ये भवतीति तस्य स्थूलत्वनिरूपणम् । बुद्धौ प्रविष्टो वा बुद्धिमपि विशदयतीति पश्चात्स्थूला बुद्धिः सूक्ष्मान्विषयाच्च ग्रहीष्यति । तेन मनसो रजस्तमःकृतो दोषो निवर्तितो भवति । चक्रास्तुन्दरश्च । सर्वविशेषसमवायात् । तेन तत्र बुद्धिः स्थिरा भवति । सार्वीयसामाकाशादीनां मध्ये । उपचितावयवत्वादिति । अत एव “आकाशशरीरं ब्रह्मे”ति “वायुरात्मे”ति “ज्योतिषां ज्योतिरिति”ति “तोयात्मने नम” इति वाक्यैः सर्वाण्येव भूतानि भगवच्छरीरत्वेनोक्तानि । तथाप्यस्मादेव विशेषादस्य धारणाविषयत्वम् । किञ्च । सर्वाणि रूपाण्यपि सम्भवन्ति । इदं तु नाऽन्यत्र सम्भवतीत्यस्य ध्यानास्पदत्वम् । तदाह—यत्रेति ।

सर्वमेव विश्वमत्र व्यज्यते समुद्राः सूर्यो वायुस्त्वकाश्च । अन्येषामपि सूक्ष्माणामेतद्वान्तरभूतानाम-
हङ्कारादीनाञ्च स्वयमेवाऽत्र निवेशं वक्ष्यति—“धातालमि”त्यादिना । किञ्च । कालोऽप्यत्र निवेशते
कार्यद्वारेति तदाह—भूतं भव्यं भवचेति । अनुदयोस्तमयरूपस्य कालस्य भूतत्वादिसाधकत्वम् ।
केनचित्तिमितेनाऽतीतत्वादिधर्मसम्बन्धात् । ततो लचिस्थिति विनाशलक्षणगुणत्रयप्रेरणात्तयात्वम् ।
अतः स्वकार्यसहितः कालो भगवच्चेष्टारूपोऽत्र स्पष्टतया प्रकाशत इति सर्वमेव भगवत्कार्यमत्र स्पष्ट-
तया ज्ञातं भवति । भूतं जातम् । मय्यम् भाव्यम् । भवत् वर्तमानरूपम् । चकारात्कालत्रयसम्ब-
न्धरहितमपि प्राणजीवादिस्वरूपमत्र दृश्यत इत्यर्थः । यदिति प्रसिद्धम् । नाऽत्र तिरोहितमिदं
किञ्चित् । अतो विशेषतः प्रमाणं न वक्तव्यमिति भावः ॥ २४ ॥

ननु जडस्य कथं ध्येयत्वम् । ध्यातस्य फलदानावश्यम्भावात् । कियान्तरबद्धानस्य नाऽदृष्टद्वारा
फलजनकत्वम् । ध्येयसाक्षात्कारस्यैव दृष्टत्वात् । भगवत्सम्बन्धाद्व्येयत्वेऽपि “गौणमुख्ययोर्मुक्त्य-
कार्यसम्प्रत्यय” इति न्यायेन भगवानेव कथं न ध्यानविषयीक्रियते । तत्राऽऽह—

आण्डकोशे शरीरेऽस्मिन्सप्तावरणसंयुते ।

वैराजः पुरुषो योऽसौ भगवान्धारणाश्रयः ॥ २५ ॥

आण्डकोश इति । नेदं ध्यानविषयत्वेन निरूपितं किन्तु तदाश्रयत्वेन । अनेन “यथा
सम्प्रार्थित” इत्यपि निरूपितं भवति । भगवान् साक्षाद्विषयत्वेन आण्डकोशस्तु तदाधारत्वेन । यद्यपि
स्वात्मन एव जीवत्साऽऽधारत्वं युक्तं तदप्यग्निमाध्याये मतान्तरत्वेन वक्ष्यते । तथापि बहिः स्थितो
भगवानन्तः प्रवेशनीय इति स्नेहाधिक्यसिद्धयर्थमात्मनो महत्त्वसिद्धयर्थं च प्रपन्नसाकल्याय च स्वात्मनि
सिद्धभगवद्रूपापेक्षया सिद्धसाधनत्वदोषाभावात्स्मरणमात्रविषयत्वात् ध्याननिष्ठार्थं प्रह्लाण्डाधार एव
भगवान्विषयत्वेन निरूप्यते । अण्डसम्बन्धी आण्डः । स एव कोशो मुकुलितरुमलरूपः । स एव
शरीरम् । “नृतैर्यदा पञ्चभिरात्मसृष्टैरिति” वाच्यात्सार्यं भगवान्छरीरमिदं कृतवान् । अ-
तोऽत्र कृतं तस्य भोगाय भवति । भोगायतनत्वाच्छरीरस्य । अत आत्मापेक्षयाऽप्ययमेवाऽऽधारत्वेन
ध्येय इति भावः । कोशरूपत्वादस्वेतदेहवत्सच्छिद्रता निवारिता । तत्रैव भक्तानन्दपात्रम् । अस्य
शरीरस्य सुरक्षितत्वं कथयन्भगवद्व्यतिरिक्तस्यैव सर्वस्य तत्त्वसमूहत्वाऽत्र निवेशमाह—सप्तावरण-
संयुत इति । सप्त यान्यावरणानि तैः संयुक्ते । संयुक्तपदान्मध्ये शून्यं स्थानं निवारितम् । जलदि-
प्रकृत्यन्तानि सप्ताऽऽवरणरूपाणि । तत्र यो वैराजः पुरुषो द्वितीयपुरुषरूपो यः सर्वत्र शास्त्रे प्रसिद्धः
असावित्यनुभवसिद्धश्च ॥ एव वैराजो विराट्शरीरे प्रसिद्धः । न तु जीवविशेषः कश्चित् । तदाह—
‘भगवानिति । यो वैराजः पुरुष उक्तः स एव भगवान् योगिप्रत्यक्षमिदः । अत एव प्रपुरताराम्या-
सादसाविति प्रत्यक्षतया निर्देशः । स तु घटणाया आश्रयः । तस्याऽऽश्रयः कोशः । यथा ध्वजोऽ-
कस्यो बहिः । यथा वा कमलस्थितो अमरः । यथा वा शशाङ्कस्थितो राजा । आश्रयपदेन धारणायाः
फलं स्मरणमागतायाः सर्वथा दासतांति सूचितम् ॥ २५ ॥

इदानीं सर्वेषामेव सुहृद्भाषां साधारणां तत्र निवेक्षणं वक्तुं मारत्नामावावाऽऽधाराणामवयवत्वं निरूपयति पातालमित्यादिभिः—

पातालमेतस्य हि पादमूलं पठन्ति पार्ष्णिप्रपदे रसातलम् ।

महातलं विश्वस्तजोऽथ गुल्फौ तलातलं वै पुरुषस्य जङ्घे ॥ २६ ॥

दे जानुनी सुतलं विश्वमूर्त्तेरुद्धयं वितलश्चाऽतलञ्च ।

महीतलं तज्जघनं महीपतेर्नभस्तलं नाभिसरो गृणन्ति ॥ २७ ॥

उरःस्थलं ज्योतिरनीकमस्य ग्रीवा महर्षदं वै जनोऽस्य ।

तपो रराटीं विदुरादिपुंसः सत्यं तु शीर्षाणि सहस्रशीर्ष्णः ॥ २८ ॥

चतुर्दश लोकाश्चतुर्दशभेदेनाऽवयवविन्यासत्वमापन्ना ध्यानविषयत्वमापन्ते । न तु भगवदवयवा लोक्तत्वापन्नाः । तथा सत्युत्तमस्य हीनभावादध्यैयत्वमेव स्यात् । तदाह । पातालं सर्वाधोलोकः । पादमूलं पादादरक्तस्थानम् । तथा सति वासुकिप्रभृतीनां रेखात्वमुपपद्यते । अत्र प्रमाणमाह—पठन्तीति । वेदवदनादिसिद्धेयं प्रसिद्धिः । एतस्य शरीरस्य । भगवत्पक्षे साकारवस्त्रणस्तत्र व्यासत्वात्-
द्भावमापन्नमिति । पार्ष्णिधरणपञ्चाङ्गायः । प्रपदं पादाग्रम् । प्रत्याहारेण तन्मध्यमांशम् । रसातलं तदुपरितनो लोकः । गुल्फौ पादग्रन्थिरूपौ । महातलं रसातलादुपरितनो लोकः । एवमग्रेऽपि पूर्वनि-
रूपितस्योपरितनो लोकः पश्चान्निरूप्य इति । महातलस्य महत्त्वप्रयोगे हेतुमाह—विश्वस्तज इति । तत आरभ्य सृष्टेराधिकात् । तस्य भिन्नखण्डत्वविरूपणायाऽवश्यम् । एतावता पञ्चात्मकः पुरुष इति निरूपितो भवति । तत्र लोकद्वयमेकः खण्डः । अथ भिन्नप्रकारेण । गुल्फौ । त्रयाणामपि गुणानां पञ्च भेदाऽभ्युक्ता भवन्ति । केवलं तमः, रजस्तमः, रजः, रजःसत्त्वम्, सत्त्वमिति । तत्र केवलं तमो निरूपितम् । महातलादिसुतलपर्यन्तं द्वितीयः खण्डः । तत्र जङ्घे तलातलम् । पुरुषस्येति लोमशरसम् । जङ्घे जङ्घाद्वयम् । उभयावयवत्वात्तासि षद्वयप्रयोगः । आपारस्त्वेन वा । सुतलं दे जानुनी । जानुनीपदेनैव जानुद्वये प्राये पुनर्द्विपदं तस्य लोकस्य द्विरूपताज्ञापनार्थम् । अत एवाग्रे सुतलं शुद्धमिति वक्ष्यति । साधारणस्थानं सस्थितिस्थानम् । यत्र वल्लिस्तिष्ठति तच्छुद्धम् । अत एव तस्य प्रदर्शितं विषयरूपमनुस्मारयति—विश्वमूर्त्तेरिति । वितलमतलम् ऊर्ध्वद्वयम् । एकमतलम् । एकं वितलम् । केषनाऽग्रपञ्चाङ्गावभेदेन द्वयमपि द्वयमाहुः । तर्हीकिकपुरुषन्यायेन तथा सम्भवेऽपि पञ्चमे तनोऽप्यन्वादितामाश्रित्यम् । अथ चकारद्वयस्य विद्यमानत्वात्तत्वात्वं वा । तत्राऽप्यवान्तरभेदो वा । महादेवग्रीवास्थानं गणपुत्रस्थानम् स्वर्गोपररूपम् । महीतलं शिथिली । तस्य भगवतो जघनम् । उरितनपुरुषस्यैव व्यपग्या । ऊर्ध्वगोलस्य च । ध्येयस्तु न एव । महीपतेरिति राजरूपेणाऽत्र भगवन्विविदिता । नमन्तलमन्तरिक्षम् । नाभिसर इत्यन्तरिक्षे जलस्थितिरुक्ता । प्रत्यक्षविरोधेऽपि वेद-
प्रमाणनिन्दित्याह—गृणन्तीति । “मन्दिलं या इदमन्तरासीत्यद्वतरन्तत्तारकाणां तार-
काम्यमि”ति श्रुतेः । अत्र भगवन्मूर्तेरभासाद्गुहात्परत्वाच्च नाभिरुमलोद्भवसम्भवाच्च मरस्त्वेनैव निरु-
पणम् । उरः पश्चात्तलम् । ज्योतिरनीकमादित्यादिभुवान्तं ज्योतिश्चक्रम् । तदस्य । तत्र नाऽप्यग्नि-
हृतीत्युक्तं भवति । त्रिगुणस्य भगवत्त्वान् । इदमेव च जीवस्थानं भवति । अतो ज्योतिरनीके त्रिगुणारे

मगवान् ध्येयः । ग्रीवा महर्लोकः । वदनं जनलोकश्चिबुकमिदं श्रूयन्तम् । अयमपि केवलं मगवतः ।
नित्यसुखस्थानत्वात् । तदग्रे वक्ष्यामः । तपोलोको रराटी ललाटं शून्यस्थानम् । स्त्रीपदत्रयोः
शृङ्गाराधारत्वव्यापनार्थः । आदिपुंस इति । तपसा तत्प्राप्यत इति । सत्त्वं तु शीर्षाणि । शिरसां
यदुत्प्रे हेतुः—सहस्रशीर्ष्ण इति । “सहस्रशीर्षे”ति तस्य श्रौतत्वज्ञापनाय । तत्र वक्ष्यादीनां
बहुनां लोकभेदात्सर्वेषां स्मृन्त्यतासिद्धौ मूर्धानं यन्तीति शीर्ष्णां बहुवचनम् ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥

एवं लोकानां सन्निवेशमुक्त्वा तत्रस्थानां जीवानां सन्निवेशमाह इन्द्रादय इत्यादिना—

इन्द्रादयो वाहव आहुस्ताः कर्णौ दिशः श्रोत्रममुष्य शब्दः ।
नासत्यदस्रौ परमस्य नासे घ्राणश्च गन्धो मुखमग्निरिदः ॥ २९ ॥
घौरक्षिणी चक्षुरभूत्पतङ्गः पक्ष्माणि विष्णोरहनी उभे च ।
तद्भूविजृम्भः परमेष्ठिधिष्यमापोऽस्य तालू रस एव जिह्वा ॥ ३० ॥
छन्दांस्यनन्तस्य यशो गृणन्ति दंष्ट्रा यमः स्नेहकला द्विजानि ।
हासो जनोन्मादकरी च माया दुरन्तसर्गो यदपाङ्गमोक्षः ॥ ३१ ॥
ग्रीडोत्तरोष्ठोऽधर एव लोभो धर्मः स्तनोऽधर्मपथश्च पृष्ठः ।
कस्तस्य मेण्डूं वृषणौ च मित्रो कुक्षिः समुद्रा गिरयोऽस्थिसङ्घाः ॥ ३२ ॥
नद्योऽस्य नाड्योऽथ तनूरुहाणि महीरुहा विश्वतनोर्नृपेन्द्र ।
अनन्तवीर्यश्च सितं मातरिश्वा गतिर्वयः कर्म गुणप्रवाहः ॥ ३३ ॥
ईशस्य केशान्विदुरम्युत्राहान्वासस्तु सन्ध्ये कुरुर्वयं भूतः ।
अव्यक्तमाहुर्हृदयं मनश्च स चन्द्रमाः सर्वविकारकोपः ॥ ३४ ॥
विज्ञानशक्तिं महिमामनन्ति सर्वात्मनोऽन्तःकरणं गिरित्रम् ।
अश्वाश्चतयुगलं नखानि सर्वे मृगाः पशवः श्रोणिदेशे ॥ ३५ ॥
वयांसि तद्वाकरणं विचित्रं मनुर्मनीया मनुजो निवासः ।
गन्धर्वविद्याधरचारणाप्सरः स्वरः स्मृतीरसुरानीकवर्चः ॥ ३६ ॥
ब्रह्माननं क्षत्रमुजो महात्मा विदूररुद्धिः श्रितकृष्णवर्णः ।
नानाभिधाभीज्यगणोपपन्नो द्रव्यात्मकः कर्म वितानयोगः ॥ ३७ ॥

ययपि येषां यत्स्थानं ते तत्र निविष्टा इत्यर्थादुक्तं भवति तथाप्यनित्यतत्त्वानजीवानां
स्थानं निरूप्यते । यतो देवाः सर्वेषु लोकेषु पत्रिभवन्ति । अथवा । भयवदिन्द्रियाणामाधारत्वं न
न विप्यतीति तत्रिरूपणार्थं पृथङ्निर्गुणम् । आधिदैविकास्ते देवाः । अन्येऽपि तत्रकल्पे निरूपिता-
स्तद्ग्रा एव । इन्द्रादयो देवा उक्ताः कर्मफलदातारः । मायवहनसमर्था उक्ता उच्यन्ते । उत ऊर्ध्वं

सरन्तीति । “उस्माचेतं धूरुषाहावि” तत्र तथा निरूपणात् । भगवद्वाङ्मय फलदातारः । भगवतः कर्णौ ब्रह्माण्डे दिक्षः । यस्तु शब्दः स भगवतः श्रोत्रमिन्द्रियम् । नासत्यदसौ अश्विनौ । नासे परमस्य । नासिकाद्वयं परमस्य यज्ञस्य । यज्ञ एव तत्कृतोपकारात् । अस्मदिन्द्रियाद्यधिष्ठातारो भगवदिन्द्रियगोलकानि । विषयस्त्विन्द्रियम् । गन्धोऽस्य घ्राणम् । इन्द्रो ज्वलन्नाग्निः । अतो भगवन्मुखे यद्वेद्यं तज्ज्वलदग्नौ देयम् । यौः स्वर्गलोकः शिशुमारस्थानभूतः । अक्षिणी गोलके । चक्षुरिन्द्रियं पतङ्गः सूर्यः । पतङ्गञ्छतीति । चक्षुरपि भगवदीयं स्वस्मिन्पतञ्जलित्वेयत्तदर्थम् । पक्ष्माणि चत्वारि नेत्रोन्मीलननिमीलनकर्तृणि । विष्णोरिति । कालरूपस्य यज्ञस्वरूपस्य वा । अहनी रात्र्यहनी । उभे चेति देवमनुष्यभेदेन । चकारात्यितृब्रह्मणोरपि । परमेष्ठिधिष्ण्यं ब्रह्मस्थानं सत्यलोकस्थितं तस्य भगवतो ब्रुविजृम्भः । यं प्रति भ्रुवोर्विजृम्भणं सन्तोषेण प्रसारणं करोति तं ब्रह्मस्थाने उपवेशयति । आपो जलानि वरुणपत्नीरूपाणि । अस्य तातुर्गोलकरूपा जिह्वा । जिह्वा इन्द्रियम् । एकारेण रसवद्रव्यं निवारितम् । छन्दांसि गायत्र्यादीनि । परःसहस्रं छन्दांसि । तत्र सप्त सुरत्यानि । यशः कीर्तिः । गृणन्तीति पूर्ववत्प्रमाणकथनम् । भगवदंष्ट्रा यमः । स्नेहकला मोहादयो द्विजानि दन्ताः । हासः हास्यं प्राणिनामुन्मादकर्त्री मायैव । चकारादुन्मादकरी भक्तिरूपा च । माया पूर्वगुक्ता । दुरन्तसर्गः नित्यप्रवाहरूपा सृष्टिः । अपाङ्गमोक्षः कटाक्षमोक्षः । धीढा लज्जा । ब्राह्मणानामुपरि भवति । अधरः अधरोष्ठः । अधस्तनागमेव लोभो भवति । एवकारेणोपरितनानां लोभाभावाः सूचितः । धर्मो ब्रह्मसुतो नरनारायणपिता । चतुष्पाद्वर्मा वा । एकस्तनो दक्षिणः । वामस्तवधर्मः । अधर्ममार्गश्च भगवतः पृष्ठभागः । कः प्रजापतिः । मेण्डू (१) अर्धः (१) इन्द्रियमिति यावत् । मित्रौ मित्रावरुणौ । मित्रद्वयं वा । कुक्षिरुदरम् । सर्वेऽपि समुद्रा भगवत्कुक्षिः । गिरयः पर्वताः । अक्षिसमूहा दक्षयः । नद्यो गङ्गाद्याः । अस्य भगवतो नाभ्यः । तनूरूहाणि लोमानि । अधेत्यचेतनप्रायसृष्टिसंश्लेषार्थम् । राजसत्तां वा लोकास्तामसाः । देवाद्य एतदन्ताः सार्विकाः । गद्गद्वा वृक्षाः । पट्टिषा अपि भगवतो लोमानि । विश्वतनोरिति । विश्वं तनौ यस्य । अनेन तेषां निश्चरूपत्वं निरूपितम् । अन्नाच्छादनरूपत्वात् । नृपेन्द्रेति सम्बोधनं महाराजस्य राज्ये एकस्मिन्नपि पृथे च्छिन्ने लोमच्छेदनपरत्वेण भवतीत्यनुभवस्य संवादाधर्मम् । जनन्तर्षायेस्य भगवतः श्वसितं नासापुटस्रवायुः । मातरिश्वा अर्धं वायुः । भगवतो गतिर्वयः फलः । कर्म भगवतो गुणप्रवाहः सत्त्वरजसामसां देवतिर्यग्दत्तगुण्यादिगृष्टिरूपः । ईशस्य ईश्वररूपस्य । अम्बुवाहा मेघाः । पिङ्गरिति पूर्ववत्प्रमाणम् । वासः पीताम्बरम् । सन्ध्ये सन्ध्याद्वयम् । तुष्ट्येन माषाषध्यावृत्तिः । भूम्न इति । फालस्य । पुरुषयर्पेति सम्बोधनं भगवतो महत्त्वज्ञापनार्थम् । अप्यक्तं प्रकृतिर्भगवतो हृदयम् । आहुरिति पूर्ववत् । स चन्द्रमा आधिदैविकरूपः सर्वविकाराणां कोपरूपं भगवन्मनः । तद्विकृते सर्वे विकारा उत्पन्नन् इति । विज्ञानशक्तिं ज्ञानशक्तिम् । महिं महत्त्वम् । अन्तःकरणमहङ्कारम् । गिरिषं महादेवम् । सर्वात्मन इत्यदृश्यास्य सर्वत्र स्थितिरुक्ता । अयादयमत्वारोज्ययवचतुष्टयनत्यानि । तत्राऽऽप्यो दनयोः । यमहन्मन्यन्तां शीघ्रपक्षेण इत्यन्तरी । सर्वे शृगाः वशवद्य भगवतोऽप्यपरत्वाभावेऽपि श्रोणिदेशे श्रोणिस्थाने भवन्ति । अथवा । शृगाः पञ्चयम श्रोणिस्थानद्वयम् । वपांसि पक्षिपन्त्यस्य भगवतो व्याकरणम् । “मयूगस्त्रिधिता येने”ति पाषाणम् । मनुः स्यापन्धुवादिः । मनीषा इच्छा । मनुषो मनुष्यः । निषामो गृहम् । गन्धर्वादयोऽप्यारोन्ता एकवद्भाव

प्राज्ञाः । स्वरो भगवत्कर्तृको रागविशेषः । असुरानीकवर्गः प्रहादः स्मृतिः स्मृतीः स्मृतयः । पाठान्तरे अप्सरोन्ताः प्रहादश्च स्वरस्मृती । आद्यः स्वरः । द्वितीयः स्मृतिः । वीर्यं इति पाठे पूर्वोक्ता एव स्वरस्मृतयः । असुरानीकं वीर्यं यस्य । समास एव उद्देश्यविधेयभावः । ब्रह्मभावः कथिद्धर्मः । यस्मिन् विद्यमाने ब्राह्मणशब्दवाच्यो भवति पुरुषः । ब्राह्मण्यापरनाम । ब्राह्मण्यं न जातिः । व्यक्ति-सङ्गवेऽपि तस्याऽप्यवगात् । “ब्राह्मण्यादेव हीयत” इति वाक्यानुरोधात् । घृत्पन्तरकल्पनायां प्रमाणाभावात् । नियतव्यञ्जकत्वात् । ब्राह्मण्यां ब्राह्मणाव्रतत्वं चतुर्मुखे तत्सूत्रेषु मानसेषु च अव्यापकम् । ऋषभपुत्रेणैकाशीतिर्ब्राह्मणा वसन्ति इति वाक्यात् । तस्मान्छास्त्रे बहुवाक्य-विरोधाद्ब्राह्मण्यं काचिदेवता । सा यस्मिन्नेव देहेऽभिव्यक्ता भवति ते ब्राह्मणा इत्युच्यन्ते । अत एव शापादिना शुद्धत्वं चण्डालस्त्वमनुग्रहेण ब्रह्मत्वमिति । सा चोपनयनेन देहे समायाति । तदा घट्टनि वाक्यानि सङ्गच्छन्ते । एवं क्षत्रम् । अत एव परशुरामे उभयनिवेशः । मक्ष आनर्त यस्य । क्षत्रं भुजो यस्य । पूर्वमिदोऽभिर्मुखत्वेनोक्तो वाक्प्रकाशार्थम् । अतो वाग्निन्द्रियदेवताऽग्निः । इन्द्रादयश्च भोक्तारो बाह्यः पूर्वमुक्ताः । अत्र तु रसाधिष्ठात्री देवता वरुणः । रसभोक्तृ ब्राह्मणम् । तथा रक्षाकर्तृ क्षत्रमिति । विद् ऊरु यस्य । वितलावतलरूपस्याऽप्युरुणो (?) वैश्यत्वम् । स्थितिस्थापकत्वेन पूर्ववद्विद्यः । घृतेष्वतुर्विधत्वाद्वहुवचनम् । विश ऊरु यस्येति । एवमग्निः श्रितकृष्ण-वर्णः । श्रितः कृष्णवर्णो यम् । कृष्णवर्णः शुद्धत्वम् । वेदरहिता विद्या च । कर्म द्विविधम् । स्वामा-विकं वैशेषिकम् । स्वार्थं परार्थमिति यावत् । तत्र परार्थं पूर्वमुक्तं कर्म गुणप्रवाह इति । अत्र तु स्वार्थं कर्म । वितानयोगो यज्ञविस्तारः । वितानाः सप्ततन्तुविधानाः । तेषां योगो यत्र सप्ता (?) हीनेषु स भगवत्कर्म । तस्य श्रृङ्गतामाह । नानाभिधाः नानानामान इत्यगणा देवगणाः पूज्यगणास्तत्राऽप्य-भिधाः प्रधानगुणभावेन तेनोपपन्नाः । द्रव्यात्मकश्च ग्रीहियवादिस्वाप्यपेरोडाग्रादिः । देवतोद्देशेन द्रव्यत्यागो यागः । तत्र देवता द्रव्यज्ञाऽहम् ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥

एवं सर्वपदार्थानां भगवत्स्वरूपत्वायोद्देशप्रकारेण भगवच्छरीरे सभावश्चनमुक्त्वोपसंहरति—

इयानसात्रीश्वरविग्रहस्य यः सन्निवेशः कथितो मया ते ।

सन्धार्यतेऽस्मिन्वपुषि स्थविष्ठे मनः स्वबुद्ध्या न यतोऽस्ति किञ्चित् ॥ ३८ ॥

इयानसाविति । ईश्वरविग्रहस्य विराट्देहस्य सन्निवेशः अवयवविन्यासप्रकारः इयानेता-यानेव । नाऽधिको विन्यासोऽस्तीत्यर्थः । असौ अयमेव विन्यासो न स्तन्योऽपि विन्यासोऽस्ति । अयम् । असौ प्रकृतरूपो विन्यास इयानेतावात् । आनन्दमयस्य त्वन्यः । स उत्तरत्र पश्यते । अत्र पदार्थानां विनिवेशोद्देशप्रकरणत्वाच्चाऽस्माद्विनिर्वरणमुक्तम् । अग्रे विमर्शं यत्कथ्यन्तात् । एवं निवेशक्यगस्य प्रयोजनमाह—सन्धार्यते इति । अस्मिन्नेव वपुषि सर्वयोगिमिर्मगः सन्धार्यते । योगाद्धारणाविषयोऽयमेव म्रियते । स्वविष्ठ इति पूर्ववत् । यं सुखं पुण्यातीति वपुर्देहापरपर्यायः ।

१ एकाशीति ब्रह्मणेति ग. २ य चोपनयनेनेति ग. ३ विद्ययातलरूपस्यापि ऊरुर्धोऽस्त्वत्वमिति ऊरोः द्विः परत्वमिति वा ४. ऊरुर्धोऽस्त्वत्वमिति वा. वितलावतलरूपस्यापि ऊरुर्धोऽस्त्वत्वमिति ग. ४ स्थितिस्थापनरूपेणिति ग. ५ पूर्ववद्विद्य इति ४. पूर्ववद्विद्येति इति ग. ६ ऊरु इति ४. ७ अग्निः इत्यनर्त इति ४. ८ भगवत्कर्तृ इति ४. ९ गुणोदात्तादय इति ग. १० अविनाश इति ४. ११ शब्दवत् इति ग. १२ निवेशनरूपन-त्येति ४. ग.

तुत्वार्यत्वादस्याऽप्यर्थस्तत्रैवोक्तः । खलुद्वा आत्मगुद्वा आत्मरूपत्वेन । अन्यथा सर्वप्रवेशो न स्यात् । परमभक्तिराकाङ्क्षाभावश्च न भवेत् । फलञ्च । भोगोऽतिश्रमश्च न भवेत् । एतस्मिन् धारणा-विषये जाते कुत्र धारणा कर्तव्या कुत्र नेत्यादिसन्देहा गच्छेयुः । यतो—न यतोऽस्ति किञ्चित् । यस्माद्भावादित्यत्र किमपि नास्ति ॥ ३८ ॥

साधारणानां पञ्चप्रश्नेषु कर्तव्यमप्य एव श्रोतव्यस्मर्तव्ययोरनुप्रवेशान्नामातुकीर्तनेनैव अपसोक्त-त्वात्कर्तव्यमप्य एव कर्तव्यस्य प्रवेशद्वैकल्यकमक्षत्वाच्चाऽन्येषां भजनीयप्रश्नोऽवशिष्यते । तमाह—

॥ सर्वधीवृत्त्यनुभूतसर्व आत्मा यथा स्वप्नजनेक्षितैकः ।

तं सत्यमानन्दनिधिं भजेत नाऽन्यत्र सज्जेयत आत्मपातः ॥ ३९ ॥

स सर्वधीवृत्त्यनुभूतसर्व इति । योऽत्र धारणाविषयत्वेनोक्तः सर्वात्मपदेन च श्रोतव्य-विषयतावच्छेदकवाचकेन निरूपितो यस्य विवरणार्थमयं सन्निवेशो निरूपितः स एव श्रवणादिना भजनीयः । श्रवणादिना भगवत्सन्निधाने गत्वा तत्सायुज्यं वा प्राप्य साक्षात्तमेव भजेत । अन्यत्र फले साधनान्तरेणाऽनेन वा साधनेनाऽऽसक्तः स्वस्वानादपि पतेत् । यस्यामवस्थायां तिष्ठति ततोऽपि पतेत् । अनेन प्रथमं फलार्थं भवतु पश्चात्तदर्थमपीत्यपि पक्षो निवारितः । नन्वस्य फलत्वं भज-नीयत्वं वा कथम् ? तत्राऽऽह—आनन्दनिधिमिति । भजनीयं फलमेव । साधनस्य पुरुषशेष-त्वात् । यद्यपि फलमपि पुरुषशेषः । पुरुषानुभवविषयत्वादनुभवरूपत्वाद्वा । तथापि रसत्वेन रस-प्रधानत्वेनैव भोगे रसिकता भवतीति फलं सेयम् । तच्च परमानन्दः । सोऽपि न गणनया प्राप्तो मय्यपि स्थितः परिमितत्वात् । किन्त्वानन्दनिधिः । आनन्दो नितरां धीपतेऽस्मिन्निति पूर्णानन्दो भगवानेव सेव्यः । आनन्दोपसोक्तत्वात्तस्य त्रियोपाधमासङ्गाऽऽह—सत्यमिति । ननु फलान्तर-विषये चित्तसङ्गावे किं विषेयम् । “ज्योतस्य हि कामस्य प्रतिवादो न शक्यत” इति न्यायात् । तत्राऽऽह—सर्वधीवृत्त्यनुभूतसर्व इति । सर्वधीवृत्तिभिः सर्वेषां सर्वज्ञानजनकेन्द्रिय-वृत्तिभिरनुभूतं सर्वं येन । यत्किञ्चित्फलं येन केनचिदुपभोग्यं तत् तदिन्द्रियद्वारा अनेनैवोपभोग्यम् । अतः स्वरूपतोऽस्मादप्य अन्यज्ञाऽवशिष्यते तथा फलमपि । एतदनुपभोग्यं फलञ्च नाऽवशिष्यते । ननु कथमस्य भोक्तृत्वम् । तत्तदधिष्ठातृणां विद्यमानत्वात् । तत्राऽऽह—आत्मा यथेति । तत्तदिन्द्रि-याधिष्ठातृणां दिगादीनां विद्यमानत्वेऽपि यथा आत्मा सर्वेन्द्रियानुभूतसर्व एवं भगवानपि तमप्येक-देशाभिमानिनमविगम्य तेनाऽधिष्ठितैवेन्द्रियैः सर्वगनुभवतीत्यर्थः । नन्वात्मन इन्द्रियाधिष्ठातृणाम-प्रतीतत्वादात्मीयत्वेनैवेन्द्रियाणां ग्रहणात्तस्य स्वग्रहीतमात्रानुभवो भवतु नाम । भगवतस्तु समष्टि-रूपस्य पृथगु देहसितकीटेष्विव प्रतीतमात्रादात्मीयत्वामावाच तदिन्द्रियाणां कथं सर्वधीवृत्तिभिर्भ-गवाननुभवति ? तत्राऽऽह—स्वप्नजनेक्षितैक इति । स्वप्नजनानामीक्षिता द्रष्टा यथैकः । स्वप्नस्य मायिकत्वेऽपि ज्ञानं न मायिकम् । तस्याऽऽत्यरूपत्वात् । तत्र स्वप्नदृष्टाः पुरुषाः सर्वं पश्यन्तीति प्रती-तिरिति । तत्र पुरुषदेहानां मायिकत्वं न्यायमिदम् । तथापि तन्निष्ठा या प्रतीतिः सा न मायिकी । तत्र चैतन्यान्तराभावाद्भगवतो वा जीवस्य वा चैतन्यं भवति । सास्याऽपि द्रष्टृत्वाभावादिन्द्रियाणां भोक्तृभावेन प्रदर्शनाभावात्प्रोक्तम् च स्वप्नस्य च मिथ्यात्वाद्भगवानेव पश्यतीति श्रुत्याऽऽप्यव-

सीयते । निद्रावशाच्च तेन सह भेदो न स्फुरति । तथाऽन्यत्राऽपि स एव पश्यतीत्यप्यवसीयते स्वप्नदृष्टान्तेन । ततस्तेषु देहेषु जीवसङ्कावे असङ्कावे वा भगवानेव द्रष्टेति निवीयते । तस्य चाऽस्म-
दिन्द्रियगोलकापेक्षा नास्ति । देवतानामेव गोलकत्वात् । विषयस्य चेन्द्रियत्वात् । विषये चाऽस्म-
दादीन्द्रियलयात् । कारणलयपक्षेऽपि चासनया तत्र विषयसङ्कावात् । कारणस्याऽऽठये लीनानामपि
प्रकाशसम्भवाह्वयाङ्गीकारे गौरवाच्च विषय एव लयोऽङ्गीकर्तव्यः । अन्यथा निद्राया अव्यवधाय-
कत्वात्पुनरुद्बोधः कथं क्रियेते । अहङ्कारस्त्वात्माध्यासरूप इन्द्रियवहीयते । न त्विन्द्रियकारणमृतः ।
तथा सति पुनः सूक्ष्मावाप्तोत्पत्तेरन् । अतो विषयलीनानीन्द्रियाणि भगवदिन्द्रियलीनानि भवन्ति ।
अतः स्वप्नद्रष्टृविचारे क्रियमाणे यथा सर्वं व्याप्य सर्वेषामात्मा भूत्वा सर्वं पश्यतीति निश्चयः । एवं
जागरणावस्थायामपि तत्तद्विषये प्रविष्टानीन्द्रियाणि भगवदिन्द्रियप्रवेशाद्भगवज्ज्ञानसाधकानि भवन्ति ।
अन्यथा भगवत इन्द्रियातिरिक्तस्य विषयस्याऽभावात्किं गृह्णीयात् । तत्रेन्द्रिये संश्रद्धमात्मानं गृह्ण-
न्नापि वैद्यत्याकाङ्क्षायामात्मनोऽवैद्यत्वात्तरेन्द्रियवैद्यत्वेनेन्द्रियस्यैव वैद्यत्वं सम्भवति । अतोऽप्यस्म-
दिन्द्रियापेक्षा । स च सर्वत्रैकः । भेदकप्रमाणाभावात्स्वप्नदृष्टान्तेन व्यावर्तकानामन्यावर्तकत्वात् ।
अतस्तेनैव सर्वभोगसिद्धौ पुनर्यत्नान्तरेण भोगो न साधनीयः । आत्मनः पातसम्भवाच्च । देहस्थित-
कीदेषु तु स्वस्य सर्वात्मभाषतिरोभावाद्बीजत्वाद्वा न स्फुरणमिति सर्वमविवादम् ॥ ३९ ॥

इति श्रीभागवतमुपोधिण्यां श्रीलक्ष्मणभट्टात्मजश्रीबल्लभदीक्षित-

विरचितायां द्वितीयस्कन्धे प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

द्वितीयोऽध्यायः ।

मानमेयविनिर्द्धारस्तत्त्वार्थं विनिरूपितः ।

फलसाधननिर्द्धारो द्वितीये विनिरूप्यते ॥ १ ॥

द्विविधस्तत्त्वनिर्देशो बाह्याभ्यन्तरभेदतः ।

बाह्यो निरूपितस्तत्र मानमेयपुरस्सरम् ॥ २ ॥

आन्तरं भिन्नमार्गेण फलसाधनपोषतः ।

अतः साधननिर्द्धारः प्रथमं क्रियते स्फुटः ।

पश्चात्फलस्य निर्द्धारस्तत्त्वार्थं फलिष्यति ॥ ३ ॥

एवं पूर्वाध्याये सर्वेषां वस्तूनां प्रमाणतः प्रमेयत्वञ्च तत्त्वं निर्द्धारितम् । मित्रतया प्रतीतानामपि
भगवति प्रवेशाद्भगवतो द्रष्टृत्वाच्च प्रमहद्भगवतः साधनत्वं फलत्वं चोक्तम् । तथापि बाह्यत्वाच्च
तयोक्तात्त्वनिर्द्धारः । इदानीं सर्वेषां केन रूपेण साधनता केन रूपेण च फलतेति विचार्यते । तत्र
त्यागनियत्येन साधनता अवान्तरफलत्वेन च फलतेति सर्वपरित्यागेन जीमसरूपस्य साधनत्वं

१ सादृश्यान्तेति ख. २ शम्भवादिनि ख. ३ चित्ते इति ख. ४ सादृश्येति क. सादृश्यविचारे इति

५ शम्भुद आत्मानमिति क.

ब्रह्मस्वरूपस्य च फलत्वं निर्द्धारितं भविष्यति । तत्र पूर्वोक्तफलस्य साधनस्य वा प्रकृतोपयोगं वक्तुं वैराग्यशेषत्वेन तदुपयोगमाह—

श्रीशुक उवाच—

एवं पुरा धारणयाऽऽत्मयोनिर्नष्टां स्मृतिं प्रत्यवरुद्ध्य तुष्टात् ।

तथा ससर्जेंदममोघदृष्टिर्यथाऽप्ययात्प्राग्व्यवसायबुद्धिः ॥ १ ॥

एवं पुरेति । तथा सामर्थ्यं फलमिति केचित् । तद्वक्ष्यणः स्वतःसिद्धत्वान्नष्टस्तेः प्रत्यवरुद्ध-
वचनाच्च विचारणीयम् । नष्टपदेन च सर्वथा नाशे पुनस्तुष्टेन भगवता तत्सम्पादने तोषहेतुत्वमेव
भवेत् । न तु सामर्थ्यहेतुत्वमपि । अन्यथा सिद्धत्वात् । अत्र तु पूर्वविस्मृतोद्बोधहेतुत्वे दृढवैराग्य-
हेतुत्वं भगवतोपे वा सर्वहेतुत्वमिति प्रथमं तदेषोच्यते । पुरा दैनन्दिनप्रलयानन्तरम् । एवं धारणया
पूर्वकत्वे या स्मृतिः पदार्थनिर्माणज्ञानं तत्प्रत्यवरुद्ध्य पुनः ससर्जेंति सम्बन्धः । तुष्टादिति हेतौ
पञ्चमी । तुष्टाद्भगवतः सकाशाद्भगवतो हेतुभाषाद्वा । यथा पूर्वं तथा ससर्जं । तोषे पूर्वज्ञानमेव
हेतुः । यथा कश्चित्कञ्चन पदार्थं सङ्गोप्य चालके व्यामोहिते स चेदुपायेन तज्जानीयात्तदा सन्तुष्टो
नवेत् पितृत्वात् । तथा स्वसाऽपि सुष्टेः पूर्वं भगवन्निकटे स्थितत्वाद्भौममोर्गार्थमागतस्य तद्वि-
स्मरणादुपायेन तस्मरणे सन्तुष्टः सखा स्वरूपं प्रापयेदिति मुख्यं साधनं पूर्वोक्तधारणैव । तोष-
साधनपक्षेऽपि “तुष्टे तु तत्र किमलभ्यमि”ति न्यायेनाऽन्यत्सर्वं सुखं भविष्यतीति तदवश्यं
साधनं कर्तव्यम् । दृष्टिसामर्थ्यं स्वप्रयोजकम् । परमधिकारित्वेन प्रतिबन्धकम् । आत्मयोनिर्ब्रह्मा ।
नष्टां विस्मृतान् । स्मृतिं पदार्थज्ञानम् । सुष्टेनादित्वात्पूर्वमपि स्मरणेनैव कृतम् । अतः संस्कार-
नाशो नोक्तः । तुष्टाद्भगवतः सकाशात् । इदं सर्वं भगवत्त्वेन लीनं सितम् । पुनस्त्वयैव यथाऽ-
प्ययात् प्रलयात् प्राक् । पूर्वं यथेयं दृष्टिर्यथा वा व्यवसायात्मिका बुद्धिर्यस्य तपामृतः सन् तथा
ससर्जेंत्यर्थः ॥ १ ॥

इदानीमिहामुनार्थफलभोगवैराग्यं सर्वविषयत्यागार्थं साधनान्तरमाह—

शास्त्रस्य हि ब्रह्मण एव पन्था यन्नामभिध्यायति धीरपार्थैः ।

परिभ्रमंस्तत्र न विन्दतेऽर्थान्मायामये वासनया शयानः ॥ २ ॥

अतः फविर्नामसु यावदर्थः स्यादग्रमत्तो व्यवसायबुद्धिः ।

सिद्धेऽन्यथाऽर्थे न यतेत तत्तत्परिथमं तत्र समीक्षमाणः ॥ ३ ॥

शास्त्रस्य हीति । सर्वे निषयास्त्वक्तव्याः । तत्र महतां लौकिकपाधाभावेऽपि परित्यागे
वैदिकं पापकं भवेत् । “पापञ्जीवमग्निहोत्रं जुष्टयात्सर्गकामः प्रजापतामः पशुकामः”
इति । तत्र यावज्जीवमधिकारस्य नित्याहत्वेन प्रजापतनादीनां वा नित्यत्वे वैराग्यमकर्तव्यमेव
स्यात् । कर्तव्यत्वे वा आन्तरेष्वेव कर्तव्यं स्यात् । आत्मन्यग्निहोत्रमारोपणं वा कृत्वा अग्निहोत्रं कुर्याण
एव प्रजेदा । वैराग्यप्राप्तिहोत्रं वा कुर्यात् । सर्वेषां पदार्थानां धुनिमूलकत्वेन तद्विरोधेन पदार्थ-

कदापि अशक्यत्वात् । तस्माद्योक्ता एव पदार्थाः फले साधने चाऽनगन्तव्याः । तस्माद्वैराग्यं पूर्वोक्तप्रकारेण शास्त्रार्थनिर्द्धारे वा न सम्भवतीत्याशङ्क्य सर्वसाध्यपि वेदसाध्यमाह । यथा परब्रह्म भगवानर्थरूपः । एवं वेदोऽपि शब्दराशिभूतं ब्रह्म । अस्तुराशिवत् । यथा ब्रह्मणि सर्वत्राऽऽनन्दः पूर्ण एवं शब्दब्रह्मण्यपि सर्वत्र फलमुच्यते स्वस्य ब्रह्मत्वस्यापनाय । शब्दप्रस्थानत्वाच्च शब्दमात्रम् । अर्थस्तु परब्रह्मरूपमिति फलं तद्वत् । अन्यथा एकस्मिन् कर्मणि प्रतिसाधनं धर्मधर्मिभेदेन क्रियाभेदेन चोच्यमानानि फलान्यप्राप्त्याप्यमन्यानर्थक्यं वा सम्पादयेयुः । यथा “स्वर्गाय वा एतानि लोकाय हूयन्त” इत्युपक्रम्य दाक्षिणहोमे आहुतिचतुष्टये नैमित्तिके दक्षिणासंस्कारत्वेन क्रियमाणे गार्हपत्ये आहुतिद्वयम् । आग्नीध्र उत्तरेवां चैकैकाहुतिः । तत्र प्रतिकर्म सहवादीनामपि माहात्म्यं वेदेन योच्यते । “दाभ्यां गार्हपत्ये जुहोति द्विपाद्यजमानः प्रतिष्ठित्वा” इति । यथेतदाहुतिद्वय एव यजमानः प्रतिष्ठितस्तदा जन्यानर्थक्यमेव स्यात् । विरोधेमाऽप्राप्त्याप्यं वा स्यात् । विकल्पस्तु न भवति । एककर्मत्वात् । किम् । “आग्नीध्रे जुहोत्यन्तरिक्ष एवाऽऽक्रमत” इति । यथाग्नीध्रहोममात्रेणैव अन्तरिक्षाक्रमणसामर्थ्यं स्यात्तदा श्रुतिः प्रमाणं स्यात् । तत्रत्यस्यविरोधादसम्भावितम् । “आह्वयनीये जुहोति स्वर्गमेवेनं लोकं गमयती”ति तदानीमेव यजमानस्य स्वर्गप्रापणमनिष्टमिति प्रवृत्तिप्रतिवन्धकता च स्यात् । किम् । आहुतिद्वयसङ्ख्यायां यजमानस्याऽपि प्रतिष्ठितत्वमुक्तत्वा “सौरीभ्यामृग्भ्यां गार्हपत्ये जुहोत्यमुमेधेनं लोकं समारोहयती”ति होमसाधनश्रुतौः सूर्यप्रकाशकत्वेन धर्मेण स्वर्गाक्रमणलक्षणं फलमुक्तम् । तत्र सङ्ख्याफलान् विरुद्धाते । एवं सर्वत्र बहुफलत्वमन्योन्यविरुद्धफलत्वं पापितफलत्वं च कर्मणां पैदप्रमाणिकमेव स्यात् । अतः प्राप्ताप्याप्यं किञ्चित्सात्यर्थं वर्णनीयम् । यथा च शब्दार्थो पापितो न भवेत्तथा च वर्णनीयम् । तत्र षोडशसिद्धयस्य यजमानात्मकस्य यज्ञस्य सर्वलोकान्तःपातिनो भगवत्पुत्रस्य लीला सर्वत्र वर्ण्यते । यतः स भगवानेकत्रैव सर्वरसानां विद्यमानस्यास्तस्यैव सर्वपूर्णोऽपि यथा यत्र येन भोगेन लीलां कृतवान् तथा वेदो वदतीति निश्चीयते । ततश्च काण्डद्वयेऽप्ययमेव भगवान् विराड्भूतो यज्ञापरनामा प्रतिपाद्यत इति वदस्माभिः स्मृतधारणोक्तं वेदेनाऽपि । तदेवोक्तेति शब्दस्य प्रक्षणाऽस्मदुक्त एव पन्थाः । किन्तु लोके ग्राम्यति । चास्त्यार्थापरिज्ञानात् । यतो यत्र स्थितैर्नामिवाक्यार्थसम्बन्धरहितैरेव पदार्थं विनिश्चित्य खण्डशः साधनतां ज्ञात्वा तत्तदिच्छां करोति । ततस्तमेवाऽर्थं ध्यायति । न हि पदानां वाक्यार्थबोधने पदार्थेष्वपि बोधकरम् । सुगण्डु-स्तद्वयविरोधात् । अतः स्वार्थं अपार्थंरपि नामभिर्लोकौ ग्राम्यति । ततः खड्गद्वया पदार्थं मत्वा तत्र तत्र सुद्ध्या परिग्रमस्तदर्थं कर्म वा कुर्वन्नर्णान् फलत्वेनोक्ताञ्च विन्दते । किन्तु यासनया कामनादालेन तमेवाऽर्थं विचारयन् शपानो भवति । महायोदे निमयो यवतीत्यर्थः । तस्मादस्मदुक्ते वेदोक्ते च भेदाभावात् प्राप्ताप्यसन्देहः कर्तव्य इति भावः । ननु यदि वेदो भिन्नप्रकारेण कमप्यर्थं प्रतिपादये-च्छा कोऽपि पुरुषार्थो न सिद्धेत् । सर्वकरणासामर्थ्यात् । तस्माच्चैवं निर्गमो युक्त इत्याशङ्क्य यत्र सिद्धार्थानुपादकत्वेन महावाक्योपयोगार्थमवान्तरफलान्यनुवदति तानि लोकसिद्धत्वात्प्रकृत्य-

ज्ञानि साधनानि सादृशफलार्थं कर्तव्यानि । यथा—“घन्वन्निव प्रपा भसि” । अंग्रेः स्तुतौ लोकसिद्धा प्रपा दृष्टान्तीक्रियते । तथा—“कारीया वृष्टिकामो यजेत” “इयेनेनाऽ-
भिचरन् यजेते”ति फलानि प्रत्यक्षसंवादीनि भगवद्गीतासंवादीनि महावाक्याप्यो-
गीनि । श्रुतेस्वात्पर्यं लोकदृष्टान्तरूपमवगन्तुं निपुणो भूत्वा येष्वनुवादफलेषु संसाधनेषु स्वस्य कार्यं
सिद्ध्यति तावन्मात्रपरः स्यात् । “शान्तो दान्त उपरतस्तितिक्षुरिति शमादिकमुपक्रम्य
“आत्मन्येवाऽऽत्मानं पश्येत्” “स वै सर्वमिदं जगत्” “स स भूत ५ स भव्य-
मि” त्युक्त्वा “ज्ञात्वा तमेवं मनसा हृदा च भूयो न मृत्युमुपयाति विद्वानिति” ।
“अन्मस्यपार” इत्युपक्रम्य “य एनं विदुरमृतास्ते भवन्ती”त्युपसंहाररूपम् । यथा
यस्य यथाऽधिकारस्तावन्मात्रो भवेत् । तत्राऽप्यप्रमत्तः । न ज्ञेयज्ञानमात्रेणाऽग्निमकृतिनिरेक्षेण
कार्यं सिद्ध्यति । नन्वेवं गोपूराश्रितितयत्रोद्धारणवद्गतियशस्यलोकदिगलामावादशक्यमेव
स्यादित्याशङ्क्याऽऽह—व्यवसायबुद्धिरिति । व्यवसायात्मिका बुद्धिर्यस्य । अतिविचारेण
सर्वमालोभ्य स्यात्सुदृढं निश्चितं तत्साधनकारणार्थं ददो भवेदित्यर्थः । तत्र किं कर्तव्यमित्याकाङ्क्षायां
प्रथमतो लोकाग्रतं देहादिनिर्वाहार्थं कार्यं न कर्तव्यमित्याह—सिद्धेऽन्यथाऽर्थ इति । अन्य-
थैव कालेन भगवता वा स्वभावेन कर्मणा लोकैर्वा देहनिर्वाहे सिद्धे स्वयं तत्र प्रयत्नं न कुर्यात् ।
स्वस्य हि परिमितः प्रयत्नः । स भगवत्त्वैवार्थं स्थापितो नाऽन्यत्र विनियोगमर्हति । किञ्च । तत्तत्प-
रिश्रमं तत्र समीक्षमाणः । न केवलमन्यथासिद्धत्वमात्रं दूषणम् । तत्र देहनिर्वाहे तत्परिश्रमं
तेषां तेषां परिश्रममेकैकस्मिन् श्रम्यादिपदार्थे देहेन्द्रियबुद्ध्यादीनां परिश्रमं समीक्षमाणो न यतेतेति
सम्पन्नः ॥ २ ॥ ३ ॥

अन्यथासिद्धिं श्रेष्ठं च प्रोचयति—

सत्यां क्षितौ किं कशिपोः प्रयासैर्वाहौ स्वसिद्धे व्युपवर्हणैः किम् ।

सत्यज्जलौ किं पुरुषाऽज्जपाज्या दिग्बल्कलादौ सति किं बुक्कलैः ॥ ४ ॥

चीराणि किं पथि न सन्ति दिशन्ति भिक्षां

नैवाऽदृग्धिपाः परभृतः सरित्तोऽप्यशुष्यन् ।

रुद्धा गुहाः किमजितोऽवति नोपपन्नान्

कामाद्भजन्ति कवयो धनदुर्मदान्धान् ॥ ५ ॥

मार्गां श्रिताविति । क्षितौ विन्तीर्णतया प्रसारितश्रम्यारूपायां वातुसारी कोमलरूपायां पो-
षार्जनश्रेष्ठम्यतिरेकेण सत्यां सिद्धायां कशिपोऽमृतिस्त्रया पक्षकार्पासमीनधूनान्तरणप्रयासैः
किं फलम् । साधनसुराम्भं तुल्यत्वेऽप्यत्र दुःखाधिक्यात् । किञ्च । मृतः सिद्धे बाहौ । गदापुरु-
षमेन्द्रिर्षयकल्पगद्गाभाषादेवमुक्तम् । उपपत्तौः शिरस्युचितासाधनमूर्तेर्गतयोः पादयोश्च सतूल्यम-
पुटः किं प्रयोजनम् । मित्रं पावयम् । अनन्तारायैवेकतावयता । कस्योपेक्षाऽपि मिश्रानिर्वादे
भोजनरिषाज्जाभ्या नाश्रादिमप्य । किम् । मर्त्यं प्रयासानुमन्धानं कर्तव्यम् । उष्णवाले दिग् ।

शीतकाले यत्कलादीनि । आदिशब्देन चीरणवादीनि । हुक्कलैः षट्स्रैः किम् । किञ्च । महाविर-
क्तस्य जनैरपि किम् । लोका अपि सर्वे त्यक्तव्या इत्यर्थः । ननु सर्वत्र सर्वे पदार्था अन्यदीयाः
साधनेनैव सिद्ध्यन्ति । क्षितिरपि कस्यचिद्वति । अतस्तदाज्ञया स्वातन्त्र्यं तदनुरोधेन च । देहश्च
पराधीनः । यत्कलादिकमपि साधनसाध्यम् । अतः सर्वदा सर्वनैरेष्यस्याऽऽन्यत्वात्किञ्चित्सापेक्षतायां
कर्तव्यायां “भग्नश्चेत्पातालं विशोदि”ति न्यायेन सर्वथा सापेक्षतैवाऽस्तु । तत्राऽऽह—
चीराणि किं पथि न सन्तीति । चीराणि वस्त्रखण्डाः । पथीति तत्सम्पादनार्थमप्यन्यत्र
न गन्तव्यमिति सूचितम् । अङ्घ्रिणा वृक्षाः । परमृतः परमेव विद्यति न तु तत्फलैस्तोपासुपकारः
कथन । ते हि पक्वं फलं स्वत एव त्यजन्ति । ईषत्पक्वं तु चालनेन । ते तु देवतारूपा वैष्णवाश्च ।
भगवज्जीवार्थं जगतः सृष्ट्यादेकपरित्यागेऽन्यदीयं तद्वति । अतश्चीराण्यपि भगवदीयानि । मार्गाश्च
भगवदीयाः । गतिसाधनत्वात् । अतस्तेऽपि किं वस्त्राणि न प्रयच्छन्तीति योजनीयम् । पादसम्प-
न्धात्तद्वर्जं लक्ष्यते । गतमात्रे च क्षणविलम्बाद्वा फलदानाद्विज्ञादातुल्यम् । तेषां हस्तस्याऽऽहुद्वयं
च निवारितम्—अङ्घ्रिणा इति । जलातिरिक्तं च न भक्षयन्ति बलं चाऽङ्घ्रिभिरैव पिबन्ति ।
आतपादिभिश्च शालाः शुद्धाः । वनस्याः सहिष्णुवश्च परार्थकान्तजीविनश्च । अतस्तेष्वेव माधुकरी
कर्तव्या । जलार्थमपि न लौकिकापेक्षेत्याह—सरितोऽप्यगृह्यन्ति । तदा हि फूपाद्यपेक्षा
भवति । सरितां पटुत्वं महत्त्वं च सर्वप्रसिद्धम् । शीतवातात्तपवर्षानिवाणार्थमपि नाऽन्यापेक्षा
कर्तव्येत्याह—कद्धा गुहा इति । तासां निरोपसाऽश्रयणात् । ननु कदाचित्सर्वमात्रे गुह्यासु च
व्याघ्रादिगये किं कर्तव्यम् ? तत्राऽऽह—किमजितोऽयतीति । केनाऽपि न जितः । अतिसमर्थः ।
उपपन्नान् शरणागतान् । किं नाऽवति । आग्रहेण सर्वत्र कथनं तथाऽधिकारिणोऽपि तया
न क्षुब्धन्तीति । एवं सर्वकार्येष्वपि सिद्धेषु ये अधिकारिणोऽपि भूत्वा धनदुर्मदान्धान् भजन्ति धनेन यो
हुष्टो मदो गर्वस्त्रेण अन्धान् आगतस्वरूपानभिज्ञान् कस्माद्धेतोर्भवन्तीति न जानीमः ॥ ४ ॥ ५ ॥

एवं प्रसङ्गादन्यानुपदिश्य तादृशेन निरपेक्षेण यत्कर्तव्यं तदाह—

एवं स्वचिन्ते स्वत एव सिद्धे आत्मा प्रियोऽर्थो भगवाननन्तः ।

तं निर्धृतो नियतार्थो भजेत संसारहेतूपरमश्च यत्र ॥ ६ ॥

प्रति तत्त्वेन प्रकाशमानोऽपि । तस्मादवश्यं सेव्यः । उपपत्त्या सेवनमुक्तम् । रुच्या सेवनमाह—प्रिय इति । यथा प्राणो यथा वा देहः प्राणिनां प्रीतिविषयो भवति । आत्मत्वेन प्रीतिविषयत्वे प्राप्तेऽपि पुनर्यत्प्रीतिविषयकपनं प्रीतेः परिच्छिन्नत्वज्ञापनार्थम् । अतः सा प्रीतिरेकत्र विनियुक्ता नाऽन्यं तथात्वेन गृह्णाति । अतः सर्वरूपे एकस्मिन्नेव प्रीतिः कर्तव्या । अन्यथा खण्डश एकस्मिन्नेकरूपे वा क्रियमाणा न सर्वपुरुषार्थ साधयेत् । प्रीतिस्तु भगवद्धर्मः । भगवान् सर्वेभ्यो जीवेभ्यस्तं खण्डशो दत्तवान् सुखार्थम् । अतो यत्रैव प्रीयते तत् एव सुखं भवति । ततः स्वसुखमेव स्वस्य भवतीत्युक्तं भवति । तद्यत्र विषयोऽपि सुखरूपो भवति तत्र तद्दाने महत्सुखं भवेत् । अतो देहादिभ्यः प्रीतिमाच्छिष्य भगवति स्थापयन्त्विति भावः । अर्थो धनरूपः । यावत्कार्यं तेन भविष्यति तत्सर्वं भगवता भविष्यतीति । अर्थशब्दस्य पञ्चार्थवाचकत्वात्पञ्चरूपोऽपि भगवान् । सर्ववेदार्थः सर्वधनरूपः सर्ववस्तुरूपश्च सर्वनिवृत्तिरूपेण सर्वनिवर्त्तकश्च । भजने चैते धर्मा भजनीविषयतावच्छेदकत्वेन गुणोपसंहारन्यायेन ग्राह्याः । तथा सति सर्वात्मकतया भजनं भवति । किञ्च । भगवान् पञ्चमैश्वर्यसम्पन्नः । ऐश्वर्यार्थमपि स्वस्य सेवनं भवति । श्रीशब्देनाऽत्र शोभा ग्राह्या । किञ्च । अनन्तो देशकालपरिच्छिन्नो नित्यः । एतावता पञ्चविंशति तत्त्वानि पञ्चविंशकश्च महाविष्णुः । पञ्चविंशतिप्रकारेण सेवितव्यः । तत्राऽऽत्मा द्विविधो जीवब्रह्मभेदेन । प्रिय एकादशविधः । एकादशेन्द्रियभोग्यत्वात् । अर्थः पञ्चविध उक्तः । भगवान् पञ्चिधः । अनन्तो द्विविधश्च । एवं सर्वप्रकारेण सेवितव्य इत्यर्थः । सेवकस्याऽधिकारिविशेषणभूतधर्मद्वयमाह—तं निर्वृतो नियतार्थ इति । एकमन्यनिवृत्तपर्यन्तम् । एकं च भगवति दाढ्यार्थम् । इषौ च धर्मावावश्यकौ । अन्यथा सर्वप्रकारेण सेवितोऽपि न पुत्रपार्थो भवति । सर्वतो निर्वृतः । अन्यथा ब्रह्मसन्वायो भवेत् । नियतो भगवत्सेवाऽर्थः पुरुषार्थो यस्य । भगवान् वा । अन्यथा “संशयात्मा विनश्यति” । यद्यपि भगवानेष फलं न चाऽन्यदपेक्ष्यते तथाप्यानुपद्विकं फलं संसारहेतोर्ज्ञानस्य भगवद्भिरुत्पस्य वा निवृत्तिर्भवति । चकारात्सायुज्यादि ॥ ६ ॥

एवं भजनस्य सर्वोत्तमत्वं प्रतिपाद्य तादृशस्याऽकर्तृन् शोचन्माह—

कस्तां त्वनादस्य परानुचिन्तामृते पशूनसतीं नाम सुडयात् ।

पश्यन् जनं पतितं वैतरिण्यां स्वकर्मजान्परितापान् जुपाणम् ॥ ७ ॥

कस्तामिति । ता भगवतः परामनुचिन्तां ध्यानेनै रूपचिन्तनाम् । कृते पशून् विना पशून् । अनादस्य अकृत्वा । असतीं चिन्तकनाशिकां देहादिचिन्ताम् । नभमेति प्रसिद्धे । सुडयात् खिन्निव योजयेत् । अज्ञानाद्भवतु नाम योजनम् । तत्कृतमपकारं ज्ञात्वा कस्तां सुडयात् । अपकारं गणपति—पश्यन् जनमिति । यथा भगवद्भजने भगवदीयाः पद् गुणाः स्मरन्ति सङ्गमन्ते तथा देहादिभजने तद्भक्ताः पद् दोषाः सङ्गमन्ते । उत्पत्तिर्नाशो दुःखं कर्माणि परितापो हीनत्वं च । तदाह । जनमुत्पद्यमानम् । पतितं स्वस्यानाद्युत्तम् । मृतमिति यावत् । वैतरिण्यां यमद्वारस्थितनद्याम् । अनेनाऽमृतीपरिग्रहे मृतो वैतरिण्यां पततीति सूचितम् । स्वकृतविविधकर्मफलं च

सेवमानम् । परितापाः शोकादयः । अतः को वा अमृतं विहाय विषं भक्षयतीति प्रोचनायं न बहु वक्तव्यमिति भावः ॥ ७ ॥

केचित्स्वदेहान्तर्हृदयावकाशे प्रादेशमात्रं पुरुषं वसन्तम् ।

चतुर्भुजं कञ्जरथाङ्गशङ्खमदाधरं धारणया सरन्ति ॥ ८ ॥

प्रसन्नवक्त्रं नलिनायतेक्षणं कदम्बकिञ्जल्कपिशङ्गवाससम् ।

लसन्महारत्नहिरण्यमयाङ्गदं स्फुरन्महारत्नकिरीटकुण्डलम् ॥ ९ ॥

उच्चित्रहृत्पङ्कजकर्णिकालये योगेश्वरास्थापितपादपङ्कजम् ।

श्रीलक्ष्मणं कौस्तुभरत्नकन्धरमम्लानलक्ष्म्या वनमालयाञ्चलितम् ॥ १० ॥

विभूषितं मेखलयाङ्गुलीयकैर्महाधनैर्नूपुरकङ्कणादिभिः ।

स्निग्धामलैः कुञ्चितनीलकुन्तलैर्विरोचमानाननहासपेशलम् ॥ ११ ॥

अदीनलीलाहसितेक्षणोल्लसद्भूमङ्गसंसूचितभूर्यनुग्रहम् ।

ईक्षेत चिन्तामयमेनमीश्वरं यावन्मनो धारणयाऽवतिष्ठते ॥ १२ ॥

एकैकशोऽङ्गानि धियाऽनुभावयेत्पादादि यावद्धसितं गदामृतः ।

जितं जितं स्थानमपोह्य धारयेत्परं परं शुद्ध्यति धीर्यथा यथा ॥ १३ ॥

एवं सर्वार्थनिश्चयपूर्वकं भक्तिमार्गानुसारेण भगवद्विषयकं श्रवणादिकं साधनं कर्तव्यमिति सिद्धम् ।
 यत्र केपाब्जिन्मते सर्वनिर्द्धारो व्यर्थः । मुख्यभगवद्रूपं चतुर्भुजादि आनन्दयानरूपादमुखोदरादि-
 रूपं ज्ञात्वा भजनं कर्तव्यमिति धारणायां स्थूलस्थाने भवनीये भगवत आनन्दरूपं दोषयन्ति ।
 केचिदिति वचनात्ताऽत्र सर्वसम्प्रतिः । अनेन ध्यानन्दाविर्भाव एव क्रियते न तु दोषनिवृत्तिः ।
 यद्यपि नान्तरीयकरापादिनिवृत्तिः क्रियते तथापि सर्वभावत्वत्प्रादुर्भावात् रागादिनिवृत्तिः ।
 भगवतो रूपाणि चत्वारि ध्येयानि । अद्भुष्टमात्रं, प्रादेशमात्रं, पुरुषमात्रं, पूर्वोक्तम् । तत्र स्वनेकत्र्यं
 प्रादेशमानसौवेति । वैश्वानरविद्यायां च सिद्धत्वात् शुद्धे च सहृदये भातुं शक्यत्वात् । अपवा ।
 “अत्यतिष्ठद्दशाङ्गुलम्” इति पुरुषादतिरिक्तं रूपमनिरिक्तं भजन्ते । अतिरिक्तमपि पुरुषाकारम् ।
 वसन्तं तृतीयं पुरुषम् । तस्य स्थूलरूपं वर्णयति—चतुर्भुजमिति । कञ्जं कमलम् । रथात् चक्रम् ।
 हस्तचतुष्टयेऽप्यायुधधारणम् । अनेन सर्वतो रक्षा सूचिता । श्रवणेश्च तत्त्वानि तत्र स्थापित्वा
 स्वयं प्रविशेदिति । धारणया पूर्वोक्तया । सरन्तीति विद्यमानत्वाद्वाऽन्तर्गमना कल्पनमपेक्ष्यते ।
 क्रिय । प्रसन्नवक्त्रम् । प्रसन्नं मत्तेभ्यः फलदानार्थं वक्त्रं यस्य । नलिनरात् जायते दीपे ईक्षणे
 यस्य । कदम्बकिञ्जल्कवद्वर्षपीतारक्तमन्त्रमागे चोऽन्ते मुक्ताफलमहितं रेखास्तरम् । कदम्ब-
 किञ्जल्कजसुवर्णदण्डाकारध्वजनद्गुल्फाभ्यां कृतार्थकृतशेषजीवमुक्तनेदरूपम् । एतादृशं भगवतः
 पीताम्बरम् । लभन्ति महारत्नानि यस्मिन् हिरण्यमे अहदे । अङ्गदं बाह्यामरणम् । स्फुरन्ति महारत्नानि

किरीटे कुण्डलयोश्च यस्य । उज्जिद्रे विकसिते हृदयरूपे पञ्चजे या कर्णिका तस्मिन् यदालयं गृहं
सूर्येन्दुचाय्व्ययगमं तस्मिन्नालये योगेश्वरैरा भ्रमन्तात्सापितं षादपह्वनं यस्य । श्रीः लक्ष्म चिह्नं यस्य ।
कौस्तुभरत्नं कन्धरायां यस्य । अम्बुजान् लक्ष्मीर्यसाः । सर्वदा प्रत्यग्रविकसितपुष्पयुक्ता । तादृश्या
वनमालया अञ्जितं पूजितम् । मेखलया कटिदोरकरूपया । अङ्गुलीयकैश्च महापदैः अमूल्यपरत्नादि-
युक्तैः । उभयत्र विशेषणम् । नूपुरमेकं महाराजचिह्नरूपम् । आदिशब्देन वलयादि । श्लिङ्गाश्च
तेऽमलाश्च । कुञ्चिता नीलाः कुन्तलाः । तैर्विशोचमानं यदाननं तेन यो हासस्तेन सुन्दरम् । वदीनं
यहीलाहसितम् । सर्वेभ्यो याचकेभ्यः सर्वफलदानेऽप्यसद्बोचयुक्तमदीनम् । लीलाहसितेन युक्तं
यदीक्षणं तेन उत्सन्नस्यौ ये भ्रुवौ तयोर्भेदलोचनं संसृजितः सूरि अधिकः अनुग्रहो येन । एतादृशं
चिन्तया प्रकटीभूतं राजाधिराजरूपमीश्वरमीक्षेत । यावत् मनः धारणया सर्वाहसितया अवतिष्ठते
चाध्यत्यं न प्राप्नोति । सर्वाङ्गास्फुरणे पुनरेकैकशोऽङ्गानि धारयेत् । एकं धृत्वा तस्य स्वाधीनतायां
जातायां द्वितीयं धारयेदिति धियेत्युक्तम् । अत्र धारणायां क्रमो विवक्षितः । तदाह—पादादि
यावद्भस्मितमिति । तृतीयस्कन्धे स्पष्टमविष्यति । गदाभूत इति प्राणनिश्चलता सूचिता । जितं
जितं स्थानं स्वाधीनं स्वाधीनं स्थानं पादाद्यपोष्य ग्राहकबुद्ध्याग्रागत्याजयित्वा तेनाऽप्रेणाऽ-
न्यद्वाह्यम् । अन्यग्रहणे तथा भगवदधयवस्य अधिका गुणाः समर्प्यया यया शुद्धिदोषा अपगच्छेयुः ।
तदपगमे शुद्धिर्विशदा भवति । तदा अवयवान्तरमपि माति । एवमुत्तरत्राजपि । यया यथा शुद्धिः
शुद्ध्यति तथा तथा परं धारयेदित्यर्थः ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥

इयं च धारणा सज्जातभक्तेर्भवति । यावत्पुनर्भक्तिर्न जायते तावत्सर्वैष धारणा कर्षयेत्साह—

यावन्न जायेत परावरेऽस्मिन् विश्वेश्वरे ब्रह्मरि भक्तियोगः ।

तावत्स्थवीचः पुरुषस्य रूपं क्रियावसाने प्रयतः स्मरेत् ॥ १४ ॥

यावदिति । परेऽवरे यस्मात् । परावरेत्वस्फुरणमपि सर्वोत्तमत्वरूपं प्रेमभक्तेरङ्गं माहात्म्यज्ञा-
नापरपर्यायम् । अस्मिन्निति स्वयं भक्त्या तं पश्यन्नाह । ब्रह्मरि सर्वसाक्षिणि पूर्वोक्तन्यायेन सर्व-
पक्षस्तु चैतन्यरूपेण वा प्रत्यग्रूपेण वा प्रकाशमाने । योगपदेन स्वसाधने साधनभूतं गतेः स्मिरं
रूपयुक्तम् । तानत् स्थवीचः स्थूलम् । पुरुषस्य पूर्वोक्तस्य । क्रियावसाने अग्निहोत्रादिकं कृत्वा
अप्यग्रशुद्धान्यापाम् । संन्यासं गृहीत्येति केचित् । तदा निरन्तरं स्मरणं गयति । परं क्रियाया
हेतुत्वं न स्यात् । प्रतिपन्धकत्वकल्पनापेक्षया सापेक्षत्वकल्पनाया उत्कृष्टत्वात् । “पुण्यतीर्थज-
लामुत” इति नियमानामुक्तत्वाच्च । प्रयतः साधनानो भूत्वा । नियमेऽपि धर्मः । अन्यभावनाप-
रित्यागार्थं वा ॥ १४ ॥

एवमन्तर्काले पाश्चिद्दोषपरिहारार्थं योग साधयित्वा तस्य दृष्टेर्पायत्वज्ञापनाय शुद्धिपूर्वकं गण-
प्रसारमाह ग्यिरमिष्यादिना—

स्थिरं सुगन्धाऽऽसनमास्थितो यतिर्यदा जिहामुर्मिमह्म लोकम् ।

देशे च काले च मनो न सजयेत् प्राणान्नियच्छन्मनसा जितामुः ॥ १५ ॥

१ जिहामिति च तस्योपलक्षणम् । २ कुन्तलाः नीलान् ३ वषाट् ४ यः ५ माहवबुद्धिमत्प्राप्तिं ६ यः ७ पादवपुजम-
रं ८ तस्योपलक्षणम् ।

मनः स्वबुद्ध्याऽमलया नियम्य क्षेत्रज्ञ एनां निनयेत्तमात्मनि ।

आत्मानमात्मन्यवरुध्य धीरो लब्धोपशान्तिर्विरमेत कृत्यात् ॥ १६ ॥

फलमुखमेतदङ्गं सन्निहितम् । उत्तराङ्गमिति केचित् । अवान्तरव्यापार इत्यारं । शिरमचञ्च-
लम् । मुखं कोमलम् । पयासनादिरूपं वृष्यादिरूपं वा । आ समन्तात् स्थितः । मनसाऽप्यन्यत्र
गमनं निवारितम् । अतः परं संन्यासो नित्यः । तदा वा संन्यासः कर्तव्य इत्याह—यतिरिति ।
प्राणायामं कृत्वा पञ्चाक्षरं संन्यासमन्त्रं त्रिजपित्वा “अमयमभयं भूतेभ्यः” इति मूलाभयदान-
मुक्त्वा ब्रह्मणस्त्रिविधनिर्देशमुक्त्वा “चक्षुरण्वो विमूरसी”ति महोपनिषदर्थं भावयित्वा ब्रह्मणि
प्रणयेन जीवयोजनं यतित्वम् । एवं मूला तदा अन्यदा वा यदा जिह्वासुर्भवति । इमं लोकं देहम् ।
तदा देशकालोपेक्षा न कर्तव्येत्याह—देशे च काले चेति । देशे वदरिकाश्यादिपुण्यस्थाने ।
काले उत्तरायणे । चकारादुभयाङ्गधर्मेण मनो नाऽऽसक्तं कुर्यात् । विशेषणभूत एव देशादौ चित्तं
व्यापृतं मा भवेदिति तदा केवलं भगवन्निष्ठं मनः कृत्वा यदेशादिभिर्भविष्यति तद्भगवतैव भविष्य-
तीति मनःस्थैर्यं विधाय प्राणान्नियच्छेत् । मूलाधारादपानं सङ्कोच्य तत्र प्रार्णं निधाय कुण्डलिनी-
प्रबोधनेन प्रबुद्धां तां प्राणापानसहितां सुषुम्णारन्ध्रे निवेश्य वायुमूर्ध्वं नयेदित्यर्थः । मनसा बुद्धिस्स-
हितेन देहचालनादिकमकृत्वा । एतस्मात्तर्ह्यं जितासोरेव भवेतीति तदवसरे स्मारयति—जिता-
सुरिति । एवङ्कृते वा जितासुर्भवति । यदा कश्चित्सग्रामाग्निष्ठाश्रयते तदा जयः सिद्धो भवति ।
तदनन्तरं मनः स्वबुद्ध्या आत्मबुद्ध्या सङ्गततत्पतिरितिरूपया । अमलया भक्त्यादिभिः शुद्धया ।
नियम्य शिरं कृत्वा प्रयत्नं त्याज्यित्वा । दण्डवत्पङ्क्तयेति यावत् । स्वस्मिन् वा स्थापयित्वा बुद्ध्या
वा संयोज्य । तां बुद्धिं मनःसमाहितां वा । क्षेत्रज्ञे शरीरे आत्मनि । यः क्षेत्रं देहादि बहमिति
ममेदमिति वा अभिमन्यते तस्मिन् प्रवेशयेत् । तत्र क्षेत्रज्ञं भगवतो रूपविशेषे सर्वजीवसमूहरूपे
आत्मनि “अहमारमा गुडाकेश सर्वभूताशयस्थित” इति वाक्यनिरूपिते भगवद्भिन्नरूपे ।
तमारमानं भगवति तस्मिन्नेव भगवद्रूपे । अवरुध्य एकिकृत्य पुनर्देहानुसन्धानार्थमिच्छामकृत्वा धीरो
मूला तत्राऽऽत्मनि लम्बयेत्तान्तिः कृत्वा क्रोडिज्जन्तः कृत्वा कर्तव्यात् सर्वेभ्य एव प्रपश्येन्
उपरतो भवेत् । सनाथाविव स्थित्वा पुनर्नाऽऽगच्छेदित्यर्थः । अत्रैव मुक्तिरित्येकः पक्षः । एवं स्थिते
देहः स्वयमेव स्वकारणलयाद्भस्मि । परं तत्राऽनुसन्धत्ते । एतदुत्तीये वक्ष्यते ॥ १५ ॥ १६ ॥

तस्य मुक्तित्वं वदति—

न यत्र कालोऽनिमिषां परः प्रभुः कुतो नु देवा जगतां य ईशिरे ।

न यत्र सत्त्वं न रजस्तमश्च न वै विकारो न महान्प्रधानम् ॥ १७ ॥

न यत्रेति । यत्राऽऽत्मनि कालो न प्रभुः । अनिमिषां देवानां परः उत्कृष्टः मुख्यधिकारी ।
प्रभुः तेषामपि नियन्ता । अनेनाऽधिकारः सामर्थ्यं चोक्तम् । तथापि भगवति स्थितत्वात् प्रभुः ।
कुतो नु देवा इन्द्रमाधिष्ठातारः । ते हि सर्वदा समाधिस्थितं निष्कामयन्ति । तेषामितो निष्काशने
सामर्थ्यं कैमुतिकन्यायेन निवारितम् । तेषां सामर्थ्यमाह—जगतां य ईशिर इति । सर्वजगति

१ इषादिरूपं चेति ख. २ सम्भवतीति ख. ग. ३ तदवसरमिति ख. ४ तस्मिन्नेव वा भगवद्रूपे इति ख.

५ सनाधिसमिति ख. ग. ६ तेषामपि ततो निष्कामे इति ख. ग.

ये प्रभवः । अतः कालस्य कालनियम्यानां वा न तत्र सामर्थ्यमित्युक्तम् । यद्यपि कालप्रेरणव्यतिरेकेण गुणा न क्षुभ्यन्ति । अक्षुब्धाश्च स्वरूपाश्च प्रच्यावयन्ति । तथापि क्षोभणे कालो गुणाधीन इति तेषां पृथङ्गिराकरणमाह—न यन्नेति । चक्ररात्रकृतिगुणा अहङ्कारगुणाश्च । वै निश्चयेन । अहङ्कारोऽपि । स ॥ सर्वदा स्वरूपव्यावकः । अतो वैशब्दः । महान् महत्त्वम् । प्रधानं प्रकृतिः । तत्र स्थितं कोऽपि न चालयतीत्यर्थः ॥ १७ ॥

नन्वेवं तस्य स्थानस्य कथं भाहात्म्यम् । तदाह—

परं पदं वैष्णवमामनन्ति तत् यन्नेति नेतीत्यतदुत्तिसृक्षवः ।

चिस्त्वज्य दौरात्म्यमनन्यसौहृदा हृदोपगूह्यार्हपदं पदे पदे ॥ १८ ॥

परं पदमिति । तत्सर्वेभ्यः पदेभ्यः स्थानेभ्य उक्तं पदमक्षररूपं पुरुषोत्तमपादरूपम् । अत एव वैष्णवम् । यत् वैष्णवं परं पदमामनन्तीति योजना । यदित्युद्देश्यम् । आमनन्तीति तत्र प्रमाणम् । केवलश्रुतेः प्रमाणत्वे उपचरितार्थत्वं वा कल्प्येत । अत आह—नेति नेतीत्यतदुत्तिसृक्षव इति । अतत् आत्मव्यतिरिक्तमस्मिन् सङ्घाते ये उत्तिसृक्षवो भवन्ति ते तद्वैष्णवं पदमिति वदन्ति । तदेकं ग्राह्यमन्यत्वाज्यमिति विवेकः । न च तेषामुत्तमाधिकारादेव स्फुरणं भविष्यतीत्याशङ्क्य तेषामधिकारमाह—चिस्त्वज्येति । तेषामपेक्षितं गुणत्रयं वर्धते । सर्वथा देहादावात्मस्फूर्तिस्वागः सर्वदोषाभावरूपः । न मिद्यते अन्यस्मिन् सौहृदं येषाम् । अनेन पूर्वोक्तन्यायेन भगवति परमा प्रीतिरुक्ता । साधनत्वाऽऽह । अर्हपदं भगवच्चरणारविन्दम् । पदे पदे शृण्वे क्षणे मनसः स्थापनस्थाने वा । उपगूह्य आलिङ्ग्य । आमनन्तीति सम्यग्भ्यः । एतादृशैरुक्तं नाऽन्यथा भवतीत्यर्थः ॥ १८ ॥

इत्थं मुनिस्तूपरमेद्वयवस्थितो विज्ञानहृद्भीर्यसुरन्धिताश्रयः ।

स्वपार्ष्णिनाऽऽपीड्य शुद्धं ततोऽनिलं स्थानेषु पदसूत्रमयेजितकृमः ॥ १९ ॥

नाभ्यां स्थितं हृद्यधिरोप्य तस्मादुदानगत्योरसि तं नयेन्मुनिः ।

ततोऽनुसन्धाय धिया मनस्वी स्वतालुमूलं शनकैर्नयेत ॥ २० ॥

तन्माञ्जुवोरन्तरमुन्नयेत निरुद्धसत्तास्त्रयमोऽनपेक्षः ।

स्थित्वा मुहूर्त्तार्द्धमकुण्ठदृष्टिर्निर्भिय मूर्द्धन् चिस्त्वजेत्परं गतः ॥ २१ ॥

इत्थमित्युपसंहारः । एवं स्थिते देहादिः स्वयमेव गमिष्यतीति भावः । पश्चान्तरमाह—मुनिस्त्विति । यदि तत्र स्थितो न भवेत् मननवत्स्थापनान्तरस्यो भवेत् । गिज्ञतया तत्स्वरूपं नास्यते चेत्तदा तन्मादुपरमेत् । प्रकारान्तरेण पुरुषार्थः साधनीय इति । तमेव प्रकारान्तरमाह—च्यवस्थित इति । विशेषाकारेण तस्मिन्नेव पदे मनः स्थिरीकृत्य आत्मानं योजयित्वा भगवत्साक्षात्कारं ग्राह्यमभावं वा पदकाटमनुमूय तस्य विज्ञानस्य फलं प्राप्य विज्ञानमेव वा दृष्ट् अनुभवरूपं यज्ज्ञानं तस्य वीर्येण गामर्भेन सर्वाज्ञाननिवर्तकरूपेण गूह्य रक्षितः शोधितः तयादिगिरावरणेन घट्टः कृतः आश्रयो यस्य तादृशो भवेत् । सम्यक् चित्तोपवनं कुर्यादित्यर्थः । तदा शुद्धे चित्ते देहत्यागार्थं पदं कुर्यादिति तस्यागोपायमाह—स्वपार्ष्णिनाऽऽपीड्येति । मूलाधारमपीडनं पार्ष्णिना कर्तव्यम् ।

स्त्रीभिः सह सर्वनाञ्तरिक्षे परिभ्रमतां यदिहास्थान तत्र वा । उताऽप्यष्टाधिपत्यमष्टगुणैश्वर्यम् ।
किम्वहुना । गुणसन्निवाये ब्रह्माण्डे अपि उपरि मध्ये वा प्रवासन्भवति तत्रैव सह गच्छेत् ।
अकाराद्वासनाभिः प्रापैर्वा ॥ २२ ॥

नन्वेव सामर्थ्यं कथं जीवसेलाशङ्काऽऽह—

योगेश्वराणां गतिमाहुरन्तर्बहिःखिलोक्याः पवनान्तरात्मनाम् ।

न कर्मभिस्तां गतिमाप्नुवन्ति विद्यातपोयोगसमाधिभाजाम् ॥ २३ ॥

योगेश्वराणामिति । येषां स्वाधीनो योगः । यद्यपि स्वतो गमनसामर्थ्यं न भवति तथापि योगेन तद्भवतीति सर्वा गतय उच्यन्ते । त्रिलोक्याः अन्तर्बहिःश्रेति । बहिः स्थिता अपि अन्तरायान्ति । अन्तः स्थिता अपि बहिर्गच्छन्ति । तत्र हेतुः—पवनान्तरात्मनामिति । पवनस्याऽन्तः आत्मा लिङ्गधारीर्येषाम् । अत्र त्रिलोकीति न ब्रह्माण्डाभिप्रायम् । किन्तु लोकत्रयमेव । यद्यपि कर्मभिरपि सर्वत्र ब्रह्माण्डे गमनमस्ति तथापि न तेषां स्वेच्छया गमनमित्याह—तामिति । या स्वेच्छन्दा योगिना सा न कर्मणामित्यर्थः । ननूपायस्य तुल्यत्वेऽपि योगस्य कथं गौणता कथं कर्मणां मुख्यत्वमिति । तत्राऽऽह—विद्यातपोयोगसमाधिभाजामिति । कर्म तु स्वतन्त्रमसहाय जीव स्वाधीन करोति । योगे तु निष्ठादयोऽन्येऽपि चत्वारः सन्ति । तत्सर्वेष्टित जीव योगः स्वाधीनं कर्तुं न शक्नोति । एवमन्येऽपि । ततश्च जीव एव स्वतन्त्रः । अन्ये तु गुणभूता स्वेच्छया गमने सहायभूता भवन्ति । निष्ठा उपासना भग्नप्रकारेण । तप कृच्छादि । ज्ञान वा । योगोऽष्टाङ्गः । समाधि समाधिस्थितभग्नदर्शनेन तज्जनितभक्तिसहितपरमधर्म उच्यते । एतेषु करणदशायामपि पुरुषस्य स्वातन्त्र्यम् । कर्ममार्गे तु विध्यधीनतेति ॥ २३ ॥

एवं पुरुषस्य स्वाधीनतां निरूप्य गमनप्रकारमाह वैश्वानरं यातीत्यादिना—

वैश्वानरं याति विहायसा गतः सुपुष्पया ब्रह्मपथेन शोचिषा ।

निभूतकल्कोऽथ हरेरुदस्तात्प्रयाति चक्रं नृप शैशुमारम् ॥ २४ ॥

तद् विश्वनाभिं त्वतिवर्त्य विष्णोरणीयसा विरजेनाऽऽत्मनैकः ।

नमस्तुतं ब्रह्मनिदामुपेति कल्पायुषो विबुधा यद्रमन्ते ॥ २५ ॥

अथो अनन्तम्य मुखानलेन दन्दद्वयमानं स निरीक्ष्य विश्वम् ।

निर्धाति सिद्धेश्वरजुष्टधिष्ण्यं यद्वै परार्द्धं तदु पारमेष्ठ्यम् ॥ २६ ॥

पारदपमाने आनन्दमयमारयातीति सम्यग्य । वैश्वानरमध्यधिष्ठातृदेवतालोकम् । “अग्नि-
उप्यन्तिरहः शुक्रः” इति वायव्यप्रकारेण गमनम् । ननु तस्य रोकस्य दूरे विद्यमानत्वादनुया-
यकपानेन अन्तरा भोगाणाञ्ज्जोषाभिनिवेशम् विषमस्तत्वात्तुनरावयनं स्यात् । तदर्थमाह—वि-
हायसा गत इति । आराधनामार्गेण गतः । पूर्वमेव “पवनान्तरात्मनाभि” व्युत्पत्त्यापथा पायो-

गमनं तथा तेषामपीत्यर्थः । ननु वायोरितिस्ततो गमनसम्भवाच्चद्वदस्याऽपि न ऋतुमार्गेण वैश्वानरे गमनं सम्भवति? तत्राऽऽह—सुषुम्णयेति । सुषुम्णामार्गेण गच्छतीति नाऽन्यत्र गमनम् । ननु सुषुम्णाऽपि कथं नाऽन्यत्र गच्छति? तत्राऽऽह—ब्रह्मपथेनेति । ब्रह्मणः पन्थाः । ब्रह्ममार्गत्वाद्वापि वैकुण्ठ एव गच्छति । ननु सुषुम्णाया नाडीरूपत्वात्कथं देहादहर्निर्गमनम्? तत्राऽऽह—शोचि-
येति । तेजोरूपया । एवं तेन मार्गेण वैश्वानरलोके मतस्य पूर्वमग्निः सम्परिष्वक्तस्य गमनात्कामना-
चाहुत्येन वा सकलकत्वात् तत्र भोगे अग्रिमध्ययोगात्कलकञ्चोपः । अतस्तदनन्तरं ज्योतिस्स्थानगमने
आदित्यादि ध्रुवपर्यन्तं गमने विधूतकल्को भूत्वा, अथ मित्रप्रक्रमेण तेजोमयशरीरेण हरेर्भगवतः
स्वरूपमूर्तं शिशुमाररूपं चक्रमुपयाति । यद्यपि शिशुमारश्चक्रस्य भूमेः परितो विद्यमानत्वात्तत्त्वत्र
गमनमापाति, तथाऽनुदस्तादूर्ध्वमेव गच्छति । नृपेति सम्बोधनं शुद्धसत्त्वात्मकसोर्ध्वगमनस्य संवाद-
बोधकम् । यथा नरपालकस्य नृमिरूपं नयनमिति । शिशुमारस्वरूपमग्रे वक्ष्यते । तत्र ध्रुवस्थानं
शिशुमारस्याऽन्ते भवति । तद्ब्रह्माण्डस्य नाभिस्थानीयम् । ततोऽग्रे लोकचतुष्टयम् । तत्र तुशब्देन
पूर्वरूपाद्रूपान्तरकरणमुक्तम् । ततो द्वितीयं ध्रुवे । चिष्णोरित्युभयत्र सम्यग्व्यते । तत्र गमनयोग्यं
शरीरं वर्णयति—अणीयसा चिरजेनाऽऽत्मनेति । पूर्वापेक्षया तदणीयः । वायुप्रधानत्वात् ।
प्रशिथिलावयव इत्यर्थः । तत्रापि विरजः । वायोरपि लोकत्रय एव रजःसम्बन्धः । अथवा । पूर्वश-
रीरं तामसं स्थितं तद्वैश्वानरलोके त्यक्तम् । ततो द्वितीयं ध्रुवे त्यक्तम् । तृतीयमिदमिति तमोरजसो-
रमायादिरजेनेत्युक्तम् । केवलसत्त्वमयेन सत्त्वमिश्रेण वा । केवलसत्त्वेन ब्रह्माण्डमेदस्य वक्ष्यमाण-
त्वात् । आत्मना पूर्ववदात्मत्वेन गृहीतेन देहेन । एक इति । तत्र वैश्वानिकानां गमनाभावादस-
हायत्वेनैकाकित्वम् । ब्रह्मविदां स्थानं अन्यैर्नमस्कृतं केवलं ज्ञानिनामेव स्थितियोग्यं महर्लोकम् ।
यत्र महर्लोके । कन्पासुपः ब्रह्मकल्पपर्यन्तमायुर्येषाम् । विशेषेण शुद्धा ज्ञाविनो भृगवादयो रमन्ते भगव-
द्गुणानुसरणैः ज्ञानेन वा समाधिरूपेण । अयमपि तत्र गतो ब्रह्मकल्पपर्यन्तं तिष्ठति । ततो भगव-
च्छ्रयने जाते अनन्तस्य सङ्कर्षणस्य मुखाग्निना त्रैलोक्यमत्यन्तं दह्यमानं निरीक्ष्य ततो निर्घाति भृगवा-
दिभिः सह । गमनस्य बहुकालमवधानत्वात् अथो इत्युक्तम् । सिद्धेऽनौर्ज्ञेयानि धिष्ण्यानि यत्र जन-
स्तपोलोके । पारमेष्ठ्यं सत्तलोकस्थानम् । तदपि पूर्ववत्सिद्धेश्वरसेवितमित्यर्थः ॥ २५ ॥ २६ ॥

तत्र मुक्तिवत्सुखमाह—

न यत्र शोको न जरा न मृत्युर्नाऽऽधिर्न चोद्वेग ऋते कुतश्चित् ।

यच्चित्ततोऽदः कृपयाऽनिदंविदां दुरन्तदुःखप्रभवानुदर्शनात् ॥ २७ ॥

न यत्रेति । यत्र महर्लोके शोकः अज्ञानकार्यं नास्ति । न वा जरा देहधर्मः । न वा मृत्युः
मृत्युशासः । नाऽऽधिः मनःपीडा अपि न । अन्तःकरणधर्माभावः । मृत्योः प्राग्ग्राहकत्वात्तद्वर्ग
इति केचित् । उद्वेगः दुःखः । असहिष्णुता वा । यद्यप्यसहिष्णुता उद्वेगश्च तथाप्यस्ति, तथाप्यन्यतो
न किन्तु स्वत एव । तदाह—ऋते कुतश्चिदिति । अन्यस्याद्ये, किन्तु स्वत एव । खरस्त्वं
विशदयति—यच्चित्ततोऽद इति । अदः प्रसिद्धं चित्ततः चित्तादेतोः यत् तत्त्वानुभवगम्यमतो
निशेषतो न वक्तुं शक्यमिति तथोक्तम् । तत्र विषयमाह—अनिदंविदां दुरन्तदुःखप्रभवानु-

दर्शनादिति । इदं स्थानमेतत्साधनं ज्ञानं मार्गप्रकारं वा न विदन्तीति तथा । दुरन्तं यदुःखं तस्य प्रभवो यत्र संसारे तस्य अनु पश्चादर्थेनम् । एकवारमुत्पन्ना अपि विवेकिनोऽपि पुनस्तथैव गच्छन्तीति तथा ॥ २७ ॥

ततः स्वेच्छया ब्रह्माण्डभेदेनमाह—

ततो विशेषं प्रतिपद्य निर्भयस्तेनाऽऽत्मनाऽपोऽनलमूर्त्तिरत्वरन् ।

ज्योतिर्मयो वायुमुपेत्य काले वाय्वात्मना खं बृहदात्मलिङ्गम् ॥ २८ ॥

ततो विशेषमिति । अश्वमेधयाजिनोऽपि तत्र गच्छन्ति । तथा हिरण्यगर्भोपासकाः पूर्वोक्ताश्च । तत्र “आ ब्रह्मभुवनाह्नोका” इति वाँक्यात्कर्मिणां पुनरावृत्तिः । हिरण्यगर्भोपासकानां प्रक्षणा सह या मङ्गणो गतिः सा गतिः । पूर्वोक्तस्त्वष्टं भित्त्वा गच्छतीत्याह । ततः सत्यलोकाद्विशेषं पृथिव्यावरणरूपं प्रतिपद्य पृथिवीरूपो भूत्वा तत्र प्रविष्टः पृथिव्यावरणातिक्रमे आवरणरूप-पृथिवीसायुज्यं प्राप्य तामतिमन्य पुनर्जलरूपेण जलसायुज्यं प्राप्य तदतिक्रम्येत्येवमग्रेऽपि । आकाशातिक्रमपर्यन्तं गच्छति । सर्वत्र तेनाऽऽत्मानेति ज्ञातव्यम् । अन्तरात्रिमिति तत्र तत्र गन्धादिभोगान्भुञ्जान एव विलम्ब्य । काले भोगेच्छावसाने उत्तरत्र गमनमिति सर्वत्र । खमाकाशम् । तत् बृहत् अनन्तमेव । शब्दब्रह्मरूपं वा । नादात्मकं वा । तस्य बृहत्त्वे हेतुः । आत्मनः भगवतो लिङ्गं शरीरम् । “आकाशशरीरं ब्रह्मे”ति श्रुतेः । भगवतो स्वापकत्वं अन्तर्दहिव्यवहारहेतुत्वं परिच्छेदापरिच्छेदौ शब्दब्रह्माश्रयत्वमित्यादिधर्मबोधकम् ॥ २८ ॥

एवमाकाशान्तपरित्यागे महामूर्ताशाः परित्यक्ताः । विपद्यातिक्रमे इन्द्रियातिक्रममाह—

प्राणेन गन्धं रसनेन वै रसं रूपञ्च दृष्ट्वा श्वसनं स्वचेव ।

श्रोत्रेण चोपेत्य नभोगुणत्वं प्राणेन चाऽऽकृतिमुपैति योगी ॥ २९ ॥

प्राणेनेति । प्राणेनेति पाठेऽपि स एवाऽर्थः । सर्वत्र तत्तदुपेत्य तत्तद्भोगानन्तरं तत्तदतिक्रम्येति ज्ञातव्यम् । नभोगुणत्वं शब्दत्वम् । प्राणेन कर्मेन्द्रियसहितेन । तद्रूपेण वा । आकृतिं क्रियापक्षकमपि । उपैति त्यजतीति पूर्ववत् । योगीति योगसामर्थ्याविस्मरणम् ॥ २९ ॥

अहङ्काराद्यतिक्रममाह—

स भूतसूक्ष्मेन्द्रियसन्निकर्षं मनोमयं देवमयं विकार्यम् ।

सम्प्राप्य गत्या सह तेन याति विज्ञानतत्त्वं गुणसन्निरोधम् ॥ ३० ॥

तेनाऽऽत्मनाऽऽत्मानमुपैति शान्तमानन्दमानन्दमयोऽवसाने ।

एतां गतिं भागवतीं गतो यः स वै पुनर्नेह विपज्जतेऽहम् ॥ ३१ ॥

स एव योगी । भूतानां सूक्ष्माणामिन्द्रियाणां च सन्निकर्षगुणविस्थानं तामस राजसं चाऽहङ्कारं

मनोमयं देवमयमिति सात्त्विकं विकार्यं मूलाद्व्याह्वयम् । तेन रूपेण गत्या सह याति । क्रियामद्वयं च त्यजतीत्यर्थः । विज्ञानतत्त्वं महत्तत्त्वं । गुणसन्निरोधं प्रकृतिम् । सर्वत्र तेनाऽऽत्मनेति । अग्रे पुरुषावरणम् । तत्रापि तेनाऽऽत्मना आत्मानमुपैति । ततः शान्तं अक्षरम् । तत आनन्दं पुरुषोत्तमम् । स्वयमप्यानन्दमयो भूत्वोपैति । अवसाने । अतः परं गमनं नास्ति । “माभ्युपेत्य तु कौन्तेये”ति वाक्यमेतादृशपरमित्याह—एतां गतिमिति । ब्रह्माण्डमध्ये हृदयमध्ये ब्रह्माण्डात्परतो वा यथा-वाऽऽनन्दमयो भूत्वा आनन्दरूपं भगवन्तं प्रविशति स नैवेह पुनः संसारं प्रविशति ॥ ३० ॥ ३१ ॥

एवमपुनरावृत्तिमार्गद्वयमुक्त्वा सद्योभुक्तिप्रममुक्तिरूपमुपसंहरति—

एते सृष्टी ते नृपदेव गीते त्वयाऽभिप्रेष्टे च सनातने च ।

ये वै पुरा ब्रह्मण आह पृष्ट आराधितो भगवान् वासुदेवः ॥ ३२ ॥

एते सृष्टी इति । एतेषां सर्वेषां पदार्थानामध्यायद्वयोक्तानां भगवत्स्वरूपत्वेनैव ज्ञानार्थमुक्तानां यथानिवेशं यथोपयोगं भुक्तिर्भिविभक्तं स्वरूपं स्पष्टं भविष्यति । अत्र तूद्देशमात्रं कृतम् । तत्र स्पष्टमेव विधिरिष्यामः । ते तुभ्यम् । हे नृपदेव । गीते राज्ञसात्त्वस्तुष्टार्थं स्वरूपेण कीर्तिते । तत्रापि त्वया अभिप्रेष्टे । साधनस्य फलपर्यवसानात्साधनप्रभेदेनैव तत्रैव उक्तो भवति । सनातने च । न हीदम्य-यमतया कश्चिदस्मिन्नार्थं गच्छति किन्त्वनादिसिद्धे । अत्र गन्ता अग्रे स्पष्टो भविष्यति । अनादित्वे प्रमाणमाह—ये वै पुरेति । मेषैवं पृष्टे ब्रह्मणे आह भगवानपि पृष्टः सन् । कथने हेतुः—आरा-धित इति । एवं कथने हेतुमाह—वासुदेव इति । मोक्षदानृत्वेनैवमुक्तवानित्यर्थः ॥ ३२ ॥

एवं फलं निरूप्योपसंहृत्यैतन्मार्गप्रवेगे कियन्त उपायाः सन्तीत्याकाङ्क्षायामाह—

न ह्यतोऽन्यः शिवः पन्था विशतां संसृताविह ।

वासुदेवे भगवति भक्तियोगो यतो भवेत् ॥ ३३ ॥

न ह्यतोऽन्य इति । अस्मात्पूर्वोक्तान्द्वयः शिवः कल्याणरूपः साधनदशाभावापि सुखकारः पन्था आदौ तत्र निविष्टस्य पुनर्ग्रन्थमात्रार्थं मार्गरूपः कोऽपि नास्ति । पट्टनां च गतियोग्यः । एतदज्ञानेन इह संसारे विशतां, न तु निविष्टानां संसार्यैकस्वभावानाम् । ते मार्गं पुनः स्मारयति—वासुदेवे भगवति भक्तियोगो यतो भवेदिति । मोक्षदानार्थमायते भगवति साक्षात्परब्रह्म-रूपे सत्त्वाकारेण परिणतान्तःकरणे सत्तासने पट्टगैर्धर्यरूपेणाऽऽविर्भूते येनैवोपायेन परमा प्रीति-र्भवति स एवोपाय इत्यर्थः । श्रवणादिभिः स्नेहः । ततो मनननिदिध्याग्नरूपेण ध्यानेन सर्वमाय-स्नेहो द्वितीयः । ततोऽपि सूक्ष्मप्यानेन हृदि भगवति समागते तत्र यः परमस्नेहः साक्षाद्भगवत्पदेश-हेतुः स फलरूपोऽपि साधनरूपोऽपि अवान्तरव्यापाररूपोऽपीति तद्वैतुर्मागः पृष्टाविर्गतस्पष्टदेशप्रवे-शपर्यन्तं विततः । तत्र पूर्वमागः साधनरूपो मध्यमागोऽवान्तरव्यापाररूपोऽग्रिमो भगवत्स्वप्नद-फलरूपः । तत्र भवत्पादि ध्यानद्वयं च क्रमादिवता मूर्तिः । प्रीतिः पादौ । सा चेत्की-तिसूत्रमार्गेण तावत्पर्यन्तं गच्छति तदा भगवन्तं प्रापयति नाऽन्यथेति ॥ ३३ ॥

फलसाधननिर्धारः पूर्वमेव जात इत्याह—

भगवान् ब्रह्म कार्त्स्न्येन त्रिरन्वीक्ष्य मनीषया ।

तदध्यवस्यत्कूटस्थो रतिरात्मन्यतो भवेत् ॥ ३४ ॥

भगवानिति । प्रमेयवलेन स्वयमुक्त्वाऽपि प्रमाणवलेनाऽपि तद्वक्तव्यमिति पूर्वोक्तमनादिसिद्धं राशीभूतवेदं मनीषया विचारकबुद्ध्या आलोच्य फलत्वेनाऽऽत्मानं विनिश्चित्य साधनविचारे क्रियमाणे “यमेवैष वृणुत” इत्यादिवाक्यैः प्रीतिमेवाऽवान्तरव्यापारं ज्ञात्वा “भक्त्यैव तुष्टिर्भवेती”ति विचार्य मुख्यं साधनं भक्तिं ज्ञात्वा तत्साधकत्वेनाऽन्वदितव्यवसात् । तत्रापि कूटस्थो निश्चलः ॥ ३४ ॥

एवं प्रमाणेन युक्त्या च भक्तिमार्गं स्थिरीकृत्य अन्येषां मार्गाणां परम्परोपयोगं वक्तुमाह—

भगवान् सर्वभूतेषु लक्षितः स्वात्मना हरिः ।

दृश्यैर्बुद्ध्यादिभिर्द्रष्टा लक्षणैरनुमापकैः ॥ ३५ ॥

भगवानिति । प्रतिपुरुषं प्रतिविषयं आश्राणि प्रस्तानि । तानि न सर्वेषां धावितविषयाणि । परम्परोपयोगात् । भगवांस्तैः सर्वैरेव सर्वभूतेषु लक्षितः लक्षणया ज्ञापितः । नैयायिकैः कर्तृत्वेन, मीमांसकैः क्रियात्वेन, वेदान्तैरात्मत्वेन, साङ्ख्यैः कर्णत्वेन । अन्यैश्च तद्भेदैर्ज्ञानत्वेन ज्ञातृत्वेन चाऽन्यैः । ज्ञानाधिष्ठातृत्वेन च । सर्वैरेव भगवानेकदेशे लक्षितः । अन्वहस्तिवत् । अनुभवेन युक्त्या च । स्वात्मना अनुभवेन । दृश्यैः । द्रष्टा । बुद्ध्यादिभिश्च लक्षणैरसाधारणचिह्नैः जीवेषु प्रवेशनलभमानैः क्रियादिभिः । अत एवाऽनुमापकैः तर्कसद्वृत्तैः परोक्षज्ञानजनकैर्लक्षित इति सम्यगर्थः । लक्षणया ज्ञापित इत्यर्थः ॥ ३५ ॥

तस्मात्सर्वेषामेव दर्शनानामप्रयोजकत्वात्पूर्वोक्तप्रकारेणैव कर्तव्यमित्युपसंहरति—

तस्मात्सर्वात्मना राजन् हरिः सर्वत्र सर्वदा ।

श्रोतव्यः कीर्तितव्यश्च स्मर्त्तव्यो भगवान्मृणाम् ॥ ३६ ॥

तस्मादिति । सर्वात्मनेति उत्तराद्वसाहित्येन । राजन्स्त्रियवधारणसामर्थ्यमुक्तम् । हरिरिति साधनदशायां जातदुःखदूरीकरणार्थम् । सर्वत्र सर्वदेति । देशकालविचारो न कर्तव्यः । पूर्ववन्श्रोतव्यादिफलार्थम्—भगवानिति । मृणामिति मनुष्यमात्राधिकारित्वम् ॥ ३६ ॥

एवं मार्गं यस्तुतत्त्वं चोक्त्वा प्रकरणस्य समाप्तत्वात्साधारणश्रवणस्याऽपि शुद्धिद्वारा भगवत्प्राप्त्यवकाशमाह—

पिबन्ति ये भगवत आत्मनः सतां कथामृतं श्रवणपुटेषु सम्भृतम् ।

पुनन्ति ते विषयविदूषिताशयं व्रजन्ति तच्चरणसरोरुहान्तिकम् ॥ ३७ ॥

पिबन्ति ये भगवत इति । यदि स्थितस्याऽन्तः प्रवेशनं पानम् । भगवत आत्मनः सता-

मिति । सर्वेषामेव भगवत्त्वेन भगवान् स्फुरति । सतां त्वात्मत्वेनाऽपि । सर्वे सकामाः सन्तः प्रेमेला इति विभागः । कथैवाऽसृतम् । श्रवणपुटेषु- उत्तमिक्तकर्णपुटेषु पूर्णम् । विषयैर्विदूषितमाशयं पुनन्ति । यथाऽन्तरसाध्यरोगव्याप्तौ वैधैरसृतरसेन सिद्धः क्रियते, तथाऽन्तःकरणमपि विषयसहितैर्विशेषेण दूषितं सर्वथा सन्मार्गानर्हं तादृशमपि पुनन्ति । कमाचचरणसरोरुहान्तिकं वैकुण्ठं भक्तं वा प्राप्नुवन्तीत्यर्थः ॥ ३७ ॥

इति श्रीभगवत्सुबोधिण्यां श्रीलक्ष्मणभट्टात्मजश्रीवल्लभदीक्षित-
विरचितायां द्वितीयस्कन्धे द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

तृतीयोऽध्यायः ।

श्रोतव्यविषयत्वेन तत्त्वमेवं निरूपितम् ।
लङ्घेदोनाऽस्य निपुणं साधनं विनिरूप्यते ॥ १ ॥
अदृष्टं साधनं धान्यं दृष्टं चाऽप्यत्र सम्मतम् ।
अन्यथा क्रियमाणस्तु विमर्शो व्यर्थतां ब्रजेत् ॥ २ ॥
इन्द्रियाणामदुष्टत्वे ह्यनुकूले तथेभ्वरे ।
साध्यं सम्पद्यते पूर्णमतोऽत्र व्यमीर्यते ॥ ३ ॥
अद्वाऽपि तद्विप्रायाश्चोतुर्बक्षुश्च गम्यते ।
तस्मात्साधनसंयुक्तः शृणुयाच्चेतरो वृथा ॥ ४ ॥

एवमध्यापद्वयेन श्रवणं सविषयं निरूप्य, महाफले श्रवणे सर्वपापप्रवृत्तिं दृष्ट्वा, किञ्चिदस्ति निमित्तं यतः सर्वे न प्रवर्तन्त इत्याकाङ्क्षायां विषयस्य निर्दुष्टत्वात्करणदोषो या तद्विष्टातृदोषो वा भवेदित्याशङ्क्य, तयोरप्यधिष्ठातुर्पतिष्ठत्वात्प्रतिबन्धादेव श्रवणादिव्यप्रवृत्तिरिति विनिश्चित्य, देवतानां यजने तत्प्रतिबन्धो गमिष्यतीति पूर्वं देवतान्तरमजनं साधनीयं तत इन्द्रियाणां च शोधन-
मित्याशङ्क्य, देवतान्तरमजने पुनर्वर्हिर्गुणत्वात्तेषां नियतफलजनकत्वाच्च प्रतिबन्धाभावाच्च क्रियमाणे भजने दोषान्तरमापद्येतेति तेषां फलानां नियतत्वं प्रतिपादयितुं प्रथमं पूर्वेण संक्षेपे निवारयितुं पूर्वोक्तमुपसंहरति—

श्रीशुक उवाच—

एवमेतन्निगदितं पृष्टवान् यद्भवान्मम ।

नृणां यन्म्रियमाणानां मनुष्येषु मनीषिणाम् ॥ १ ॥

एवमेतदिति । मम मां प्रति । नृणां मध्ये ये म्रियमाणस्तोषामप्युक्तं मनुष्याणामपि मध्ये ये मनीषिणस्तोषामप्यर्थे श्रवणादिकमुक्तमित्यर्थः ॥ १ ॥

ब्रह्मवर्चस्कामस्तु यजेत ब्रह्मणस्पतिम् ।
 इन्द्रमिन्द्रियकामस्तु प्रजाकामः प्रजापतीन् ॥ २ ॥
 देवीं मायां ॥ श्रीकामस्तेजस्कामो विभावसुम् ।
 वसुकामो वसून्नुद्रान् वीर्यकामोऽथ वीर्यवान् ॥ ३ ॥
 अन्नाद्यकामस्त्वदिति स्वर्गकामोऽदितेः सुतान् ।
 विश्वान्देवान् राज्यकामः साध्यान् संसाधको विशाम् ॥ ४ ॥
 आयुःकामोऽश्विनौ देवौ पुष्टिकाम इलां यजेत् ।
 प्रतिष्ठाकामः पुरुषो रोदसी लोकमातरौ ॥ ५ ॥
 रूपाभिकामो गन्धर्वान् स्त्रीकामोऽप्सरउर्वशीम् ।
 आधिपत्यकामः सर्वेषां यजेत परमेष्ठिनम् ॥ ६ ॥
 यज्ञं यजेद्यशस्कामः कोशकामः प्रचेतसम् ।
 विद्याकामस्तु गिरिशं दाम्पत्यार्थमुमां सतीम् ॥ ७ ॥
 धर्मार्थमुत्तमश्लोकं तन्तुं तन्वन्पितृन् यजेत् ।
 रक्षाकामः पुण्यजनानोजस्कामो मरुद्गणान् ॥ ८ ॥
 राज्यकामो मनून् देवाग्निर्ऋतिं त्वभिचरन् यजेत् ।
 कामकामो यजेत्तनोममकामः पुरुषं परम् ॥ ९ ॥

पूर्वोक्तसुपसंहृत्य देवतान्तरभजननिराकरणार्थं स्वमते अष्टाविंशतिदेवास्तत्स्वरूपाः, वेदे च ये
 प्रयश्चिददेवा वसवो रुद्रा आदित्या इन्द्रः प्रजापतिश्चेति तेऽप्यष्टोक्तास्तत्स्वरूपेण । किं बहुना ।
 सर्वे तत्सर्वेष्वन्तर्भूताः । ते त्वष्टाविंशतिः । “एते देवाः कला विष्णोरिति” वाक्यात् ।
 ते च प्रजापतिप्रभृतिसोमान्ताः । तत्र प्रथमं रजोगुणामिमानिनी देवता ब्रह्मणस्पतिः । वेदादिकर्ता
 जगद्भिर्माता चेत्यर्थः । तद्वजने ब्रह्मतेजो भवतीति ब्रह्मवर्चस्काम एव तं भजेदित्यर्थः । ततः सत्त्वाभि-
 मानिनी इन्द्रो देवता यज्ञादिरूपः । तद्वजने इन्द्रियसिद्धिर्यवतीति इन्द्रियकामस्तं भजेत् । एव-
 मन्तराऽपि । प्रजास्रमः पुत्रकामः । प्रजापतीन् मरीच्यादीन् । तमोषिष्ठात्री देवता । देवीं मायाम् ।
 प्रकृत्यपिष्ठात्री देवता । श्रीकामः धनकामः । सम्पत्तिरूपं धनम् । तेजस्कामः । सस्मिन्नधृष्यं तेजः ।
 दुर्दर्शत्वमिति यावत् । विभावसुरग्निः । वसुकामः धनमात्रकामः । वसून् द्रोणादीन् । रुद्रान्
 वामादीन् । वीर्यकामः पराममकामः । अत्र फले विशेषमाह—अथ वीर्यवानिति । तदनन्तरमेव
 वीर्यवान् भवति । वागभिमानिनी देवता अग्निः । गन्धाभिमानिनी देवता वसवः । रुद्रा आकाशस्य ।
 अदितिभूमेः । अन्नाद्यकामः अन्नगोजनकामः । अन्नगक्षणासागम्यमन्नसमृद्धिर्वा । स्वर्गकामः

स्वर्गलोककामः । अदितेः सुतान् द्वादशाऽऽदित्यान् । तेषोऽग्निमानिनी । विश्वेदेवाः विश्वायाः पुत्राः । राज्यकामः राजत्वकामः । साध्यान् साध्यायाः पुत्रान् । विशां देशस्त्रयजानां संसाधकः स्नाधीनकरणेच्छुः । विश्वेदेवा बलस्य । साध्या वायोः । वायुःकामः वायुप्यामिवृद्धिकामः । अश्विनौ अश्विनीकुमारौ । ध्रुवदेवता । ध्रुविकामः स्थूलत्वकामः । सर्वान् पोषान् वा कामयते । इला भूमिः । शब्दाधिष्ठात्री देवता । प्रतिष्ठाकामः लोके सन्माननाकामः । पुरुष इति । योग्यस्यैवैषा कामना । एवमन्यत्राऽपि ज्ञातव्यम् । रोदसी चात्राष्टमिष्वौ । लोकानां भातरौ । लोकमातृत्वं गुणः । मातृकापूजायां विहिते वा । हस्ताग्निमानिनी । रूपामिकामः सौन्दर्यकामः । गन्धर्वान् विश्वावसु-प्रभृतीन् । एता राष्ट्रभृतो देवताः । “एते वै गन्धर्वाप्सरसो यद्वापूभृत” इति श्रुतेः । स्त्रीकामः सुन्दरस्त्रीप्राप्तिकामः । अप्सरोरूपासुर्वशीम् । अप्सराणिदेवताम् । देवपत्नीमध्ये वा । गन्धर्वा रूपस्य । अप्सरसो रसस्य । आचिपत्यकामः सर्वेषामहमधिपतिर्भविष्यामीति । परमेष्ठिनं गुह्याधिष्ठाता-रम् । यज्ञं यज्ञपुरुषम् । चरणाधिष्ठात्री । यशस्कामः कीर्तिकामः । कोशकामः भाण्डारकामः । कोशो धनसम्पदः । प्रचेतसं यरुणम् । रसनेन्द्रियाधिष्ठातारम् । विद्याकामः । ब्रह्मविद्यादिविद्याः । गिरिशं महादेवम् । ब्रह्मासुराधिष्ठातारम् । दाम्पत्यार्थं दम्पत्योः प्रीत्यर्थम् । उमां सतीम् । जन्मद्वयव्यापिनीं महादेवभार्याम् । धर्मार्थं धर्मसिद्धयर्थम् । उत्तमश्लोकं वेदेवयम् । तन्तुं तन्वन् सन्ततिं विस्तारयन् । पितृन् अग्निष्वात्तादीन् । रक्षाकामः मृतादिभ्यः शत्रुभ्यो रक्षामिच्छन् पुण्यजनान् यक्षादीन् । ओजस्कामः इन्द्रियबलकामः । मरुद्गणान् दितिपुत्रान् । राज्यकामः राज्याधिपत्यकामः । मनून् देवान् स्थापन्मुखादीन् तन्मन्यन्तदेवताश्च । निर्ऋतिं सृष्टुम् । अमिचरन् शत्रुमरणमिच्छन् । कामकामः कन्दर्पवृद्धिमिच्छन् । सोमम् । अकामः सर्वकामरहितस्तु परं पुरुषं पुरुषोत्तमम् । अपमेक्रोन्निशित् सर्वतत्त्वपतिः । सोमो मनसः । निर्ऋतिः पायोः । मनवो देवाश्चक्षुषः । मरुद्गणास्त्यजः । पुण्यजना जलस्य । पितरो महत्तत्त्वस्य । उत्तमश्लोकः पुरुषस्य । उमा श्रोत्रस्य । एवं कामनाभेदेन प्रकृतोपयोगिसर्वबलसिद्धयर्थं तत्तरेवताभजनं कर्तव्यमित्युक्तम् । वैराग्यार्थं च भगवान् । तत्र कामना ब्रह्मवर्चसादिविषयाः । हेयं कामनाभेदेन भक्तिः साक्षात्परब्रह्मणो वासुदेवसाऽसाधारणो धर्मः श्रेयात्मा । स तदैव प्रकाशते यदा तत्र वर्चश्लेजः प्रकाशकं भवति । वेदेन ब्रह्ममात्रं प्रकाशयितुं शक्यं न तु ब्रह्मधर्मः साक्षात् । नाऽपि प्रत्यक्षतया । प्रत्यक्षसमवेता अभ्युपगम्यव्यवहारमात्रेण न प्रकाशन्ते । अतो ब्रह्मणि भगवति बह्वर्चस्त्वे-त्स्मिन्नागच्छेदीपहस्त इव सर्वं पश्येत् । अतः प्रथमं ब्रह्मवर्चसकामना कर्तव्या । वेदस्य वा प्रकाशनसामर्थ्यम् । न हि चक्षुर्व्यतिकेण स्वीतालोकमध्यवर्त्येति षटः प्रकाशते । तद्ब्रह्मगतं वेदगतं वा को वा दातुं शक्त इति निचारे यो ब्रह्मणः पतिः वेदस्य वेदार्थस्य वा निदामकः येन वा तत्सागर्थं तत्र निहितं भवति तेनैव दातुं शक्यत इति ब्रह्मधर्मान् सर्वान् गृहीत्वा जगति प्रकटनार्थं वा रजोगुणदेवता सैवोपासा । प्रकटनार्थमेव तत्प्रवृत्तेः । नाऽपि वृष्टस्य । तदर्थमप्रवृत्त-त्वात् । एवमुत्तरत्राऽपि । इन्द्रियव्यतिकेण स्वतो जीवात्मा प्रकाशकोऽपि ब्रह्मवर्चसं कारणमात्राज्ज्ञातुं शक्त इतीन्द्रियमपेक्ष्यम् । इन्द्रियवानेव भगवच्छास्त्रेऽधिकारी । “को तु राजन्निन्द्रियवा-

नि”ति वाक्यात् । तत्रेन्द्रिय स्वतो विद्यमानमपि ज्ञानत्रिरूपं कार्यं जनयदपि परमार्थवस्तुबोधक-
स्वरूपत्वाभावादपेक्षितेन्द्रियाद्विग्रहः । “इन्द्रस्य घृष्टं जघ्नुष इन्द्रियं धीर्यमि”त्यादिश्रुतौ तदि-
न्द्रियं प्रसिद्धम् । अन्यथा घृष्टहननं प्रजापत्युपधावनं च न स्यात् । अतोऽलौकिकरूपदार्थज्ञानकारणेन्द्रिय-
प्राप्त्यर्थेन्द्रियं उपास्य । तेन हि तदुपायेन प्राप्तम् । यद्यपि प्रजापतिः प्रयोनकस्तथापि तत्पदावैरसान-
भिज्ञत्वाद्भवामपि तथात्वादिन्द्र एव सेव्यः । अन्यथेन्द्रस्य पुनः पुनरुपधावनं न भवेत् । अतो धिनो-
त्यन्तं तस्य रसमिन्द्र एव जानातीति स एव सेव्यः । ऋषयः प्रजापकारणार्थं सहायार्थं वा प्रजा पुनादि-
रूपा अपेक्ष्यते । अन्यथा भगवद्भजने नैश्चित्यं न स्यात् । तत्र स्वतो जायमाना प्रजा स्वापेक्षित-
न कुर्वन्तीति स्वापेक्षितप्रजालाभार्थं मरीच्यादय एव सेव्याः । ते हि ब्रह्मणोऽभिप्रेतं कृतवन्त इति ।
इदानीं भगवद्भजने लक्ष्मीरूपा सम्पत्तिरपेक्ष्यते । सैत्र भगवच्छिष्टा तत्र त्रिनियोगमर्हति । अन्या मग-
वानपि न गृहीयात् । अतो भजनोपयिका सम्पत्तिमिच्छन्मायामेव भजेत । तत्रैका माया
व्यामोहिका । एका जैगत्करणभूता । ते उभे न सेव्ये । अन्यत्राऽधिकृतत्वात् । देवतारूपा सात्त्विकी
मोक्षदातुर्वासुदेवस्य मोक्षदानार्थमेव तादृश रूपं गृहीतवत् । तदुपयोगिसाधनसम्पादनार्थं लैक्ष्मीरेव
“विष्णोर्देहानुरूपं वै करोत्येवाऽऽत्मनस्तनुमि”ति वाक्यात्तद्व्याप्यरूपेण मायारूपं गृहीतवती ।
मया सहाऽऽगन्तव्यमिति नियोगकरणान्मायेत्यभिधानम् । “इत्थं विचिन्त्य परमः स तु वासु-
देवनाम्ना बभूव निजकारणमुक्तिदाता । तस्याऽऽज्ञयैव निर्धत्ताऽथ रमाऽपि रूपं बभ्रे
द्वितीयमियं यत्प्रयदन्ति माधामि”ति वाक्यात् । अत एव तुशब्देनाऽन्ये निवारिते । किञ्च ।
इन्द्रियेण सम्पत्त्या सहायेन प्रकाशेन च भगवद्धर्मेण समानीतेषु स्वस्य धारणासामर्थ्यसिद्ध्यर्थं स्वस्मिन्
तेज अपेक्ष्यते । अन्यथा ते समागतास्तत्र न निविशेयुः । निविष्टा वा तदाश्रयं दहेयुः । अतः स्वयो-
ग्यतासिद्ध्यर्थं तेज अपेक्षितम् । तद्धि सर्वाभिभावक सर्वमेव रूपं स्वसमानं करोति । तद्भगवन्निष्ठ-
मेव बह्विना प्राप्तम् । विशेषेण भा दीप्तिं वसु धनं यसेति विभावसुशब्दनिर्वचनात् । अतस्तेजस्कामो
विभावसुमेव सेवेत । एव धनस्याऽपि भगवद्भक्तेष्वानन्तर्यं (१) श्रवणादिसिद्ध्यर्थमुपदेशनार्थं वा
देवं (?) अपेक्ष्यते । साधनरूपश्रवणादिक तादृशैरेव भवतीति । शुक्रकर्तृकं तु फलरूपम् । दृष्टरूपं
त्याच तदपेक्ष्यत एव । तत्तन्नाम्ना वसुशब्देन प्रतिष्ठितम् । “त इमं लोकमयजन्ति”ति श्रुते । एव धीर्यस्य
फलस्याऽपि भगवत्सेवोपयिकत्वादलाधिष्ठानदेवताया वायो स्थानभूतस्याऽन्तरिक्षस्य रुद्रा प्रमथ इति
देवताऽपि तदधीनेति धीर्यकामो रुद्रानेव भजेत । “तेऽन्तरिक्षमजयन्ति”ति श्रुते । एवमशारिणोऽपि
अत्रमक्षणस्य वा । “यथादिष्टम लोके यथाऽन्तिप्रियमात्मनः” इति वाक्यादन्नाद्यमपि
काम्यम् । तत्राऽदितिरियमेव भूम्यधिष्ठानी देवता । “साऽदितिरब्रवीर्भरं वृणा अथ मयाऽभि-
गृहीधममि”त्युपासनेन तस्यास्त्वाद्यश्रुत्वप्रसिद्धे । भूयो भगवद्भजनं कृत्वा दिव्यानां पदार्थानाम-
मात्रात्म्यं कर्तव्यमिति स्वर्गकामना भवति । तत्राऽऽदित्या प्रमथ । “तेऽमुं लोकमजयन्ति”ति
श्रुते । विशेषेणैस्तु राज्येऽविकारिणः । सर्वदेवताधिष्ठातृदेवतारूपत्वात् । राजा च सर्वदेवतामयः ।
अतोऽनं सर्वमम्पत्या भवनसिद्ध्यर्थं राज्यत्वमपेक्षितम् । गतिमार्गस्त्वलौकिकः इत्यसाध्यसाधकपदार्थ-

१ तत्रादित्यमिति च २ वसुहरणमिति च ३ प्रजापत्यार्थं प्रवेति च ४ जगत्कारणभूता इति च ५
५ तद्व्यवहार इति च ६ सह गन्तव्यमिति च ७ नियता परमाऽपि रूपमिति च ८ चक्र इति च ९ देवमिति च
१० यथादिष्टम इत्यत्र वाच्यमिति च ११ यथाऽन्तिप्रियमात्मनः इति च १२ सर्वं कृणु इति च १३ सर्वं कृणु इति च
१४ सुगन्ध इति च

सिद्ध्यर्थं तदधिकारिणः साध्यान् भजेत । सर्वोभेत्यजाः स्वाधीना भवेयुस्तदा सर्वत्र भक्तिप्रचारो भवेदिति भक्तिप्रसरणार्थं तत्साधकत्वमपेक्ष्यते । बाह्यपुस्तु भक्तसद्भावार्थमुपयोगः स्पष्ट एव । तत्राऽश्विनौ आसुपः प्रभू इति तदुपाधानम् । एव पुष्टिरपि लोकातीता भगवत्कार्यसाधिकेति सर्वपोषकनी भूमिं भजेत् । यतो भूमिष्ठा एव सर्वे वर्द्धन्ते अङ्गुरादयः । प्रतिष्ठाया अपि तद्दत्तानुवृत्त्या प्रच-
यार्थमपेक्षा भवति । प्रतिष्ठा च महात्म्याद्वैचित्र्याद्वा । तत् यावाष्ट्रविन्योरेवोभयं प्रसिद्धमिति । भगवदधिष्ठानेषु रूपाभिव्यक्तिसामर्थ्यात् “रूपमिति गन्धर्वा” इति श्रुतेस्ते सेव्याः । गूढादिना भगवद्भजनार्थं तादृशस्त्रीकामनायामनेकरूपकणसमर्थोर्वशी सेव्या । नारायणोत्पन्नत्वान् दमिमातृत्वात् वैराग्यबोधनेन मुक्तिदातृत्वाच्च । पूर्वचित्पादयस्तु नैवैरूपाः । आज्ञापनसामर्थ्यसिद्ध्यर्थं तथाभूतः परमेष्ठी चतुर्मुखः सेव्यः । स हि सर्वानात्रापयतीति । आज्ञापनस्य च भक्तिनिरागता स्पष्टा । तथा यशोऽपि । कीर्त्या हि सर्वे समायान्ति, यश्चात्तद्वृत्तगनुविद्यन्ते । यज्ञो हि यशः प्राप्तवान् । “देवो वै सध्रमास्ततैर्द्विपरिमितं यशस्कामा” इत्यत्र यज्ञेनैव यशसः प्राप्तत्वात्स सेव्यः । प्रचेता निधिपतिः । लौकिककार्यदाने हि भगवद्भुत्सवादिर्भवति । निद्यापास्तु साक्षादुपयोगात् । “ईश्वराज्ज्ञानमन्विच्छेद्वि”ति वाक्यात् । “प्रतिकूले शुद्धं स्वजेदि”ति दाम्पत्यं भगवद्भज-
नार्थमपेक्षितम् । तत्र परमभक्तायाः परमभक्त्यपत्तिनिष्ठतया बहुजन्मसिद्धत्वादुना सेव्या । धर्मेण च भक्तिर्भवतीति पूर्वं साधितम् । उत्तमैश्च लोके वेदे धर्मप्रतिपादक एव सेव्यते । भक्तिमार्गस्य परम्परासिद्ध्यर्थं सन्तत्यपेक्षायां पितरो हि तदाशसका इति तेषां भजनम् । रक्षयां कूराणामपेक्षितत्वा-
धक्षभजनम् । ओजस इन्द्रियशक्तेय नेत्रश्रोत्रपाटवरूपत्वाद् । मरुद्व्याथ पटवो भवन्ति । बहुधा च्छिन्ना अपि न मृता इति । महापुरुषपूजया सिद्धा इति । परित्यक्तवेषा इति ते सेव्याः । भक्ति-
कारिणः सर्वत्रिनियोगसामर्थ्यात्स्पष्ट मन्त्रन्तराविपतयः सेव्याः । प्रतिरन्धकनिवृत्तेरपेक्षितत्वाच्चि-
नैतिः सेव्यः । कामनया सर्वं भवतीति भगवद्विषयककामनोत्पत्त्यर्थं रासप्रकरणे निरूपितस्य सोमस्य भजनं कर्तव्यम् । तेन हि भगवतोऽपि कामः पूरित इति । तादृशकामपितामहत्वाच्च ॥ २-९ ॥

एवं भगवदज्ञानां तत्तत्साधकत्वमुक्तत्वा ससाधनभक्तिसिद्ध्यर्थमपि भगवानेव सेव्य इत्याह—

अकामः सर्वकामो वा मोक्षकाम उदारधीः ।

तीन्नेण भक्तियोगेन भजेत पुरुषं परम् ॥ १० ॥

अकाम इति । वैराग्यकामः । पूर्वाध्यापोक्तन्यायेन स्वतन्त्रतया निष्कामो वा । सर्वकामः एत-
दध्यापोक्तकामः । मोक्षकामो वा । उदारा धीर्यस्येति स्वतन्त्रो वा । तीन्नेण शीघ्रं भगवत्प्रापकेण ।
पूर्वोक्तमेव परं पुरुषं भजेत । भगवतैव ससाधन साध्य सेत्स्यतीति ॥ १० ॥

ननु भजनमेव कथं सिध्येत् कामनाभावे यकन्यप्रयासरदित्याशङ्का कामनया तत्साधनेऽप्य-
न्तर्हससाधनसाधकमेव सेव्यमित्यभिप्रायेणाऽऽह—

एतावानेव यजतामिह निःश्रेयसोदयः ।

भगवत्यचलो भावो यन्नागवतसङ्गमः ॥ ११ ॥

एतावानेवेति । सर्वाण्येव साधनानि साधनद्वये प्रविशन्ति । भगवद्भक्तसङ्गसाधकत्वेन भगवति रतिसाधकत्वेन च । एतावानर्थश्चेत्सिद्धस्तदा नाऽन्यकामनां कर्तव्या । अतएव यजतां मध्ये इह असिन्मक्तिमार्गेण श्रेयसः परम उदय एतावानेव । इयमेव तदुक्तम् ॥ ११ ॥

तयोरप्येकं साधनं, येन तौ भवत एव । तदाह—

ज्ञानं यदाऽऽप्रतिनिवृत्तगुणोर्मिचक्रमात्मप्रसाद उभयत्र गुणेष्वसङ्गः ।

कैवल्यसम्मतपथस्त्वथ भक्तियोगः को निर्वृतो हरिकथासु रतिं न कुर्यात् ॥१२॥

ज्ञानमिति । हरिकथासु रतिस्तयोः साधिका । कथारतिषु सक्तस्य कथका अपि मिलन्ति, प्रेमाऽपि भवतीति । आनुपपन्निकं चाऽन्यद्ब्रूहेव भवतीत्याह । यासु कथासु आत्ममन्तात्प्रतिनिवृत्तं गुणोर्भाषासुस्पत्यादीनां चक्रं रागादिधर्मसमुदायो येन । सर्वाऽविवानिवर्तकमिति यावत् । तादृशं ज्ञानं भवति । तत्साधनमन्तःकरणप्रसादोऽपि भवति । तस्याऽपि साधनमैहिकामुष्मिकगुणेषु वैराग्यम् । एवं ससाधनं ज्ञानमपि सिद्ध्यति । सोपायो मार्गोऽयम् । कैवल्ये सम्मतस्तु मार्गो भक्तियोगः । अथेति भिन्नप्रक्रमे । स्वतन्त्रो न ज्ञानसाधनम् । न या तत्सहायः । किन्तु पूर्वोक्तकामनया सिद्धसाधनसाध्यः । यत्राऽऽनुपपन्निकं ज्ञानं भक्तिश्च भवति । भगवति प्रेम भक्तसङ्गश्च मुख्यतया भवति । तादृशीषु कथासु सन्मार्गवर्ती को वा रतिं न कुर्यादित्यर्थः । तत्राऽपि निवृत्तः अप्रवृत्तिमार्गपरः ॥ १२ ॥

एवं ससाधनं भक्तिमार्गमुपदिश्य तस्य विशेषाकाङ्क्षाभ्यामन्यद्भक्त्यभिमिति तूष्णींभूतः । तथा सूत्रोऽपि । अपनयो गुप्ततया निरूपित इति शौनकादीनां हृदये समागतो नैवेति सन्दिग्ध तूष्णींस्थिते स्वाभिप्रायं शौनकः प्रकटयन् गुप्ततयोक्तमर्थं प्रकटयितुमाह—इत्यभिध्याहृत इति यौव-
दध्यापसभासि । इदमेव हि तस्य परिज्ञानं यद्भक्त्यसाधकानां नियमानानां चैवार्थज्ञानम् । तदा हि तत्साधनेषु प्रवृत्तिर्भवति । यस्तु सिद्धसाधनः स भगवत्सङ्गेऽपि सिद्धे कथायामपि रतौ सत्तां भगवति स्नेहार्थमेव धर्मोऽपशिष्यत इत्यस्यदोषक्षया राजा महान् । अतस्तत्त्वैश्वर्यसारेणैव भक्त्युपाये ज्ञाते तत्कर्तव्यमिलमिप्रत्येण प्रथमं प्रश्नं पृच्छति—इत्यभिध्याहृत इति चतुर्भिः ।

शौनक उवाच—

इत्यभिध्याहृतो राजा निशम्य भरतर्षभः ।

किमन्यत्पृष्ठवान् भूयो वैयासकिमृषिं कविम् ॥ १३ ॥

अमितो व्याहृतः । उपदिष्ट इत्यर्थः । निशम्य तदभिप्रायं ज्ञात्वा । भरतर्षभत्वाच्च व्यामोहः । अतः पूर्वोक्तमेव न पृष्टमित्यर्थः । अन्यदेव पृष्ठवान् । यद्यपि सर्वश्रुतिरिति तथापि प्रकारान्तरेण तदुपपादकरूपेण वा किं नूयः पृष्ठयानित्यर्थः । शुक्ल निरक्तत्वाद्बहुकालस्वित्त्वभावेन न किञ्चित्पृष्टं गविष्यतीत्याशङ्क्याऽऽह—वैयासकिमिति । सर्वविस्तारकर्तुः पुत्रोऽपि तादृश इति । तत्राऽपि भागवत-
लक्षणं गद्यापिष्टानुभगवदभिप्रायं जानातीति सर्वया कथयिष्यतीति कीर्त्तयिप्रत्येण कृपिपदम् । विशेष-
कपनसामर्थ्यार्थं कविपदम् ॥ १३ ॥

तेन किं भवतामित्यपेक्षायामाह—

पतन्तुधूपतां विद्वन् सूत नोऽर्हसि भाषितुम् ।

कथा हरिकथोदकाः सतां स्युः सदसि ध्रुवम् ॥ १४ ॥

एतदिति । एतच्छ्रवणेऽस्माकं महतीच्छा । त्वं च जानासि । सर्वत्र कथने च तवाऽधिकार एवेति सम्बोधनद्वयम्—विद्वन्, सूतेति । अतो नोऽसम्भवं भाषितुमर्हसि । श्रोतृवक्तृपरत्व-
भ्यावृत्त्यर्थमाह—कथा हरिकथोदका इति । अन्या अपि कथाः सतां सदसि हरिकथोदका एव भवन्ति । हरिकथैव उदकं उत्तरफलं यासु । ध्रुवमिति नाऽत्र सन्देहः ॥ १४ ॥

सरसभाशमयैवं भवति । सुतरामपूर्वसत्सङ्गे । तत्रोद्योः सत्त्वसुखा तत्सङ्गे कथाऽऽवश्यकत्वं वक्तव्यम् । तत्र प्रथमं समागतस्य पृच्छकार्थान्वतात् पृच्छकस्य भगवद्भक्तत्वमाह—

स वै भागवतो राजा पाण्डवेयो महारथः ।

वालकीडनकैः क्रीडन् कृष्णक्रीडां च आददे ॥ १५ ॥

स वै भागवत इति । निश्चयेन राजाऽपि स भागवत एव । अयं वा । राजा हि बहु पृच्छति । भागवतश्च भगवदीयम् । तस्मिन्मयरूपतद्भगवदीयं बहु पृच्छतीत्यर्थः । तस्य भगवदीयस्य साधन-
भूतं हेतुद्वयमाह—पाण्डवेयो महारथ इति । भगवदीयवंशे अवतीर्णत्वात्सधर्मनिष्ठत्वाच्च । फलमुखमन्तरेण साधनं तस्य विच्छेदभावो भगवत्पर इत्याह । यस्तु यात्ये वालकीडनकैः क्रीडनेकं सगवन्तं स्थापयित्वा तत्त्वैवकलेन राजलीलामिव क्रीडति । वृन्दावनस्थां भगवत्क्रीडां वा जमिन-
येनाऽनुकरोति ॥ १५ ॥

शुकोऽपि भगवद्भक्त इत्याह—

वैयासकिश्च भगवान् वासुदेवपरायणः ।

उरुगायगुणोदाराः सतां स्युर्हि समागमे ॥ १६ ॥

वैयासकिश्चेति । श्रोता तु भगवदीयानां वंशजो भगवदीयः । शुक्स्तु भगवतः पुत्रो भग-
वान् । तयामृतः सन् वासुदेवपरायणः । चक्रासदन्येऽपि तादृशः । अतः सर्वेऽपि सन्तः । तेषां च
भूतवः समागमः । तादृशे कथाः सर्वभक्तानां सम्मताः । सर्वपुरुषार्थानां स्वतन्त्रतया साधनमावेऽपि
दातातो ये भगवद्गुणान्ते यासु । अतस्ताः कथयेति पूर्वेष्वेव सम्यन्वः ॥ १६ ॥

इदानीं विद्यमानानां भक्त्यसाधकत्वे वैष्णव्यं वक्तुं भक्तिसाधकत्वे सफलत्वं कैयतिकन्यायेनाऽऽह—

आयुर्हरति वै पुंसामुद्यन्नस्तं च यन्नसौ ।

तस्यर्ते यः क्षणो नीत उत्तमश्लोकवार्त्तया ॥ १७ ॥

आयुर्हरतीति । “योऽसौ तपश्नुदेति स सर्वेषां भूतानां प्राणानादायोदेति,
मा मे प्रजाया मा पशूनां मा मम प्राणानादायोदगाः । अस्मां योऽस्तमेति ॥ सर्वेषां

श्वविद्धराहोष्ट्रखैररिति । एते चत्वारः पशवः सर्वलोकेषु निन्दिताः । तेषां स्तुतिं कोऽपि न करोति । भगवद्विमुखे पुरुषे च द्यौ लोकास्थानेन स्तुवन्तीति तैरयं स्तुतः । भगवद्विमुखे द्यौ एतस्माच्छ्रद्धादयः समीचीना इति लोकाः स्तुवन्तीत्येते वानन्त्यस्मानयं स्तानयति समीचीन इत्येवं तैरयं स्तुतो भवतीति भावः । यद्यपि आ पुच्छचालनादिना आसमाम्नेऽपि खलादस्तां द्वापयति तथाऽयमपि गृहस्थः । परं सै स्वामिहितो भवति । अल्पसन्तोषी च । प्राकृतस्तु तद्विपरीतः । एवं विद्धराहोऽपि कुलितविषयासक्तो विष्णुमूर्त्तस्थाने रमते । तथाऽयमपि । तथापि सर्वानुपयुक्तमुपनीयति, न तत्र केऽपि भागिनः । अयं तु सर्वेषां मामं स्वयमश्नाति । यद्यप्युष्ट्रः कण्टकाद्यतिपरुषविषयभो-
क्तारस्तथापि स्वामिमारवाहकः । अयं तु तद्विपरीतो न भगवतः कार्यं किञ्चित्करोति । यद्यपि खरः खरीपादताडितोऽपगच्छति पुरुषतुल्यस्त्रयापि न बन्धो न स्वामिकार्यं हठं करोति । अस्य तु तदीया दोषा एव न गुणाः सन्तीति ततोऽपि निन्दित इत्यर्थः । नैतत्पुरुषमात्रसाधारणम् । येषां पुनरन्नभक्षण उपयोगोऽस्ति तद्व्यावृत्त्यर्थमाह । “भोचमन्नं विन्दते अप्रयेताः । अन्नेन प्राणाः । अन्नात्प्राणा भवन्ती”ति च वैयर्थ्यं ज्ञानमत्तयुपयोगौ चाऽन्नस्य निरूपितौ । तत्र वैयर्थ्यपक्षे तु-
ल्यता । पक्षद्वये तु पुरुषार्थपर्यवसानात्रेति तद्विपरीत्यमाह—न यत्कर्णपथोपेत इति । यस्य कर्णमार्गं कदापि गदाग्रजः कृष्णः केवलं भक्तिप्रकाशनार्थं प्रकट्ये यस्य कर्णमार्गं न गतः । “स्वानामि”ति याप्यात् । अयं च तदीयो न भवतीति निश्चितम् । अतो भक्तिमार्गज्ञाने निवर्तते । गदस्तु माता-
पित्रोर्दुःखदूरीकरणमन्तरमुत्पन्न इति यत्र भगवत्कृतदुःखदूरीकरणमभिप्रेतं तत्र गदाग्रज इत्युच्यते ॥१९॥

एवमाशुपो देहस्य च भोगायतनस्य वैफल्यमुत्स्ना इन्द्रियाणां वैफल्यमाह—

विले वतोरुक्रमविक्रमान् ये न शृण्वतः कर्णपुटे नरस्य ।

जिह्वाऽसती दार्दुरिकेव सूत न चोपगायत्युरुगायगाथाः ॥ २० ॥

भारः परं पटकिरीटजुष्टमप्युत्तमाङ्गं न नमेन्मुकुन्दम् ।

शावौ करौ नो कुरुतः सपर्यां हरेर्लसत्काञ्चनकङ्कणौ वा ॥ २१ ॥

वर्हायिते ते नयने नराणां लिङ्गानि विष्णोर्न निरीक्षतो ये ।

पादौ नृणां तौ द्रुमजन्मभाजौ क्षेत्राणि नाज्जुव्रजतो हरेर्यौ ॥ २२ ॥

जीवश्चबो भागवताऽङ्गिरेणून् जातु मत्स्योऽभिलभेत यस्तु ।

श्रीविष्णुपद्या मनुजस्तुलस्याः श्वसश्चबो यस्तु न वेद गन्धम् ॥ २३ ॥

विले इति । अनेति खेदे । उरुक्रमस्य अतिविचित्रस्त्रियस्य विनम्रात् शृण्वतः पुरुषस्य ये कर्णपुटे ते विले इत्यर्थः । तत्र स्वामिप्रेतेन्द्रियामात्रादपकास्मिन्नप्राकृतेन्द्रियस्य विद्यमानत्वा-
च्छरीररूपगृहे अपकास्मिच्छिन्ने । यथा गृहे ताप्ये निधे प्रणिधः मर्षो गृहपतिं सादति, तथा प्राकृत्यः कथा एतत्कर्णं प्रविष्टा एनं सर्वतो नाशयन्तीत्यर्थः । “तांस्तांश्चिपन्त्यशरणेषु तमस्तु हन्ते”

भूतानां प्राणानादायाऽस्त्येति । मा मे प्रजाया मा पशूनामि”त्यादि श्रुतिवाक्ये, असौ सूर्यः सर्वेषां प्राणिनामुद्यत्स्वं च यन् सर्वेषामायुर्हरतीत्युक्तम् । तत्र मा मे प्रजाया इति कयनात्कस्य-
चिदायुर्न हरतीति ज्ञायते । तत्र को वेल्लपेक्षायामायुर्हरणार्थं स्थापितस्य सूर्यस्याऽधिकारिणः (१)
लोकन्यायेनाऽधिकारदातुरन्तरङ्गस्य न हरतीति ज्ञायते । हतं चाऽऽयुर्भगवदीयेभ्य एव प्रपच्छति ।
विनियोगस्याऽऽवश्यकत्वात् । यद्यपि वाक्ये प्रार्थकस्यैवाऽऽयुषो न हरणं, तथापि हरणस्याऽनित्य-
त्वज्ञापनेन तथाऽवसीयते । तस्य आयुः क्लृते । “शत आयुर्वै पुरुष” इति पुरुषस्य शतगायुषि भवन्ति ।
एकेन वत्सरेण सर्वप्रज्ञाण्डपरिभ्रमणेनैकमायुर्हरति । तत्र तस्याऽऽयुर्कृत इति यस्मिन्नायुषि स क्षणो
भवेत् । यं उत्तमस्योक्तवार्तया भगवत्समीपं नीतस्तदायुर्न गृह्णातीत्यर्थः । यत्तदोर्नित्यसम्पन्नात्तच्छ-
ब्देन क्षण एवोच्यते । सम्बन्धित्वं च स्वरूपत एवेति स यस्मिन्नायुषि भवतीति सिद्ध्यति । वर्षमध्ये
एकोऽपि क्षण उत्तमस्योक्तवार्तया स्वार्थं भगवदर्थं वा नीतश्चेत्, स्वकार्यं वार्चयैव कृतमिति शिष्टमपि
सैव हरिष्यतीति स्वयं न हरतीति भावः ॥ १७ ॥

एवं क्षणमात्रेऽपि भगवत्कृपासम्बन्धे आयुषः कृतावृत्तेत्युपलक्षणविषया सर्वेषां कृतार्थरत्नं निरूप्य
तदभाये बहुप्यायुः प्रार्थनयाऽऽर्हृतमपि व्यर्थमिति सद्यन्तर्माह—

तरयः किं न जीवन्ति भस्त्राः किं न श्वसन्त्युत ।

न खादन्ति न मेहन्ति किं ग्रामपशवोऽपरे ॥ १८ ॥

तरय इति । वृक्षाः किं बहुकालं न जीवन्ति । न तेषां स्वार्थे कथनोपयोगः । मुक्ताश्च न भवन्ति ।
अतो बहुकालजीवनं प्रार्थनयाऽपि प्राप्तं व्यर्थमित्यर्थः । ननु तेषामायुः प्राणं धृत्वा न तिष्ठतीति
प्राणधारकत्वेन तदुपयोगो भविष्यतीत्याशङ्क्याऽऽह—भस्त्राः किं न श्वसन्त्युतेति । पूर्वमपि
नासा चर्मपुटरूपैव, तन्मात्रेण वायुरागच्छति गच्छति च । भस्त्रायामप्येवमिति न प्राणधारणेन
कोऽप्युपयोगः सिद्ध्यति । नन्वत्र सपरोषकाराणां सिद्धत्वाच्च दधान्तुत्यतेत्याशङ्क्याऽऽह—उत्तेति ।
पुनस्तथा कृत्वाऽपि व्यर्थ इत्यर्थः । यथा इन्द्राला भैरवाभासेन तसा भवन्त्यन्येऽपि तत्सम्बन्धाद्धो-
हादयः । तस्मान्नामापातश्च भवति । अतः परोपपापादुपद्रवकर्तृत्वम् । तत्र जीवन्त्याऽपीति न कोऽपि
विशेष इति भावः । पुरुषार्थसिद्धिमावृत्युपयत्र तुल्यः । ननु भोगोऽस्तीति चेत् ? तत्राऽऽह—
लोकानां भोगप्रमोदसादिभक्षणे । वस्तुतस्त्वेकत्र प्रविष्टोऽन्यत्र निर्गच्छति । यथा स्वशरीराभिर्गतं
शूकरमुपे प्रविश्य पुनर्निर्गच्छति, तथा भूमिवृक्षादेर्निर्गतं खस्याऽपि मुखे प्रविश्य विनिर्गच्छतीति
न शूकरादिभ्यः कश्चन विशेषः । तुल्यत्वं यस्य न स्फुरति तं प्रत्येतदापादनमनिष्टम्, न त्रसविदं
प्रति । स हि प्राकृतः स्वात्मानं बहुमन्यते । अपरे इत्यनेनाऽयमप्येकः पशुः । “तस्मात्प्रयः
पशूनां हस्तादाना” इति श्रुतेः । न ग्रामपशुत्वेन निव्यत्वम् ॥ १८ ॥

एवं नीचैः सद तुल्यतामापाद्य ततोऽपि नीचतामाह—

श्वनिद्वराहोपूखरैः संस्तुतः पुरुषः पशुः ।

न यत्कर्णपथोपेतो जातु नाम गदाग्रजः ॥ १९ ॥

श्वयिङ्गराहोष्ट्रखैररिति । एते चत्वारः पञ्चवः सर्वलोकेषु निन्दिताः । तेषां स्तुतिं कोऽपि न करोति । भगवद्भिमुखे पुरुषे च द्ये लोकास्त्रानेवं स्तुवन्तीति तैस्य स्तुतः । भगवद्भिमुखे द्ये एतस्माच्छादयः समीचीना इति लोकाः स्तुवन्तीत्येते ज्ञानन्त्यस्मानयं स्तावयति समीचीन इत्येवं तैस्य स्तुतो भवतीति भावः । यद्यपि आ पुच्छचालनादिना आसमात्रेऽपि खलालसतां ज्ञापयति तथाऽयमपि गृहस्यः । परं सै स्वामिहितो भवति । अल्पसन्तोषी च । प्राकृतस्तु तद्विपरीतः । एवं विङ्गराहोऽपि कुत्सितविषयासक्तो विष्णुवृत्त्याने रमते । तथाऽयमपि । तथापि सर्वानुपयुक्तमुपनीवति, न तत्र केऽपि भागिनः । अयं तु सर्वेषां मायं स्वयमश्नाति । यद्यप्युष्ट्रः कण्टकाद्यतिपरुषविषयमो-
क्तारम्भयापि स्वामिभारवाहकः । अयं तु तद्विपरीतो न भगवतः कार्यं किञ्चित्करोति । यद्यपि खरः खरीपादताडितोऽपगच्छति पुरुषतुल्यस्वयापि न वक्रो न स्वामिकार्ये हठं करोति । अस्य तु तदीया दोषा एव न गुणाः सन्तीति ततोऽपि निन्दित इत्यर्थः । नैतत्पुरुषमात्रसाधारणम् । येषां पुनरन्नभक्षण उपयोगोऽस्ति तद्भावित्वमर्थमाह । “भोगमन्नं विन्दते अग्रचेताः । अन्नेन प्राणाः । भक्षणात्प्राणा भवन्ती”ति च वैयर्थ्यं ज्ञानभक्त्युपयोगी चाऽन्नस्य निरूपिता । तत्र वैयर्थ्यपक्षे तु-
ल्यता । पक्षद्वये तु पुरुषार्थपर्यवसानाच्चेति तद्विपरीत्यमाह—न यत्कर्णपथोपेत इति । यस्य कर्णमार्गे कदापि गदाग्रजः कृष्णः केवलं भक्तिप्रकाशनार्थं प्रकट्ये यस्य कर्णमार्गं न गतः । “स्थानामि”ति चाक्यात् । अयं च तदीयो न भवतीति निश्चितम् । अतो भक्तिमार्गज्ञाने निवारिते । गदस्तु माता-
पित्रोर्दुःखदूरीकरणानन्तरमुत्पन्न इति यत्र भगवत्कृतदुःखदूरीकरणमभिप्रेतं तत्र गदाग्रज इत्युच्यते ॥१९॥

एवमायुषो देहस्य च भोगायतनस्य वैफल्यगुरुत्वा इन्द्रियाणां वैफल्यमाह—

चिले घतोरुक्रमविक्रमान् ये न शृण्वतः कर्णपुटे नरस्य ।

जिह्वाऽस्ती दार्दुरिकेन सूत न चोपगायत्युरुगायगाथाः ॥ २० ॥

भारः परं पटकिरीटजुष्टमप्युत्तमाङ्गं न नमेन्मुकुन्दम् ।

शावौ करौ नो कुरुतः सपर्यां हरेर्लसत्काञ्चनकङ्कणौ वा ॥ २१ ॥

वर्हायिते ते नयने नराणां लिङ्गानि विष्णोर्न निरीक्षतो ये ।

पादौ नृणां तौ द्रुमजन्मभाजौ क्षेत्राणि नाऽनुव्रजतो हरेर्यौ ॥ २२ ॥

जीवश्छवो भागवताऽद्विरेणून् जातु मत्स्योऽभिलभेत यस्तु ।

श्रीविष्णुपद्या मनुजस्तुलस्याः श्वसश्छवो यस्तु न वेद गन्धर्व ॥ २३ ॥

चिले इति । वतेति खेदे । उरुक्रमस्य अतिविचित्रचरित्रस्य विक्रमान् गम्यतः पुरुषस्य ये कर्णपुटे ते चिले इत्यर्थः । तत्र स्वामिप्रेतेन्द्रियामावादादप्यसिर्परुषप्राकृतोन्द्रियस्य निदमानत्वा-
च्छरीररूपगृहे अपकारिच्छिन्ने । यथा गृहे तादृशे चिले प्रविष्टः सर्वो गृहपतिं सादति, तथा प्राकृत्यः
कथा एतत्कर्णं प्रविष्टा एनं सर्वतो नाशयन्तीत्यर्थः । “तांस्तान्निपन्त्यशरणेषु तमस्तु हन्ते”

१ संशुद्ध इति घ. २ “भगवद्भिमुखे द्ये इत्यादि द्युतो भवतीति भावः” इत्यन्ता चन्द्रिका च. घ. द. ३ दामाभिहित इति च. घ. द. ४ मुपगाय इति घ. घ. द. ५ अन्नेनान्नभक्षणार्थं निवारित इति घ. ६ श्वं न जातु इति घ. ग.

ति वाञ्छयात् । जिह्वा चाऽस्ती । भगवता हि सर्वेन्द्रियेभ्यो विरलेयं कृता रक्षिता च । सर्वदा च दन्तेभ्यो रक्षां करोति । एवमपि सा न भगवत्परा, किन्तु ध्ययिचारिणीवाऽन्यस्तोत्रकरणादन्य-
गामिनी । तत्राऽपि विशेषमाह । दार्ढुरिकेव मेकेजिह्वेव । तस्याः जिह्वा न भगवता पृथक्कृता । न रक्षकत्वेन दन्ता दत्ताः । सा स्वत एव परुषा कीटादीन् भक्षयति । तत्राऽस्याऽपि जिह्वा नियामक-
रहिता स्वत एव मूरा परधातार्थं प्रवृत्तेत्यर्थः । एवमपि दुष्टा विषयार्थमप्युरुगायगाथाश्चेद्भावति
तदपि न काचिचिन्ता । तदपि नास्तीत्याह—अ चोपगायतीति । पञ्चमिपित्तस्य शिरः
कुत्राऽपि न नमते । तादृशमपि पट्टकिरीटलुपं पट्टकिरीटान्यां प्रीत्या सेवितं, मोक्षदातारं चेन्न नमे-
त्तदा उत्तमाङ्गमपि भार एव । सामान्योपयोगस्याऽप्यसिद्धत्वात् । भोगजीवने तु पूर्वमेव निषिद्धे ।
धैतिभारयाहकोऽपि हि न नमति । शौचौ श्रवसम्बन्धिनौ अन्तःप्राणरहितौ । तथाऽन्तर्भगवत्सेवा-
रहितौ । उपरिशोमाऽपि तत्रापि श्वालङ्करणैः क्रियते । अत्राऽपि काचनकङ्कणौ । वेत्यनादरे ।
नयने पुनः मुखशोभां कुर्वती प्रयोजनान्तराभावांन्ययूपिच्छनेत्रवद्भवतो वैचित्र्यं ज्ञापयतः । नतु
तत्र चैतन्यम् । भगवतो हि द्विविधा सृष्टिः । चेतना, अचेतना च भगवत्कार्यरहिता । चैतन्यस्य
भगवद्रूपत्वात् । बर्हवदाचरतीति बर्हपितम् । लिङ्गानीति । भक्ता अधिष्ठानानि च । ये न निरीक्षतः
न पश्यतः । पादावपि जङ्गमस्या अपि हुमजन्मैव भजतः । हुमे जन्म हुमजन्म । यद्यपि
पानसाधनं न भवत्स्तथापि मूमिस्त्रिगोत्रे तदुपयोगात्तत्तुल्यता । स्वावययिनमुद्यतयां सौपयतः ।
जीवन् श्रवः । शयो हि द्विविधः । अर्द्धजले पतितो द्विविधस्तिष्ठति मुपसृष्टतश्च । तत्र भागवताग्नि-
रेणुं यो न लभेत आतिथ्येन तत्पूजां न कुर्यात्, यस्य वा शुद्धे ते कदापि नायान्ति, न तु केवलं
मरणार्थमेव जीवतीत्यर्थः । यस्तु भगवत्प्रसादं न प्राप्नोति केनाऽपि प्रकारेण तस्य तु जीवनमपि
नास्ति । जीवनरूपस्य भगवदीयरतस्याऽभावात् । परं असिति । यथाऽर्द्धजले चेतनारहितः केवलं
श्रसिति । अन्येषामपि कार्यं रुग्णम् । तथा श्रीविष्णुपदैकनिष्ठत्वेनैव वा प्रसिद्धा तुलसी तस्या
गन्धं कदापि नाऽऽप्राप्तवान् भगवत्प्रणारविन्दप्रसादत्वेन न गृहीतवान् । प्राणस्य गन्धग्राहक-
त्वात् । तुलसां गन्धस्य च विद्यमानत्वात् । सर्पपुच्छच्छेदने चलनवदिन्द्रियतदधिष्ठातृदेवतापगमा-
त्केवलं क्रियागात्रमस्तीत्याह—श्रीविष्णुपद्या इति ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥

अन्तःकरणवैकल्पमाह—

तदश्मसारं हृदयं वतेदं यद्ब्रह्ममाणैर्हरिनामधेयैः ।

न विक्रियेताऽथ यदा विकारो नेत्रे जलं गात्ररुहेषु हर्यः ॥ २४ ॥

तदश्मसारमिति । वतेति खेदे । यद्यपि धैर्यं गुणः । भगवत्त्रिभुवमपि श्रुत्वा धीर एव
वर्तते । तथापि लोद्वत्तस्य धैर्यम् । अश्मनां सारभूतमिदमिति भक्तबाधेशात्सकीयमेव निन्दति ।
अनेन तत्र भगवत्प्रणारविन्दस्यापनसम्भावना निवास्ता । अतस्तत्प्रक्षालनं व्यर्थमिति भावः ।
यद्ब्रह्मं गृह्यमाणैः स्वयमन्येन वा दुःखाविनिवेशव्यावृत्त्यर्थं शरेर्नामधेयैर्वाचकैः पदैर्यदा विकारं न

१ यदापि इति क. घ. २ येन विन्देति ज्ञानि क. घ. घ. ३ तस्य इति घ. ४ अतिभारवाहकोऽपि हि इति
घ. घ. ५ शोचः—शवेत्यादि क. घ. घ. ६ शययति इति घ. ग. घ. घ. ७ द्विधा सृष्टिः घ. इति ८ भगवति इति
घ. घ. ९ स्थापयति इति क. घ. स्थापयति इति घ. घ.

प्राप्नोति । यस्य हि गृहे भगवदागमनं सम्भावितं, तत्र हि मार्जननिषेचनाद्यलङ्कारा भवन्ति । यत्र तु सम्भावनेव नास्ति चाण्डालगृहवत्तत्र विक्रिया नोत्पद्यते । अथ विकारा निरूप्यन्ते परिज्ञानार्थम् । यदा विकारोऽन्तःकरणे भवेत्तदा द्वयं ज्ञापकं भवेत् । नेत्रे वलं रोमाश्च । विकारो हि भगवदीयत्वेन परिणामः । तदा तदीयानां वैष्णवत्वम् । तत्र रोम्णां वृक्षत्वादुन्नतिर्वैष्णवत्वादुक्ता । रसस्याऽन्तःपूरणाद्वा । नेत्रं च कमलं भवति सजलम् । अन्यथा स्वस्वानन्युतं केवलं शुष्कमिति भावः ॥ २४ ॥

तस्मात्सर्वेन्द्रियाणां देहादेश्च साफल्यार्थं भगवत्कथामभिषेहीत्याह—

अथाऽभिषेह्याह मनोऽनुकूलं प्रभापसे भागवतप्रधानः ।

यदाह वैयासकिरात्मविद्याविशारदो नृपतिं साधु पृष्टः ॥ २५ ॥

अथाऽभिषेहीति । अहोति कोमलसन्धोधनम् । अर्थाभिप्रायविचारव्यतिरेकेणाऽपि अवयवमात्रेणैव त्वद्वाक्ये मनोहरताऽनुभूयते । अतस्त्वं भागवतप्रधानः । त्वद्वाक्ये भगवत्सम्बन्धात् । परं वैयासकिर्यदाह । स हि षड्विंशत्यां वार्ता न करिष्यति । आत्मविद्यायां निपुणत्वाद्वासासुप्रत्याह । राजानं प्रति तेनैव प्रश्ने कृते कथकत्वाच्च । अनेन लोकवेदमत्तयविरुद्धं तद्वचनमित्युक्तं भवति ॥ २५ ॥

इति श्रीभागवतसुबोधिण्यां श्रीलट्मणमहात्मजश्रीबल्लभदीक्षित-
पिरचितायां द्वितीयस्कन्धे तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

चतुर्थोऽध्यायः ।

साधनं द्विविधं प्रोक्तं क्रियाकर्तृविभेदतः ।

पूर्वाध्याये क्रियाज्ञानि वर्णितानि द्विरूपतः ॥ १ ॥

प्रश्नेऽप्युत्तरशेषत्वात् क्रियायाश्च निरूपणात् ।

स्वरूपतो ज्ञानतश्च कार्यसिद्धिर्यतो द्विधा ॥ २ ॥

साधनं श्रोतृवक्त्रोश्च विमर्षाधिक्रिया यतः ।

तदुच्यते मुख्ययोर्हि प्रश्नस्त्वाये ससाधनः ॥ ३ ॥

ज्ञात्वाऽथ नमनं देवे गुरावपि विशेषतः ।

सामान्यसुत्तरं यद्वि तद्वक्तुरधिकारकृत् ॥ ४ ॥

अतोऽध्याये चतुर्थे तु परीक्षिच्छ्रुतयोः क्रमात् ।

विमर्षणाधिकारो हि विचाराहं निरूप्यते ॥ ५ ॥

भवतां तु तद्व्यक्त्यप्रकारेण पदार्थज्ञानेच्छा । तस्य तु भगवन्माहात्म्यज्ञानमेवेष्टमिति । तदाह—
कृष्णानुभावश्रवणे श्रद्धान इति । भगवन्माहात्म्यश्रवणे तस्य इयं जातं । श्रद्धा, मनसो
विपुलता च । श्रद्धया तद्वहणम् । विपुलतया अपूर्तिः ॥ ३ ॥

शिष्टमत्रत्यं कृत्यं कृतवानित्याह—

संस्थां विज्ञाय संन्यस्य कर्म त्रैवर्गिकं च यत् ।

वासुदेवे भगवति आत्मभावं दृढं मतः ॥ ४ ॥

संस्थां विज्ञापेति । सतमेऽहनि सृष्टुं विज्ञाय धर्मार्थकामोपयोगि कर्म त्यक्त्वा, तत्साध-
नान्यपि त्यक्त्वा, मोक्षदातरि भगवति नामुदेवे आत्मनः भक्तःकरणस्य भावं रतिं द्रोढं दृढं प्राप्य
पत्रच्छेति सम्पन्धः । आत्मनः स्वरूपस्य वा सत्तामये स्थितिरूपम् । आत्मत्वं वा ॥ ४ ॥

एवं प्रभक्ताधनान्युपेक्षा प्रभं वस्तुमभिनन्दनमाह—

राज्ञोवाच—

समीचीनं वचो ब्रह्मन् सर्वज्ञस्य तवाऽनघ ।

तमो विशीर्यते मह्यं हरेः कथयतः कथाम् ॥ ५ ॥

समीचीनमिति । यद्यपि त्वद्वचनस्याऽर्थो न ज्ञायते सर्वत्रत्वावयसि त्वद्वचनं समीचीनम् ।
ब्रह्मस्यसि सन्धोषनं पर्युद्धोपायमात्राय । अनपेक्ष्यमिमानावयवाय । तथापि मम स्वरूपाज्ञान-
रूपं तमस्तद्वाक्यादिशीर्यते । तत्तु मदर्थमेवोक्तम् । श्रवं तु मया विनिमित्तं । त्वद्वचनेन मयाऽ-
ज्ञानं नष्टम् । मदर्थमेव च त्वयोक्तम् । भगवतश्च कथा कथितेति ॥ ५ ॥

अर्थापरिज्ञानात्सन्देहादिदानीं विज्ञेयाः पृच्छयन्त इत्याह—

भूय एव विविस्तामि भगवानात्मसायया ।

यथेदं सृजते विश्वं दुर्विभाव्यमनीश्वरैः ।

यथा गोपायति विभुर्यथा संघच्छते पुनः ॥ ६ ॥

भूय एवेति । विविस्तामि ज्ञातुमिच्छामि । तत्र सन्देहप्रश्नम् । उत्पत्तिस्थितिलोपेक्षा-
धारे साधनेषु च । तत्रोत्पत्तौ सन्देहमाह—यथेदमिति । इदं जपत् यथा सृजते । किं कुम्भ-
कारवत् ? आहोस्तिस्त्रिदशब्रह्मावेषे ? आहोस्तिद्योगिवन्मनसा ? आहोस्तिरूपवत्प्रवृत्ते ?
आहोस्तिरमिष्यनकि ? इत्युक्तौ यत्र सन्देहाः । एत एव स्वामित्यपरोनुवर्तन्ते । किम् ।
दुर्विभाव्यमनीश्वरैरिति । ये मया एव प्रस्थाः कृतास्ते केऽपि भगवति न सम्भवन्ति । यत उता-
यमानस्य मनसाऽप्याकलवितुमशक्यत्वात् । एवमुच्यतेऽपि । तर्हि न करोत्येवेति किमिति न निश्ची-
यते । न पालयति चेति । तत्राऽऽह—विभुरिति । पुनरिति । पुनः पुनर्नाशितस्य नाशनमुता-
दितस्य चोत्सादनमिति ॥ ६ ॥

व्यवसायात्मिका बुद्धिर्ममतात्याग एव च ।

कथायाः श्रवणे श्रद्धा संन्यासो ज्ञानमेव च ।

प्रश्नाच्चतुष्टयं पूर्वं श्रोतुरङ्गमिहोच्यते ॥ ६ ॥

एवं पूर्वाध्यायान्ते राज्ञः शुक्लस्य चं सम्यग्बिनी कथा वक्तव्येति प्रथम उक्तः । तत्रोत्तरमाह—
वैयासकेरिति चतुर्भिः ।

सूत उवाच—

वैयासकेरिति वचस्तत्त्वनिश्चयमात्मनः ।

उपधार्य मतिं कृष्णे औत्तरेयः सती व्यधात् ॥ १ ॥

प्रथमतो भगवति सती मतिरुत्पद्येताह । यद्यपि पूर्वं भगवति मतिः स्थितैव तथापि श्रद्धामा-
त्रेण सा जातेत्यज्ञानसहिता सा असतीचदेव भवति । इदानीं सामान्यतो भगवन्तं ज्ञात्वा अस्ति
कश्चिद्भगवान्फलरूपो भक्तिसाध्यः श्रवणादिना सेष्य इति सर्वरूपोऽन्तरश्च । तस्मिन्व्याप्ते तत्सा-
युक्तं च फलमिति । तद्भजनार्थमेव सर्वा कामना कर्तव्या । साधनानि च तत्रैव योजयितव्यानीति
वैयासकेर्वचः श्रुत्वा । अनेनाऽऽत्मतत्त्वं आत्मनो भगवतः स्वस्य च तत्त्वं याथात्म्यं विनिश्चित्य,
मनसि पुनर्विचार्य, तद्बुद्धये स्थापयित्वा, आराध्यो भगवान् सर्वदेति सद्बुद्धिं कृतवानित्यर्थः ॥ १ ॥

पूर्वं सामान्यतो पृष्ठं लक्ष्मणमपि ममताया विषयमानत्वादलक्ष्मणमिव भवति । तदिदानीं वैयासके-
र्वाक्यात्पक्षवानित्याह—

आत्मजायासुतागारपशुद्रविणवन्धुषु ।

राज्ये चाऽविकले नित्यं निरूढां ममतां जहौ ॥ २ ॥

आत्मेति । ममता हि व्यापृत्य भगवति प्रविष्टा । अतो ममताया उत्तमं विषयं प्राप्य, पूर्व-
स्यामसमीचीनां त्यजति । आत्मा देहः । जायासुतागाराः भार्यापुत्रपृहाः । गावो द्रविणं श्व-
वक्ष । तेषु । राज्ये च ससापने सिंहासनोपवेशनप्रभृति अद्यावधि नित्यनिरूढां ममतां जहौ ॥ २ ॥

पूर्वं यथा ममताविषये देहादावितिकृत्यचिन्तां करोति, तमेदानीं ममताविषये भगवति इतिकृत्य-
चिन्तापरपर्यायं सन्देहं तदुग्रतिसिद्ध्यर्थं पृष्ठवानित्याह—

पप्रच्छ चेममेवार्थं यन्मां पृच्छथ सत्तमाः ।

कृष्णानुभावश्रवणे श्रद्धधानो महामनाः ॥ ३ ॥

पप्रच्छ चेति । पप्रच्छस्तुतस्तमुपवार्धः । जहौ पप्रच्छ च । उक्तार्थस्य च साधनतासिद्ध्यर्थं
तेन पूर्वमुत्तरमुक्तिमीदानीमपि पृच्छयते । त्वत्पृष्टे तस्य च शृष्टे सरस्वतीसंवादो जात इत्याह । हे
राजमाः, यन्मां पृच्छथ, इममेवार्थं त्वं पृष्ठवान् । शुक्लस्यस्य साधनत्वात्तस्य च भवतां च श्रोतृ-
त्वेन तुल्यत्वादपि भवतां तथा तस्माज्जि शृष्टे बुद्धिरूपज्ञा शुक्लेत्यर्थः । परमवान्तरभेदः कश्चिदस्ति ।

भवतां तु तद्वाक्यप्रकारेण पदार्थज्ञानेच्छा । तस्य तु भगवन्माहात्म्यज्ञानमेवेष्टमिति । तदाह—
कृष्णानुभावश्रवणे अदधान इति । भगवन्माहात्म्यश्रवणे तस्य ह्यर्थं जातं । श्रद्धा, मनसो
विपुलता च । श्रद्धया तद्ब्रह्मम् । विपुलतया वपूतिः ॥ ३ ॥

शिष्टमवश्यं कृत्यं कृतवानित्याह—

संस्थां विज्ञाय संन्यस्य कर्म त्रैवर्गिकं च यत् ।

वासुदेवे भगवति आत्मभावं दृढं गतः ॥ ४ ॥

संस्थां विज्ञायेति । सप्तमेऽहनि सृष्टुं विज्ञाय धर्मार्थकामोपयोगि कर्म त्यक्त्वा, तत्साध-
नान्यपि त्यक्त्वा, मोक्षदातृ भगवति वासुदेवे आत्मनः अन्तःकरणस्य भावं रतिं द्दोहं दृढं प्राप्य
पप्रच्छेति सम्बन्धः । आत्मनः स्वरूपस्य वा सत्ताग्रे स्थितिरूपम् । आत्मत्वं वा ॥ ४ ॥

एवं प्रशसाधनान्युक्त्वा प्रश्ने यत्कुम्भिनन्दनमाह—

राजोवाच—

समीचीनं वचो ब्रह्मन् सर्वज्ञस्य तवाऽनघ ।

तमो विशीर्यते मद्वां हरेः कथयतः कथाम् ॥ ५ ॥

समीचीनमिति । यद्यपि त्वद्वचनसाऽर्थो न ज्ञायते सर्वज्ञत्वात्तथापि त्वद्वचनं समीचीनम् ।
अस्मन्निति सम्बोधनं यत्कुम्भोपाभावात् । अनघेत्यभिप्रायावभावात् । तथापि मम स्वरूपाज्ञान-
रूपं तमस्त्वद्वाक्यद्विशीर्यते । तत्तु मदर्शमेवोक्तम् । त्रयं तु मया विनिश्चितं । त्वद्वाक्येन ममाऽ-
ज्ञानं नष्टम् । मदर्शमेव च त्वयोक्तम् । भगवतश्च कथा कथितेति ॥ ५ ॥

अर्थापरिज्ञानात्सन्देहादिदार्ढ्यं विशेषाः पृच्छन्त इत्याह—

भूय एव विविक्तामि भगवानात्ममायया ।

यथेदं सृजते विश्वं दुर्विभाव्यमनीश्वरैः ।

यथा गोपायति विभुर्यथा संयच्छते पुनः ॥ ६ ॥

भूय एवेति । विविक्तामि ज्ञातुमिच्छामि । तत्र सन्देहपक्षकम् । उत्पत्तिस्थितिलयेष्व्या-
यारे साधनेषु च । तत्रोत्पत्तौ सन्देहमाह—यथेदमिति । इदं जगत् यथा सृजते । किं कुम्भ-
कारवत् ? बाहोस्तिस्तिरुक्त्वद्वाग्द्वारेण ? बाहोस्तिद्योगिवन्मनसा ? बाहोस्तिरुक्त्वद्वाग्द्वारेण ?
बाहोस्तिरुक्त्वद्वाग्द्वारेण ? इत्युत्पत्तौ पञ्च सन्देहाः । एत एव रक्षाप्रलययोस्तदुपसन्ते । किञ्च ।
दुर्विभाव्यमनीश्वरैरिति । ये मया पञ्च प्रश्नाः कृतास्ते केऽपि भगवति न सम्भवन्ति । यत् उत्सा-
यमानस्य मनसाऽप्याकलयितुमशक्यत्वात् । एवमुत्तरप्राऽपि । तर्हि न क्तोलेवेति किमिति न निश्ची-
यते । न पालयति चेति । तत्राऽऽह—विभुरिति । पुनःपुनर्नाशितस्य नाशनमुत्सा-
दितस्य चोत्सादनमिति ॥ ६ ॥

चतुर्थं प्रथमाह—

यां यां शक्तिमुपाश्रित्य पुरुशक्तिरयं पुमान् ।

आत्मानं श्रीडयन् श्रीडन् करोति विकरोति च ॥ ७ ॥

यां यां शक्तिमिति । अत्र सृज्यः कः पदार्थः । किं केवल आत्मा, शक्तिसहितो वा । साहित्येऽपि किमात्मैवोत्पद्यते, शक्तिरेव वा । इति सन्देहे, तेष्वपि पक्षेषु कालभेदेन कृतिभेदेन वा व्यवस्थितेषु ऐक्यां कृतौ यां शक्तिमुपाश्रित्य पुनर्द्वितीयकृतौ यां शक्तिमिति । एवं पक्षस्त्वपि । तत्राऽप्यवान्तरभेदाः सन्ति । यतः पुरुशक्तिः । कालभेदाश्च बहवः सन्ति । यतः कालादिनियन्ता अयं पुमान् । आत्मानमेव करोति, विरुद्धमपि करोति, न करोति, विविधं वा करोति । अथवा । आत्मानमेव श्रीडयन्तन्त्र्यदेव किञ्चित्करोतीत्यादि सम्बन्धः । अथवा । श्रीडन्नात्मानमेव करोतीति । अकारादन्येऽपि पक्षाः स्वयमूक्षाः ॥ ७ ॥

तथैवमनेकधा सन्देहे गुरुः प्रश्नं नाऽर्हति । अतिवादात् । अतोऽन्य एव प्रष्टव्य इत्या-
शङ्क्याऽऽह—

नूनं भगवतो ब्रह्मन् हरेरनुतकर्मणः ।

दुर्विभाव्यमिवाऽऽभाति कविभिश्चाऽपि चेष्टितम् ॥ ८ ॥

तथा गुणास्तु प्रकृतेर्युगपत्क्रमशोऽपि वा ।

विभर्ति भूरिशस्त्रेकः कुर्वन्कर्माणि जन्मभिः ॥ ९ ॥

नूनमिति । ब्रह्मश्रित्यतिप्रश्लेऽप्यक्षोभाय । भगवतो हरेरिति दुःखाभावमुखयोः सिद्धयर्थ-
मुक्तम् । किञ्च । सामान्यत एव भगवतश्चरित्रं दुर्गोषं केन गुणेन करोतीति । तत्रापि हरेः । अन्य-
दुःखनिवारणार्थं करोति । तत्राऽन्येषामानन्त्यादुःखाणां चाऽऽवन्त्यात् केन प्रकारेण कृते सर्वेषां दुःखं
गच्छतीति न ज्ञायते । तत्राऽप्यनुतकर्मणः । अन्यत्करोत्यन्यत्सम्भवत इति । अत एव कविभिरपि
निपुणैरप्यनेकधा कल्पकैरपि दुर्विभाव्यम् । अतो नाऽन्यः प्रश्नमर्हतीत्यर्थः । किञ्च । केन साधनेन
भगवान्करोति । गुणैरिति चेत् । तांगुणान्किक क्रमशो गृह्णाति । युगपद्वा । न हि सर्वे युगपदु-
त्पद्यन्ते लीयन्ते वा । किञ्च भूरिश्रो वा गृह्णाति । प्रकृतेर्युगान्वहुविधान्कृत्वा भूरिशो रात्रि-
प्रकारेण गृह्णाति । अथवा । तु पुनः स्वयमेकोऽप्यनेको भूत्वा युगपदादिभेदेन(?) गृह्णातीति ।
किञ्च । कर्माणि जन्मभिः कुर्वन् । नानाजन्मानि कृत्वा कर्माणि कुर्वन्करोति । कर्माधीनतया करो-
तीत्यर्थः ॥ ८ ॥ ९ ॥

एवं पञ्चप्रधानरूप्य सामिल्यपतया प्रश्नात्पुसंहरति—

विचिकित्सितमेतन्मे ब्रवीतु भगवान् यथा ।

शाब्दे ब्रह्मणि निष्णातः परस्मिन् भवान् खलु ॥ १० ॥

विचिकित्सितमेतन्म इति । मद्यमेतेज्ज्ञातुमिष्टं यथा यथावद्भगवान्ब्रवीतु कथयतु । कथने सागर्थ्यमाह । शब्दे परस्मिन्नपि ब्रह्मणि तत्तत्साधनैर्नैवास्तिष्णातः । स्वत्थिति प्रसिद्धे ॥ १० ॥

शुकोऽपि संसाधन उत्तरमाहेत्याह—

सूत उवाच—

इत्युपामश्रितो राज्ञा गुणानुकथने हरेः ।

हृषीकेशमनुस्मृत्य प्रतिवक्तुं प्रचक्रमे ॥ ११ ॥

इत्युपामश्रित इति । उपामश्रणं प्रार्थना । तदाऽस्मिन्नर्थे सर्वसन्देहवारको भगवानेवेति हृषीकेशं बुद्धिप्रेरकमनुस्मृत्य प्रत्युत्तरं दातुं प्रचक्रमे । उपक्रमं कृतवानित्यर्थः । उपक्रमो नाम देवता-गुरुनमस्कारः । हरेर्गुणानुकथने उपामश्रित इति स्कन्धादावनुपक्रमे हेतुः ॥ ११ ॥

सर्वशास्त्रार्थनिर्द्धारः सप्तभिर्नमनोक्तिभिः । पञ्चभिः प्रार्थनायाश्चैर्माहात्म्यं तस्य वर्ण्यते । एकेन व्यासनमनमेतावच्छुक्रभाषितम् । अन्यत्कथामसङ्गेन परोक्षया वा निरूपितम् । नमनादेव भगवान्सर्वसंशयवारकः । प्रार्थितः कामनां वक्ष्यान्नाऽन्यथेति द्वयेरणम् ॥ यद्यपि तेन एव प्रश्नाः कृतास्तथापि सर्वसन्देहनिवारणार्थं भगवान्स्मृत इति तत्तत्सन्देहनिवृत्तिपूर्वकं भगवन्तमनूय नमस्कोवि । तत्राऽऽदौ दृष्टिप्रकारे सन्दिहानं प्रति प्रकारं यदङ्गमस्ति—

श्रीशुक उवाच—

नमः परस्मै पुरुषाय भूयसे सदुद्भवस्थाननिरोधलीलया ।

दृहीतशक्तित्रितयाय देहिनामन्तर्भवाद्याऽनुपलभ्यवर्त्मने ॥ १२ ॥

नम इति । आदौ परः असङ्कोदासीन एक एवेत्यर्थः । तदनु स एव पुरुषः । अनेनाऽशरीरस्य विष्णोः पुरुषशरीरस्त्रीकारश्चादौ कथितः । तदनु “बहुस्यामि”ति शङ्कया एक एव भूयान् । तदनु कीदृशं जगद्रुत्पत्तिस्थितिसंहारः स्वभावागुणभूतशक्तित्रयस्त्रीकारमाह—दृहीतशक्तित्रितया-येति । सद्वृत्तिवचनादसकः सत्ता निराश्रिता । किञ्च । तस्योद्भवः स्थानं निरोधश्च लीलार्थम् । सद्रूपेण भगवानुत्पद्यते तिष्ठति लीयते चेति । अनेन क्रमोऽपि दर्शितः । सदंशस्य व्यापकत्वात्पृथग्मानस्य परिच्छेदाभावाद्युपपदेन देशभेदेन एकत्र क्रमेणैव यथा लीला सम्पद्यते तथा करोतीत्यर्थः । तदनु तत्राऽन्तर्भावितया प्रविशतीत्याह—देहिनामन्तर्भवायेति । नहि बहिःस्थितोऽन्तःप्रविशति । किन्त्वन्तरेवाऽऽविर्भवतीत्यर्थः । सृष्टेर्नामरूपभेदेन द्वैरूप्यान्नामसृष्ट्यर्थं सर्वं दृष्ट्वा । सर्व-भूतप्रविश्य । सर्वैरण्यनुपलभ्यं वर्त्म यस्य तादृशो जात इत्यर्थः । तेन मुद्वेदादिभिरिव तज्ज्ञान-मित्यर्थः ॥ १२ ॥

एवं भगवतो मूलरूपसगष्टिव्यष्टधर्तृर्गामिफलरूपाणि यम निरूपितानि मृष्टिस्थितिप्रलयभोगमोक्षार्थम् । इदानीमयतारप्रयोजनसन्देहं वारयन्नमसति—

भूयो नमः सद्गृजिनच्छिदे सतामसम्भवायाऽखिलसत्त्वमूर्त्ये ।

पुंसां पुनः पारमहंस्य आश्रमे व्यवस्थितानामनुमृग्यदाशुये ॥ १३ ॥

भूय इति । अन्तर्यामितया करोत्येव पापादिनाम् । बहिरपि करोतीति भूयःपदम् । अत्युपकारि-
रिश्वाद्वा नगस्कारविशेषणम् । भगवतोऽवतारस्य सर्वां दुःखदूरीकरणमेव प्रयोजनम् । यद्यपि
प्रकारान्तरेणाऽपि दुःखदूरीकरणं भवति, तथापि न सर्वात्मना तन्निवृत्तं भवति । सा दुःखसन्तति-
र्भगवद्विनिर्गमनमारभ्य पुनः प्रवेशपर्यन्तमुद्भूतानुद्भूतरूपेण तिष्ठति । तां दूरीकर्तुं भगवत्सम्बन्ध एव
शक्त इति मध्ये प्रादुर्भूतत्वां छिनत्ति । किञ्च । सतामसम्भवाय पुनरुत्पत्त्यभावाय । परप्रपञ्चो देह-
ग्रहणे, आविर्भावे वा नाऽन्यन्नमित्तमस्ति । सन्तो हि भगवद्धर्मसम्बन्धात्सत्त्वं प्राप्ता नैतु चिदानन्द-
त्वम् । पुनः सम्भवे सत्त्वसन्देहोऽपि । साधनानि तु सत्यएवोपक्षीणानि । अतो भगवान्स्वयमावि-
र्भूतस्तेषामविर्भावामावाय । अतो दुःखच्छेदनमव्ययम् । तदीयो भावोऽपि स्वयमङ्गीक्रियत इति ।
किञ्च । असिलानि सत्त्वानि सत्त्वगुणभेदा मूर्त्तौ यस्य । सत्त्वगुणः सर्वांशेन । तेनै साधनापेक्षायामपि
स्वयमेव सर्वसाधनानि करोति । देशान्या आविर्भावयति । एतदर्थमेव सत्त्वगुणाविर्भाव इति लोकप्र-
सिद्धिः । अखिलानि सत्त्वानि जीवगणा मूर्त्तौ यस्मेति वा । अनेनाऽनन्तजन्मसम्भवेऽपि तत्प्रतिनि-
धितया सर्वविधसर्वजीवानुत्पादितवान् । अतस्तेषां भगवदवतारेणैव स्वप्रतिनिधितया सर्वावतारा-
न्निर्वाणोऽन्यो भक्तवत्सल इति भजनीयं रूपमुक्तम् । किञ्च । न केवलं भक्तानामेवोद्धारार्थं
भगवानवतीर्णः किन्तु ज्ञानिनामपीत्याह—पुंसामिति । पारमहंसे आश्रमे व्यवस्थितानां प्रवि-
कल्पे संन्यासिरूपेणैव आतानां समकादीनां ज्ञानेन पदार्थनैकत्वं यासमानानां दूरस्थितत्वेऽपि
तदभावरहितानां तदर्थमतिक्रेशं प्राप्नुवताम् । मृग्यं मृग्यमनु कममुक्तिस्साक्षान्मुक्त्यवान्तरभेदादि
सामीप्यादीनि दाशुये दात्रे । अनुमृग्यानां दात्रे । वैदिकपदप्रयोगात्फलानां केवलवैदिकत्वम् ।
अनुमृग्यं विषयं वा । इदानीमपि जन्मकोटिर्विचित्राचारमेवाहति । अतस्तेषां क्लेशनिराकरणाय
स्वात्मद इत्यर्थः । न हि प्रकारान्तरेण भगवानात्मा लभ्यते । ज्ञानेनाऽप्यात्मस्वेन यासत एव ।
पालानां हस्ताग्रस्तचन्द्रयत् । पुनरिति पुनः पुनः । पारमहंस्याश्रम इति प्रत्यङ्गिष्ठारूपे
आश्रमे । तत्र प्रविष्टा अष्टहिंसा एव भवन्तीति । इंसास्तु मानसेऽपि रमन्ते । परमहंसास्तु ततो-
ऽप्यन्तरतमे आत्मन्येव । आत्मानात्मसङ्घाते वा आत्मविमर्शनादनुमृग्यत्वम् ॥ १३ ॥

एवमवतारसन्देहं वारयन् सर्ववर्णानामावश्यकमजनीयत्वं निरूपितवान् । इदानीं प्रयोजनसन्देहं
वारयन्मत्स्यैकलम्यत्वं सोपपत्तिकसुपपादयन्नमसति—

नमो नमस्तेऽस्त्वृपभाय सात्वतां विदूरकाष्ठाय मुहुः कुयोगिनाम् ।

निरस्तसाम्पातिशयेन राधसा स्वधामनि ब्रह्माणि रंस्यते नमः ॥ १४ ॥

नमो नमस्तेऽस्तिवति । अत एव मत्स्यद्वेकेण चतुर्वारं नमसंस्तुदेव प्रार्थयते । शस्त्रे पूर्णानां

भगवद्दर्शने जाते नमस्कार एव कर्तव्य इति सदुपशिक्षाविचारेणाऽन्यस्य स्वतोऽकर्तव्यत्वात् ।
 “किमासनं ते गरुडासनाये” त्यादिवाक्यात् । अतस्तत्त्वामृतानामस्माकं भगवत्साक्षात्कारे
 तथा नमनमेवाऽस्तित्ति प्रार्थनया एतावदेव प्रयोजनमित्युक्तं सर्वैरेव साधनैः । किञ्च । ते तुभ्यमिति
 प्रत्यक्षतया न तु गद्यमिति तस्मा इति वा । इतः परमधिकं प्रयोजनमुद्देशं नास्तीति शास्त्रसङ्ग्रहः ।
 किञ्च । सात्वतामृष्यभाष्येति सात्वत्ययुक्तानाम् । “तदधीनवचने सान्तिरिति साति-
 प्रत्ययो व्याकरणे विहित आत्मसादिति । तत्र साधुक्ताः सात्वन्तः कदाचिदपि न स्वतन्त्राः किन्तु
 भगवदधीना एवेति तेषामृषभः । एवम्भावेन भगवत्सामित्वमपि प्रयोजनम् । नमनमात्रेणैव स्वतः
 पर्यवसाने तदधीनत्वलक्षणे अधिके धर्मे सम्पन्ने स्वसेवामपि कारयतीति वन्दनानन्तरं दास्यं प्रयोजन-
 मिति निरूपितम् । ये पुनर्योगादिना तं प्राप्स्याम इति विचारयन्ति ते कुयोगिनः पृथिव्यामेव यो-
 गिव इति । न हि भूसापेक्षया अष्टाङ्गात्तरतः स्थितं वस्तु प्राप्नुवन्ति । अयं च कुत्सितो योग
 कुत्सितं फलं नृनिष्ठं वा प्रयच्छेत् । अत एवाऽणिमादय एव तत्फलत्वेन निरूपिताः । योगस्तु स्वा-
 धीनः । भगवांश्च न स्वाधीनो योगेश्वरश्च । अतो योगे व्यवसितमतीनां यस्यां दिशि भगवानस्ति सा
 दिगपि दूरे । साधनान्यपि ततोऽपि दूरे नयन्तीति विशेषेण दूरेकाग्र्यं यत्नेति । अनेन नाऽन्यसाधन-
 साध्यं प्रयोजनमित्युक्तम् । सकृत्कुयोगित्वेऽप्युक्तत्र दिव्यादियोगश्चेत्तदा प्राप्नुयादपि । मुहुः कुयोगित्वे
 आशाऽपि नास्तीत्यर्थः । प्राप्त्वाश्वाभाव एव दूरकाष्ठात्वम् । मुहुःपदेन तेषां साधनाभावः सूचितः ।
 अतो भक्त्येकलभ्यत्वं साधितमन्वयव्यतिरेकोक्त्या । किञ्च । निरस्तसान्ध्येति । काचिद्भगवतः
 सिद्धिरस्ति राधसङ्घट्टमाध्या । न तादृशी सिद्धिः कश्चिदन्यत्र । न वा ततोऽप्यधिका । तथा
 सिद्ध्या भगवान्स्वग्रह एव रमते । तवाऽक्षरालोकं ब्रह्म । रंस्त्विति स्तनिष्ठमेव रसं तत्सन्ध्याद-
 मिष्यक्तं करोतीति । एतावता स्वरूपस्थितिव्यतिरेकेण नाऽन्यत्र रंस्वतीति भगवद्दीपो रसस्तत्रैव
 प्राप्तव्यः । गृहं च तस्यैव । तत्साधनं च निरस्तसाम्यातिशया सिद्धिः । अतोऽन्येषां सर्वथा तद्रस-
 प्राप्तिर्दुर्लभा । गृहसेवकस्य तु सुलभेति । स हि स्वग्रहे तां नीत्वा रंस्वतीत्यनपोपपत्त्या भक्त्येकलभ्य-
 त्वम् । स्वधामनीत्यनेन गद्गान्यस्तत्र गन्तुं स्यात् वा शक्नोतीति सूचितम् । ब्रह्मत्वादहेयत्वम् । निर-
 न्तररसप्राप्ताय सायुज्यापेक्षा । अतस्त्वाद्यभक्त्यभावे केवलं नमनं कर्तव्यमिति तादृशाय नम
 इत्याह—रंस्पते नम इति । एवं ज्ञात्वा नमनमपि प्रयोजनमिति शुकादीनां तावन्मात्रपर्यव-
 सानं सूचितम् ॥ १७ ॥

एवं प्रेमभक्तिमतो न किञ्चित्कर्तव्यमित्युक्त्वा बाधभक्तेः फलं नियमयन्नमस्यति—

यत्कीर्तनं यत्स्मरणं यदीक्षणं यद्वन्दनं यच्छ्रवणं यदर्हणम् ।

लोकस्य सद्यो विधुनोति कल्मषं तस्मै सुभद्रश्रवसे नमोनमः ॥१८॥

यत्कीर्तनमिति । संसारिणां बाधपदविधमभक्त्या तत्क्षणं पापक्षय इत्यर्थः । ईक्षणं शब्दसेवन-
 साध्यम् । अत्र पापक्षयस्य तारक्यं निरूपयितुं विन्नः क्रमो निरूपितः । तत्र कीर्तनस्य स्वसा-
 ऽन्येषां च सर्वपापनिवारकत्वाच्छ्रवणापेक्षयाऽपि महत्त्वं निरूपयितुं प्रथमं निरूपणम् । तदनु

तस्माऽपि मूलभूतस्य तन्निर्वाहकस्य स्वात्मभावनिष्ठत्वेऽप्याध्यात्मिकपापनिराकरणादन्तःकरणशोध-
कत्वेन स्मरणं निरूपितम् । एवं कीर्तनस्मरणायाम् प्रेमोद्भवे जाते यद्भगवत ईक्षणं भगवदागमनेन
स्वगमनेन वा । साधुभावाभिष्टानस्य भगवत्प्रतिनिधित्वात्प्रीतेष्व्याऽल्पत्वाद्भगवत्कालनाशकौ पक्षि-
दीक्षणम् । अन्तर्वा भावनया । तदर्शनेनाऽऽर्पिदैविकपापनिवृत्तिः । “पद्मेवानां चक्षुष्या-
गोअस्ती”ति श्रुतौ तत्पापं निरूपितम् । तद्भगवदृष्टिविषये तेषां भूरा दृष्टिनिवर्तन इति तदोप-
निवृत्तिः । तदनन्तरं यद्बन्धनं तद्भगवदीयापराधलक्षणादोपनिवर्तकम् । वस्तुतो हि जीवो
भगवत्सेवको भूत्वा बहुकालं तस्सेवामकृत्वा स्थित इति स्वधर्मपरित्यागेनाऽधर्मो भवति । तदर्शनान-
न्तरं वन्दनेनैव निवर्तते । तत्तदन्तःकरणं भगवदीयानां सुखाद्यद्भगवन्माहात्म्यश्रवणं तत्सर्ववस्तुषु
मायात्म्यज्ञापकमिति तदज्ञातकृतं पापं मूलभूतमिति निवर्तते । ततो ज्ञाते माहात्म्ये यदनुक्षणं
भगवतः अर्हणं पूजनम् । सत्कार इति यावत् । तद्भगवन्मायारूपं तद्ब्रह्मोहनरूपं वा कल्पयं निव-
र्त्तयति । तदर्हणं हि प्रेपत्तिरूपम् । अनन्यत्वाभावात्तत्वेन न व्यपदिष्टम् । अतो भक्तिमार्गानि-
ष्टानामप्येवमप्येवंप्रकारेण करणात्तत्तत्पापनिवर्तकत्वेन सर्वपापनिवृत्तिः फलं भवति । अतो भगव-
त्कीर्त्तिमूलत्वात्सर्वेषां भगवत्कीर्त्तिः सुभद्रा भवति । भद्राभद्रयोस्तुल्यत्वादभद्रनाशिका सुभद्रा
भवति । प्रथमश्रवणं तु तदानीमन्तःप्रविश्याऽऽल्लोहनेन भूतेभ्यो देहादिभ्यः पापनिवर्तनासमर्थमिति
प्रथमं तत्र निर्दिष्टम्, कीर्त्तनं तु तथात्वात्निर्दिष्टमिति विवेकः ॥ १५ ॥

एवं पङ्क्तिभक्तेः पङ्क्तिधपापक्षयकर्तृत्वमुक्त्वा कीर्त्तैस्तावन्मात्रपर्यवसायित्वे मोक्षपर्यवसानाभावा-
च्छास्त्रविरोधः प्रसज्येतेति तस्मा मुक्तिपर्यवसायित्वं श्रकारान्तरेण वदति—

विचक्षणा यच्चरणावसादनात्सङ्गं व्युदस्योभयतोऽन्तरात्मनः ।

विन्दन्ति हि ब्रह्मगतिं गतह्रमास्तस्यै सुभद्रश्रयसे नमोनमः ॥ १६ ॥

विचक्षणा इति । अथतुराणामेषा पङ्क्तिर्वा भक्तिरुक्ता । एवं पङ्क्तिधया चातुर्यं सम्पन्ने पश्चादि-
चक्षणाः सन्तो भगवत्परणारविन्द एवाऽवसन्ना भवन्ति । न ततः पदार्थान्तरे उपसृक्ता भवन्ति ।
तदा तत्रैवाऽवसन्ना उभयतः सन्नानिवृत्ता भवन्ति । अवसादे हि सङ्गाणां शैथिल्यं युक्तमेव । तदा-
ऽप्यन्तःकरणेन भगवत्प्रसादनादन्तःकरणस्यैवोभयतः सङ्गव्युदासः । तदा पश्चात्कर्षकाणामभावा-
द्भगवता सह गमनसामर्थ्यं भवति । चरणे क्षुप्तसङ्गाश्रयणेन सह गन्तुं समर्था भवन्ति । अतो ब्रह्मगतिं
प्राप्नुवन्ति । ब्रह्मणा सह भक्तिः । ब्रह्मणि वा गतिः । अक्षरस्य चरणत्वे गृह्यत्वे वा तदुभयमुपपद्यते ।
अतो मार्गान्तरेणाऽप्येवं साधनेन पूर्वतुल्यता भवतीति द्वयोरप्येक एवाऽर्थ इति चक्ष्यमाणमुपपन्नं
भवति । तस्य हि गतिर्ज्ञानरूपा । अत एव ज्ञानस्य क्रियात्वं घातव्यत्वं चोपपद्यते । ज्ञानस्य च
क्रियात्वं भगवत्क्रियात्वेन । भगवत इन्द्रियाभावाज्ज्ञाना क्रिया न सम्भवति । नित्या तु क्रिया न
प्रसिद्धा । यागानां तु क्रियारूपेण भगवदभिर्वात्सल्यद्वयान्तरवत्क्रियाऽपि भवति भगवद्भक्तम् ।
“तदेजति तन्नैजनी”त्यादि तु विरुद्धसर्वपरमाश्रयत्वेन धर्मरूपेणाऽऽविर्मूर्तरूपं प्रतिपाद-
यति । तस्मात्सच्चिदानन्दवद्य क्रिया स्वरूपमृता भवति । अतो ज्ञानमेव तेजः स्वभावं गच्छतीव
प्रतिभातीति स्मरणेन मनो गच्छतीतिवद्भगवतो ज्ञानमेव क्रियारूपम् । तस्माद्भगवतो गतिं

एवं साक्षाद्भगवत्सम्बन्धिनां भगवत्प्रवेशप्रकारमुक्त्वा साक्षात्सम्बन्धरहितानामपि तत्प्रवेशाने प्रकारमाह तृतीयगतिव्यावृत्त्यर्थम् । तद्वद्वति भगवान् “उदासीनोऽरिबद्धर्ज्य” इति । तद्भगवदाश्रिता भगवदीयाश्रिता वा एकम् । अन्ये द्वितीयकोट्यविति निर्धारो भवति । तत आह—

किरातद्वृणान्धपुलिन्दपुल्कसा आभीरकङ्का यवनाः खसादयः ।

येऽन्ये च पापा यदपाश्रयाश्रयाः शुद्ध्यन्ति तस्मै प्रभविष्णवे नमः ॥१८॥

किरातेति । किरातादयस्तत्तद्देशगिरिवासिनोऽन्त्यजा जातितः कार्यतश्च दुष्टाः भक्तसमाश्रयणमात्रेण शुद्धा भवन्ति । भक्ता इव भगवत्सेवायोग्या भवन्ति । अन्येऽपि बापाः प्रायश्चित्तानधिकृता अपि । एते नवविधा गणिताः । अष्टदिग्बन्धविषयया भक्तद्वाराऽपि माहात्म्यात्प्रभविष्णुत्वम् । “अपपरी वर्ज्जम” इति ज्ञानादपोषणोऽतिशयार्थेऽपि वर्तते । व्याप्त्यर्थे वा । परित इत्यर्थे वा । तेन विश्वाधारत्वेन दुष्टानामपि दैत्यादीनां तदाश्रयत्वं निवारितम् ॥ १८ ॥

एवं स्वरूपतः प्रमाप्ततश्च सर्वसन्देहवारणं कृत्वा फलतः साधनतश्च तस्य माहात्म्यमाह—

स एव आत्माऽऽत्मवतामधीश्वरस्त्वयीमयो धर्ममयस्तपोमयः ।

गतव्यलीकैरजशङ्करादिभिर्वितर्क्यलिङ्गो भगवान्प्रसीदताम् ॥१९॥

स एव इति । तत्र प्रथमं साधननिर्धारमाह—प्रसीदतामिति । साधनं भगवत्प्रसाद एव । फलं स एव । उभयोरेव विनिश्चयः । तदाह—भगवान्प्रसीदतामिति । अन्यतु साधनं प्रसादोपक्षीणम् । लोकद्वारा स्वानुभवद्वारा च सर्वाणि शास्त्राणि प्रवृत्तानि । वेदस्याऽपि तत्परत्वेनाऽर्थो निरूप्यते । तत्र—अधिकारी प्रमाणं च सन्तश्च प्रीतिहेतवः । एतेऽप्यापाततः प्रोक्तास्तस्मात्सम्प्रार्थनं वरम् । सम्प्रार्थने हि सुमहान्साधनं फलमेष वा । कैयादिभिः करोत्येष तस्मात्साधननिश्चयः । तत्राधिकारिणो द्विविधाः । ये हि भगवत्प्रसादयोग्यास्तै आत्मवन्तः । आत्मशब्देन हि अन्तःकरणमात्मा च । तत्र ये आत्मवन्तस्तेषामात्मत्वेनाऽयं प्रकाशते । ये पुनरन्तःकरणवन्तः यथासुखमन्तःकरणं कर्तुं सम्भवन्ति तेषामधीश्वरः स्वामी । अन्तःकरणैरको वा । स्वसेवां कारयति तद्योग्यं वा करोतीति । प्रमाणं च त्रिविधं श्रुतिस्मृतिपुराणाख्यम् । तत्र प्राधान्येन वेद इति तेनाऽपि यज्ञः प्रतिपादित इति यज्ञप्रतिपादकत्वेन त्रयी प्रमाणम् । स्मृतीनां तु धर्मप्रतिपादकत्वेन तत्राऽर्थस्यैव श्रान्दान्धर्मप्रयोगः । पुराणं तु तपःप्रतिपादकम् । यावन्ति हि फलानि निरूपयति तपसैव तानि निरूपयति । तच्चित्तरूपोऽपि भगवानेव । अर्थतः स्वरूपश्च । ततः किमधिकारेण किंवा प्रमाणेन । उभयोरपि फलकोट्येव प्रवेष्टात् । सत्तामाश्रयणेऽपि तथा । यतः अजशङ्करादिभिरपि वितर्क्यमेव लिङ्गं यस्य । सत्तां हि पराकृष्टा मत्ता वा महादेवो वा । तच्छिष्यास्तत्पुत्राश्चाऽन्ये । तैरपि विशेषेण तवर्कमेव लिङ्गं यस्य न त्विदमित्यतया ज्ञेयम् । तैर्कितं हि भवति न भवति च । तेऽपि स्वस्य माहात्म्यमेव दृष्ट्वा भगवत्स्वरूपा तज्जनितमिति भगवत्साक्षात्कारेण च तत्स्वरूपप्रसादयोर्निर्णयं कल्पयन्ति । एतादृशो हि भगवानेवं प्रसजो भवतीति । तत्र प्रमाणे गानाप्रयोगेन निरूपणात्प्रोक्ततश्च तथा प्रतीतेर्न तावन्मात्रेति निश्चीयते । ते तु “शाब्दात्प्रत्यक्षं

वलीय” इति विशेषेण तर्कयन्ति । तस्मादेवमवयम्यते भगवानेव प्रसादं प्रार्थनीयो नाऽन्यद्वा-
ऽन्योऽपि ॥ १९ ॥

तस्मात्प्रार्थनायां सम्भवन्त्यां नाऽन्यत्कर्तव्यमिति सिद्धम् । यदि प्रार्थनायां भगवान् कुप्येत् ।
लोके हानधिकारी प्रार्थयन्क्रोधमुत्पादयति । यद्यपि प्रसादस्य साधारण्यद्वयस्याऽप्रार्थितत्वात्क्रोधो
न सम्भवति तथापि सामान्येऽप्यनधिकारिणं प्रति तद्वत्त्वेन । अतस्त्रिभिर्नार्थं प्रार्थनायोग्यं रूपमाह-

ध्रियः पतिर्यज्ञपतिः प्रजापतिर्धियां पतिर्लोकपतिर्धरापतिः ।

पतिर्गतिश्चाऽन्धकवृष्णिसात्त्वतां प्रसीदतां मे भगवान्सतां पतिः ॥२०॥

ध्रियः पतिरिति । पतिः प्रार्थनीय इत्यविवादम् । कुप्यतु मा वा । तथेपां पतिस्तैः प्रार्थनीयः ।
तत्र प्रथमं पट्टिवाचां पतित्वं निरूपयति । प्रथमं भगवाँलक्ष्मीपतिः । ततो लक्ष्म्यंशैः स्त्रीभिः प्रार्थितो
न कुप्यति । अनेन स्नेहमार्गानुवर्तिभिरन्यैरपि प्रार्थितो न कुप्यति । एवं यज्ञपतिः । यज्ञपुरुषैः
प्रार्थितो न कुप्यति । अत एव “यंज्ञे यः कामयेते”ति बहुधावचनं भगवत्पतित्वज्ञापकम् । किञ्च ।
प्रजापतिः । ये केवलं लौकिकाः प्रजामात्ररूपाः प्रकर्षेण जाता वा तेषां पतिः । साधारणैरपि प्रार्थ्यः ।
अल्पविशेषैरपि । किञ्च । धियां पतिः । ये केचित्कामपि बुद्धिं जानन्ति क्रियायां ज्ञाने वा शब्दतोऽ-
र्पितो वा तैरपि प्रार्थनीयः । किञ्च । लोकपतिः । स्वर्गादिलोकानां पतिः । अतस्त्रैरपि प्रार्थनीयः ।
ततो धरायाश्च पतिः । अतो भूमिष्ठैरपि प्रार्थनीयः । स्त्रीभिश्च याज्ञिकैर्लौकैर्बुद्धिभङ्गि-
स्त्यतैः कश्चित् । असाधनैरपि स्त्रैः प्रार्थनीयो हरिः पतिः । किञ्च । अन्धकवृष्णिसात्त्वतां
पतिर्यतिश्च । पूर्वं भगवत्प्रार्थनायोग्यता निरूपिता । इदानीं फलमुक्ता निरूप्यते । पतिः फलम् ।
गतिः स्वनिष्ठं साधनम् । तथैतल्ले स्वनिष्ठत्वे सति साधनतां भोजेते तदा फलोपभोगो भवति ।
न हि स्वसुखे दूरस्य असाधनं वा स्वतन्त्रो वा तस्यां क्रियायां हेतुर्भवति । तद्भगवान्यादयैः प्रार्थितः
पतिः सन् तेषां क्रियारूपोऽपि जातः । अतोऽनेन यावत्कुरु शक्यते तावत्तेषां भवति । अतः फलमुख-
पतित्वमत्र सिद्धमिति श्लेषसम्प्रदायाऽपि दूरे । अक्षरात्क्रियासाधनरूपश्च । ध्रियश्च हि सदा
गणितास्त्रात्मसराजससात्त्विकपुरुषभवननीयत्वं निरूपयितुम् । किञ्च । यत्र गुणव्यापारैरपि भगवा-
न्प्राप्यते प्रार्थ्यते च तत्राऽस्मदादीनां का धिन्तेति प्रसीदतां मे इत्याह—सद्यं प्रसीदतामिति ।
किञ्च । सतामयं पतिः । ये भगवत्त्वे सन्ति गुणेषु प्रविष्टाः गुणद्वारा भगवदाश्रयात्तेषां तु पतिरेव ।
अन्यान्त्रलौपचारिकं पतित्वम् । सुत्त्या शास्त्रेण च सतामेव पतिः । अतोऽपि मध्ये प्रसीदतामिति
भावः ॥ २० ॥

ननु भगवद्गुणेषु शृष्टेः तत्कथनं परित्यज्य भगवत्प्रार्थना कुत्रोपयुज्यते ? तत्राऽऽह—

यद्वद्वयनुध्यानसमाधिधौतया धिया नु पश्यन्ति हि तत्त्वमात्मनः ।

वदन्ति चैतत्कवयो यथारुचं स मे मुकुन्दो भगवान्प्रसीदताम् ॥ २१ ॥

यद्वद्वयनुध्यानेति । केवलं भगवत्प्रार्थनाप्यतिरेकाऽप्यद्वयनुध्यानमात्रेणैवाऽऽतपायव-

स्थानेऽपि समाधौ प्रक्षालनमात्रेणैव यत्सर्वप्रमाणैरपि स्पष्टं न भवति तादृशमात्मतत्त्वं भगवत्स्वरूप-
याथात्म्यं पश्यन्ति । बुद्धिः स्वाभावतो वस्तुप्रकाशिका । सा स्वावर्णाद्विषयावर्णादुत्पन्नाऽपि न
विषयं प्रकाशयति । इन्द्रियाणामावरणे नोत्पद्यत एव । विषयमात्रं बुद्ध्युत्पत्तौ कारणत्वेन मृग्यते । ननु
यत्कारिका बुद्धिस्तद्विशिष्टम् । स्वतादिभ्रान्तपथेः । अतो विषयमात्रं पुरस्कृत्य सामान्यन्त-
वशाद्वस्तुनो याथात्म्यमयाथात्म्यं वा बोधयति । तत्र शुद्धा वस्तुनो याथात्म्यं गृह्णाति । अत्र
भगवच्छब्दे सर्वेषां पदार्थानां नित्यत्वात्कारणत्वेनाऽभिमतैरभिव्यक्तीक्रियते । एकश्च पदार्थो न
जातिव्यक्तिविभेदकत्वेना । एक एव षट्तेजनेकवा भवति आविर्भवति तिरोभवति च । पदा-
र्थानां सर्वेषां भगवत्त्वात् । तथा शब्दानां नित्यता तु सर्वैरेवाऽभियुक्तैः काल्यायनादिभिर्व्यवस्थापितेति
नाऽस्माभिरत्यन्तं निरूप्यते । “नित्ये शब्दार्थसम्बन्ध” इति । नित्ये शब्दे अर्थसम्बन्ध
इति च विवरणम् । आश्रयामाये च जातिसम्बन्धयोः स्थितिकल्पनाऽत्यन्ताऽप्रामाणिकी दृष्टस्य
पदार्थस्य याथात्म्याज्ञाने शास्त्रतत्त्वदवगम्यते । अत एक एव षट्ते भगवत्त्वादेनेकवा भवतीति
“स एकवा भवती” त्यादिश्रुतिबलादनुपपत्तौ निवृत्त्यायां स्वबुद्धिदोषादन्यथा कल्पनं न
प्रामाणिकम् । बहुकल्पनावतिथिः । अत एकैव बुद्धिर्बहुधा परिसृज्यमाना शोधकद्रव्यसंयोगसङ्घर्षेण
निर्मला भवति दर्पणवत् । तथा भगवच्छरणारविन्दद्वयं बुद्धौ संयोज्य सङ्घर्षेण क्रियमाणे बुद्धि-
विशेषः प्राप्नोति । शोधकद्रव्याणां तारतम्येन मलनिराकरणं शास्त्रसिद्धम् । अजनादिषु तथा प्रसिद्धेः ।
यथाऽज्ञानविशेषे गोलकसंयुक्ते ततो निर्गता दृष्टिर्देवानिप पश्यति, तथाऽत्राऽपीति न काऽप्यनुपपत्तिः ।
अन्या तु वस्तुनो याथात्म्यं न बोधयति । दोषाद्युक्तत्वात् । यथा यथा दोषनिवृत्तिस्तथा तथा वस्तु-
याथात्म्यस्फूर्तिः । अत एवाऽन्याससूक्ष्मेक्षिकादीनामुपयोगः । विषये तु दोषो नास्त्येव । सुतरां
भगवद्विषये आत्मविषये च । “अपहृतपामत्वादि” श्रुतेः । नु इति विश्वयेन । अनुध्यानं नाम
तत्परतया चिन्तनम् । तथा चिन्तनेनाऽपि तदात्मकता भवतीति समाधिः । न तु योगसम्बन्धी ।
किञ्च । एतदात्मतत्त्वं क्वमिर्मयंबोबुद्धि निरूप्यते । कविपदेन चोत्प्रेक्षासामर्थ्यं बोधितम् । कश्चित्-
यंविदुत्प्रेक्षते वदति च तथा । अतो न वाक्यालौकिकाद्वस्तुयाथात्म्यस्फूर्तिः । किञ्च । भगवान्मु-
कुन्दो मोक्षदाता । वस्तुयाथात्म्यस्फूर्तिर्मोक्षाद्भम् । तच्च तदैव सम्पद्यते वदा भगवान्मोक्षं दातु-
मिच्छति । इच्छा पुनरुत्पन्नध्यानेनैव भवतीति । तस्माद्यः कौशिकपस्विभिक्षातुमिच्छति तत्र
भगवान्प्रार्थनीयः सकलतरिसङ्ख्यार्थम् । गुणा अपि ज्ञाता एव वक्तव्याः । ज्ञानसाधनं चाऽद्वैत-
ध्यानम् । न केवलं तावन्मात्रमेव । किन्तु आर्थनासहितम् । भगवतः स्वतत्त्वज्ञानाऽनुध्यानमात्रेण
तथा कर्तुमिच्छति । अत आह—प्रसीदतामिति । यद्यपि पासवतनिर्माणे विषयप्रचारार्थं प्रसादो
जात एव तथाऽप्यसदर्थं पुनर्भवतु स्वस्याऽपि रससिद्ध्यर्थम् ॥ २१ ॥

इदानीं सामान्यतः प्रसादं प्रार्थयित्वा प्रकृतोपयोगिप्रसादं प्रार्थयितुमस्य प्रसादावश्यकत्वमाह—

प्रचोदिता येन पुरा सरस्वती वितन्वताऽजस्य सतीं स्मृतिं हृदि ।

स्वलक्षणा प्रादुरभूत्किंलाऽऽस्यतः स मे ऋषीणामृपभः प्रसीदताम् ॥२२॥

प्रचोदिता येनेति । अवश्यमिन्द्रियव्यापारे कर्तव्ये भगवान्प्रार्थनीयः । तत्रापि वाग्विषये । तत्रापि भगवदीयपदार्थवाचके । यतो ब्रह्मणाऽपि पूर्वं भगवद्भानात्प्रार्थितो भगवान्ब्रह्म ब्रह्मणो हृदये प्रविश्य स्वप्रकाशिकां वेदरूपां वाणीमासतो निष्काशितवान् । अतो भगवद्ब्रह्मणो वक्तव्येषु नित्यवाग्यैव तद्ब्रवतीति प्रकृते भगवत्प्रार्थना आवश्यकी । ननु योगेन पदार्थान्स्मृत्वा तद्वाचकपदानामुपनियन्तरे सम्भवति किं भगवद्भजनेन ? इत्यत आह—अथस्य ब्रह्मणः हृदि सती स्मृतिं वितन्वतेति । वाक्यार्थवाच्ययोनित्यत्वेऽपि पूर्वमनुभूतेऽपि स्मरणभावश्यकम् । स्मरणमात्रं च न प्रमाणमिति स्मृतपदार्थानुभवसहिता साऽपेक्षिता । योगवद्भगवद्भजानस्याऽपि प्रत्यासत्तित्वात् । अतोऽन्तःकरणे प्रथमं सती भगवदनुभवसहितां स्मृतिं पूर्वानुभूतानां भगवदीयानां पदार्थानां निर्भीणाय पश्चात्तेनैव हृदा भगवत्प्रेरितेन अन्तर्वेदप्रादुर्भावात्तुनर्भवत्प्रेरिता वाणी आसतो निर्गता । नहि भगवद्वाचां स्वतो बहिर्निर्गन्तुं शक्नोति । इयमपि वाचा वक्तुमशक्तेस्तपश्च किलेत्याह । स्वस्य लक्षणमिव लक्षणं यस्याः । नित्यत्वमेष्वशब्दाव्याप्त्यानन्तत्वादिरूपम् । अथवा । स्वयमेव लक्षणं यस्याः । वेदानामिदमेवाऽसाधारणचिह्नं यद्भगवानेव वाच्य इति । अतः पूर्वानुभूतस्मरणे तद्वारा निर्गमेऽपि सर्वेन्द्रियप्रेरको भगवान्प्रसीदताम् ॥ २२ ॥

एवं शब्दानां भगवदधीनत्वेन तत्प्रादुर्भावार्थं भगवत्प्रार्थनामुक्त्वा, अर्थोऽपि भगवदधीन इति वस्मन्मुखनिर्गतायां वाचि भगवान्प्रतिरलङ्करणरूपेण प्रविशतामिति प्रार्थयते—

भूतैर्महद्भिर्य इमाः पुरो विभुर्निर्माण्य शेते यदमूषु पूरुषः ।

भुङ्क्ते गुणान्पोढश पोढशात्मकः सोऽलङ्कयीष्ट भगवान्वचांसि मे ॥ २३ ॥

भूतैर्महद्भिरिति । स्थितिर्भोगश्च सर्वत्र भगवत्कर्तृकौ यतः । अतो वाचि स्थितः कृष्णस्तां भुङ्क्तामिति कामना । यद्यपि निराहुरूप एव, तथा प्रक्रिया सर्वत्र प्रसिद्धा, तथापि पुरुषत्वाविशेषात्स्वस्य भगवत्त्वं भगवतैव साधितमिति ज्ञापनार्थं भगवत एवेदं शरीरमित्यभिमानाभावार्थं वा स्पष्टिष्वपि समष्टिव्यक्रियामाह । भूतैर्महद्भिः पञ्चमहाभूतैः स्वनिर्मितैरेव । इमाः देवतिर्यक्प्राणतुल्यादिरूपाः । अमूषु पूर्वैर् स्वयमेव शेते । अन्यथा स्वस्य पुरुषत्वमेव न स्यात् । पुरि शेते इति व्युत्पत्त्या हि सः । इदं हि शयनं न निद्रारूपं किन्तु सम्प्रोषणमेव । अत एव दक्षिणेऽक्षिण इन्द्र इत्येन्द्राणीत्युपाख्यानामेतत्परमेव भवति । अत्र च सुप्ता न केवलं सर्वमात्रमुपभुङ्क्ते किन्तु पोढशाऽपि गुणान् । ओषेऽपि पोढशात्मको भूत्वा भुङ्क्ते । जडे शुष्के रसाभावात् । भगवान् हि व्यापक आनन्दमप्यथ । तत्र स्वरूपेणैव स्वरूपानुसारेण तया रसो न भवति । स्त्रीपुरुषाद्यवयवेषु तयोपलम्भात् । अतः साक्षितरसाविर्भावेन सप्तभोगार्थं भेदरूपमात्मानं विधाय तस्मिन्स्वस्मिन्विष्टे बहुधा भिन्नः सन्नन्योन्यस्य रसमनुभवति । देहधारणाप्रयत्नेन ओषे व्यासक्तो सविष्यतीति सुप्ता तथा भुङ्क्ते । यद्यपि विषयाः पञ्च, तथापि त्वच एव स्थानविशेषे सुखविशेषजननादिन्द्रियपुरस्सरेण यो विषयः स भिन्नतया निर्दिष्ट इति पोढशत्वम् । अत्रेन्द्रियाणां शौचत्वं तत्र विषयप्राप्ता-

१ जसेति क. द. घ. ङ. २ पूर्वमनुभूतत्वेऽपि किं क. ख. ३ विभुर्निर्माण्य य. घ. ङ. ४ तद्वद्वचोऽनन्त-
त्वादिभूतमिति क. ग. घ. ङ. ५ पुरुष इति क. ख. ६ सम्प्रोषणमिति घ. ङ. ७ स्त्रीति गतिरि. क. घ.
८ भिन्ना इति क. ख.

न्यम् । भोगे कचिदिन्द्रियाणामप्राधान्यं, कचिदिन्द्रियाणामेव प्राधान्यम् । महाराजशरीरपत् । अतः उभयविवक्षया पोडशेति यच्चनम् । एव समवन्मादात्म्य सर्वत्र पूर्णमेव ज्ञात मयति । अलङ्घ्यपीष्ट मे वचासि अलङ्घरोतु । छन्दसो दीर्घ । नन्वेव नानात्मपन्न कथमलङ्कारार्थं प्रार्थ्यते ? तना-
ऽऽह—भगवानिति । बहुवचन सप्तार्थाभिप्रायम् । मे इत्यन्यत्र सप्तार्थाभागे द्योतित । भागयत एव सप्तार्था यत ॥ २३ ॥

एष प्रार्थनामुक्त्वा स्वगुरु व्यास भगवन्त नमसयि—

नमस्तस्मै भगवते वासुदेवाय वेधसे ।

पपुर्ज्ञानमयं सौम्या यन्मुक्त्वाप्सुरुहासवम् ॥ २४ ॥

नमस्तस्मै भगवन्त इति । वासुदेव इति सर्वमोक्षदानार्थमेव भगवतो व्यासस्यावतार । शब्दरूपा सृष्टिं करोतीति वेधस इति मोक्षोपायकथनम् । व्यासनमस्कारत्वं बोधयति पपुरिति । ज्ञानमयं सर्ववस्तुयाद्यात्म्यज्ञानप्रकाशक भारतादि । सौम्या इति शान्त्या ज्ञाननिष्ठयोग्यता सूचिता । यस्य मुखमेव अम्बुरुह कमल तन्मयो भक्तन्द एव प्रपञ्चविस्मारकत्वादासवशब्देनोच्यते । मोक्षस्य फलत्वाद्वक्तुश्च भगवत्त्वान्गुहासवपदाम्भ्या पभेच्छप्रतिबन्धेऽपि पान सूचितम् । कामिनी मुखामोखे तयोपरम्भाद् । तस्मात्सर्वेषां गुरुत्वाद्भगवत्त्वाच्च सभाषामपि व्यासनमनं द्युक्तम् ॥ २४ ॥

एव देवतागुरुनमस्कारं कृत्वा महता श्रवणधेन तविरूपयितु पूर्वप्रश्ने उत्तरमाह—

एतदेवाऽऽत्मभू राजन् नारदाय विप्रच्छते ।

वेदगर्भोऽभ्यधात्साक्षाद्यदाह हरिरात्मने ॥ २५ ॥

एतदेवेति । यैक्यान्ष्टवनेतदेव नारदेन शृष्ट आत्मभूर्गुहा प्रमेयबलपुष्ट । वेदा गर्भे यत्नेति प्रमाणयलपुष्टोऽपि । प्रमेयस्य प्रमाणत्वेन विशिष्टबलपुष्टोऽपि । यदाह हरिरात्मन इति वाक्यात्तादृशमुखे-
नैव तत्रोत्तरे सन्देहनिवृत्तिर्भविष्यतीति पूर्ववत्सुन सन्देहप्रभाभावाय स्वतोऽनिरूपणम् । पूर्वमेव करणाना दोषदारतन्म्यस्य निरूपितत्वाद्भावन पुनरुक्ति । साक्षादित्युपयन विरोपणम् । आत्मने महार्थ । परम्पराकथने तु मध्ये वक्तृदोष प्रसज्येत । अत एव स्वतः कथनमपि निवारितम् । दोषामानोऽपि प्रार्थनया ज्ञानेन च सूचित । अनेन उत्पत्त्योपपत्त्या च विचारद्वय वक्तव्यत्वेन प्रति-
ज्ञातमिति सूचितम् ॥ २५ ॥

इति श्रीभागवतसुवोधिण्यां श्रीलक्ष्मणभट्टात्मजश्रीवल्लभदीक्षितधिरचितायां

द्वितीयस्कन्धे चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

पञ्चमोऽध्यायः ।

विमर्शः पङ्क्तिरध्यायैः क्रियते स द्विधा मतः ।
 उत्पत्त्या चोपपत्त्या च तत्राऽप्योऽपि द्विधा मतः ॥ १ ॥
 स्थूलान्तर्यामिभेदेन मूर्त्तामूर्त्तविभेदतः ।
 स्थूलोऽपि द्विविधस्तत्र स्थूलमूर्त्तविमर्शने ॥ २ ॥
 उत्पत्त्या पञ्चमाध्यायः सोपपत्त्या निरूपकः ।
 पुरुषः क्रमतः शक्तिप्रयं गृह्णन्मयादिकृत् ॥ ३ ॥
 ईत्युक्त्वा नारदाजाभ्यां जन्मभिर्नेति गद्यते ।
 एकीभूते प्रवेशेन निर्गमादपि बिहलः ॥ ४ ॥
 अथवा दारुणतासिद्धौ नारदः पृच्छति स्फुटम् ।
 प्रश्नप्रयं नारदेन क्रियते तत्त्वनिर्णये ॥ ५ ॥
 आत्मनो जगतश्चाऽपि निर्द्धारो भजनस्य च ।
 द्वयोर्निर्द्धारशेषतयं तेन प्रत्युत्तरं ततम् ॥ ६ ॥
 द्वितीयस्य द्विरूपत्वं बहिरन्तर्क्यवस्थया ।
 विराजोऽन्तर्मुखत्वाद्वि विपरीतेन वर्ण्यते ॥ ७ ॥
 स्थूललिङ्गविभेदो वा तेनाऽध्यायद्वयं मतम् ।
 प्रथमस्योत्तरं पञ्चान्तदन्तर्यामिसम्भवे ॥ ८ ॥

एवं पूर्वाध्याये परीक्षिच्छकयोः फलमुखं साधनं निरूप्य पूर्वोक्तस्य च साधनस्य च विचारार्थ-
 गध्यायद्वयारम्भः । तत्र पञ्चमाध्याये साधनस्य स्थूलरूपस्य चोत्पत्त्या निर्णय उच्यते । तत्र प्रथमं
 तत्त्वस्य दुर्ज्ञेयत्वं बद्धन्वक्तारं विशिनष्टि—

श्रीनारद उवाच—

देवदेव नमस्तेऽस्तु भूतभावन पूर्वज ।
 तद्विजानीहि यज्ज्ञानमात्मतत्त्वविमर्शनम् ॥ १ ॥

देवदेवेति । अयं नमस्कारः प्रश्नार्थः । नारदो विज्ञासार्थं प्रवृत्तः कथं देवनमस्कारं न कृतवा-
 नित्याशङ्काऽऽह । हे देवानां देव । अनेन देवतागुरुरूपो भवानेव मयेति न पृथङ्नमस्कारः कर्तव्य
 इति सूचितम् । अस्त्विति प्रार्थना श्रेयसमाप्तिपर्यन्तं मज्जलानुवृत्त्यर्थम् । आत्मानमुपदेक्ष्यति निश्च-
 येनेति । स्वप्रवृत्तौ हेतुज्ञापकं विशेषणमाह—भूतभावनेति । मृतानि भावयत्युत्सादयति । शोधयति
 वा । स्वयं वेदानुसारे दिव्याधिरूपाधिनेस्य तत्र सर्वास्तीतान् शुद्धान्कृत्वा पञ्चाग्निष्काशयतीति शोधक-

त्वम् । पूर्वजेति । हे पितः । सन्देहे पूर्वज एव पृच्छ्यते । अथवा । सर्वपेक्षया भवानेव पूर्व-
मुत्तमः । अतस्त्वत्तः कोऽप्यन्यो महाप्राप्तीति त्वमेव प्रष्टव्य इत्यर्थः । एवं तं स्तुत्वा प्रष्टव्यमाह—
तद्विजानीहीति । तद्विशेषाकारेण त्वं जानीहि ज्ञापय वा ज्ञानं किमिति । सर्वे हि वदन्ति ज्ञानं
ज्ञानमिति । तर्हि ज्ञानं आत्मा वा, आत्मसाक्षात्कारो वा, भगवत्साक्षात्कारो वा, श्रुतिसहितो वा,
प्रवेशहेतुर्वा, भक्तिजनकी वा, परोक्षं वा, स्मृतिरूपं वेति । तत्र निर्द्वयं त्वया वक्तव्यमित्यर्थः ।
किञ्च । यत्राऽऽत्मतत्त्वस्य विमर्शनं विचारो भवति । अनेन ज्ञाने अद्भुतमपि पृष्टं क आत्मा किं
तत्त्वमिति । तत्राऽपि लोकेप्रसिद्धं तन्न भवति । किन्तु विचारसाध्यमिति विचारोऽपि वक्तव्य इति
सूचितम् । एवं चत्वारः प्रश्नाः सम्पन्नाः ॥ १ ॥

किञ्च । तत्त्वे भेदान्पृच्छामीत्याह—

यद्रूपं यदधिष्ठानं यतः सृष्टमिदं प्रभो ।

यत्संस्थं यत्परं यच्च तत्तत्त्वं वद तत्त्वतः ॥ २ ॥

यद्रूपमिति । तत्त्वमनारोपितं रूपम् । तत्सर्वस्याऽपि जगतो अन्यत्वादात्मनोऽपि प्रादुर्भूतत्वा-
त्सर्वस्यैवाऽऽरोपविषयत्वात् । अतस्तस्य रूपं वक्तव्यम् । यद्रूपं स्वरूपं यस्य । आरोपितत्वानारो-
पितत्वे हि साधिष्ठाने भवतः । अतस्तदधिष्ठानमपि वदेत्याह—**यदधिष्ठानमिति ।** लोकेऽपि
जगत्तत्त्वव्यवहारात्तत्त्वानां च तत्त्वव्यवहारान्मूलतत्त्वभावे तन्न घटत इति जगतः कारणमपि
तत्त्वं वदेत्याह—**यतः सृष्टमिदमिति ।** चादिविप्रतिपत्तेष्व कुतो जगज्जातमिति । किञ्च ।
यत्संस्थम् । यस्मिन् संस्था स्थितिर्यस्य । संस्था मृत्युर्वा । विमर्शशेषत्वेन जगतो वा प्रश्नः ।
तदा तत्त्वे प्रश्नद्वयम् । सृष्टौ प्रश्नचतुष्टयम् । उत्पत्तिस्थितिप्रलयाः स्वरूपं चेति तद्विषयाः । तस्य
भावस्तत्त्वमिति भगवतो भावो जगदेव । आत्मा तु तत् । अथवा सामान्यतस्तत्त्वं विचार्यते ।
तेनैकमेकं वा फलिष्यति । **यत्परमिति ।** यः परो नियन्ता यस्य । अनेन स्थितिरुक्ता । एक-
पक्षे तत्तत्त्वं कस्य परभूतमिति । को वा तस्य तत्त्वस्य ग्राहक इत्यर्थः । रूपं हि द्विविधं, प्रमाणतः
स्वरूपतश्च । तत्र यद्रूपमिति प्रमाणतः । यचेति स्वरूपतः । तत्त्वस्य जगद्रूपत्वे भिन्नत्वे वा पदज्ञानि
पृष्ठानि । एतेषां भेदानां ज्ञानं यथा तत्त्वतो ज्ञातं भवति तथा वदेत्यर्थः ॥ २ ॥

यथा त्वं जानासि तथा ज्ञानमस्माकं कुर्वित्यभिप्रायेण तस्य सर्वज्ञतामाह—

सर्वं ह्येतद्भवान्वेद भूतभव्यभवत्प्रभुः ।

करामलकवद्विश्वं विज्ञानावसितं तव ॥ ३ ॥

सर्वं ह्येतद्भवान्वेदेति । अतीवानामतयोर्ज्ञानं न भविष्यतीति तस्य कालसाध्यत्वात्कालरूप-
न्नियन्ता वा भवानेवेत्याह । यथा रद्वष्टपटिकायां केचनोद्भवा मज्जन्त्युद्गच्छन्ति च, तथा काले
जगन्निगमन्ति तत उद्गच्छन्ति । ततो यः काले परिहसि तिष्ठति ॥ हि सर्वं जानाति । यथा जले
परिहसि म्रियति । किञ्च । योगजपमणाऽपि तत्र सर्वं प्रत्यक्षमित्याह—**करामलकवदिति ।** विज्ञा-

नावसितं विज्ञाने स्थितं निश्चितमिति वा । आवेशितमिति पाठे उत्तरकार्यार्थं सर्वमेव ज्ञाने निवेशितम् । कस्मिन्मामलकफले प्रति न कोऽपि सन्दिग्धे ॥ ३ ॥

किंच । त्वया स्वस्वरूपमपि वक्तव्यमित्याह—

यद्विज्ञानो यदाधारो यत्परस्त्वं यदात्मकः ।

एकः सृजसि भूतानि भूतैरेवाऽऽत्ममायया ॥ ४ ॥

आत्मन् भावयसे तान्येव पराभावयन्स्वयम् ।

आत्मशक्तिमवष्टभ्य ऊर्णानाभिरिवाऽक्षुभः ॥ ५ ॥

यद्विज्ञान इति । यत् यतो वा विज्ञानं यस्य । तव विज्ञानदाता क इत्यर्थः । किञ्च । तव आधारः कः । तव च निवेन्ता । त्वं च किमात्मक इति । एवं चत्वारः प्रश्नाः । साधारणत्वं वारयति यया सर्वे तयाऽहमिति । एकः सृजसि । त्वमेक एव भूतानि देवविर्यश्चानुष्यरूपानि सृष्टैस्त्रैरेव महाभूतैर्वा सृजसि । अतस्त्वयि चत्वारः प्रश्ना इत्यर्थः । आत्ममाययेत्याद्यग्रिमश्लोकः स्वातन्त्र्ये हेतुप्रतिपादकः । माहात्म्ययोषको वा पूर्वशेषः । आत्ममायया । स्वस्य सर्वभवनसामर्थ्येनैव सर्वं सृजसि । आत्मन्येव भावयसि पालयसि । तान्येव स्वयमेव पराभावयन् नाशयन् । न पराभावयन्निति पाठे पराभवमप्रापयन् । यस्मात्त्वमेव स्वशक्त्यैव जगदुत्पत्तिसिद्धिनाशं करोषीत्यर्थः । आत्मानं वा पराभवमप्रापयन् संछिद्यिती करोषीत्यर्थः । द्वयोरेव कथनं तथा दर्शनात् । असहायकारणे दृष्टान्तमाह—आत्मशक्तिमिति । स्वस्यैव सामर्थ्यमवलम्ब्य आकाशगमने पक्षिण इव । ऊर्णनाभिः कीदृशशेषः । स हि ऊर्णां सूत्ररूपां खमुन्मत्तो निष्काश्य तेन विद्धारस्नानं कृत्वा विहृत्य पुनैर्ग्रेसति । तथाऽपि क्लमरहितश्च भवति । एवं भवानित्यर्थः ॥ ४ ॥ ५ ॥

एतादृशं तव सामर्थ्यं स्वत एव न परत इति मम मतिरित्याह—

नाऽहं वेद परं त्वस्मिन्नापरं न समं विभो ।

नामरूपगुणैर्भाव्यं सदसत्किञ्चिदन्यतः ॥ ६ ॥

नाऽहं वेदेति । अस्मिन्संसारे सर्वं त्वत् एव भवतीत्यहं जाने । परमुत्कृष्टं । अपरं हीनं । समं वा अन्योऽन्यम् । एवं करणे सामर्थ्यमाह—हे विभो इति । किञ्च । नाम वेदाः । रूपं जगत् । गुणा मांषणादयः । तैर्भाव्यमुत्पाद्यम् । सदुत्कृष्टम् । असदप्लुष्टम् । कार्यकारणरूपं वा । किञ्चिदप्यन्यस्मात्त्वद्वयतिरिक्ताद्भाव्यमित्यहं न जाने ॥ ६ ॥

किमतो यद्येषः ? तत्राऽऽह—

स भवानचरद्भोरं यत्तपः सुसमाहितः ।

तेन खेदयसे नस्त्वं पराशक्तां प्रयच्छसि ॥ ७ ॥

॥ भयानचरदिति । नहि स्वतन्त्रो धोरं तपः करोति । घोरशब्देन भगवत्तपोव्युदासः । नर-
नारायणादिभिः क्रियमाणं शान्तं तपः । यद्यस्मात् । सुसमाहित इत्यतिसावधानः । स्वाभाविकतपोव्यु-
दासः । “तपो मे हृदयमि”ति वाक्या “यस्य ज्ञानमयं तपः” इति च स्तमायत एव
भवति । न हि स सावधानान्तःकरणः करोति । तेन ज्ञायत एवस्मादन्योऽलि महान्यमाराधयितुं तपः
करोतीति । किंच । तेन तपःकल्पेन कर्माणा नः अस्मान्छेदयति । अस्माकमयमभिमानः स्थितोऽस्म-
रिषता सर्वोत्तम इति । तपसि क्रियमाणे तद्वच्छति । परोऽन्योऽप्यस्तीत्याशङ्काऽप्युत्पद्यते । अतः
सन्देहः । किं त्वतोऽन्यः कश्चिदस्ति न वेति ॥ ७ ॥

एतत्सर्वं कथयेत्वाह—

एतन्मे पृच्छतः सर्वं सर्वज्ञ सकलेश्वर ।

विजानीहि यथा चेदमहं बुद्ध्येऽनुशासितः ॥ ८ ॥

एतन्म इति । अत्र त्रयोदश प्रश्ना भवन्ति । ज्ञानप्रश्नः । आत्मप्रश्नः । तत्त्वप्रश्नाः पद । प्रहृषि-
यकाश्चत्वारः । अयमन्तिमभ्येति । सर्वं विजानीहि विशेषेण विचार्य वद, बोधय वा । यथा अनुशासितः
सम् शिक्षितः सब्रह्मं बुद्ध्ये । सर्वज्ञत्वात्कथनसामर्थ्यम् । सर्वेश्वरत्वान्मद्बोधजननसामर्थ्यम् । प्रश्नमात्रेण
न वदेदिति तस्य भगवद्भावबोधनम् । अज्ञानादयं प्रश्नो न भवति किन्तु यथा विज्ञा कथयेत्तदर्थ-
मेवं प्रक्रियया प्रश्न इत्युत्पत्तौ वक्ष्यते । अनेन प्रश्नोत्तरे अप्यग्रे विचारमर्हति इति ज्ञापितम् । अहं यथा
बुद्ध्या इति वचनात्सर्वेषां पदार्थानामुत्पत्तिः स्वरूपं वक्तव्यमित्युक्तं भवति । अन्यथा भगवतो-
त्पत्तेरुक्तत्वाद्भ्रष्टाऽपि न वदेत् । अतो यथाधिकारं पदार्था वक्तव्या इति निर्द्धारितम् ॥ ८ ॥

इदानीं प्रथममन्तिमप्रश्नोत्तरं वक्तुं सर्वेषां प्रधानां एकपरत्वमाह—

ब्रह्मोवाच—

सम्यक् कारुणिकस्येदं वरस ते विचिकित्सितम् ।

यदहं चोदितः सौम्य भगवद्दीर्यदर्शने ॥ ९ ॥

सम्यगिति । सर्वेषां प्रधानाभुक्तं भगवानेव । स एव ज्ञानादिः । तत्रैवाऽवान्तरभेदा द्वादश
भवन्ति । त एव स्कन्धार्थत्वेन पर्यवसानं प्राप्स्यन्ति । तत्त्वमित्यपेक्षायामाह । यदहं प्रेरितः भगवद्दी-
र्यस्य दर्शने ज्ञानार्थमिति । यदि सर्वैरेव प्रश्नैर्भगवानेवोत्तरत्वेन वक्तव्यो भवति तदैवं सुद्वच्छते । परं
केनचित्केनचिद्व्येण तत्तत्प्रश्नोत्तररूपो भगवान् । तानि रूपाण्यग्रे वक्तव्यानि । अत एव तस्य प्रश्न-
स्योऽभिनन्दनम् । अन्यथा कोपः कर्तव्यः स्थात् । भगवद्दीर्याणां वक्तव्यत्वेनोपस्थितत्वाच्च तदभावः ।
यत्तवाऽयं प्रश्नः स कारुणिकस्य तव । अनेन व्याजेन सर्वे संसारान्मोचनीया इत्यहं च कृतार्थः कर्तव्य
इति च । अन्यथा परममायवतस्य तवाज्ञानं न सम्भवतीत्यभिप्रायः । घत्सेति श्लेहेन सम्बोधनम् ।
मातृपौत्रं पय इव प्रसूतो हृदयाद्भवच्चरित्रमुद्रतमखीति ज्ञापयति । विचिकित्सितं विचारितं
ज्ञातुमिष्टं वा ॥ ९ ॥

एवं प्रशामिनन्दनमुक्त्वा सन्तोषेण वक्तृत्वाधिकारं च निरूप्याऽन्तिमप्रश्नोत्तरमाह—
नाऽहं वेदेत्यस—

नाऽनृतं तव तच्चाऽपि यथा मां प्रववीषि भोः ।

अविज्ञाय परं मत्त एतावत्त्वं यतो हि मे ॥ १० ॥

नाऽनृतमिति । यत्तव वचनं त्वत्तोऽन्यो महाबासीति । तदनृतं न भवति । अनृतं नामाऽन्यथा ज्ञात्वाऽन्यथावचनम् । न त्वज्ञानात् । तदज्ञवचनमित्येव लोकप्रसिद्धिः । अशमाप्यस्य तुल्यत्वेऽप्येवं वचने अनृतवादोषो नाऽस्तीत्यर्थः । यथा मां प्रववीषि त्वमेव मदानिति । सत्यं तु न भवतीत्याह—
अविज्ञाय परं मत्त इति । मत्तः परमुक्तं मन्त्रियन्तारमविज्ञावैतद्वचनमित्यर्थः । कोऽसावित्य-
पेक्षायामाह—एतावत्त्वं यतो हि मे इति । यावन्त उक्तं मयि वर्मास्त्यपोदितालो हि सर्वे यत्सम्यन्धानामपि जाताः स भगवानित्यर्थः ॥ १० ॥

एवमन्तिमप्रश्नोत्तरमुक्त्वा प्रथमप्रश्नोत्तरमाह—

येन स्वरोचिषा विश्वं रोचितं रोचयाम्यहम् ।

यथाऽर्कोऽग्निर्यथा सोमो यथर्क्षग्रहतरकाः ॥ ११ ॥

येनेति । भगवान् ज्ञानं भवति येन रूपेण तद्रूपमुच्यते । ज्ञानं हि स्वप्रकाशं सर्वमेव प्रकाश-
यति, दीपमपि प्रकाशयति यतः, तस्मात्सर्वप्रकाशकं स्वप्रकाशं यच्चैतन्मयं भगवद्रूपं तज्ज्ञानमित्यर्थः ।
येन भगवता । स्वरोचिषा स्वप्रकाशेन स्वयमेव रोचते, स्वात्मानं वा रोचयतीति स्वरोचिः । विश्वं
तेनैव रोचितं प्रकाशितम् । अथक्ते लीनं विश्वं तद्रोचिषा प्रकाशितं जातम् । तदा स्थूलतया
ग्रहाऽभिन्वयन्ति । तदाह—रोचयाम्यहमिति । यथा महाकाष्ठस्थितो वह्निर्मयनेनाऽभिन्वयन्
एव तृणादिभिरभिन्वय्यते न तु सहसा तृणादिभिरभिन्वयन्मुहति । तत्र श्रुतिसिद्धं दृष्टान्तमाह—
यथाऽर्कोऽग्निरिति । अन्ये तु जडा न स्वप्रकाशाः । तेऽस्तु स्वप्रकाशमेव । तदपि चेद्भगवता
प्रकाश्यं तदा कः सन्देहोऽन्यस्य तत्प्रकाशयत्वे । तत्र श्रुतिः—“न तत्र सूर्यो भ्राति न चन्द्र-
तारकं नैमा विद्युतो भ्रान्ति कुतोऽयमग्निः । तमेव भ्रान्तमनु भ्राति सर्वे तस्य
भासा सर्वमिदं विभाती”ति । तत्र विद्युतां कादाचित्कत्वाच्च तद्ग्रहणम् । यथाऽर्को ज्ञानेन
प्रकाशितमेव स्वयं प्रकाशयति । स्वयं च प्रकाशितः । “यदादित्यगतं तेज” इति वाक्यात्तत्रापि
भगवत्तेज एव प्रकाशकम् । तथा मय्यपीत्यर्थः । एवमग्न्यादयः । ऋक्षान्यग्निन्यादीनि । ग्रहा
द्युवादयः । अन्यास्तारकाः ॥ ११ ॥

एवं ज्ञानस्वरूपं भगवन्तं प्रतिपाद्य तत्कर्तव्यान्तरामात्राद्वक्तव्या नमस्यति—

तस्मै नमो भगवते वासुदेवाय धीमहि ।

यन्मायया दुर्जयया मां ब्रुवन्ति जगद्गुरुम् ॥ १२ ॥

तस्मै नमो भगवते इति । ऐक्यवेदप्रसिद्धस्तन्त्रेन्दोच्यते । भगवत इति तस्य ज्ञानस्य

न धर्मत्वं नाऽऽशत्वम् । प्रयोजनं तु मोक्षः । तदाह—वासुदेवायेति । भक्तिर्नमनम् । निदिध्यासनमन्तरङ्गं साधनम् । तदाह—धीमहीति । तद्वगो वा । एवं ज्ञानं निरूप्य सर्वेषां तदज्ञानं युक्तमेवेति विरोधाभावायाऽऽह—यन्माययेति । यस्य भगवतो ज्ञानरूपस्य वशवर्तिनी काश्चिच्छक्तिर्मयिति । सा जगत्कर्तुर्मायातो मित्रा । एतस्या व्यामोह एव फलम् । तस्यास्तु जगतः करणत्वं कर्तृत्वं वा भगवदाज्ञया । तत्र मायायाः सामर्थ्यमाह—दुर्जययेति । तस्या जयः प्राणिमात्रस्याऽऽन्यः । इयमेव माया वेदस्तुतौ मारणीयत्वेन वेदैः प्रार्थिता । ते हि ज्ञानं बोधयन्ति । एषा तु मोहयति । तस्याः फलं महत्स्वपि दृश्यत इत्याह—मां वृचन्ति जगद्गुरुमिति । क्रियाशक्तेरन्याधीनत्वाद्भाद्गुरुमिष्युक्तम् ॥ १२ ॥

तर्हीयं शक्तिर्भोहकस्वरूपत्वात्साधयमपि व्यामोहयेदित्याशङ्काऽह—

विलज्जमानया यस्य स्थातुमीक्षापथेऽमुया ।

विमोहिता विकथन्ते ममाऽहमिति दुर्धियः ॥ १३ ॥

विलज्जमानयेति । सा हि भगवतो भार्या स्वस्य भगवता सह निरन्तररक्षणार्थमन्येषां बुद्धिं मोहयति । तस्यास्तथात्वं भगवान् जानाति । अतो विलज्जमाना ईक्षापथेऽपि स्थातुं विलज्जते । अत एव ये तत्सन्मुखास्ताश्च व्यामोहयति । शृणुतः प्रवृत्तानेव व्यामोहयति । तदेवाऽऽह । अमुया विमोहिताः ममाहमिति विकथन्ते । मोहने द्राष्टमाह—दुर्धिय इति । यतो धियमेव व्यामोहयति ॥ १३ ॥

एवं ज्ञानं सपरिकरं निरूप्य आत्मनिरूपणार्थं प्रथमतस्तत्त्वं निरूपयति—

द्रव्यं कर्म च कालश्च स्वभावो जीव एव च ।

वासुदेवात्परो ब्रह्मन्न चाऽन्योऽर्थोऽस्ति तत्त्वतः ॥ १४ ॥

द्रव्यमिति । इदं हि तत्त्वं न नाना । किन्तु सर्वेषामेकमेव तत्त्वम् । तत्र सर्वं पञ्चाङ्गम् । तेषां पञ्चानां यदि भगवानेव तत्त्वं तदा तत्कार्याणां सुतरामेव तदेव तत्त्वं भवति । तानि पञ्च गणयति । द्रव्यं अधिभूतं समवायिकारणं महाभूतादि । कर्म जगतो जन्मनिमित्तं साधारणम् । चकाराद्भूतसंस्काररूपं च । कालो गुणक्षोभकः । चकाराद्विभक्तभूतश्च । यस्त्वाधारत्वेन सर्वत्र प्रतीयमानः । स्वभावः परिणामहेतुः । जीवो मोक्षा भगवदंशः । चकारात्तत्तदभिमानिनी देवता च । तत्र कालकर्मस्वभावा निबन्धे सम्यक् निरूपिताः । जीवोऽपि शृणुदनिरूपितः । द्रव्यं त्वत्रैव । सर्वं प्रकृतिकार्यमग्रे निरूपयिष्यते । एते सर्वे वासुदेवादन्धे न भवन्ति । एतेषां देवरूपत्वात्सत्त्वमूर्तिर्भगवान्निर्दिष्टतत्त्वनिरूपणे । तत्त्वत इति प्रतीयमानतया बन्धत्वेऽपि परमार्थतो नाऽन्यत्त्वम् । यतोऽस्तित्वं तस्यैव । ब्रह्ममिति सम्बोधनं निरूपितेऽर्थे अस्मात्प्राप्तत्वात्तत्त्वार्थम् । यतस्त्वमेव ब्रह्म । जतोऽन्यस्य प्रसले कः सन्देह इति भावः । चकाराद्धर्मभेदोऽपि नास्तीत्यर्थः । अन्यत्वेन स्वरूपभेदो विरानित्यते । परत्वेनाऽपिष्ठात्भेदः । अर्थ इति सुक्तिरुक्ता । नित्यो हि शब्दार्थसम्बन्धः ।

तत्र शब्दा अर्थाश्च नित्याः । ते यदि भगवद्गुण एव भवन्ति तदैव सदैकरूपं नित्यत्वं सिद्धतीति ॥ १४ ॥

एवं सर्वेषां तत्त्वं भगवानित्युत्तरमुक्त्वा निमेषेन यत्कष्टं तत्रोत्तरमाह—

नारायणपरा वेदा देवा नारायणाङ्गजाः ।

नारायणपरा लोका नारायणपरा मखाः ॥ १५ ॥

नारायणपरा योगा नारायणपरं तपः ।

नारायणपरं ज्ञानं नारायणपरा गतिः ॥ १६ ॥

नारायणपरा वेदा इति । यदि मित्रार्थत्वं सम्भवति तदा सूयान्विचारः कर्तव्यो भवेत् । तत्र स्वरूपतोऽर्थतः फलतः साधनतः परम्परातः । द्वितीयकाण्डेऽपि साधनतः कार्यतः फलतश्च भगवानेवेति कस्मिन्नर्थे विवादाभावाद्भगवानेव तत्त्वमिति विमर्शः । तत्र वेदानां भगवन्निःश्वासा-
न्निर्गतानां पुनस्तत्रैव प्रवेक्ष्यमाणानां तात्पर्यं नारायण इति निर्विवादम् । मध्येऽपि ते स्वार्थं प्रत्या-
यन्तस्तदर्थस्य भगवद्गुणत्वाद्भगवत्परा एव भवन्ति । किञ्च । वैदिकानि चतुर्विधान्यपि पदानि भग-
वद्गुणव्यवस्थितमर्थं व्याप्नुवन्ति सन्ति लोके पुरुषप्रयत्नोपयत्नास्तमर्थमभिधाय कृतार्थाणि सन्ति निश्चरन्ते ।
भगवद्गुणव्यवस्थितानर्थान् जानन्त्विति हि तेषां प्रयासः । ततो भगवदभिप्रेतार्थसाधकत्वादपि भगव-
त्परा एव । एवं शब्दतोऽर्थतोऽभिधानतश्च भगवत्पराः । ननु संसर्गरूपो बान्धवार्थस्तेषामभिप्रेतोऽर्थो
मयति । स च चतुर्विधो विध्यर्थवादमन्त्रनामभेदात्मकः । तत्र विध्यर्थस्य पुरुषप्रयत्नप्रेरणालक्ष-
णस्य पुरुषप्रयत्ने तात्पर्यम् । पुरुषप्रयत्नामिदं कथं भावे वा । विधेयार्थस्त्वने स्वर्गवादाः । मन्त्रा
अपि याज्याव्यतिरिक्ता देवताप्रतिपादनस्तुल्यादाहुपयुक्ताः । याज्यास्तु देवतोद्देशद्रव्यत्वात् ।
नामभेदान्यपि धात्वर्थवच्छेदने तात्पर्ययुक्तानि । तस्मात्तदर्थं उपक्षीणानि कथं भगवति
तात्पर्यमावहिष्यन्ति । तत्राऽऽह—देवा नारायणाङ्गजाः । नारायणपरा लोका नारा-
यणपरा मखा इति । सर्वो हि वेदः प्रवर्तमानश्चतुर्विधोऽपि यागे उपयुज्यते । महावा-
न्धवार्थत्वाद्यगस्य । तत्र हि यागः करणम् । स्वर्गादिः साध्यम् । तत्र साम्प्रते पुरुषप्रयत्नेनाऽ-
भिध्यक्ता यागाः स्वव्यापारं देवताप्रतिमिदं कथं जनयन्ति । अन्यथा व्यापारामाये करणभावादेव
प्रच्यवन्ते । अद्यादिकं तु न व्यापारः । यागेनाऽऽन्यत्वात् । कल्पनायां भावाभावात् । दृष्टस्य
व्यापारस्य विद्यमानत्वाच्च । ते हि देवतोद्देशेन द्रव्यत्वात् कुर्वन्तः स्वर्गं साधयन्ति । देवता
चाऽन्यदीपं हविर्विधानेन शृहीत्वा किञ्चिदुपकर्तुमुचिता भवति । लोके तद्योपलब्धेः । अन्यथा
तदुद्देशद्रव्यत्वात्त्वं यागस्य न स्यात् । द्रव्यसंस्कारकत्वेनाऽपि देवतोपयोगस्य वक्तुं शक्यत्वात् ।
निर्वापादारभ्य तत्सम्बन्धवचनस्य च प्रोक्षणादिर्यसंस्कारपरत्वं पठते । यद्यपि देवतापदेऽपि विद्यमाना
चतुर्थी तादर्थ्यं न भवति । उपपदविभक्तित्वात् । ग्रीतिरप्यनित्या । कालान्तरस्मारकत्वाऽन्यभावात् ।

१ शब्दार्थभेदे क. घ. ङ. २ जनेत्या इति घ. ३ विमर्शभेदे क. घ. ङ. ४ परम्परा गत इति क. घ.
५ नामभेदात्मक इति घ. ङ. ६ विध्यर्थस्य तु इति ख. ङ. ७ लक्ष्मिजने इति क. ख. घ. ङ. ८ उपपदयमानादीति
घ. ९ कल्पनाया नामाप्रत्याक्षिप्तविवेकं ग्रन्थ. घ. १० चेति नास्ति घ. घ. ११ तत्त्वत्परेति ख.

तत्कल्पनायां गौरवम् । तथापि चतुर्थ्या निरर्थकत्वदोषनिवृत्त्यर्थमवश्यमर्थो वक्तव्यः । स चाऽन्यत्र सिद्धत्वात्सम्प्रदान एव भवति । देवतोद्देशप्रसिद्धे । “यस्यै देवतायै हविर्गृहीतं स्या”दित्यत्र “अग्नये जुष्टं निर्वपामी” त्वादौ च चतुर्थ्यास्तौर्ध्वार्थत्वम् । नहि तत्र नमःस्वस्त्यादिपदानि सन्ति । यागे तु पुनः स्वर्गः फलत्वेनाऽभिमत इति केवलं देवताया उद्देश्यत्वाभावाद्वान्तरव्यापारविवक्षार्थं “नमःस्वस्तिस्वाहे”त्युपपदविभक्त्यनुशासनम् । न च प्रीतिर्व्यापारः । तस्या अन्यधर्मत्वेन स्वर्गजनकरवाभावात् । देवता तु स्वर्गादावधिवृत्ता फलं दातुं शक्नोति । अतो द्रव्येण प्रीता देवता व्यापारः । सा च नित्या चेतना च । यथातुरूपं च फलं निर्वपयितुं शक्ता । परं तस्या अपुरुषार्थत्वात्पुरुषस्याऽभिप्रेता न भवतीति न तावन्मात्रेण वागस्याऽन्यथासिद्धिः । अतो मध्ये व्यापाररूपदेवतापरत्वेऽपि भगवत्परत्वम् । यतो देवा नारायणस्याऽङ्गेभ्यो बाह्यादिभ्यो जाताः । न ह्यक्षसेवार्थं प्रवृत्ता अङ्गे तात्पर्ययुक्ता भवन्ति । किन्त्वङ्गिनि । यद्यर्थहान्येव वक्तव्यानि तथापि तेषां विग्रहस्यैवाङ्गत्वात्तत्र जाता अङ्गजा भवन्ति । प्रीतिपक्षेऽपि दृष्टत्वात्प्रामाणिकत्वाच्च पुनः स्मरणादिकल्पनं न गौरवाय । किञ्च । यत्र देवता व्यापारत्वेन गृहीता स स्वर्गादिस्त्रेह्यो भवति । तस्य लोकत्वे सुखत्वे वा भगवदीयत्वं न व्यभिचरति । स्वर्गादिलोकानां “हृदा स्वर्गादिलोक” इत्यादिना तदवयवत्वेन प्रतिपादनात् । “अस्यैवाऽऽनन्दसाऽन्यानि भूतानि मात्रानुपजीवन्ती”ति श्रुत्या भगवदानन्दाश्रयास्वर्गादीनां यागकर्तुः स्वसम्पादने भगवदानन्दोपजीवकत्वात्फलदातृभगवक्तियानिष्पादकत्वाद्भगवत्परत्वं सुखस्याऽपि । एवमवान्तरमहाफलबोर्भगवदीयत्वे तदर्थं प्रवृत्ता मङ्गा अपि भगवत्परा इत्यङ्गिवादश्च । अतो यागवार्थविवक्षायामपि भगवत्परत्वमविवादमिति वेदानां भगवत्परत्वविमर्शः सिद्धः । अतःपरं पुराणानां भगवत्परत्वविमर्शः कर्तव्यः । पाक्षिकोऽपि बोधः परिहरणीय इति । तत्र पुराणेऽर्थचतुष्टयं साहचर्यं योगः पशुपतिमतं वैष्णवं प्रतिपाद्यम् । तथाऽन्तिमस्यैतत्पक्षेणाह विरोधश्चाह । योगो हि चित्तवृत्तिनिरोधारमकः स्वतोऽपुरुषार्थभूतः पुरुषार्थसाधनं भवितुमर्हति । न च वेदविरुद्धार्थं कल्पयितुं शक्नोति । अप्रामाणिकत्वप्रसङ्गात् । न चाऽणिमादयस्तस्य मुख्यं फलम् । मोक्षपर्यवसायित्वाभावे अज्ञास्वत्वापत्तेः । सिद्धयस्त्वन्तरायरूपाः कालक्षीणहेतव इत्यग्रे वक्ष्यते । अतो मोक्षं साधयन्नपि योगो भगवति चित्तैकाग्र्यं साधयन्नेव साधयति । समीजनिर्धोजप्यानयोर्भगवत्परणारविन्दविषयत्वात् । अतस्तस्याऽप्यवान्तरविषयत्वा पूर्ववद्भगवत्प्रीतिरिषाधान्तरव्यापार इति कल्पनीयम् । चित्तसंस्कारपरत्वेऽपि फलं भगवदधीनमेवेति भगवन्गुणनिरीक्षकत्ववदर्थं कल्पनीयम् । योगः इति बहुवचनेन सर्वे योगभेदा भगवत्परा एव । एतस्य भगवत्परत्वमग्रे विस्तरेण वक्ष्यते । भगवत्प्राप्त्युपायत्वात्प्राप्तमान्यतस्तत्परत्वमविवादम् । तपस्तु भगवदुपयोगि देहेन्द्रियसम्पादकत्वेन तत्परयोगः । अन्यथा क्लेशात्मकस्य तस्य पुरुषार्थपर्यवसानं न स्यात् । पशुपतिमतं तु तपस्येवोपधीणम् । ज्ञानं द्विनिधं-औपनिषदं साहचर्यसिद्धं च । तच्च यद्यपि परस्परं विरुद्धम् । औपनिषदं हि सर्वस्याऽऽत्मत्वप्रतिपादनेनाऽऽत्मत्वेन सर्वविषयकं भवति । इदं तु सर्वप्यावृत्तत्वेनाऽऽत्मनिषयकम् । तथापि प्रथमप्रवृत्तस्याऽऽत्मानात्मसंस्काराद्व्यवृत्त्याऽऽत्मावगमनं मुख्यम् । अन्यथा सर्वस्यात्मत्वं प्रतिपद्यमानमात्मानादाशङ्क्यमेव स्यात् । ज्ञानस्य च श्रेय . एव

१ तादर्थ्यत्वमिति क. ग. ग. २. तादर्थ्यत्वमिति य. २ नियन्त्रिमिति य. नियन्त्रिमिति य. २. ३ धाता एव वक्तव्या इति ग. ४ स्वर्गलोक इति क. स्वर्गलोक इति य. ५ भूतानि नानि क. ग. ६ भगवत्परतादिति य. ७ देवता प्रतिपादयति ग. ८ कालक्षीणहेतव इति क. ९ प्रतिपाद्यमानमिति य. य. ८.

तात्पर्यम् । ज्ञेयस्तु नारायण एव । आत्मत्वात्सर्वत्वाद्ब्रह्मत्वाच्च । गतिरपि पूर्वोक्ता भगवत्परैव । सा हि ब्रह्मज्ञानफलं भवति । तदुक्तं “विन्दन्ति हि ब्रह्मगतिमि” त्यत्र ॥ १५ ॥ १६ ॥

एवं विमर्शं निरूप्य यद्रूपमित्यादि षट्प्रश्नान्तरे विसरेण निरूपयिष्यन् यद्विज्ञानमित्यादि प्रश्नचतुष्टयस्य चतुर्भिः श्लोकैस्तत्तमाह—

तस्याऽपि द्रष्टुरीदृशस्य कूटस्थस्याऽखिलात्मनः ।

सृज्यं सृजामि सृष्टोऽहमीक्षयैवाऽभिचोदितः ॥ १७ ॥

तस्याऽपीति । तत्र प्रथमं यद्विज्ञान इत्यस्योत्तरम् । इदं हि ज्ञानं जगत्कार्योपधिकमिति न पूर्वेण गतार्थता । यतो विज्ञानं यस्येति प्रश्नात्प्रथमं तस्य विज्ञानं वक्तव्यम् । तथा च उपादानगोचरापरोक्षज्ञानं तत्साधकप्रकारेण साधनज्ञानं च प्रथमं भगवतोऽस्तीत्याह । तस्यैव कर्तृत्वात् । तस्याऽपि यत्सृज्यं तत्तेनैवाऽभिचोदितः सृजामीति सम्बन्धः । तस्य सृज्यत्वे हेतुः—द्रष्टुरिति । विश्वं कार्यं भगवतः सृज्यम् । तस्यैव द्रष्टृत्वात् । द्रष्टुं हि कार्यं कर्तुं शक्यम् । न हि ज्ञानमात्रेण कर्तुं शक्यमित्यत आह—ईक्षस्येति । ईक्षः समर्थः सर्वं कर्तुमिति । ननु क्रियाज्ञानशक्तिमत्त्वेऽपि व्यापारावेशे लौकिकवत्क्षेत्रसम्भवादात्मनो विकृतत्वापत्तेर्मगवतः कर्तृत्वं न सम्भवतीत्याशङ्क्याऽऽह—कूटस्थस्येति । स हि सर्वं करोति कूटस्थ एव न तु विक्रियते । यथा कामधेनुः कल्पवृक्ष-भिन्नामपिवा । योगी वा यथा मनसा सृजति । अतः कूटस्थस्यैव कर्तृत्वसम्भवाच्च काऽप्यनुपपत्तिः । ननु भगवान् सृष्टिं नाऽहति कर्तुम् । प्रयोजनविरोधात् । स हि स्वार्थं वा जीवार्थं वा करोति । स्वार्थं करणे जीवानामनुत्पादनं स्यात् । ततो मक्तिमार्गो विक्रियेत । सर्वेऽपि मार्गो विक्रियेत् । पञ्चमोक्षापभावाद्वैचित्र्यमज्ञानं च न स्यात् । अत उभयार्थं जीवार्थं वा कर्तव्यमिति मन्तव्यम् । तत्र रक्षांशे स्वस्याऽऽनन्दपूर्णत्वं मज्येत । परार्थत्वे वैषम्यवैर्घृण्ये प्रसङ्गेयाताम् । अत आह—अखिलात्मन इति । अखिलानामात्मा । आत्मसृष्टेर्न वैषम्यादि । आनन्दादिविरोधस्तु नास्ति । अखिलात्वात् । यथा खिला आत्मानो न भवन्ति केनाऽप्यन्तरेण । तेषां चाऽर्थं सृष्टिश्च क्रियते । उपमोग्ध सम्पाद्यते । एवं स्वस्य यः पूर्ण आनन्दस्वस्याऽप्यात्मा । सोपादिना तस्याऽप्युपपत्त्यं करोति । तथापि न तस्याऽनित्यत्वं न्यूनत्वं वा । तस्मादुभयविधाऽपि सृष्टिर्भवतः कर्तुं युक्ता । तथापी-
श्वरत्वाद्भक्तिमार्गव्यवस्थापनाय मां सृष्ट्वा ईक्षयैवाऽऽज्ञाप्य मद्रूपेणैव सर्वं सृष्ट्वा स्वयं कूटस्थ एव खितः । तदा अहं तत्सृज्यं सृजामि तत एव ज्ञानशक्तिं क्रियाशक्तिं च उन्म्या । तदाह—ईक्षयै-
चेति । दृष्ट्वा प्रेरणादमयप्राप्तिः ॥ १७ ॥

अनेन सामान्यतः स एवाऽऽधारः स एव नियन्ता । तदात्मकायाऽहमित्युक्तमेव । परमेतस्य हेतुर्विचार्यते—कथमयं भगवांस्त्वाभन्यान्वा सृजति ? कथं वा एकात्मनि नियम्यनियामकभावः ? तत्राऽऽह—सत्त्वं रजस्तम इति द्वाभ्याम्—

सत्त्वं रजस्तम इति निर्गुणस्य गुणास्त्रयः ।

स्थितिसर्गनिरोधेषु सहीतां मायया विभोः ॥ १८ ॥

कार्यकारणकर्तृत्वे द्रव्यज्ञानक्रियाश्रयाः ।

वध्नन्ति नित्यदा मुक्तं मायिनं पुरुषं गुणाः ॥ १९ ॥

“अवस्थितेरिति काशकृत्स्व” इति मतमत्र सिद्धं भविष्यति । यथोर्णनाभिः सृष्ट्यर्थ-
मेकामूर्णमुद्रमते तथा भगवानपि त्रिविधसृष्ट्यर्थं त्रीन्गुणानुद्रमते । गुणरूपत्वाच्च गुणशब्दव्यवहारः ।
सद्रूपेण निर्गतं सत्त्वमित्युच्यते । केवळचिद्रूपेण निर्गतं क्रियाशक्तिप्रधानत्वात्सदानन्दाभावाच्च रज
इत्युच्यते । आनन्दांशाच्च तमः । ते भगवद्रूपा एव भगवता सृष्टाः । न च भगवति ते पूर्वं स्थिताः ।
तथा सति भगवदात्मकास्तो न भवेयुः । यथा कार्पासे न हि सूत्रम् । तदेव हि पञ्चात्स्नावयवैः पौर्वापर्य-
मापद्यमानं सृष्टतामापद्यते । अत एव भगवान्निर्गुणः । ते गुणाः पुनः स्थितिसर्गेनिरोधेषु उत्सत्ति-
स्थितिलयार्थं ते (?) गृहीताः । तेषामपि ग्रहणं मायया । एषा हि माया जगत्कर्त्री न ॥ ध्यामोहिक् ।
तदाह—**विभोरिति** । समर्थस्य जगत्कर्तृत्वमित्यर्थः । सा हि तच्छक्तिः सर्वरूपभगवत्सम्बन्धात्सर्व-
प्रतिकृतिरूपा । सा जगत्करणे करणरूपा । अतः करणांशस्य तदीयत्वात्करणरूपेणैव निर्गता गुणा
इति माययैव गृहीताः । ते मायावशे तिष्ठन्ति तत्पुना इव । अतो य एव भगवदंशो जीवस्तस्मां
रन्तुमिच्छति । तत्कार्यं वा । तं ते गुणा घनन्तीत्याह—**कार्यकारणकर्तृत्वं** इति । कार्यमधि-
भूतं देहः । कारणमध्यात्ममिन्द्रियाणि । कर्ता आधिदैविकः अन्तःकरणम् । एतेषां भावः कार्यकारण-
कर्तृत्वम् । सद्भातमिति यावत् । जीवस्य सद्भातत्वनिमित्तम् । यथा केवले जीवः सद्भातरूपो भवति ।
ते हि मायया गृहीताः स्वकार्ये स्थापिताः । तदाह—**द्रव्यज्ञानक्रियाश्रया इति** । द्रव्यमधि-
भूतम् । ज्ञानमधिदैवम् । क्रिया आध्यात्मिकी । तत्रयं तेषामाश्रयः प्रत्येकमेकस्य । अतः स्वस्वाश्रये
ते वध्नन्ति । आध्यात्मिकदिग्भावं परित्यज्य केवळं भवितुं न श्रयच्छन्ति । सर्वदा वेध्नन्ति । घन्धने
मायासम्बन्ध एव हेतुः । न च सम्बन्धमात्रमेव हेतुः । अन्यथा भगवतोऽपि घन्धनं स्यात् । किन्तु
तत्र स्वातन्त्र्यं योऽभिमान्यते तस्याः पतितरहमिति । तदाह—**पुरुषमिति** । न तु तां करणत्वेन
कार्याय यो गृह्णाति । अतो गुणवद्धो नियोज्यो गुणकर्त्ता नियोजक इत्येकस्मिन्नेव रूपद्वयमुप-
पद्यते ॥ १८ ॥ १९ ॥

एवं जीवग्रहणावभेदं निरूप्य सामान्यत उत्तरितमपि यदाधारासुत्तरं विशेषाकारेणाऽऽह—

स एव भगवाँल्लिङ्गैस्त्रिभिरेतेरधोक्षजः ।

खलक्षितगतिर्ब्रह्मन् सर्वेषां मम चेश्वरः ॥ २० ॥

न एव इति । मायातत्कार्याणां द्रव्यादीनां विशेषाधारत्वं भगवत्तथा सामान्याधारत्वमिति
तत्रोक्तस्मैरस्या गायित्वेन विशेषात्मत्वं च बोधितमिति यत्तत् इत्येतदेव शिष्यते । नियामकस्य
दर्शने पूर्वगातत्वाच्चग्रनेऽपि नियमनं न सम्मनियतीति त्रिभिरेव एतेर्लिङ्गैः सत्त्वादिभिः सुषु
अलक्षिता गतिर्यस्य । यद्यपि न एवैषः । यः स्रष्टा स एव वद्धः । तथापि स्रष्टा भगवान् । एते च
गुणा भगवतो लिङ्गगुणा प्रापका पहिर्निर्गता भूभवद्भूदेव पुरुषं प्रापयन्ति । न तु तं वेधयन्ति ।
अन्यघन्धनं वारयन्ति—**एतैरिति** । एतान्त एव ते । तर्हि वद्धैः कथं न वेधयते ? तत्राऽऽह—

अधोक्षज इति । ते चेत्तं पश्यन्ति क्रियया वा प्राप्नुवन्ति । तदा वदन्ति । तत्तु तेषामसम्भावित-
मिति । अत एव सुप्तु अलक्षिता गतिर्यस्य । स्वैर्वा वदन्तिरिक्तैर्भुक्तैर्वा लक्षिता गतिर्यस्य । वस्तु-
तस्तु भक्ताः भगवता सह पश्चाद्वा समायान्तीति सर्वत्र निश्चयः । अत एव हे मखन् त्वं तादृशः ।
तथापि सर्वेषां मम चकारात्तव च भगवानीश्वरो निवन्ता ॥ २० ॥

एवं प्रश्नचतुष्टयं परिहृत्य यद्रूपमित्यादि पद प्रश्नानुत्तरयितुमारभते—

कालं कर्म स्वभावं च मायेशो मायया स्वया ।

आत्मन् यदृच्छया प्राप्तं विबुभूपुरुषाददे ॥ २१ ॥

कालं कर्म स्वभावमिति । त्रयाणामत्राऽध्याये उत्तरम् । त्रयाणामग्निमाध्याये । तत्र प्रथमं
यद्रूपमित्यस्योत्तरमाह । स्वभावतो यत्तदग्रे वक्ष्यते । परिदृश्यमानरूपतो यत्तदिदं कालकर्मस्वभाव-
रूपमिति । अधिष्ठानं तु तत्त्वानि । तत्सहिताद्भगवतः सृष्टिरयमिति । तत्र सर्वस्याऽपि जगतः
कालकर्मस्वभावत्वे पूर्वं भगवता कालकर्मस्वभावानां ग्रहणं हेतुः । एते हि कालकर्मस्वभावा भगवतो
रूपविशेषा अक्षरभेदाः सर्वत्र परिभ्रमन्ति । ते यदृच्छया भगवन्निकटेऽपि समागतत्वादा भगवता ते
गृहीताः । तेऽपि पुनः करणकोटावेव निषिद्धा इति माययैव गृहीताः । परमत्र माया करणं न तु
कर्त्री । साऽपि न व्यामोहिका । किन्तु स्वकीया । मायायाश्चाज्यं निषामको न तु मायाभावं
प्राप्तः । अस्यां सृष्टौ जीवानां बन्धने उत्पत्तिस्थितिप्रलयेषु च गुणानामुपयोगो न तु स्वस्य नानात्वे ।
अत एव विशेषेण ध्रुवः नानारूपो भविष्यामीति तान् गृहीतवान् । मायया पुनर्गृहीतास्तोऽपि
नियोज्या जाताः ॥ २१ ॥

अतस्तेषां नियोगमाह—

कालाद्गुणव्यतिकरः परिणामः स्वभावतः ।

कर्मणो जन्म महतः पुरुषाधिष्ठितादभूत् ॥ २२ ॥

कालाद्गुणव्यतिकर इति । पूर्वं मायया गुणा गृहीताः । पश्चात्कालादयः । अतस्ते गुणेषु
प्रविष्टाः । तत्र कालाद्गुणानां व्यतिकरो जातः सम्पर्को जातः । तदनु स्वभावसम्बन्धात्समष्ट्या गुणाः
परिणता जाताः । तत्रापि कर्म जन्मनिमित्तं तत्र पतितमिति परिणतं तदस्तु गुणत्रयकार्यं कर्मसम्ब-
न्धाजन्मरूपं जातम् । अनेन त्रैविध्यं स्पष्टम् । यत्र कालाद्गुणव्यतिकर एव स भूतमविध्यद्वय-
मानात्मकः संवत्सररूपः काल एव जातः । तत्रापि स्वभावे वनिके प्रविष्टे परिणतं सत् जडादिरूपं
घटरूपं भवति । ततोऽपि कर्म चेदधिकं प्रविशति तदा जीवाधिष्ठितदेहादिसंघातस्य जन्म भवति ।
तदिदमाह—जन्म महतः पुरुषाधिष्ठितादभूदिति । पुरुषाधिष्ठानं सर्वत्र । तथापि परिणतं
वस्तु पुरुषाधिष्ठितदेहोर्भूतं जन्म जातम् । तस्य हि नामान्तरमावात्प्रथमं स्पूलतयोत्तमं मह-
दित्युच्यते ॥ २२ ॥

एवमेकस्य जीवस्य कालकर्मसमावेदेहसम्बन्धो निरूपितः । इदानीं भगवत्प्रेरणया ते गुणा महत्तत्त्व एव उभा इत्याह—

महतस्तु विकुर्वाणाद्रजःसत्त्वोपवृंहितात् ।

तमःप्रधानात्त्वभवद्रव्यज्ञानक्रियात्मकः ॥ २३ ॥

महतस्त्विति । कालकर्मसमावैः स्वस्मिन्गुणव्यतिकराधिकार्ये कृते सोऽपि विकुर्वाणो जातः । तत्र गुणद्वयं सहायत्वेन प्रविशति । तमस्तु प्राधान्येन । तदाह—रजःसत्त्वोपवृंहितात्तमः प्रधानादिति । कश्चिद्गुणात्मकः पदार्थो ज्ञातः । त्रयाणामनुप्रवेशात् । तदाह—द्रव्यज्ञानक्रियात्मक इति ॥ २३ ॥

तस्य नामाऽऽह—

सोऽहङ्कार इति प्रोक्तो विकुर्वन् समभूत्रिधा ।

वैकारिकस्तैजसश्च तामसश्चेति यन्निदा ।

द्रव्यशक्तिः क्रियाशक्तिर्ज्ञानशक्तिरिति प्रभो ॥ २४ ॥

सोऽहङ्कार इति प्रोक्त इति । पूर्वं तु स्थूलमेकं कर्ममुत्पन्नमिति भगवता महानिति संज्ञा धृता । अस्य तु पिता महान् । स तु विशेषतो नामान्तरमज्ञानान्नात्मानं प्रैकृतिं च पश्यन्नुभयं नामत्वेन निर्दिशति—अहङ्कार इति । पित्रैव प्रोक्तः । सोऽपि पूर्ववत् कालादिसम्बन्धं प्राप्य विकुर्वन् । गुणानां प्रधानगुणभावे नियामकागावात्सतन्नाः सन्तः स्वाधिकरणमहङ्कारं त्रेधा कृतवन्त इत्याह—समभूत्रिधेति । तेषां भेदानाह—वैकारिक इति । वैकारिकः सात्त्विकः । तैजसो राजसः । चकाराद्वान्तरभेदा अपि तयोः सन्तीत्युक्तं भवति । एवं तामसश्चेत्यत्राऽपि । यन्निदा यस्याऽहङ्कारसौवं त्रिरूपो भेद इत्यर्थः । एतेषां सत्त्वकार्यकरणे सामर्थ्यमाह—द्रव्यशक्तिरिति । तन्मध्ये तामसोऽहङ्कारो द्रव्यजननसामर्थ्ययुक्तः स द्रव्यमेव जनयति । अतस्तस्य गौणं नाम द्रव्यशक्तिरिति द्रव्ये शक्तिर्यस्येति । एवं राजसोऽहङ्कारः क्रियाशक्तिः । सात्त्विकस्तु ज्ञानशक्तिरिति । तत्र प्रभो इति सम्बोधनं तयाऽहङ्कारो ज्ञानशक्तिरूप इति बोधनार्थम् ॥ २४ ॥

इदानीं त्रयाणामपि कालादिसम्बन्धत्वात्पृष्टवृत्त्याख्यमे तामसस्य तथात्वमाह—

तामसादपि भूतादेर्विकुर्वाणादभूतमभः ।

तस्य मात्रा गुणः शब्दो लिङ्गं यद्रूपदृश्ययोः ॥ २५ ॥

तामसादपि भूतादेरिति । तामसस्य भूतादिरित्यपरं नाम यौगिकम् । पृथिव्याधाक्राशान्तानां सामान्यं नाम भूतमिति । जातमित्यर्थः । भूतानि च तामसानि । अतस्तामसं यज्जातं तद्भूतमित्युच्यते । तस्य आदिः कारणं भूतादिरहङ्कारः । सोऽपि यदा विकुर्वाणः कार्यजननार्थमुद्यतस्तदा

परं विवादः । स च श्रुतिविरोधात्सिद्धान्ते उपेक्षणीयः । यत्तु विजातीयं न विजातीयस्याऽऽरम्भक-
मिति । तत्तु तन्तुपटयोरेव व्यभिचारि । न हि तन्तुपटयोरेका जातिः । तन्तुत्वं पटत्वं वा एकम् ।
नाऽपि पृथिवीत्वादयोऽग्र जातयो विवक्ष्यन्ते । नियामकभावात् । स्थूलाग्नौ कारणत्वेन वायोऽवो-
पलम्भात् । न च तदवयवास्तत्रोपलभ्यन्ते पटे तन्तव इव । तस्माच्छ्रुतिप्रत्यक्षाभ्यां बाधितं शास्त्र-
मुपेक्षणीयम् । रसात्मकं रसतन्मात्रायुक्तम् । परान्वयाद्रूपवत्सर्ववद् घोषवच्च । घोषो ध्वन्यात्मकः
वान्दः । अग्निसो विकुर्वाणाद्विशेषस्त्वभूत् । विशेषः पृथिवी । तुल्येन सर्वयैलक्षण्यमस्याः ।
गन्धवानिति । गन्धो मुख्यो गुणः । परान्वयादन्येऽपि चत्वारः ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥

एवं तामसाहङ्कारस्यमुक्त्वा सात्त्विकाहङ्कारस्येतिमाह—

वैकारिकान्मनो जज्ञे देवा वैकारिका दश ।

दिग्वातार्कप्रचेतोऽश्विबह्विन्द्रोपेन्द्रमित्रकाः ॥ ३० ॥

वैकारिकादिति । सत्त्वलक्षणो गुणः सद्रूपस्य प्रथमविकारभूत इति तस्य वैकारिकसंज्ञा ।
वैकारिकात्सात्त्विकाहङ्कारान्मनः दश इन्द्रियाविष्टातारो देवाश्च जाताः । अस्मिन् सिद्धान्ते मनसो
देवता नोपेक्ष्यते । आत्मनैकख्यादास्यैव देवता । ते देवा दिगादयः । अग्रे श्रोत्रादीनीन्द्रियाणि
वक्ष्यति । तेषामेते क्रमेण देवाः । अग्निशब्देनाऽश्विनीकुमारी । मित्रश्च कथ ॥ ३० ॥

राजसाहङ्कारकार्यमाह—

तैजसात्तु विकुर्वाणादिन्द्रियाणि दशाऽभवन् ।

ज्ञानशक्तिः क्रियाशक्तिर्बुद्धिः प्राणश्च तैजसौ ।

श्रोत्रं त्वग्वाणदग्निहा वाग्दोमैर्गन्ध्राऽङ्घ्रिपायवः ॥ ३१ ॥

तैजसादिति । इन्द्रियाणि इन्द्र आत्मा ईयते अनेनेतीन्द्रियम् । आत्मा हि न चाहुषः ।
नाऽप्यन्येन्द्रियग्राह्यः । व्यवहितो च देवदत्तस्त्वं यज्ञदत्तस्त्वमिति । स च पश्यति शृणोतीत्येव
प्रतीयते । तानीन्द्रियाणि दश । नह ज्ञानेन्द्रियाणि ज्ञानप्राप्त्यान्वारसात्त्विकानि भवितुमर्हन्ति । कर्मेन्द्रि-
याणि च जडपर्ययसानात्मासानि भवितुमर्हन्ति । तत्कथमुभयं परित्यज्य दशाऽपीन्द्रियाणि राजसानी-
त्युच्यन्त इत्यत आह—**ज्ञानशक्तिरिति ।** अनेन्द्रियाणां राजसत्वे निमित्तमन्यदस्ति । बुद्धिः
प्राणश्च राजसाहङ्कारकार्यौ । नन्वेतदप्यसद्वतम् । बुद्धिर्ज्ञानरूपा “सत्त्वान्सञ्जायते ज्ञानमि”ति
सात्त्विकी भवितुमर्हति । प्राणश्च वायुश्च । आसोऽन्मसाम्नां वायुत्वप्रतीतिः । तत्राऽऽह—**ज्ञान-
शक्तिः क्रियाशक्तिरिति ।** न ह्यस्मिन्मते बुद्धिर्ज्ञानं किन्तु ज्ञानशक्तिः । ज्ञानजनिका शक्तिर्य-
स्येति । यो बुद्धिर्मांसात्स पदार्थज्ञानं भवतीति, सुबुद्धिरयं पदार्थान् जानातीति च ज्ञानकारणत्वेन
बुद्धिर्व्यपदिश्यते । कार्यकारणयोरेवोपचारात् बुद्धिज्ञानयोः पर्यायत्वव्यवहारः । अन्यथा बुद्ध्याभावे
यात्स्य न पदार्थज्ञानं भवति सम्यक् । तत्र सात् । प्राणोऽपि वायोर्भिन्न एव । “अथ हैन-
मामन्यं प्राणमृचुरि”ति प्राणरूपां देवतां विलक्षणागाह श्रुतिः । “यो वायुः स प्राण”

इति तु भगवत्प्राणस वायुत्वात्तत्परम् । तस्माज्ज्ञानजननसामर्थ्यवत्त्वाज्ज्ञानादुद्दिर्मिज्ञा । न च सा सात्त्विकी । इन्द्रियमात्रसाध्यत्वात् । सा हि बुद्धिर्ज्ञानेन्द्रियोपष्टम्भकत्वेन मृग्यते । यत्सात्त्विकमद्रव्यं तदिन्द्रियसाध्यमिति व्यक्तेः । अतो ज्ञानजनने शक्तिर्यस्य क्रियाजनने शक्तिर्यस्येति च तयोर्भिन्न-धर्मत्वाच्चाबुभौ राजसादङ्कारकार्यौ । अतस्ताभ्यां परिशुद्धीतानि द्वित्रिषान्यपीन्द्रियाणि राजसाहङ्कार-कार्याण्येष । तुल्यन्दः पूर्वपक्षं व्यावर्तयति । तानीन्द्रियाणि गणयति—श्रोत्रमिति । मेण्डूह्वयोः कोपेन्द्रौ देवते । मित्रश्च पायोः । अन्ये तु क्रमेणैव । तत्र दिग्वातौ श्रोत्रत्वचोः । घ्राणद्वयोर्वेपरीत्यम् । इन्द्रो वाहोः । यद्विर्वाचः । अभिनौ नासिकयोः । प्रचेता बिह्वयाः । अर्को द्योः । एवं क्रमः ॥ ३१ ॥

एवं सर्वेषां हृष्टिमुक्त्वा तदैधिष्ठानत्वं वदन् तत्त्वानां कार्यसृष्टिमाह—

यदैतेऽसंहता भावा भूतेन्द्रियमनोगुणाः ।

यदायतननिर्माणे न शेकुर्महावित्तम ॥ ३२ ॥

तदा संहृत्य चाऽन्योन्यं भगवच्छक्तिचोदिताः ।

सदसत्त्वमुपादाय चोभयं सस्रजुर्हृदः ॥ ३३ ॥

यदैत इति । यदा एते असंहताः । गुणत्रयकार्यत्वात् । न हि तामसादयो मिश्रस्वभावा एकत्र मिलन्ति । अत एव यदा आयतननिर्माणे न शेकुः न समर्था जातास्तदा भगवत्प्रेरिता भण्डं ससृ-
ज्जरिति सन्मन्थः । भूतानि, इन्द्रियाणि, मनो, गुणाश्च । गुणा देवाः शब्दादयो वा । तामसाना-
मापन्तनिवेशने भूयस्त्वाय । आयतनं भगवच्छरीरं ब्रह्माण्डम् । ब्रह्मस्थित्तनेत्यस्मिन्नर्थे सर्वज्ञत्वा-
त्संवादार्थं सम्बोधनम् । तमप्रत्ययस्तु भगवदुत्कर्षज्ञानार्थम् । अन्योन्यं संहृत्य मिलित्वा ।
चकारादुपमायमप्याश्रित्य । भगवच्छक्तिराज्ञाशक्तिः । तथा चोदिताः प्रेरिताः । सदसत्त्वं उच्चनी-
चत्वं कार्यकारणभावं वा । सद्रह । असज्रगत् । प्रकाशाऽप्रकाशभावं वा । चकारादन्यान् धीव-
गर्णाश्च । तददृष्टानि वा तत्संस्कृतभूतानि वा । उभयं समदृष्ट्यष्टधात्मकम् । स्थूललिङ्गशरीरे वा ।
अदः तत् प्रसिद्धम् । हि शुक्तोऽयमर्थः । अस्मिन्नर्थे तृतीयस्कन्धे उपपत्तिर्वक्ष्यते ॥ ३२ ॥ ३३ ॥

तैरण्डं सृष्टम् । तस्य भगवदायतनत्वार्थं भगवानामत इति वक्ष्यम् । तत्कस्य हेतोरेत्या-
काङ्क्षादामाह—

वर्षपूगसहस्रान्ते तदण्डमुदकेशयम् ।

कालकर्मस्वभावस्योऽजीवोऽजीवमजीवयत् ॥ ३४ ॥

स एव पुरुषस्तस्मादण्डं निर्भिद्य निर्गतः ।

सहस्रोर्वद्विवाहक्षः सहस्राननशीर्षवान् ॥ ३५ ॥

वर्षपूगसहस्रान्त इति । वर्षपूशानां सहस्रम् । पञ्चविधा अपि वर्षाः सहस्रं जाताः । तेषामन्ते

सहस्रवर्षपर्यन्तमुदकं एव स्थितमण्डमजीव च । जीवन्तन मोक्ष न कोऽपि प्ररिष्टः । एतदर्थमेव भगवता विलम्बः कृतः । अतः परमुदके स्थित विलीन भविष्यतीत्यजीवो जीवन्त्यतिरिक्तो भगवान् । अजीवं जीवरहितं अजीवयजीवयुक्तं कृतवान् । स्वयं प्रविश्य प्राणानपि तत्र योजितवानित्यर्थः । तदा भगवता प्राणेन चाऽधिष्ठितो विराट् पुरुषशब्दवाच्यो जातः । तदा स एव पुरुषः । तस्मादेव हेतोः । जलाद्वा । अण्डं निर्भिष । कदाहं भित्तेति केचित् । केचित्तत्रैव कटाहाद्रोलकं पृथक्त्वं निर्गतः । अण्डकटाहमात्मानं च पृथक्त्वमित्यर्थः इति । वस्तुतोऽण्डभावः परित्यज्य पुरुषो भूत्वा यथासुप्तं परिवर्तत इति युक्तम् । तस्य तद्रूपं वर्णयति—सहस्रोर्वह्निर्बाह्वश्च इति । सहस्र ऊरवः अङ्गयः बाहवः अक्षीणि च यस्य । सहस्रमाननानि येषु तादृशशीर्षयुक्तः । “सहस्रशीर्षा पुरुषः” इत्यर्थः र्षस्याऽर्यरूपः स सम्पन्नः ॥ ३४ ॥ ३५ ॥

तस्य सर्वाधारत्वमाह—

यस्येहाऽवयवैर्लोकान् कल्पयन्ति मनीषिणः ।

कट्यादिभिरधः सप्त सप्तोर्ध्वं जघनादिभिः ॥ ३६ ॥

यस्येहाऽवयवैरिति । एतावता यतः स्रष्टुं यद्रूपमिति द्वयस्योत्तरमुक्तम् । यस्याऽवयवैः पादादिभिः । लोकान् पातालादीन् । मनीषिण इति ध्यानार्थमेवा कल्पना । कट्यादिभिः पञ्चाङ्गाव्यवस्थया । अधः अधोभागे । सप्त अतलादयः । जघनादिभिः अग्निधमागादासम्भः । अधोभागस्तु परिभागाद्विमुखः । अतः कट्यादेर्जघनादेश न विरोधः ॥ ३६ ॥

एव सामान्यत उद्देशमुक्त्वा भगवतो बाहुमुख्यादीनामवयवमध्यपातेऽपि मुख्यत्वात्तानत्रे विरूपयति—

पुरुषस्य मुखं ब्रह्म क्षत्रमेतस्य बाहवः ।

ऊर्वोर्वेद्यो भगवतः पद्भ्यां शूद्रोऽयज्यायत ॥ ३७ ॥

पुरुषस्य मुखं ब्रह्मेति । ऊर्वोरिति भेदेन निर्देशो भगवद्भावापत्तिनिषेधार्थः । वैश्यशूद्रयोर्मुक्त्यभावात् । पद्भ्यां शूद्रः । पद्भ्यामिति पद्मनी । एते ब्राह्मणादयोऽधिकारिपुरुषास्तत्तज्जालविष्टाहं देवतारूपाः ॥ ३७ ॥

इदानीं लोकरूपनामाह—

भूर्लोकः कल्पितः पद्भ्यां भुवर्लोकोऽस्य नाभितः ।

हृदा स्वर्लोक उरसा महर्लोको महात्मनः ॥ ३८ ॥

ग्रीवायां जनलोकश्च तपोलोकः स्तनद्वयात् ।

मूर्धभिः सत्यलोकस्तु ब्रह्मलोकः सनातनः ॥ ३९ ॥

भूर्लोक इति । पद्भ्यां सप्तलोकपक्ष उच्यते । पादादिकटिपर्यन्तं भूर्लोकः । भुवर्लोकस्तत्र

नाभितः । हृदयं गर्तस्थानम् । उरस्त्रुहपरि उच्चस्थानम् । महात्मन इति । ततः परं ज्ञानिनमेव वासात् । महान्तः आत्मानो यत्रेति । स्रनद्वयात् नासिकाद्वयात् । “स्तन शब्द” इति ध्रुत्वत्वा । मूर्द्धभिः सत्यलोकः । तुष्यन्तेन मतान्तरे तत्राऽप्ये लोका उक्तास्ते निवारिताः ॥ ३८ ॥ ३९ ॥

इदानीं चतुर्दशलोकपक्षं वक्तुं पूर्वोक्ता एवैते उपरितना लोकाः । अथैतान्तास्ताऽऽह—

तत्कल्यां चाऽतलं कूतमूरभ्यां त्रितलं विभोः ।

जानुभ्यां सुतलं शुद्धं जङ्घाभ्यां तु तलातलम् ॥ ४० ॥

महातलं तु गुल्फाभ्यां प्रपदाभ्यां रसातलम् ।

पातालं पादतलत इति लोकमयः पुमान् ॥ ४१ ॥

तत्कल्यामिति । उपरितनलोकानामुत्तमत्वाद्भगवदवयवानां कारणत्वमुक्तम् । अतलस्य तु मय-
पुत्रनिपासान्दोर्द्विकपाहुल्याच्च भगवदवयववत्त्वाऽऽधारत्वमात्रम् । कूतमिति पूर्वमेव । तामसत्वाद्भिषेय-
ध्याने तस्याऽनुपयोगात् । त्रितले महादेवस्य विद्यमानत्वाद्भगवतो महत्त्वमाह—विभोरिति । यस्तु
महादेवस्याऽपि सुखमद इत्यर्थः । सुतलं शुद्धं भगवतो विद्यमानत्वात् । लोकमय इति । अवयवैः
कूतानां लोकानां तत्रैव विद्यमानत्वाल्लोकमयत्वम् । पुमानिति नेदमुपासनार्थमुक्तं किन्तु पुमानेव
तद्वशः ॥ ४० ॥ ४१ ॥

त्रिलोकपक्षमाह—

भूर्लोकः कल्पितः पद्भ्यां भुवर्लोकोऽस्य नाभितः ।

स्वर्लोकः कल्पितो मूर्ध्ना इति वा लोककल्पना ॥ ४२ ॥

भूर्लोक इति । पद्भ्यां कटिपर्यन्ताभ्याम् । नाभितः कट्यादिग्रीवापर्यन्तात् । मूर्ध्ना ग्रीवादि-
मक्षरूपपर्यन्तेन । इति वा लोककल्पनेति । कल्पना द्वयं त्रिविधा । गुणतः, विद्यातः, यज्ञ-
तथेति । यथाधिकारं व्यवस्था । सात्विकानां चतुर्दशलोकपक्षः । रवसानां सप्त । तामसानां त्रिलोकपक्ष
इति ॥ ४२ ॥

इति श्रीभागवतसुबोधिण्यां श्रीलक्ष्मणभट्टात्मजश्रीवल्लभदीक्षितविरचितायां

द्वितीयस्कन्धे पञ्चमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

षष्ठोऽध्यायः ।

अनित्ये जननं नित्ये परिच्छिन्ने समागमः ।

नित्यापरिच्छिन्नजनौ प्राकट्यं चेति सा त्रिधा ॥ १ ॥

उत्पत्तिः स्थानसम्बन्धरूपा पष्टे निरूप्यते ।

स्थूलस्याऽमूर्त्तरूपस्य तदभेददृशिः फलम् ॥ २ ॥

नारायणपरा वेदा इत्यनेन निरूपितम् ।

सामान्येन तदेवाऽत्र विस्तरेण निरूप्यते ॥ ३ ॥

पौरुषेण च सूक्तेन निर्धारितमिहोदितम् ।

कार्यस्य वस्त्वभेदोऽपि माहात्म्यं परतस्तथा ॥ ४ ॥

अमूर्त्तरूपं साधर्म्यं सर्वत्रैव हरेर्वृद्धत् ।

तेन सिद्धो वस्त्वभेदः स्थूलं ध्यानं च सिद्ध्यति ॥ ५ ॥

पूर्वाध्याये पूर्वमुद्रिष्टानां पदार्थानां मूर्त्तानां जननरूपोत्पत्तिर्निरूपिता । अनुदिष्टानामपि कालादीनां भगवत्त्वं स्पष्टतयैवोक्तम् । इदानीममूर्त्तानां जीवानां मूर्त्तेन सह सम्बन्धो निरूप्यते । येषु पूर्वं देवादय उल्लेखा इत्युक्तान्तेऽपि विविष्टा एवोक्तान्ता इति तत्र यदमूर्त्त रूपं तदिदानीं पृथक्कृत्य स्थूल-रूपे भगवत्त्वमूर्त्ते सर्वत्र विराजि प्रविष्टरूपे सम्बन्धो निरूप्यते । जीवप्रकरणत्वादस्य साधनं फलं चोत्पत्त्या निरूपणीयम् । माहात्म्यं च भगवतः अमूर्त्तमिति । तदप्यत्र निरूप्यते । ततश्च चत्वारोऽत्र पदार्था निरूप्याः । अमूर्त्तत्वसाधर्म्यादेकस्मिन्नध्याये निरूपणम् । प्रथमतः सर्वेषां जीवानां लिङ्गशरीरसामग्री भगवतो लिङ्गशरीरे सम्बन्धेति निरूप्यते—

ब्रह्मोवाच ।

वाचां ब्रह्मेर्मुखं क्षेत्रं छन्दसां सप्त धातवः ।

हव्यकथ्यामृतान्नानां जिह्वा सर्वरसस्य च ॥ १ ॥

तत्र वाचागस्तदादिवागिन्द्रियाणां तदभिष्टातुर्वद्देश्य भगवतो मुखं विवरात्मकं क्षेत्रं स्थानम् । भगवतो हि मुखद्वयम् । इन्द्रियरूपं गोलकरूपं च । तत्र गोलकरूपे ब्राह्मणरूपत्वं पूर्वं निरूपितं तैत्तिरीयसंहितानिरूपणाय । तत्रा पातालादीनामपि भगवदवयवस्य उत्पत्तिर्भगवति च स्थितिरतः पातालादिरूपो भगवानिति निरूपितम् । अत्र तु तद्विपरीतं जगदुद्दिश्य भगवत्त्वं विधीयते । तत्र तु भगवन्तमुद्दिश्य जगत्त्वं विहितम् । आधारत्वेन च निरूप्यत इत्यमूर्त्तानां छन्दसां ये भगवदवयवा अमूर्त्ता आपिदैविकास्ते छन्दसां स्थानमिलाह—छन्दसामिति । गायत्री, जगती, उष्णिह, त्रिष्टुप्, अनुष्टुप्, पङ्क्तिः, बृहती च । सप्तधातवस्त्वध्यांसस्यपिरभेदोमन्त्रा-स्त्वध्विदेवतारूपाः । एवं भगवन्मुखे मुखमग्न्यन्धिसर्वपदार्थानां शब्दार्थरूपाणां सम्बन्धं निरूप्य तत्र रसनेन्द्रियस्य विदमानत्वात्तैस्त्वध्विनामपि तत्र सम्बन्धमाह—हव्येति । हव्यं देवानाम-न्नम् । अग्निदेवाज्जे मधेण तदप्यमारोप्यते तदा श्रोत्राद्यादीनां लौकिकानां हव्यत्वं भवति । एवं कथ्यं विश्वामन्नम् । अह्नमतिप्याषन्नम् । अयाचितप्रातं वा प्रतहेतुमृतम् । अन्नं प्राशन-भुक्त्येवम् । प्राणादिद्वारा ज्ञानसाधनं वा । तेषां भगवतो निहा । रसानां च पट्टिपानां हव्यादिषु

सर्वत्र त्रियमानानाम् । चकारादस्मद्रसनेन्द्रियतदधिष्ठात्रोथ स्थानम् । अनेन हव्यादिव्यतिरिक्तस्नानं भगवज्जिह्वास्थानं न भवतीति विमर्शः । सर्वपदप्रयोगाद्भवतीत्यन्ये ॥ १ ॥

सर्वासूनां च वायोश्च तन्नासे परमायने ।

अश्विनोरोपधीनां च घ्राणे मोदप्रमोदयोः ॥ २ ॥

तथा सर्वेषामस्मदादीनामसूनां प्राणानां तदधिष्ठातृवायोः । चकारादघ्राणसम्बन्धिना सर्वेषाम् । नासे नासापुटे आधिदैविके । परगत्वनाधिदैविकत्वमेव । अयत्नं स्थानम् । पुटद्वयमपि सर्वेषां स्थानम् । तत्र घ्राणेन्द्रियं त्वंश्विनादीनां स्थानम् । ओपधीनां च व्रीह्यादिरूपाणाम् । “तस्माद्भोमशा अन्तरतः प्राणा” इति श्रुतेः । बर्हिस्तुल्यत्वाद्योपधीनां भगवतो घ्राणे । घ्राणमिति वक्तव्ये आध्यात्ममपि घ्राण-मन्तर्निवेश्य घ्राणे इति । मोदप्रमोदौ सुगन्धविशेषौ । मोदो हि दूराद्यो वाति सुगन्धः । प्रमोदो हि सर्वगन्धामिभावकः ॥ २ ॥

रूपाणां तेजसां चक्षुर्दिवः सूर्यस्य चाऽक्षिणी ।

कर्णौ दिशं च तीर्थानां श्रोत्रमाकाशशब्दयोः ॥ ३ ॥

तद्वात्रं वस्तुसाराणां सौभगस्य च भाजनम् ।

त्वगस्य स्पर्शनायोश्च सर्वमेधस्य चैव हि ॥ ४ ॥

रूपाणामनेकविधानाम् । तेजसां नक्षत्रादीनाम् । भगवतश्चक्षुर्गोलकरूपम् । दिवः स्वर्गस्य सूर्यस्य च । चकारात्सम्बन्धिनाम् । अक्षिणी पूर्ववत् । गोलकभेदेनेन्द्रियांशभेदो वा । कर्णौ गोलकरूपौ । दिशामस्मदादिश्रोत्रेन्द्रियदेवतानाम् । चकारादिन्द्रियाणां च । तीर्थानां गङ्गादीनाम् । कर्णौ स्थान-मित्यर्थः । श्रोत्रमिन्द्रियमाकाशशब्दयोः । कर्णश्चक्षुस्तुल्यवच्छिन्ने नभस्तुल्यज्ञानां शब्दानां श्रोत्रेण ग्रह-णाद्विषयाधारयोर्भगवदिन्द्रियं स्थानम् । वस्तूनां मध्ये ये सारमूलाः सुवर्णादयः । उच्छृष्टरूपा वा देवतापरमार्थरूपाः । सौभगस्य सौन्दर्यस्य च । तत्सम्बन्धिनामन्येषां च । भगवद्वात्रं शरीरं स्थानम् । भाजनमिति । सर्वदा स्थानरूपं व्यवहारदशायामपि । अथ भगवतस्त्वक् स्पर्शादीनां स्थानम् । मेधस्य पावित्र्यस्य । सर्वेषामेव पावित्र्यं भगवत्त्वग्मिन्द्रिये वर्तते । लोके हि जलच्छुद्धिर्भवति । तदत्र भग-वतः प्रस्फेदरूपम् । अतो मेधस्य भगवत्त्वचोऽधिष्ठानत्वे सन्देहो न कर्तव्य इत्याह—चैव हीति । चकारेण मेधाश्रया गृहीताः । एवकारेण च तमेव स्थानं नाज्यमिति । हीति युक्तत्वं ॥ ३ ॥ ४ ॥

लोमान्युद्भिज्जजातीनां यैर्वा यज्ञः सुसम्भृतः ।

केशश्मश्रुनखान्यस्य शिलालोहाभ्रविद्युताम् ।

चाह्वो लोकपालानां प्रायशः क्षेमकर्मणाम् ॥ ५ ॥

तत्र लोमानि सन्ति तान्दुद्भिर्जातीनां स्थानानि । ऊर्ध्वं भिनसीत्युद्भिदङ्कुरादि तस्माज्जाता उद्भिजा

पराभूतेरधर्मस्य तमसश्चापि पश्चिमः ।

नाड्यो नदनदीनां च गोत्राणामस्थिसंहतिः ॥ ९ ॥

पराभूतेः पराजयस्य । अधर्मस्य पापस्य । तमसः अज्ञानस्य । अन्धकारस्य वा । पश्चिमः पृष्ठभाग आश्रयः । चक्रासंसारस्याऽपि । भगवतो नाड्यो नदनदीनामाश्रयाः । नदाः शोण-
मद्रादयः । नद्यो यमुनायाः । गोत्राणां पर्वतानाम् । अस्थिसंहतिरस्थिसङ्घात आश्रयः ॥ ९ ॥

अव्यक्तरससिन्धूनां भूतानां निधनस्य च ।

उदरं विदितं पुंसो हृदयं मनसः पदम् ॥ १० ॥

अव्यक्तं प्रकृतिः । रससिन्धूनां क्षारादिसमुद्राणाम् । भूतानां पृथिव्यादिपञ्चभूतानाम् । अस्मदा-
दीनां च । निधनस्य प्रलये प्रवेशस्य । चक्रासंसारानाम् । उदरं भगवतः स्थानम् । तथात्वे प्रमा-
णम्—विदितमिति । पुंस उदरमिति सम्बन्धः । अत्रेऽपि भगवतो हृदयमस्मदादीनां मनसः
पदं स्थानम् ॥ १० ॥

धर्मस्य मम तुभ्यं च कुमारानां भवस्य च ।

विज्ञानस्य च तत्त्वस्य परमात्मा परायणम् ॥ ११ ॥

धर्मस्य भक्षणः स्वनाम्नातस्य । मम वक्तुश्चतुर्मुखस्य । तुभ्यं तव । अथवा । तव यत्प्रयोजनं रूपं
भक्तिजनकं तस्य । चक्रादन्वेषां भक्तानाम् । कुमारानां सनकादीनाम् । भवस्य महादेवस्य ।
चक्राब्जानिनां शुकादीनाम् । विज्ञानस्य । तत्त्वस्य महत्तत्त्वस्य । चक्रात्सूत्रस्य । परमात्मा परमस्य
आत्मा अन्तःकरणं । परायणं स्थानमित्यर्थः ॥ ११ ॥

एवं सर्वेषां परिच्छिन्ननामुत्पत्तिमुक्त्वा यदर्थमेतदुक्तं तदाह—अहमिति सार्द्धैश्चिभिः—

अहं भवान् भवक्षेत्रं च इमे सुखशोऽप्यजतः ।

सुरासुरनगा नागाः खगा मृगसरीसृपाः ॥ १२ ॥

गन्धर्वाप्सरसो यक्षा रक्षोभूतगणोरगाः ।

पशवः पितरः सिद्धा विद्याभ्राक्षारणा हुमाः ॥ १३ ॥

मृगादयः सर्वे भगवत्स्वरूपाः । समुदायो भगवान् । प्रत्येकं त एवेत्यपरे । अतः परं फलनिरूपणार्थ-
मधिकारिणं साधनं चै निरूपयन् पुरुषसूक्ते तन्निरूपितत्वात्प्रकारेणैव निरूपयति । “पुरुष एवेदं
सर्वं”मिति वाक्ये इदं गुणत्रयकार्यं श्लोकप्रयोज्यते । तत्र अहं ब्रह्मा । भवान्नादः । मयो महा-
देवः । चक्रांस्तु ये सम्बन्धिनः । पूर्वकारेण तेषु सन्देहाभाव उक्तः । विशेषरूपेणाऽपि ते भगवन्त
इत्यर्थः । ये इमे मरीच्यादयः । अन्येऽपि मुनयः । ते अग्रवालव ज्येष्ठप्रातः सनकादयः । एते
शुद्धसत्त्वकार्याः । सुरा मिथ्यसत्त्वकार्याः । असुरा रजोग्निप्रकार्याः । नगादयस्तमोग्निप्रकार्याः । नगाः

१ पृष्ठभाग इति घ. २ मृगभजनादिलभिसर्गः पाठः सर्वेऽपि पुन्यकेतु. ३ चक्रातो नास्ति घ. ४ एवंमेवमिति इति
ग. घ. ट. ५ नगराप्रयपैकस्थिन इति क. ६ एवं कारेपैति घ. क.

वृक्षादयः । तेषां जातयः अवान्तरा पयउदिरत्नादयः । सर्वे वृक्षा इति यावत् । अथवा । ये पावृक्षा विभीतकादयस्तेषां न तानि स्थानानीत्याह—यैर्वन्ति । यैः पलाशादिभिर्यज्ञः सम्भृतो निष्पादितः । सम्भारहेतवो वा अश्वत्थादयः । भगवतः केशश्मश्रुनयानि शिलालोहाप्रविद्युतां स्थानानि । तत्र शिलाया नयानि लोहस्य च । अत्राणां केशाः । त्रिद्युतां श्मश्रूणि । हिरण्यश्मश्रुत्वात् । वाहयो भगवत इन्द्रियरूपाः पालनकर्तारो देवा इन्द्रादयः तेषां स्थानानि । अन्येषामपि धर्मकर्तृणां भगवद्वाहयः स्थानम् । जगद्रक्षकत्वात् । “ससभिर्धार्यते मही”ति वाच्यात् । प्रायज्ञ इति सकामधर्मकर्तृ-
व्युदासार्थमुक्तम् ॥ ५ ॥

विक्रमो भूर्भुवः स्वश्च क्षेमस्य शरणस्य च ।

सर्वकामवरस्यापि हरेश्चरण आस्पदम् ॥ ६ ॥

भगवतो विक्रमः पादविक्षेपो भूरादीनां स्थानम् । भूरादिशब्दा अव्ययानि । तेन पट्टयन्तेऽ-
प्येतदेव रूपम् । लोके क्षेमपदार्थस्य लम्पपरिपालनात्मकस्य । शरणपदार्थस्य चाऽऽश्रितरक्षणरूपस्य ।
चकारात्प्रपत्तिभक्त्योश्च भगवद्विक्रमः स्थानम् । यद्यपि पादत्रयेव स्थानं तथापि क्रियासहिताविति
विक्रम उक्तः । सर्वकामवरस्य सर्वेषां कोमानामाक्षिपां वरस्य च देवप्रसादनिरूपकस्य । भविशब्दा-
दणिमादीनां मोक्षस्य च हरेश्चरण आस्पद स्थानम् ॥ ६ ॥

अपां वीर्यस्य सर्गस्य पर्जन्यस्य प्रजापतेः ।

पुंसः शिक्ष उपस्थस्तु प्रजात्यानन्दनिर्वृतेः ॥ ७ ॥

अपां जलानाम् । वीर्यस्य रेतसः । सर्गस्य सृष्टेः । पर्जन्यस्य मेघस्य । प्रजापतेर्महर्षणस्तैस्य
वक्तुः । इदानीं सृष्ट्यभिविवेक्षाभावान्ममेति नोक्तम् । शिक्षो योऽलङ्घ्यम् । उपस्थ इन्द्रियम् । तुशब्दः
पूर्वव्यावृत्त्यर्थो लोकप्रसिद्धव्यावृत्त्यर्थो वा । प्रजातिनिमित्तो य आनन्दः स्वभायीयां ऋतुकाले सम्मो-
जनीतो य आनन्दः । निर्वृतिः कामस्य उन्मयोः । अथवा । प्रजातिः श्रेयः । आनन्दः सुखं
स्पर्शनिमित्तम् । निर्वृतिः कामक्षान्तिः । प्रयाणां भगवदिन्द्रिय स्थानम् ॥ ७ ॥

पायुर्यमस्य मित्रस्य परिमोक्षस्य नारदः ।

हिंसाया निर्वृतेर्मृत्योर्निरयस्य गुदः स्मृतः ॥ ८ ॥

भगवतः पायुः स्थानं यमादीनाम् । यमः पितृराजः । मित्रः पौत्रधिष्ठानृदेवता । परिमोक्षस्य
मलत्यागलक्षणस्य सत्यापारम्येन्द्रियस्य । नारदेति सम्मोक्षणं ये ये कलहकर्तारस्तेषामपि तत्स्थान-
मिति सूचनार्थम् । अवज्ञा । नारदो हरीतकरीरूपः । अनुद्भूतकलहानां कलहमुद्भाव्य तद्वाप
तेषां निवारकत्वात् । हिंसायाः प्राणिवधस्य । निर्वृतेर्दिव्यवतिरूपायाः । मृत्योर्मारकस्य । निरयस्य
नरकस्य । भगवतो गुदः स्थानम् । असमीचीनानां तत्स्थानं वदन् भीतः सन्नाह—स्मृत इति ।
एवं हि स्मर्यते । पायुगुदयोगोल्लेखेन्द्रियरूपताम् ॥ ८ ॥

पराभूतेरधर्मस्य तमसश्चापि पश्चिमः ।

नाड्यो नदनदीनां च गोत्राणामस्थिसंहतिः ॥ ९ ॥

परानूतेः पराजयस्य । अधर्मस्य पापस्य । तमसः अज्ञानस्य । अन्यकारस्य वा । पश्चिमः पृष्ठिभाग आश्रयः । चकारात्संसारस्याऽपि । भगवतो नाड्यो नदनदीनामाश्रयाः । नदाः शोण-
भद्रादयः । नयो यमुनायाः । गोत्राणां पर्वतानाम् । अस्थिसंहतिरस्थिसङ्घात आश्रयः ॥ ९ ॥

अव्यक्तरससिन्धूनां भूतानां निधनस्य च ।

उदरं विदितं पुंसो हृदयं मनसः पदम् ॥ १० ॥

अव्यक्तं प्रकृतिः । रससिन्धूनां क्षारादिसमुद्राणाम् । भूतानां पृथिव्यादिपञ्चभूतानाम् । अस्मदा-
दीनां च । निधनस्य प्रलये प्रवेशस्य । चकारात्प्रलयानाम् । उदरं भगवतः स्थानम् । तथात्वे प्रमा-
णम्—विदितमिति । पुंस उदरमिति सम्बन्धः । अग्रेऽपि भगवतो हृदयमस्मदादीनां मनसः
पदं स्थानम् ॥ १० ॥

धर्मस्य मम तुभ्यं च कुमारानां भवस्य च ।

विज्ञानस्य च तत्त्वस्य परमात्मा परायणम् ॥ ११ ॥

धर्मस्य ब्रह्मणः स्वनाज्जातस्य । मम वक्तुश्चतुर्मुखस्य । तुभ्यं तव । अथवा । तव यद्ययोजनं रूपं
भक्तिजनकं तस्य । चकारादन्वेषां मक्तानाम् । कुमारानां सनकादीनाम् । भवस्य महादेवस्य ।
चकारान्ज्ञानिनां शुकादीनाम् । विज्ञानस्य । तत्त्वस्य महत्तत्त्वस्य । चकारात्स्वस्य । परमात्मा परमस्य
आत्मा अन्तःकरणं । परायणं स्थानमित्यर्थः ॥ ११ ॥

एवं सर्वेषां परिच्छिन्नानामुत्पत्तिमुक्त्वा च दर्शयेत्तदुक्तं तदाह—अहमिति सार्द्धं किमितिः—

अहं भवान् भवश्चैवं च इमे मुनयोऽप्रजाः ।

सुरासुरनगा नागाः खगा मृगसर्परीष्टपाः ॥ १२ ॥

गन्धर्वाप्सरसो यक्षा रक्षोभूतगणोरगाः ।

पशवः पितरः सिद्धा विद्याभ्राक्षारणा द्रुमाः ॥ १३ ॥

महादयः सर्वे भगवत्स्वरूपाः । समुद्रादयो भगवान् । प्रत्येकं त एवेत्यपरे । अतः परं फलनिरूपणार्थ-
भधिकारिणं साधनं चै निरूपयन् पुरुषसूक्ते तन्निरूपितत्वात्तत्प्रकारेणैव निरूपयति । “पुरुष एवेदं
सर्वं”मिति वान्ये इदं गुणत्रयकार्यं श्लोकत्रयेणोच्यते । तत्र बहं ज्ञाया । सवाज्ञारदः । मयो महा-
देवः । चकारात् ये सम्बन्धिनः । एवंकारेण तेषु सन्देहमात्र उक्तः । विशेषरूपेणाऽपि ते भगवन्त-
इत्यर्थः । ये इमे मरीच्यादयः । अन्येऽपि मुनयः । ते अग्रजान्त्र ज्येष्ठप्रातरः सनकादयः । एते
शुद्धसत्त्वकर्पाः । सुरा मिश्रसत्त्वकर्पाः । अप्सरा रवोमिश्रकर्पाः । नगा दपस्तमोमिश्रकर्पाः । नगाः

पर्वताः । नागा गजाः । सर्गाः पक्षिणः । मृगा हरिणादयः । सरीसृपाः सर्पाः । एते शुद्धतामसाः ।
गन्धर्वाप्सरसो रजोमिश्राः । यक्षरक्षबादयस्तमोगिश्राः । उरगा जातिसर्पाः । पशुप्रभृतयः सत्त्व-
मिश्राः । पशवो गवादयः । सिद्धादयस्त्वयः अन्तरिक्षे सत्त्वादिगुणप्रधानाः । द्रुमाः केवल-
तामसाः ॥ १२ ॥ १३ ॥

तामसानाह—

अन्ये च विविधा जीवा जलस्थलनभौकसः ।

ग्रहर्क्षकेतवस्तारास्तडितः स्तनयिलवः ॥ १४ ॥

अन्ये चेति । विविधा मत्स्यादयः । जलौकसः स्थलौकसो नभौकसश्च । ग्रहा बुधादयः । ऋक्षा
अश्विन्यादयः । केतवो भूयस्केतुप्रभृतयः । तारा अन्यानि नक्षत्राणि । तडितो विद्युतः । स्तनयिलवो
गर्जितानि ॥ १४ ॥

सर्वाद्देशतो निरूप्य तेषां पुरुषत्वमाह—

सर्वं पुरुष एवेदं भूतं भव्यं भवच्च यत् ।

तेनेदमावृतं विश्वं वितस्तिमधितिष्ठति ॥ १५ ॥

सर्वं पुरुष एवेति । पूर्वोक्तं निरूपितं सर्वं प्राप्य एव । इदमपि परिच्छेद्यमानं जडालोकं सर्वं
पुरुष एव । कालश्रयाधीनस्य पुरुषत्वाभावमाशङ्क्याऽऽह—भूतं भव्यं भवदिति । चकाराव-
श्रोत्सन्नानामपि ग्रहणम् । यदिति प्रसिद्धम् । तेन श्रुतिसिद्धत्वान्नाऽत्र शुक्तिर्वक्तव्येत्यर्थः । अनेन
“पुरुष एवेदं सर्वमि”त्यर्द्धार्थः कथितः । भगवतो विश्वमावृत्त्वे तेन परिच्छेदसम्भवादपरि-
च्छिन्नताप्याहतिरित्याशङ्क्याऽऽह—तेनेदमिति । विश्वेन न भगवान्मावृतः परिच्छिन्नः किन्तु
विश्वमेव तेन आवृतं परिच्छिन्नम् । जातिवत्परिच्छेदं वारयति—वितस्तिमधितिष्ठतीति । जाति-
हिं तावन्मात्रे स्थिता तं व्याप्नोति । अयं तु वितस्तिमधितिष्ठति । “अस्म्यतिष्ठद्दद्याद्भुलमि”ति
सूक्ते दशाङ्गुलमुक्तम् । वितस्तिस्तु द्वादशाङ्गुलम् । तथापि क्षुद्राङ्गुलिमानेन तदुपपद्यते । दशाङ्गुला वा
वितस्तिः । अङ्गुष्ठदेशिनीमप्यं तावदेव । अनेनोपपद्यमाने सम्पूर्णो भगवान् ज्ञातो भवति । अतो विश्वा-
त्मकः स्पृष्टः । वितस्त्यात्मकोऽतिरिक्तः । तुल्यश्च प्रमाणतोऽपि भवति । अष्टवितस्त्यात्मकः पुरुषः ।
ततः सर्वतो वितस्त्यात्मकोऽष्टवितस्त्यात्मकोऽपि भवत्यधिकोऽपि भवति । तस्माद्यावान् भगवान् सर्वं
तावानधिकस्त्वतोऽप्यधिक इति न परिच्छेदः सम्भवति । कियं । नाऽयं वितस्तिमात्रे तिष्ठति किन्तु
ततोऽप्यधिकं तिष्ठति । अतः सुतरां न परिच्छेदः ॥ १५ ॥

तत्र स्थितम् ततोऽप्यधिकव्याप्ती दृष्टान्तमाह—

स्वधिष्ण्यं प्रतपन्प्राणो वहिश्च प्रतपत्यसौ ।

पुंयं विराजं प्रतपन्स्तपत्यन्तर्बहिः पुमान् ॥ १६ ॥

स्वधिष्ण्यमिति । यथा प्राणः सूर्यः स्वधिष्ण्यं गण्डलं प्रतपन् वहिरपि सम्पूर्णं ब्रह्माण्डं प्रतपति । प्राणो वा आत्मन्यः स्वधिष्ण्यं शरीरं प्रतपन् सजीवं कुर्वन् वहिश्च फूत्कारनिःश्वसैः प्रतपति काष्ठादीनप्रियुक्तान्करोति । एवं पुरुषोऽपि विराजं प्रतपंस्तद्वहिरपि तपति । प्राणादीनां मध्य-प्रकाशकत्वाभावात्सहृदितया तत्र निवराभावान्गण्डलमध्यं न प्रकाशयति । अयं तु ब्रह्माण्डमध्यमपि प्रकाशयति । तदाह—अन्तरिति । पुरुषो हि स्त्रियं सर्वतः प्रकाशयति ॥ १६ ॥

एवमपरिच्छेदं स्वप्रकाशत्वं चोक्त्वा तेन ब्रह्मत्वं साधयित्वा तस्य प्रपञ्चनिःप्रपञ्चफलदातृत्वं साधयितुमुभयस्वामित्वमाह—

सोऽमृतस्याऽभयस्त्वेशो मर्त्यमन्नं यदत्यगात् ।

महिमैष ततो ब्रह्मन् पुरुषस्य दुरत्ययः ॥ १७ ॥

सोऽमृतस्येति । स हि पुरुषः अमृतस्य नित्यसुखस्य अभयस्य मोक्षसुखस्य च ईशः स्वामी । उभयं दातुं शक्त इत्यर्थः । उभयदाने सामर्थ्यमाह—मर्त्यमन्नमिति । मर्त्यं मरणात्मकं विराट्शरीरं ययस्मादत्यगात् अतिक्रम्य स्थितः । अतोऽमृतं दातुं शक्तः । अन्नं अद्यते अति च भूतानीति मृत्युं कर्मफलं वा । यस्मादतिक्रम्य स्थितस्तस्मादभयस्त्वेशः । अनेन “उताऽमृतत्वस्थेशान” इत्यर्द्धार्थाः कथितः । तत्र “अग्नेनाऽतिरोहती”ति अग्नेन हेतुना तिरोभावं न प्राप्नोति । सर्वं हि मृत्युना कर्मणा वा तिरोभावं प्राप्नुवन्ति । अयं तु न तथेत्यर्थः । ननु यः सर्वो न स सर्वातिरिक्तः । यो वाऽसर्वः यो वाऽतिरिक्तः स न सर्वः । प्रपञ्चस्याऽर्द्धपरिच्छेदकत्वं नाऽस्ति । तथा सति निबानन्दस्त्वेशो न भवेत् । तस्मादविरोधप्रकारेण समर्थनानुपपत्तेः परस्परविरुद्धधर्माश्रयत्वेनाऽभेदो न स्यादित्याशङ्काऽऽह—महिमैष ततो ब्रह्मसिद्धिः । ततो विरुद्धोभयधर्माश्रयत्वाद्भगवतो महिमा । न हि विरुद्धधर्मान्यां स्वाश्रयभेदः कर्तुं शक्यते । एकस्मिन्नेवाश्रये उभयोर्वातित्वात् । किन्तु धर्माणां परस्परं विरोधो लोकवक्तार्यं कर्तुमसमर्थः स्वाश्रयस्य महिमानं धोषयति । सर्वत्र समर्थस्तत्र चेदसमर्थस्तदा तस्मिन् कश्चिन्महिमा वर्तते येन प्रतिषेधः स्वकार्यं कर्तुं न शक्नोतीति सिद्धम् । तस्मादेव एष महिमा यद्विरुद्धधर्माश्रयत्वमिति । तस्य धर्मस्याऽनन्यसिद्धस्य कार्यसाधकत्वं न कश्चित्सिद्धमिति महिमाः प्रतिषन्धकता न युक्ता । असमोर्द्धत्वाय धर्मस्य । न वा अविरोधः । उक्तिमात्रविरुद्धत्वात् । अतो विरुद्धधर्माश्रयत्वमेव महिमा । अलौकिकत्वात् । स च महिमा दुरत्ययः केनाऽप्यतिक्रान्तुमशक्यो युद्धा कृत्वा वा । अविरोधं वा एकधर्मनिराकरणं वा देशकालादिभेदेन व्यवस्थां वा न कश्चिदपि कर्तुं शक्तः । लोके उभयकार्यदर्शनात् । ब्रह्मन्निति सम्बोधनं भगवन्माहात्म्यबोधनार्थम् । युक्ते तु महिसे एतावत्वं प्रतिपाद्य तेन पुरुषमाहात्म्यमाह—महत्त्वेन हि माहात्म्यमविश्रयितं यवति । स एव हि दुरत्ययः ॥ १७ ॥

एव भगवतोऽपरिच्छेदनिरूपणेन माहात्म्य निरूप्योभयफलेऽक्षय निरूपितम् । लोके तस्मादप्रव-
ट्ने कृते व्यर्थं भवेदिति तत्प्रकटनार्थं पुरुषमेव फलमेव च निरूपयति—

पादेषु सर्वभूतानि पुंसः स्थितिपदो विदुः ।

अमृतं क्षेममभयं त्रिमूर्धोऽधायि मूर्धसु ॥ १८ ॥

पादेषु सर्वभूतानीति । पादेषु भूरादिलोकेषु सर्वाणि भूतानीत्यर्थः । अनेन स्थानमेवात्मक-
भेदो भविष्यतीति सूचितम् । ननु सर्गावयवेषु लोकत्वनिरूपणात्कथं पादेष्वेव सर्वे लोका इत्यत
आह—पुंसः स्थितिपद इति । तिष्ठन्त्यस्मिन्निति स्यात् भूरादिलोका स्थितिश्चन्द्रवाच्या भवन्ति ।
स्थितयः पादा यस्येति स्थितिपात् । सर्वे हि लोका अवयवा अपर्यवयविन भगवन्तः प्रति पादा एव ।
तत्तत्स्थानमभिधाय यतो भगवास्तिष्ठतीति । अत्र प्रमाणमाह—चिदुरिति । “पादोऽस्य सर्वा
भूतानी”ति भगवन्माहात्म्यार्थं सर्वाण्यपि भूतान्येक पाद इत्युक्तम् । अथवा । पादा पादस्थिता
पुरुषाश्च । “तात्स्थानात्तद्व्यपदेश” इति न्यायेन पादा एव सर्वाणि भूतानि । एकवचनं तु जालमि-
धायम् । एव भगवदवयवेषु सर्वेषां जीवानां स्थितिमुक्त्वा तन्मोक्षस्य फलस्य स्थितिमाह—अमृत-
मिति । सगतिं सुखचतुष्टयमस्ति । अनित्यमेकं, नित्यं त्रिविधमिति । तस्य त्रिविधस्याऽप्यमृत
क्षेममभयमिति नानयम् । तेषां स्थानमाह—त्रिमूर्धोऽधायि मूर्धसु । त्रयाणां लोकानां
मूर्धा महर्लोकः । तस्य मूर्धसु जनस्थाय सत्यलोकेषु निविधमपि सुखं स्थापितमित्यर्थः । अत्रैव व्यवस्थाः
त्रिलोक्यामनिलमेव सुखम् । महर्लोकेऽपि स्थानत्वागच्छन्त्यस्य दुःखस्य विषयानत्वात् । “यान्त्य-
प्मणा महर्लोकमि”ति वान्यात्तत्राऽप्यनित्यप्रायं सुखम् । अतो जनलोके अमृतं सुखम् । तस्य
स्वरूपतः स्थानतश्च नाशमावात् । तपोलोके तु क्षेमम् । अक्षेमदर्शनाभावात् । जनलोके तु मह-
र्लोकात्सलस्य आगतानां दुःखितानां दर्शनरूपमक्षेमदर्शनमस्ति । जनलोकस्थितास्तु नैव तपोलोके
गच्छन्तीति तत्रत्यं सुखं क्षेममेव । सत्यलोके त्वमयं सुखम् । मोक्षप्रत्यासन्नत्वात् । अतो नित्यं सुखं
त्रिवेधं लोकेषु । इदमेवाऽमयं सुखं ज्ञानिनः प्राप्नुवन्ति न्यासिनः । तदग्रे वक्ष्यते । “त्रिपादस्या-
ऽमृतं दिवी”त्यस्याऽप्ययमेवाऽर्थः । अस्य त्रिपादश्च दिवि । उपरितनलोकेऽनित्यत्वं । त्रिलोकप्रश-
मिप्रायेण दिवीत्युक्तम् ॥ १८ ॥

एतेषां मुखानां भोक्तृनाह—

पादास्त्रयो वहिश्चाऽऽसन्नप्रजानां य आश्रमाः ।

अन्तस्त्रिलोम्यास्त्वपरोऽहमेधोऽहहृदतः ॥ १९ ॥

पादास्त्रयो वहिश्चाऽऽसन्निति । चत्वारो वर्णा भगवदव्यवहारः पादाः । यतो भगवास्तान-
पिनिष्ठति । तत्र त्रयः पादा—मद्यचारी, वानप्रस्थः, सन्यासी च । ते त्रयोऽपि त्रिलोक्या वहि-
श्चाऽऽसन् । चकारात्मेच्छया र्जन्तरपि । तेषां व्युत्क्रान्तानां त्रयाणांमेकं साधर्म्यमाह—अप्रजानां
य आश्रमा इति । न प्रजापन्ते पुनादिरूपेणेत्यत्राहृदस्यव्यतिरिक्ताः । तेषां य आश्रमाः ।

आश्रमधर्मत्वेन ते न प्रजायन्ते न तु बन्धाः । अर्थात् सुखत्रयस्य भोक्तारः । अनित्यसुखभोक्तारमाह—
अन्तस्त्रिलोक्यास्त्वपर इति । त्रिलोक्या अन्तः अपरो ह्यनः स गृहस्यः । गृह एव
मेधा बुद्धिर्व्यसेति पाछो दोषः । अवृद्धत इत्यन्तरः । बृहत्सूत्रमूर्द्धरेतोरूपं व्रतं यस्य नास्ति
स तयोक्तः ॥ १९ ॥

एवं वर्णयतुष्टयस्य स्वरूपं फलं चोक्त्वा तेषां वैलक्षण्ये हेतुमाह—

सूती विचक्रमे विष्वङ् साशनानशने उभे ।

यदविद्या च विद्या च पुरुषस्तूभयाश्रयः ॥ २० ॥

सूती विचक्रमे विष्वङ् इति । न हि स्वभावत एव ते तथा जाताः । किन्तु भगवानेष मार्ग-
द्वयेन गच्छति । तदनुरोधेन तेऽपि लोकास्तनुगच्छन्ति । तदाह । सूती मार्गा । विचक्रमे विशेषे-
णाऽऽक्रान्तवान् । विष्वङ् परितः । एकस्मिन्मार्गे मार्गे एकोऽप्यंशोऽनाक्रान्तो नास्तीत्यर्थः । तत्र
भेदकमाह—साशनानशने उभे इति । एकः साशनमार्गः । अशनेन सहितं साशनं कर्मफल-
भोगसहितम् । एकस्त्वनशनमार्गः कर्मफलभोगरहितः । ते उभे । न त्वन्ययोश्च निरूपणम् । ननु
भगवान्निमित्तं मार्गद्वयेन गच्छति ? तत्राऽऽह—यदविद्या च विद्या चेतु । भगवतो गमने
शक्तिद्वयमविद्या विद्या च । तत्राऽविद्या साशनमार्गे एव चलति । विद्या त्वनशनमार्गे । भगवांस्तूभया-
श्रितस्तदनुरोधेनोभयत्र चलति । अन्यथा भगवच्छक्तित्वं तयोर्न सात् । चकाराचतत्कार्यं सामग्री च
न मार्गान्तरे गच्छतीत्यर्थः ॥ २० ॥

एवं मार्गभेदेन मोक्षमेदात्फलभेदं निरूप्य, तस्मात्पुरुषादयं विराट्पुरुषो भिन्न इति वक्तुं तत्
उत्पन्नत्वमाह—

तस्मादण्डं विराट् जज्ञे भूतेन्द्रियगुणात्मकः ।

तद्ब्रह्ममत्यगाद्विश्वं गोभिः सूर्य इवाऽतपन् ॥ २१ ॥

तस्मादिति । तस्मात्परमपुरुषान्नारायणादण्डं ब्रह्माण्डं जातम् । तस्माद्विदेवादिदर्माध्यात्मिक-
मण्डं जातमित्यर्थः । तस्मादण्डाद्विराट् जज्ञे । स च भूतेन्द्रियगुणात्मकः । भूतान्यपिभूतं ब्रह्मम् ।
इन्द्रियाण्यध्यात्मम् । गुणा अपिदैवमिति । अथवा । महामृतानि, इन्द्रियाणि, शब्दादयश्च विषयाः ।
शरीरेन्द्रियैर्विषयभोगकर्तृत्वार्थः । सोऽपि पितृवदाक्रमणं कृतवानित्याह—तद्ब्रह्ममत्यगादिति ।
तद्विश्वात्मकं ब्रह्मं ब्रह्माण्डरूपं स्वशरीरमत्यगात् । जतिक्रम्य दशानुल्लङ्घ्या स्थित इत्यर्थः । न
केवलमपरिच्छेदसाम्यं किन्तु स्वप्रकाशकमपीत्याह—गोभिः सूर्य इवाऽतपन्निति । गोभिः
स्वकिरणैर्यथा सूर्यः स्वधिष्यमपि तपति वहिरपि, तद्वत् अप्यमपि स्वशरीरं वहिरपि प्रकाशितवा-
नित्यर्थः ॥ २१ ॥

एवं द्विविधं विश्वं प्रतिपाद्य, नियमनियामकमावार्थं पुरुषद्वयं च प्रतिपाद्य, अमूर्त्तानां समागम-
मुक्त्वा, यज्ञरूपस्याऽपि भगवतः सर्वपदार्थसम्बन्धव्यवस्थापनत्वात्साधनमूतानां पदार्थानां भगवद्विजले
पूर्वोक्तसर्वत्वं विरुध्यतेत्याशङ्क्य, तदीयपदार्थानामपि गगवानेव तत्त्वमित्याह—

यदाऽस्य नाभ्यान्नलिनादहमासं महात्मनः ।

नाऽविदं यज्ञसम्भारान् पुरुषावयवाहते ॥ २२ ॥

यदाऽस्य नाभ्यान्नलिनादिति । यदैतन्न निरूप्यते तदा वैमिनिस्तिद्धान्तन्यायेन पदार्थद्वयौ
पूर्वोक्तभगवत्स्वरूपवाचकायां वाक्यानामर्थवादत्वं स्यात् । अतो महता कष्टेन निरूपितमप्यनिरूपितं
भवेत् । तस्माद्यज्ञोपयोगिपदार्थानां भगवदवयवत्वं निरूपयति । तत्र यस्या स्वयमाह—यदा अहं (?)
अस्य नाभ्याः यन्नलिनं कमलं तस्मादहमासम्, तदा मया विचारितमयमाराधनीय इति । यतोऽयं
महान् । महानात्मा स्वरूपमन्तःकरणं वा यस्य । अयं ह्याराधितो महत्फलं दास्यतीति । तदा केना-
ऽऽराधनीय इति जिज्ञासायां योगजधर्मेण यज्ञमपश्यम् । स कथं कर्तव्य इत्याकाङ्क्षायां वेदपर्यालोचनेन
सम्भारैः पञ्चपुरोडाशादिभिः कर्तव्य इति ज्ञातम् । तत्र क ते पञ्चपुरोडाशादय इति जिज्ञासायां यज्ञो-
गजधर्मेण ज्ञातमास्तदाह—नाऽविदं यज्ञसम्भारानिति । पुरुषावयवव्यतिरेकेण अहं यज्ञस्य
सम्भाराणां नाऽविदं न ज्ञातवानस्मि । तदा स एव पुरुषो यज्ञरूपेण प्रादुर्भूत इत्यर्थः । अनेन साधन-
रूपः स इत्युक्तं भवति ॥ २२ ॥

तत्र के के सम्भारास्तेष्ववयवेषु दृष्ट इत्याकाङ्क्षायामाह—

तेषु यज्ञस्य पदावः सवनस्पतयः कुशाः ।

इदं च देवयजनं कालश्चोरुगुणान्वितः ॥ २३ ॥

वस्तून्त्योपधयः क्षेहा रसलोहमृदो जलम् ।

ऋचो यजूंषि सामानि चातुर्होत्रं च सत्तम ॥ २४ ॥

नामधेयानि मन्त्राश्च दक्षिणाश्च व्रतानि च ।

देवतानुक्रमः करुणः सङ्कल्पः सूत्रमेव च ॥ २५ ॥

गतयो मतयश्चैव प्रायश्चित्तं समर्पणम् ।

पुरुषावयवैरेते सम्भाराः सम्भृता मया ॥ २६ ॥

तेष्विति । तेष्ववयवेषु यज्ञस्य सम्बन्धिनः पदावः अजादयः । सवनस्पतयो वनस्पतिस-
हिता यूपसहिताः । सवनस्पतयः कुशा इति वा सम्बन्धः । तदा वनस्पतयोऽश्वत्थादयः ।
पुशा पर्श्वरूपाः । इदं च देवयजनम् । देवा इत्यन्ते अस्मिन्निति यज्ञमृदिदेवयजनम् । इदमि-
त्यहुत्या प्रदर्शितम् । अनेन यज्ञमूमी स्थित्वा भागवतं कथयतीति ज्ञापितम् । चकारादेवयजनान्तरमपि ।
कान्ते वसन्तादिः । चकाराद्योगनिशेषो नैमित्तिकः । उरुगुणान्वित इति । यदि तस्मिन्काले
गृहो नाऽऽविः स्यात्—पुरस्ताधन्त्रमा अभ्युदियात्—सत्यसम्पत्तिर्भवेत् । अन्येऽपि

गुणाः कालस्य श्रवणे वेदे उक्ताः । स उत्सृणुणान्वितः काठः । वस्तूनि पात्रादीनि । ओषधयो
 ग्रीहिववादयः । खेहा घृतादयः । रसा दधिमध्यादयः । लोहाः स्त्रवित्वादयः । मृदो महातीरापर्पाः ।
 जलं वसतीवरीप्रभृतयः । ऋचो यवृषि सामानि वेदत्रयमन्त्राः । चातुर्होत्रं होत्रादिचतुर्गुणसाध्यं कर्म ।
 चतुर्होत्रमिदानीकं वा । अत्र सत्तमेनि सम्बोधनमुक्तार्थविशेषात् । नामधेयानि ज्योतिष्टोमादीनि ।
 मन्त्राः स्वाहाकारादयः । चक्रैरान्नमदाः । दक्षिणा भावः । चक्ररादयः । व्रतानि दीक्षादयः ।
 चकारान्तांशमन्त्राणादिनियेषादयः । देवतानुक्रम इत्यानां देवतानामानुपूर्वी आग्नेयः कृष्णव्रीहि
 इत्यादिरूपा । कत्यः कत्यसूत्रम् । सङ्कत्यः कामनाविषयः । सूत्रं न्यायसूत्रम् । पद्धतिर्वा ।
 गतये विष्णुकमाद्याः । मतयो देवताध्यानानि । चकारादाचतुर्थोत्कर्माणोऽमिसमीक्षणदि । प्राय-
 श्चित्तं भनाज्ञातमित्यादि । समर्पणं संस्था । निवेदनं वा । एतावन्तो हि यज्ञे सम्भाराः । ते
 पुरुषावयवैरेव कृता इत्याह—पुरुषावयवैरिति । अत्राऽवयवादिष्ववस्था तृतीयस्कन्धे वक्ष्यते ।
 एते सम्भाराः पुरुषावयवैरेव सम्भृताः । भवेति साधारणाधिकारिणा नैवं कर्तुं शक्यत इति
 सूचितम् ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥

ततः किमत बाह—

इति सम्भृतसम्भारः पुरुषावयवैरहम् ।

तमेव पुरुषं यज्ञं तेनैवाऽयजमीश्वरम् ॥ २७ ॥

इति सम्भृतसम्भार इति । इत्यमुना प्रकारेण पुरुषावयवैरेव सम्भृतसम्भारो भूत्वा तेन
 यज्ञेन तमेव पुरुषमयजम् । फलार्थं न यागः किन्त्वोत्तरार्थमिति । तदाह—ईश्वरमिति । यथा
 यथा यागः कृत एवमेव करणमुचितम् । यज्ञियान्यदर्थान् मत्स्या भगवदवयवविर्भावं कृत्वा तत
 उत्साद्य भगवत्प्रीत्यर्थमेव तैर्मगवत्कर्मकरणम् । भगवतो ह्यस्ति किञ्चित्कार्यं स्वीयम् । यथा पुरुषस्य
 स्वप्रयोजनार्थं सर्वाणि कर्माणि तथा भगवतः प्रयोजनार्थं सर्वे यागाः । ततश्च ते यदि भगवदवयवै-
 रेवोत्सादितैः पश्चादिभिर्भगवत्कार्यं कुर्युस्तदा भगवदर्थं तत्फलं भवति । नाऽन्यथा । यद्यपि
 लौकिका अपि पदार्थास्तथैवोत्सृज्यन्त्यापि ते सर्वार्था इति नैकान्ततो यागफलसापकत्वम् । मध्यमाधि-
 कारिणस्तु यज्ञार्थमेव तथा ज्ञात्वा तावदर्थान् सम्पाद्य यज्ञकरणे फलं भवति । परं तत्फलं समर्प-
 णीयम् । यदा पुनस्तथा अज्ञानात्तैः पदार्थैर्यागं करोति तदा तत्फलं भगवान्न पृच्छति । न ह्यन्य-
 दीयैः कृत्वा भगवान् पृच्छति । यत्पुनर्यागार्थमेव न पदार्थाः सम्पादिताः किन्तु साधारणास्ते । तैस्तु
 फलमेव नोत्सृज्यते । उत्सृज्यमानं वा काकनाडीयन्त्यायेनोत्सृज्यते चेत्ते पदार्थास्तदर्थं भवेयुः । एवं याग-
 श्चतुर्धा निम्नयते—उत्तम-मध्यम-निम्न-निष्फलभेदेन । तत्र पशवो भगवत ऊरुदेशादुत्तराः ।
 लोमन्मो वृद्धाः । खेदसहितैश्च कुशाः । देवयजनं पश्वस्य । काठः पश्वस्य । वस्तून्लोहा-
 दिभिः । खेहा दृष्टा । रसा विहातः । मृदो प्राणात् । व्रतानि नाडीन्म्यः । ऋचो यवृषि
 सामानि कर्णान्मां मत्स्यकाश्च । चातुर्होत्रं कर्म बाहुभ्यः । नामधेयानि मुस्तात् । मन्त्राश्च शिरोऽ-
 वयवेभ्यः । दक्षिणा भावो बाणोरुदेशात् । व्रतानि मनसः । देवतानुक्रमः पर्वभ्यः । कत्यो

यत्नात् । सङ्कल्पो बुद्धेः । स्रष्टुं प्राप्तात् । विहारयोगरूपं वा । मतयो विक्रमात् । मतयो ज्ञानेन्द्रियेभ्यः । प्रायश्चित्तं कर्मेन्द्रियेभ्यः । समर्पणमात्मनः । अन्येऽपि यज्ञियाः पदार्था यथायथमूक्षाः । अत एव वेदे सर्वे यज्ञियाः पदार्था भक्तिमद्भिः साक्षात्क्रियन्ते । पश्चात्ततोऽवयवातेषां पदार्थानामाहरणं क्रियते । तदनन्तरं यागः । अन्यथा—अपश्यत्, आहरत्, अयजतेति वैयर्थ्यापत्तिः ॥ २७ ॥

ततस्ते भ्रातर इमे प्रजानां पतयो नव ।

अयजन् व्यक्तमव्यक्तं पुरुषं सुसमाहिताः ॥ २८ ॥

एवं यथा मया कृतं तथैव तत्करणानन्तरं ते इमे भ्रातरो मरीन्यादयः । प्रजानां पतयः । नव-विधप्रजानां नवविधाः स्वयम् । अयजन्, ततः सात्त्विकसात्त्विकेषु व्यक्तो भगवान् । तामसतामसेष्वव्यक्तः । मध्यमेषु द्वयम् । तदाह—व्यक्तमव्यक्तमिति । सुसमाहिताः सावधानाः । अन्यार्थ-पदार्थैरमेलनार्थं ज्ञानार्थमुत्पादनार्थं वा ॥ २८ ॥

ततश्च मनवः कालं ईजिरे ऋषयोऽपरे ।

पितरो विबुधा दैत्या मनुष्याः ऋतुभिर्विभुम् ॥ २९ ॥

तदनन्तरं बहुकालव्यवधानेन मनवः केवलमीजिरे । ऋषयश्चाऽपरे च । एते सत्त्वादिभेदा द्वितीय-कक्षायाम् । ततस्तृतीयकक्षायां पितरो विबुधा दैत्याः राजसाः सात्त्विकास्तामसाश्च । मनुष्यास्तु चतुर्थकक्षायाम् । अतस्ते सप्तिपातरूपा एकविधा एव । तथापि प्रमादपि कुर्याणाः कामिकं किञ्चित्कालं प्राप्नुवन्ति समर्थत्वाद्भगवतः । तदाह—विभुमिति । ऋतुभिरिति द्वादशाहविभिः ॥ २९ ॥

एवं सर्वपदार्थानामुत्पत्तिं भगवतः सकाशादुक्त्वा सितिमाह—

नारायणे भगवति तदिदं विश्वमाहितम् ।

एहीतमायोरुगुणः सर्गादावगुणः स्वतः ॥ ३० ॥

नारायण इति । विश्वाधारत्वेन भगवदाधारत्वव्युदासार्थं नारायण इत्युक्तम् । “आपो नारा इति प्रोक्ता” इति प्रकरणेन पुरुष एव नारायणः । तदिदमिति लौकिकं वैदिकं च । आहितं स्थापितम् ॥ ३० ॥

ननु भगवतैव चेदुत्पत्तिस्थिती क्रियेते, अर्थात्तल्लयश्च, तदा भवतां कोपयोगः ? तत्राऽऽह—

सृजामि तन्नियुक्तोऽहं हरो हरति तद्वशः ।

विश्वं पुरुषरूपेण परिपाति त्रिशक्तिभृक् ॥ ३१ ॥

सृजामि तन्नियुक्तोऽहमिति । भगवान् हि प्रकारप्रदर्शनार्थं सर्वानेव पदार्थान् कृतवान् । ततः परम्परानिपत्यर्थं मामाज्ञापयति । संसारार्थं च महादेवम् । अतो ये भगवतोत्पादितास्तद्वश्या या ते भगवतैव मारणीया न महादेवादिर्शन्याः । अतो भगवदवतारः । पाठनं तु भगवानेव करोती-

त्याह—विश्वमिति । स हि पुरुषरूपेण विश्वं परिपालयति । अत एव तदतुरोपेनैव हरः संहर्तृति-
तद्वशत्वमुक्तम् । यद्यप्येतावुत्पत्तिप्रलयौ कुरुतस्त्रैयापि तत्करणसामर्थ्यं भगवदधीनमेवेत्याह—त्रि-
शक्तिधृतिगिति ॥ ३१ ॥

एवमंशत्रयं निरूप्य माहात्म्यं वक्तुं पूर्वोक्तमुपसंहरति—

इति तेऽभिहितं तात यथेदमनुपृच्छसि ।

नाऽन्यद्भगवतः किञ्चिद्भाष्यं सदसदात्मकम् ॥ ३२ ॥

इतीति । शृष्टे तु त्वयैतत्प्रदेव । माहात्म्यकथनं त्वर्थादायति । तदग्रे कथयिष्यामीति भावः ।
किमुक्तमित्यपेक्षायामाह—नाऽन्यद्भगवत इति । यावन्तः प्रधाः कृताः स्वरूपतः प्रकारतो वा ।
तत्र सर्वत्र उत्तरं भगवानेव । यतो भगवद्व्यतिरिक्तं किमपि नास्ति । ननु सर्वाधारत्वेन वस्तुतत्त्व-
रूपेण च मतान्तरस्यैरपि सर्वं भगवानित्यङ्गीक्रियते । ततोऽस्मिन्मार्गे को विशेष इत्याकाङ्क्षायामाह—
भान्वमिति । यत्क्रियया निष्पाद्यम् । यत्र हि क्रिया व्यापृता भवति तद्भगवागित्यर्थः । ननु
महत्वादेऽपि सर्वं ब्रह्म । ततोऽस्मिन्मार्गे को विशेषस्तत्राऽऽह—सदसदात्मकमिति । सदसद्भा-
वद्वारयोग्यं घटादिकं शुश्रूषादिकमपि । अत्रैवियथ । तस्माद्यत्राऽपि मिथ्याप्रलयस्तद्विषयोऽपि
भगवान् । अन्यथा तस्य भानं ज्ञानं च नोत्पद्येत । अनुप्यवसायश्च न भवेत् ॥ ३२ ॥

एवं पूर्वोक्तमुपसंहृत्य तस्य माहात्म्यं वदन् तद्धर्माणां माहात्म्यं प्रथममाह—

न भारती मेऽङ्ग मृषोपलक्ष्यते न वै कचिन्मे मनसो मृषा गतिः ।

न मे हृषीकाणि पतन्त्यसत्पथे यन्मे हृदोत्कण्ठयवता धृतो हरिः ॥ ३३ ॥

न भारती मेऽङ्गेति । हृदये तिरोहितो भगवानसहृदिमुत्पादयति । अतो मयीत्कण्ठयवता
स्नेहोद्भवता हृदा भगवान् धृतः । तत्र च भारती वर्तते । सा हि भगवन्तमाजिह्व मन्मुखस्तेन सह
निःसरतीति कदाचिदपि मृषा नोपलक्ष्यते । मण्डिताऽपि न बाधितविषया भवतीत्यर्थः । तथा मनो-
व्यापारोऽपि । न यः पदार्थो भावी तद्विषयको न भवतीत्याह—न वै कचिन्मे मनस इति ।
परम्परासम्यग्व्येऽपि माहात्म्यम् । भगवता सहजऽहं सम्बद्धः । मम चाऽभिमानमादेय मनःप्रभृतयः
सम्यग्दा इति ज्ञापनार्थं सर्वत्र म इत्युक्तम् । हृषीकाणि इन्द्रियाणि । असत्पथे निन्दितमार्गे । धामसं-
यन्धे तु भगवान् हृदये स्थापित इति न तेन व्यभिचारः । ननु धृतो भगवान् कथमिष्टं कृतवान् ?
तत्राऽऽह—हरिरिति । औत्कण्ठयवता हृदेस्तेनऽवमर्थो निरूपितः—चित्ते भगवत्येव सम्पादनी-
यम् । ततः प्रेमसंवलितं चित्तं सर्वत्र विद्यमानं भगवन्तं त्रिपंवीकरिष्यति । यया रत्नेन्द्रियसहिता निहा
द्रूपेषु विद्यमानान् रत्नान् स्वयमेव गृह्णाति । न तु तद्वसज्ज्ञानं पूर्वमपेक्षते । तथा भक्त्याविष्टं चित्तं
स्वयमेव भगवन्तं गृह्णाति । प्रतिनिषतेन्द्रियवद्भगवद्भक्तिः ॥ ३३ ॥

१ मराठीति अ. ख. द. २ तदापीति अ. ३ वस्तु-रूपेणेति अ. द. ४ अत्रनिवर्तं चेति अ. ५ भारतेनाऽपीति
ख. घ. द. ६ बाधितविषय इति अ. घ. द. ७ त्रिपंवीकरोतीति अ. त्रिपंवीकरीष्यतीति इति ख. द. ८ भवेतीति इति
ख. घ. भवेत्येते इति अ.

मगवान् केवलभक्त्यैकलभ्यः । न च तत्र प्रमाणांतरमस्तीति घोषयितुमाह—

सोऽहं समान्नायमयस्तपोमयः प्रजापतीनामभिवन्दितः पतिः ।

आस्थाय योगं निपुणं समाहितस्तं नाऽध्यगच्छं यत् आत्मसम्भवः ॥ ३४ ॥

सोऽहमिति । भगवज्ज्ञाने प्रथमं वेदाः प्रमाणम् । साधनं तपः । प्रमाणाभिधानं मनननिदि-
शासनरूपम् । अन्तरङ्गं साधनं योगः । तत्फलं चित्तैकाग्र्यम् । तस्मिन् जाते उत्तमाधिकारिणो
गच्छत्साक्षात्कारो भवतीति न मन्तव्यमित्याह—सोऽहमिति । समान्नायः पुनः पुनरावर्त्यमानो
हः । समान्नायसर्गाभ्यां सहितो आधातुरभ्यासार्थोऽर्थविधानसहितं वेदाभ्यासं घोषयति । तन्मयः
द्विकारस्वाहातो वा । तपोमय इति साधनपरता । सहजं तप इति ज्ञापनार्थमुक्तम् । प्रजापती-
नामभिवन्दित इति सर्वोपदेष्टृत्वेनाऽर्थविचार उक्तः । प्रजापतिशब्देन च तस्य ज्ञानस्य परम्पराऽपि
चिता । तेन न प्रतारिता इत्याह—पतिरिति । न हि प्रजापतीनां पतिस्तान्यव्ययति । एवं
ज्ञं प्रमाणं निरूपतम् । प्रमाणं हि भगवत्साक्षात्कारे मनसः सहकारि । अतो मनसोऽपि भगवद्भ-
गवोन्मत्तामाह—आस्थाय योगमिति । निपुणमिति । न सिद्धादिभिर्भ्रामिकमित्यर्थः ।
वं साधनसहितोऽपि तं नाऽध्यगच्छम् । यत् आत्मसम्भव इति स्वसाऽधिकार उत्कृष्टो निरू-
तः । तस्माद्भक्त्यैव वशो भवति ज्ञातव्यं नाऽन्ययेति निश्चयः ॥ ३४ ॥

तर्हि तत्र किं विधेयं भक्त्यर्थं सर्वैरित्याकाङ्क्षायामाह—

नतोऽस्त्यहं तच्चरणं समीयुषां भवच्छिदं स्वस्त्ययनं सुमङ्गलम् ।

यो ह्यात्ममायाविभवं स पर्यगाद्यथा नभः स्वान्तमथाऽपरे कुतः ॥ ३५ ॥

नतोऽस्त्यहमिति । तच्चरणमहं नतोऽस्मि । नमनातिरिक्तं मयाऽपि साधनं ॥ ज्ञायते ।
नतोऽस्त्ये ज्ञास्यन्तीति भावः । ननु नमनेन किं सात् ? तत्राऽहं—समीयुषां भवच्छिद-
मेति । तच्चरणं ये सं सम्यक् ईदुपसक्त्याप्त्यर्थं क्वमपि तत्रत्यां कृपां कुवार्णोत्तेयां संसारं दूरी-
करोति । पुनः संसारप्राप्त्यभावाय मयं छिनत्तीत्युक्तम् । मूलतश्छिन्ने शब्दे अग्रे निवृत्तिः स्वत एवेति
यथोक्तम् । न केवलं दुःखमेव दूरीकरोति किन्तु कल्याणमपि प्रयच्छतीत्याह—स्वस्त्ययनं सुमङ्ग-
लमिति । स्वस्ति कल्याणसौदिकस्य अयनं स्थानम् । आमुष्मिकसाऽपि सूचकं सुमङ्गलम् । अतश्चर-
णमनमेव कर्तव्यम् । तेनैवाऽर्धमिद्धिः । ननु भगवान् भगवद्गुणा वा इदमित्यतया ज्ञातुं शक्याः ।
यत्र गुणानां ज्ञाने अशक्यतामाह—यो ह्येति । यो भगवान् आत्मनो मायायाः साधनभूताया विभ-
वभैश्वर्यं स्वयमेव पर्यगात् । परीति निषेधार्थः । न ज्ञातगतिर्यथः । स्मेति प्रमिद्धे । अनेन तथा वैचने
माम्य दोषो निर्वाह्यः । ननु मायाया विभवं भगवदीयमेवेति कथं भगवान् स्वसम्पन्निधेनं पदार्थं न
जानाति ? तत्र दृष्टान्तमाह—यथा नभः स्वान्तमिति । विषमन्ने अन्ते यस्त्वनतं न जानाति
स न सर्वज्ञः । न त्वयिमनेऽपि । न हि शक्यज्ञाज्ञानं सर्वज्ञप्रतिबन्धकम् । यथा नभः स्वान्तं
न जानाति । व्यापकत्वादन्ताभावात् । तथा भगवानपीत्यर्थः ॥ ३५ ॥

एवं गुणानामज्ञानं निरूप्य स्वरूपस्याऽप्यज्ञानं निरूपयति—

नाऽहं न यूयं यदृतां गतिं विदुर्न वामदेवः किमुताऽपरे सुराः ।

यन्मायया मोहितबुद्ध्यस्त्विदं विनिर्मितं चाऽऽत्मसमं विचक्ष्महे ॥ ३६ ॥

नाऽहमिति । भगवन्तं कश्चिज्ज्ञास्यतीति न मन्तव्यम् । यतो वयमेव महान्तोऽधिकारिणः सर्वप्रकारेण चेन्न जानीमः कथमन्यो ज्ञास्यतीति । तत्र बहं ब्रह्म । यूयं सनकाद्यन्ताः सर्वे मत्सुताः । यस्य कृतां सत्यरूपां गतिं न विद्मः । भगवज्ज्ञानं दूरे । किन्तु येन मार्गेण भगवान् गच्छति तां गतिमपि न जानीमः । यथा देवानां मनुष्या न ज्ञानन्ति तथा वयमपि भगवत इत्यर्थः । महादेवस्तु गुणावतारः सर्वगुरुः । “ईश्वराज्ज्ञानमन्विच्छेदि”ति वाक्यात् ॥ ज्ञास्यतीत्या-
शङ्क्याऽऽद्य—न वामदेव इति । वामदेवो महादेवः । अपरे ततो हीनाः । अज्ञाने उपपत्तिमाह—
यन्माययेति । पूर्ववज्ज्ञानसम्प्रविध्या मायया मोहिता बुद्धिर्येषाम् । बुद्ध्या गृहीतानि ज्ञानेन्द्रि-
याणि हि ज्ञानं जनयन्ति । तत्र बुद्धिबन्धुगुणा ज्ञानवार्ता दूरे । तर्ह्येन्द्रियाणां वैफल्यं सात्त्वनाऽऽह—
इदं विनिर्मितं आत्मसमं विचक्ष्महे इति । भगवतैव विनिर्मितमिदं कार्यं जगद्रूपं स्रष्टुं-
नुसारेण विचक्ष्महे । अनेन कार्यस्य प्रदर्शितत्वाद्भगवाद्भासीति पक्षो निराकृतः । आत्मसममिति
वचनात्तदपि न सम्यक् ज्ञायते । अन्यथा विशेषानुमानैर्भगवतः सर्वे विशेषा ज्ञाता भवेयुः । सर्वगुण-
प्रसिद्धिरूपत्वाज्जगतः ॥ ३६ ॥

एवं ज्ञानमार्गस्य दुर्ज्ञेयत्वमुक्त्वा भक्तिमार्गस्याऽप्यश्रम्यतामाह—

यस्याऽवतारकर्माणि गायन्ति ह्यस्मदादयः ।

न यं विदन्ति तत्त्वेन तस्मै भगवते नमः ॥ ३७ ॥

यस्याऽवतारकर्माणीति । साक्षाद्भक्तिर्नास्तीति । परम्पराभक्तिः कथमपि केनचित्कर्तव्या ।
तत्र परम्पराभक्तिमध्ये गुणकीर्तनमुत्तममित्यस्मदादयोऽवतारकर्माणि गायन्ति । अवतारपदेन तस्य
कर्माण्यपि न जानन्तीति सूचितम् । कर्मपदेन गुणास्तु न ज्ञायन्त एव । गुणाः सुत्कर्त्तृपापकाः ।
के वा भगवतो धर्मा भगवतः सर्वोत्तमत्वमन्यं वोत्कर्षं साधयन्तीति ज्ञानं दुर्लभम् । अवतारपदेन च
शरीरेणाऽऽकृत्या वा गूढो भगवानिति कार्यज्ञानवद्भक्तिरपि सोपाधिका निरूपिता । तर्हि किमर्थं
कथयन्तीत्याशङ्क्याऽऽह—गायन्तीति । गानेन सुखं ज्ञायत इतीतरयानपेक्षया भगवद्गुणानि सुखा-
निव्यक्तेर्यत्वात्तदेव कुर्वन्तीत्यर्थः । हिशब्दस्तिममेनाऽर्थमाह । तत्त्वमिदमित्यमेनरूपम् । तथापि
ज्ञानाऽज्ञानाभ्यामुपलब्धितो भगवान् कश्चिदस्तीति विनिश्चित्य मार्गद्वयेऽपि तत्र कर्तव्यान्तराभावाच्च-
मगमेव कर्त्तव्यमित्याह—तस्मा इति । यद्यपि सर्वप्रमाणाद्यन्तस्तथापि सर्वत्र श्रद्धाः । तत्र च
नभनभेन कर्त्तव्यं नाऽन्यदिनि । नमनय—“यादृशोऽस्ति हरे कृष्ण तादृशाप नमो नम”
इति ॥ ३७ ॥

एवं भगवतो माहात्म्यं निरूप्य पूर्वोक्तां सष्टिपुत्रसंहरन् तत्त्वमुपमंहरति—

त एव आयः पुरुषः कल्पे कल्पे सृजत्यजः ।

आत्माऽत्मन्यात्मनाऽऽत्मानं संयच्छति च पाति च ॥ ३८ ॥

स एष इति । योऽस्माभिर्न ज्ञायते स एवैष इदानीमस्मद्बुद्धौ स्थित्वा सर्वं करोतीति । तस्यैव संप्रत्ये हेतुः आद्य इति । पुरुष इति साधनम् । कल्पे कल्प इति सप्रत्यक्षिर्निवारिता । अज इति स्वस्य सदैकरूपत्वम् । उपादानत्वं कारणत्वं कर्तृत्वं स्वस्यैवेत्याह । आत्मा स्वयमेव कर्त्ता । आत्मनि स्वस्मिन्नेवाऽधिकरणे । आत्मना स्वेनैव करणेन । आत्मानं विश्वरूपं मयमेव कर्म । अनेनाऽन्येऽपि विभक्त्यर्थो ज्ञातव्याः । न केवलमुत्पादयति । अपि तु संयच्छति मारयति । पति रक्षति । चकारी तु भिन्नविषयत्वमुदासकौ । यदाऽपि हरति तदाऽऽमुत्पादयति । एवमन्यस्मिन्नन्यसम्बन्धनिरूपणार्थं वा । युक्तिस्त्वत्र महायोगसिद्धौ बाह्यसाधनव्यतिकरेणैव स्वेच्छया बहुरूपो भवति । भगवति तु योगादिकमपि नाऽपेक्ष्यते । सर्वसामर्थ्ययुक्तं स्वरूपमेव तयामृतं यतः ॥ ३८ ॥

ननु नाऽयं भगवन्मार्गः साधोयान् । एतदपेक्षया ज्ञानमार्ग एव प्रधानमस्वरूपमृत उत्तमः । स हि ज्ञातुं शक्यत इत्याशङ्क्य तं पञ्चमनूष दूषयति—विशुद्धमिति द्राम्याम्—

विशुद्धं केवलं ज्ञानं प्रत्यक् सम्यगवस्थितम् ।

सत्यं पूर्णमनाद्यन्तं निर्गुणं नित्यमद्वयम् ॥ ३९ ॥

एते हि द्वादश धर्मा देहादात्मनो. वैलक्षण्यप्रतिपादकाः । तैर्ज्ञातैरहंममेत्यसङ्गार्थं देहादौ मोहजं त्यजेदिति फलिष्यति । तत्र देहस्त्वत्यन्तं मत्तनो मत्तमश्रादिपूर्णत्वाद्बुद्धश्च । आत्मा तु विशेषेण शुद्धः । न हि शुद्धाद्बुद्धयोरेक्यम् । अनेनाऽऽत्मनः संस्काराः केऽपि नाऽपेक्ष्यन्त इत्युक्तं भवति । देहे कृतः संस्कारो व्यर्थ एव । अनेन प्रथमं सर्वसाधनपरित्यागः सूचितः । किञ्च । केवलोऽयमात्मा । एक एवाऽसहायः । देहस्तु पुत्रादिसर्वसहितः । आत्मनस्त्वेकत्वे ज्ञाते पुत्रादिचिन्ता दूरे गच्छति । तेन धैर्यम् सिद्धं भवति । एवं परित्यागो वैराग्यं च निरूपितम् । किम् । अयमात्मा ज्ञानरूपः । देहस्तु ज्ञेयः । अनेन ज्ञानार्थमपि यत्नो निराकृतः । न ज्ञात्वा ज्ञेयो भवति । आत्मा हि तु दूरात्परिचापकानि । तेन आत्मना स्वयं ज्ञातानि लब्धसत्ताकानि भवन्ति । अतस्तानि प्रमाणानि सारमानमेव तत्सम्यन्वाद्यमाणमिति बोधेयन्त्यात्मबोधकानीत्युपदर्शयन्ते । तस्मादेवम्भावे आत्मनो ज्ञाते ज्ञानार्थमपि प्रयत्नस्त्यक्तव्य इत्युक्तं भवति । किञ्च । अयमात्मा प्रत्यक् प्रत्यपत्त्वेन वेद्यः । देहस्तु पराक् । अत आत्मन एवम्भावे ज्ञाते योगोऽपि व्यर्थः । तेन हि स्वैच्छावात्मसंस्कृतिं कृत्वा परात्त्वं सम्पाद्यत आत्मनः । यथा मयनेनाऽपेक्षाद्यत्वम् । ननु गूढं प्रकटीक्रियत इति योगोपयोगोऽस्तीत्यत आह—सम्यगिति । यथाऽऽत्मा वर्त्तते तथैव सम्यक् । न तु प्रकटितः । देहवैलक्षण्यं च । देहस्त्वसम्यक् । न हि यादृशोऽस्ति तादृश एव सापनीयः, किन्तु संस्कारैरुत्तमः कर्तव्यः । किञ्च । अयमात्मा अवस्थितः अचलः । तस्माच्चित्स्वीकरणार्थमावापोद्वापनरूपं मननं न कर्तव्यम् । अनवस्थितस्य हि सुत्तया अवस्थापनम् । देहवैलक्षण्यं च सिद्धमेव । देहस्य सर्वथाऽनवस्थितत्वात् । अनेन नाडीश्रोणनादिना देहसिद्धिप्रयासोऽपि व्यर्थ इत्युक्तम् । किञ्च । अयमात्मा सत्यः सदैकरूपः । देहस्तु न तथेति स्पष्टमेव । अनेन कालान्तरे आत्मनोऽन्यथाभावो भविष्यतीति शङ्कया योगादिभिः प्रयत्न-

करणं निवारितम् । किञ्च । अयमात्मा पूर्णः । देहस्तु परिच्छिन्नः । अनेनाऽऽत्मनो न्यूनतापरिहारार्थ-
मपि यन्नो न कर्तव्य इति सूचितम् । स्वत एव पूर्णत्वात् । ननु पूर्णस्यापि सदैकरूपस्याऽप्याका-
शादेरावरणनिराकरणेन विशालता सम्भावते । तथाऽऽत्मनोऽप्युपाधिनिराकरणार्थं यन्नः कर्तव्य
इत्याशङ्क्य निराकरोति—अनाद्यन्तमिति । यस्य ह्याद्यन्तावुलत्तिप्रत्ययौ स्तः । स हि सवातीये
षट्षट्यदौ अन्वेतीति तस्योपाधयः सम्भवन्ति । नखन्तःकरणं शरीरमन्यद्वा आत्मन आवरकं सम्भ-
वति । भविकारित्वादसन्नत्वादव्यवहार्यत्वाच्च । तस्मात्केनाऽप्यंशेन उत्पत्तिप्रलययोरभावाद्दुपाधिनिरा-
करणार्थमपि न यन्नः कर्तव्यः । देहादवस्तु तत्रकाशेन भासते । न तु तदुपाधयः । अत आत्मन
एवम्भावेऽवगते देहनिराकरणार्थमपि प्रयत्नो व्यर्थः । ननु गुणैः क्षोभसम्भवादेवम्भावस्थित्यनुपपत्तेः
सर्वदा तथास्थित्यर्थं गुणक्षोभनिराकरणाय यन्नः कर्तव्य इत्याशङ्क्याऽऽह—निर्गुणमिति । नद्या-
त्मनो गुणाः सन्ति । एते हि सत्त्वाद्यः प्रकृतेर्गुणाः । न ह्यन्यद्देवैरसम्भवादेरात्मनः क्षोभो भवि-
तुमर्हति । तस्मात्तदर्थमपि न यन्नः कर्तव्यः । किञ्च । एतादृशस्वभाव आत्मा सर्वदा न तु कदा-
पिदित्वाह—नित्यमिति । यावन्त आत्मनो घर्मा निरूपिताः परिचायकत्वेन तैः सहित आत्मा
नित्यो न तु ते तत्रोत्पाद्यन्ते । तस्मात्तदवस्थसिद्धिर्यमपि न यन्नः । किञ्च । यद्ययमात्मा भवानन्द-
मयो भवेत्तदा भगवत्साधुर्ज्यं प्रकृता वा सम्पादनीया सात् । किन्त्वयमेव प्रकृता भगवानिति ।
“अयमात्मा ब्रह्म विज्ञानमयः” इति श्रुतेः । “अहमात्मा शुद्धाकाशः” इति च । तस्मा-
द्भगवत्साधुर्ज्यार्थं प्रकृतावार्थं वा न यन्नः कर्तव्य इत्याह—अद्वयमिति । न ह्यात्माद्वयरूपः । मुख्ये-
श्वरयोत्र न वैलक्षण्यमवश्यं । “मृत्योः स मृत्युमाप्नोति य इह नानेव पश्यती”ति ।
“अन्योऽसावन्योऽहमस्मी”ति निन्दाप्रवणात् । नद्यात्मनि नानात्वमस्ति । वैलक्षण्यं तु दूरे ।
सर्वत्र चैकरूपः सर्वत्राऽक्षोभ्यः सर्वत्रोत्पत्तिविनाशवर्मरहितः सर्वत्र परिच्छेदरहितः सर्वत्रैकरूपः सर्वत्र
निश्चलः सर्वत्र समीचीनः सर्वत्र प्रत्यन्तकूर्तिरूपः सर्वत्र ज्ञानरूपः सर्वत्राऽसन्नोदासीनः शुद्धमेति
परिचायकप्रकारेणाऽऽत्मन्यवगते कृत्रिमो भवति । न किञ्चित्कृत्यमिति ॥ ३९ ॥

एवमात्मज्ञानमार्गं निरूप्य तं एवं दूषयति—

क्षपे विदन्ति मुनयः प्रशान्तात्मेन्द्रियाशयाः ।

यदा तदेवाऽस्तर्कैस्तिरोधीयेत विमुक्तम् ॥ ४० ॥

क्षप इति । हे क्षपे नाद । त्वं हि मयद्रष्टा सर्वसिद्धान्तं जानासि । किमेतावता आत्मा
एतादृश इति । शरीरमानस्याऽनर्थस्य निवृत्तिरपेक्ष्यते । यदात्मन्येतादृशेऽपि संसारः सातदा
अनिर्माणः । अनाद्यन्तीतावपि त्रयो निर्वर्त्तनीयः । एवंभावज्ञानादेव निर्वर्त्तनक्षेत्रेऽपि ज्ञानं प्रमाणनः
सम्पादनीयम् । तत्रमाणं वेदो भवितुं नाऽर्हति । बहुवादिविप्रनिपन्नत्वात् । किन्तु प्रमाणप्रतिनिधौ यो-
गुक्तं मन एवाऽऽत्मनस्त्रयात्वं बोधयति । तं पञ्चमर्ह्यद्वय दूषयति । मुनयः यदा मननशीलाः । प्रशान्त
आत्मा इन्द्रियाणि च येषाम् । शुद्धान्तःकरणा जितेन्द्रियाः । तैर्मनने क्रियमाण एवाऽऽत्मा भासते ।

१ अविद्यावित्यादि क. द. २ एतादृशः इति क. ३ समानान्तेति क. द. ४ अऽऽत्मन्येतादृश इति क.
५ सर्वत्र च वैलक्षण्य इत्यादि य. ६ इति संसार इति य. क. द. ७ सर्वत्र य. ८ प्रशान्ता इति क. घ. द.
९ एवमात्मेति क. घ.

तदेव गुणस्वरूपमसत्तर्कैः कुयुक्तिमिर्विभुतं सत्तिरोभूयेत तिरोभावं प्राप्नुयात् । सर्वदा एतादृशं ज्ञाना-
नुसन्धाने कदाचिदपि संसारस्फूर्तिर्न स्यात् । तथात्वे वा संसारस्फूर्तिर्वनिर्गोक्षप्रसङ्गः शास्त्रवैफल्यम् ।
तस्माद्दृष्टानुपपत्त्या एतदभ्युपगन्तव्यम् । ये मुनयः प्रशान्तात्मेन्द्रियाद्ययास्तेषामात्मा तथाविधः
स्फुरति तदा न संसारः । अन्यान्प्रति न स्फुरति तदा तेषां संसार इति । एवमपरोक्षकया-
परोक्षकयामपि प्रमाणेन वेदादिना सत्तर्कसहितेन तत्स्फुरत्यसत्तर्कैर्विभुतं सत्तिरो भवतीति । अतः
परमेतन्नियमनार्थं किञ्चिदह्नीकर्तव्यम् । यस्मिन् क्रियमाणे असत्तर्कादिकमप्यभिभूय ज्ञानमुदे-
तीति । प्रशमादयस्तु प्रथमतो न सम्भवन्ति । तेषां साधनाभावात् । साधनाऽभावेऽपि यदि
जायेरंस्तदा सर्वदैव स्युः । तस्मात्तादृशमेकं साधनं वक्तव्यं यदप्यभिचारि भवति । भक्तिश्चेत्कृतमा-
त्मनिरूपणेन । भक्तेः स्वातन्त्र्येणैव मोक्षदानात् । भगवत्स्वाद्युक्ताऽऽत्मत्वाच्च । अतो भक्तिरहितः
स मार्गो न सिद्धति । भक्तौ च ज्ञातायां किं तेन मार्गेण । अत उभययाऽप्यप्रयोजकं तत् ।
तस्माद्भगवत्सददेकं रूपमात्मभूतमिति भगवन्भावात्त्वमेतत् । विभूतिर्वा । तस्माद्दालानां हस्ताग्ने
चन्द्रप्रदिवदालमधुदिरिति न तच्छूषणमात्रेण कार्यसिद्धिरिति भावः ॥ ४० ॥

एवं मतान्तरं परिहृत्याऽवतारकर्माणि गायन्तीत्युक्तत्वात् के ते अवतारा इत्यपेक्षायामाह—

आद्योऽवतारः पुरुषः परस्य कालः स्वभावः सदसन्मनश्च ।

द्रव्यं विकारो गुण इन्द्रियाणि विराट् स्वराट् स्यास्तु चरिण्यु भूम्नः ॥ ४१ ॥

आद्योऽवतार इति । परस्य प्रलयः पुरुषोत्तमस्याऽऽद्योऽवतारः पुरुषः प्रकृतिमूर्त्ता । द्वितीयः
कालः । तृतीयः स्वभावः । सदसत् कर्म प्रकृतिर्वा । मनश्च । इदं मन आधिदैविकं यस्तद्गुणद्वारा
कामजनकं । यतः सृष्टिः । तदनन्तरमन्येऽप्यवतारा इत्याह । द्रव्यं पञ्चमहाभूतानि । विकारः अद-
श्नाः । गुणादयः । एव वा तन्मात्राः । इन्द्रियाणि दश । विराट् ब्रह्माण्डदेहः । स्वराट् तदगि-
मानी । स्यास्तु सौपरम् । चरिण्यु जङ्गमम् । एतत्सर्वं भूतः अनिसमर्थस्यैते सर्वेऽवताराः । अव-
तारो नाम अवतरणं मूलस्थानादिहाऽऽगमनम् । तत्परमार्थतो भगवानेक एव तत्र स्थितः सर्वरूपेण
इहाऽऽगत इति सर्वमेवावताररूपम् ॥ ४१ ॥

अथ पुरुषोत्तमाद्भवतः सञ्जातीयेभ्य उत्कर्षटक्षणगुणवत्त्वं चेत्तदा ह्येव अग्रे वक्ष्यमाणा इति
ज्ञानं गणयन्—

यत् किञ्च लोके भगवन्महस्वदोजःसहस्वद्वलवक्ष्यमावत् ।

श्रीह्रीर्विमूल्यात्मवदद्भुतार्णं तत्त्वं परं रूपवदस्वरूपम् ॥ ४४ ॥

अहमिति । स्वहीनेभ्यः स्वसेवकेभ्य उत्कर्षो बहुना वर्तत इति ते सर्वे भगवदवताराः । तत्र प्रथमम्—अहं ब्रह्मा । भवो महादेवः । यज्ञो यज्ञनारायणः । इमे प्रवेशा गरीन्यादयः । तत्र दक्षो मुख्यः कल्पान्तरे । अतो दक्षादयः । भवानादिर्येषां ते भवदादयो मक्षाः । चकारात्सनकादयः । एवं स्वभावत उक्तृष्टानुक्त्वा अधिकारेणोक्तृष्टानाह—भूलोकपाला इति । पाठान्तरे भूलोकपालाः । तदा भूरित्याद्यव्ययम् । भूलोकपालाः पृथिवीलोकपालाः । भुवर्लोकपाला अन्तरिक्षलोकपालाः । स्वर्लोकपाला उपरितनलोकपालाः । तल्लोकपाला अधस्तनलोकपालाः । गन्धर्वादीनां ये ईशाः । यक्षादीनां ये नायाः । रक्षोर्गेति सन्धिरार्षः । गन्धर्वादयो राजसाः । यक्षादयस्तामसाः । ऋषीणामृषमाः सात्विकाः । पिदृषां सन्निपाताः । एवं पूर्वत्राऽपि । दैत्येन्द्रादयो राजससात्विकतामसाः । इदानीं तनोमिश्रतामसानाह—प्रेतपिशाचेति । एतेषां स्वरूपं तृतीयस्कन्धे वक्ष्यते । प्रेतादीनां ये अपीशाः । किञ्च । यः कश्चनोक्तृष्टधर्मो भैगादिः । भाग्यमैश्वर्यादि वा । तद्युक्तं यत्किञ्चिदस्तुमात्रं प्राणिमात्रं वा । महस्वजः । ओज इन्द्रियशक्तिः । संहो मनःशक्तिः । ओजसा सहितं सहः । मनसबेन्द्रियाणां चाऽन्योन्योपकारात्तच्छक्तिद्वयमेकत्वेनोक्तम् ओजःसहस्वदिति । बलं देहशक्तिः । क्षमा सहिष्णुता । एते भगादयः पैदार्था उक्तृष्टा एवाऽत्र विवक्षिताः । श्रीः शोभा । ह्रीर्लब्धा । विमूर्तिर्लक्ष्मीः । आत्मा बुद्धिः । श्रिया(?)घात्मपर्यन्तं चतुष्टयं यस्याऽस्ति स तथोक्तः । किञ्च । अद्भुतार्णम् अद्भुतवर्णरूपम् । विचित्ररूपम् । गर्वादिकं वा । किं बहुना । यत्किञ्चिद्रूपवत् सूर्यम् । प्रकाशमानमिति यावत् । तत्सर्वं परमेव तत्त्वम् । यदप्यस्वरूपं अमूर्तमाकाशादि । तदपि तत्त्वमित्यर्थः । अस्वरूपत्वेन रूपवत्त्वेन च तस्याऽपि प्रसिद्धेः ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥

एवमुक्तृष्टधर्मवत्त्वेन यदेव किञ्चिलोके प्रसिद्धं तदेव भगवदवताररूपमित्युक्त्वा यत्साक्षात्सच्चिदानन्दरूपमैश्वर्यादिसर्वशुभसहितं तन्मुख्यं भगवदवताररूपं वे कथयिष्यामीत्याह—

प्राधान्यतो यानृप आसन्नन्ति लीलावतारान् पुरुषस्य भूतः ।

आपीयतां कर्णकपायशोपाननुक्रमिष्ये त इमान् सुपेशान् ॥ ४५ ॥

प्राधान्यत इति । क्रमे इति सम्बोधनं तादृशश्रवणे अधिकारिव्योक्तम् । यदपि भगवत्सृष्टौ सर्वमेवाऽवताररूपमिति मुख्यः पक्षस्तथापि तादृशस्याऽवतारत्वेन लोकप्रसिद्ध्यभावालोके यानयतारान्प्राधान्येन मुख्यतया वदन्ति तेषां लीलावतारेति नाम । ते च पुनस्वताराः कस्मैत्यपेक्षायां यस्तु भूषा पुरुषो वस्राण्दधिकोऽन्तर्ध्यामिरूपो द्वितीयध्यान उक्तस्तस्याऽवताराः । सचिदानन्दरूपा हि देहजीवान्तर्ध्यामिणः । तत्र क्रमेण देहजीवरूपा उक्तः । इदानीमन्तर्ध्यामिरूपा उच्यन्त इति । आपीयताम् । ते हि न वहिःस्वापनयोग्याः । नाऽपि मध्ये । किन्तु सर्वान्तराः कर्तव्या इत्याप्तमन्तारपीयतामित्यर्थः ।

१ भुवर्लोकपाला इति क. ख. २ सर्वत्राऽपीति ग. ३ भगवत्सृष्टौ नति र. ग. ४ तदा इत्यादिनां नति र. ग. ५ पदार्था इति ख. ६ यक्षादिकमिति क. ख. ग. घ. ७ अमूर्तरूपवत्त्वेनो ग. स्वत्वेनेति घ. द. ८ सर्वेति नाथि क. घ.

तेषां श्रवणस्य विशेषकृतमाह—कर्णकपायदोषानिति । यद्यपि सर्वं चरित्रं भगवत्सत्त्वापि लौकिकदोषेण कर्णयोर्दृष्टत्वाद्भगवच्चरित्रे न रुचिररूपयते । तत्रैतद्विशेषचरित्रं कर्णमलनिवारकमित्यसि-
न्धुते सर्वत्र रुचिररूपत्सत इत्यर्थः । अत एवाऽनुक्रमिष्ये आनुपूर्व्येण कथयिष्यामि । ते तुभ्यम् ।
विशेषेण त्वमेवाऽधिकारीति । इमान् बुद्धिस्थितान् । महता आढम्बरेण कथने हेतुः सुपेक्षा-
निति । अतिसुन्दरान् मनोहरान् । कथनप्रतिज्ञा मित्रप्रक्रमेण कथने हेतुः ॥ ४५ ॥

इति श्रीभागवतसुबोधिनीयां श्रीलक्ष्मणभट्टात्मजश्रीवल्लभदीक्षितविरचितायां
द्वितीयस्कन्धे षष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥

सप्तमोऽध्यायः ।

एवमात्मानिरिक्तानामुत्पत्त्या निर्णयः कृतः ।
आत्मनोऽपि हरेरेव निर्णयो विनिरूप्यते ॥ १ ॥
सूक्ष्मध्यानं पूर्वमुक्तं तस्याऽत्र विवृतिः स्फुटा ।
सप्तमे क्रियते येन तद्धर्मा वस्तुतो मताः ॥ २ ॥
उपासनायां सर्वस्य हरेर्धर्मस्य निर्णयः ।
स्वरूपगुणभेदेन बोधनार्थमिहोच्यते ॥ ३ ॥
मुख्यस्य च फलं त्वयि निर्णीतं विनिरूप्यते ।
माहात्म्यादि तदङ्गं च विशिष्टं तेन सिद्ध्यति ॥ ४ ॥

एवं जडजीवयोस्तत्त्वा निर्णयमुक्त्वा अन्तर्यामिणोऽपि सर्वधर्मसहितस्य खण्डश्च उत्पत्तिरूप्यते ।
तथा सत्यैकस्य धर्मस्य वाच्यमाहात्म्यावगतौ विशिष्टस्य परमाहात्म्यं सेत्स्यतीति । अन्तर्यामिस्वरूपे
“प्रादेशमात्रं पुरुषं वसन्तमि”त्यादिपदैर्यन्त्रिरूपितं भगवत्स्वरूपस्य तस्याऽत्र पदशोऽवतारा
उच्यन्ते । तत्र प्रथमं प्रादेशमात्रत्वधर्मस्योत्पत्त्या यद्वयं तत्प्रथममाह—

ब्रह्मोवाच ।

यत्रोच्यतः क्षितितलोद्धरणाय विभ्रत् क्रौडीं तनुं सकलयज्ञमयीमनन्तः ।
अन्तर्महार्णवं उपागतमादिदैत्यं तं दंष्ट्रयाऽद्रिमिव वज्रधरो ददार ॥ १ ॥

यत्रोच्यत इति । ब्रह्मणो हि भूम्बुद्धारे चिन्ता काचिदुत्पन्ना कथमेनां समुत्प्रेष्य इति । तदा
भगवद्भगवान्दन्तर्यामी भगवान् यः प्रादेशमात्रः ॥ आविर्भूतः । स प्रादेशमात्रोऽपि नासापुटनिर्गमनार्थ-
मनुष्ठानिरोमाग्रे मूला पश्चात्स्थूलो जात इति प्रादेशमात्रत्वं स्थानसापेक्षं न तु स्वाभाविकमिति
प्यार्यातम् । यत्रैव सिद्धो भगवाननन्तो देशकालावपरिच्छिन्नः क्षितितलोद्धरणावोच्यतः । यदैव भग-

प्रयत्नः । यज्ञो हि तेनैवाऽभिव्यज्यते । अमरानथ दक्षिणायामिति । पूर्वं यज्ञधुजो देवान् सृष्ट्वा पुनरधिकारिणोऽपि देवान्सृष्टवानित्यथशब्दादवगम्यते । अथ अमरान् देवान् सृष्टवान् स्वत एव । अथ दक्षिणायां साहचान् देवानित्यर्थः । अवतारस्य प्रयोजनमाह—लोकत्रयस्येति । महती आर्ति-
वृष्टियज्ञकर्माभावेन । तत्रितयसम्पादनेन अहरत् । दैत्योपद्रवेण वा । तद्धननेन । तस्मिन्मन्वन्तर-
इन्द्राधिकारिणोऽन्वस्याऽभावात्स्वयमेवेन्द्रो जात इत्याह—स्वायम्भुवेनेति । स हि स्वायम्भुवमनोः
पुत्रिकापुत्रः । एको हि ब्राह्मणरूपः क्षत्रियरूपोऽपि जातः । न हि भगवदवतारव्यतिरेकेण द्वयं भवति
कश्चित् । अत एव स्वायम्भुवेन ब्रह्मपुत्रेण तन्मातामहेन मनुना पूर्वं यज्ञ इत्युक्तोऽप्यनु पथाद्धरि-
रितिन्द्र इत्युक्तः । न होत्रोऽपि कारद्वयं कर्तुं शक्तः । तस्माच्चशब्दप्रयोगाद्धरिशब्दप्रयोगाच्च पुरुष-
द्वयरूपो भगवान्निरूपितः । अलौकिको हि यज्ञः सर्वलोकात्मको हरिरिति ॥ २ ॥

“वसन्तमि”ति भगवद्भावने भगवद्विशेषणमुक्तम् । तस्य स्वरूपं निर्द्धार्यते केवलवासलक्षणम् ।
न हि कश्चिदपि किञ्चिदप्यकृत्वा कचिदपि स्थातुं शक्नोति । “न हि कश्चित्क्षणमपि”ति
वाक्यात् । अतः केवलस्थित्यर्थं स्वयं तथा स्थितः अन्याम् शिष्यवित्तुयेकं साहचर्यलक्षणं शार्ङ्गं
कृतवान् । तदाह—

जज्ञे च कर्दमगृहे द्विज देवहूत्यां स्त्रीभिः समं नवभिरात्मगतिं स्वमात्रे ।
ऊचे यथाऽऽत्मशमलं गुणसङ्गपङ्कमस्मिन्विधूय कपिलस्य गतिं प्रपेदे ॥ ३ ॥

जज्ञे च कर्दमगृह इति । केवलस्थितिरूपणार्थमाविर्भूतो जातोऽपि यथा सर्वं कुर्वन्नपि न
करोतीति बोधयिष्यति, तथा सर्वत्र जातोऽपि न जात इति ज्ञापनार्थं जज्ञे चेत्सुक्तम् । कर्दमस्य गृहे ।
“छायायाः कर्दमो जज्ञे” इति ब्रह्मणश्छायात उत्पन्नोऽप्यनुत्पन्नप्राय इति तद्गृहे जातुस्तथा
प्रदर्शनार्थम् । किञ्च । कर्दमस्य गृहं जलं भवतीत्यतिशुद्धे उत्पत्तिरुक्ता । पुष्करपलाशवन्निलेपश-
ज्ञापनार्थं वा । कृपातोः कर्षणे विष् प्रत्यये कृते गुणे लोपे च कृते करिति भवति । कृतिकर्त्ता भूत्वा
यो दमरूपः । दमस्त्विन्द्रियसंयमः । तेन करोति न करोति चेति तस्य स्वरूपमेव । तादृशे हि
जातः साहच्यप्रवर्तको भवति । द्विजेति सम्बोधनं तथात्वाभावात्तारदस्याऽधिकेष्टबोधकम् । देवहूत्यां
मनोहिंसीपकन्यायाम् । देवानां हृत्पिर्यस्यामिति सर्वदेवतामयी सा निरूपिता । अनेनाऽतिसौन्दर्यं
तस्या निरूपितम् । स्त्रीभिः समं नवभिरिति । प्रकृतेर्गुणत्रयाभिमानिन्यो देवताः कर्तृत्वनि-
मित्तं सदैवाऽऽनीताः स्वयमकर्ता ताः कर्त्रे इति । तासां भगिनीत्वख्यापनात्ता यत्र सम्बन्धन्ते स
एव कर्ता, न तु सर्वथा असम्बद्ध इति साहच्यसिद्धान्ते निश्चयो द्योतितः । अवतारस्य प्रयोजन-
माह—आत्मगतिमित्यादिना । यस्य हृदयात्साहच्यशास्त्रमुत्पद्यते स एव हि तत्र मुख्योऽधि-
कारी । स्तोत्रादकल्पमुद्रादिनिवृत्त्यर्थं चाऽऽत्मतत्त्वरूपं साहच्यं भावे उत्तवान् । आसुरिरपि साहच्यं
पठितवान् । तयापि तस्य प्रचारकलेनोपयोगाच्च मुख्यधिकारित्वम् । इयं ॥ गुल्याधिकारिणी ।
यत्सुदैव आत्मशमलं गुणसङ्गपङ्कलक्षणं तस्मिन्नेव क्षणे विधूय यथा कपिलस्तथैव जाता । अतः
स्त्रीभानिमित्तेऽपि भानृत्वेऽप्यात्मोपदेशः । आत्मनो गतिर्ज्ञानम् । स्वमात्र इत्युपदेशावश्यकता ।

भगवदवतारत्वाच्च न गुरुभ्य उच्यदेशो दोषाय । इदं हि ज्ञानं नित्यसिद्धम् । किन्त्वन्तःकरणदोषाच्च
भासते । अतोऽन्तःकरणस्य शमनं मोहजनकं भाषम् । अस्मिन्नेवोपदेशे वा । कपिलस्य गतिं साहच-
सिद्धान्तसिद्धानुभवम् । प्रपेदे प्राप्तवती ॥ ३ ॥

एवं भगवतो निश्चलस्थितिरूपं कपिलं निरूप्य चतुर्भुजत्वं भगवतो निरूपयति—

अत्रैरपत्यमभिकाङ्क्षत आह तुष्टो दत्तो मयाऽहमिति यद्भगवान् स दत्तः ।

यत्पादपङ्कजपरामपवित्रदेहा योगर्द्धिमापुरुषभर्या यदुहैहयाद्याः ॥ ४ ॥

अत्रैरिति । न विद्यन्ते श्रयो यस्य । पुत्रप्रयमवस्थमान्यम् । तदर्भावाद्भगवत्प्रार्थना । अथवा ।
भार्या स्वयं च । पुत्राभावादन्वितम् । तस्य हि पुत्रप्रयसहिते स्वस्मिन्सम्पन्ने चतुर्भुजत्वं भवति । चतस्रः
क्रियाशक्तयो भवन्त्युत्पत्तिस्थितिप्रलयास्तपश्चेति । योगस्तपश्च वंशाश्च भगवद्भक्तिरेव च ।
एताः क्रियाश्चतस्रो हि भगवद्बाहुषु स्थिताः । अथवा दौतुदेयत्वमात्मनो बोधय-
त्सौ । अत आत्मप्रदः कृष्णश्चतुर्भुज इतीरितः । तदाह—अपत्यमभिकाङ्क्षतः ।
अपगतिं त्याजयतीत्यपत्यं दुर्गतिनिवारकम् । तत्र पुत्रान्तरेण तेन वा पितृलोकप्राप्ते परमार्थतो
दुर्गतिरेव भवति । अतो भगवानेवं विचारितवान् । अयमपत्यं वाञ्छति तस्याऽपत्यार्थसिद्ध्यर्थमह-
मात्मानमेव दास्यामि । नाऽन्यथाऽपत्यत्वसिद्धिः । अशितः काङ्क्षामेकैवाऽभ्युदयनिःश्रेयसोभय-
जननाय । अत एव स्वयमेवाऽऽह अत्रेस्तुष्टः सन् । भगवतो दत्तत्वान्निरुक्तिः न दत्तः पुत्रत्वेन
किन्वात्मप्रदत्वेनेति । तदाह—दत्तो मयाऽहमिति । मया अहमेव दत्तः । एकस्य कर्मकर्तृ-
भावो न भगवद्भक्तिरिक्तस्य भवति । धर्मशस्त्रे अदेयत्वेनाऽऽत्मादयो गणिताः । “धर्मदासो
ज्येष्ठपुत्रो भार्या स्यात्मा तथैव च । सर्वस्य गुरुवर्गश्च नैव देयमिति स्थितिरिति
वाक्यात् । अतः क्वं भगवानात्मानं दत्तवानित्याशङ्क्याऽऽह—यद्भगवानिति । यस्मादयं भगवान् ।
जीवधर्मा एवैते । भगवार्त्वात्मप्रदः । अन्यथा मज्जनीय एव न सात् । अत एव ॥ दत्तः दत्तवामा
जातः । दत्ताश्रेय इति पितृनाम्ना सह नाम । अवतारप्रयोजनमाह—यत्पादपङ्कजेति । पूर्ववत्पाद-
पङ्कजपैरागसंस्कृतानि भगवदीयदेहजनकानि भूतानि । तैः शुद्धो देहो येषाम् । अत एवोभर्या योग-
र्द्धिमापुः सद्योभुक्ति-क्रमभुक्तिरूपाश्च । अग्निबादयस्तु क्रमभुक्तावेव । ज्ञानभक्तिरूपां या । यदु-
गुरुवधूतोऽमेम् । हैहयः सहस्राब्जः । स हि यादवः । तेन वैदिकी सिद्धिः सहस्रबाहुरूपा प्राप्ता
मोक्षश्च । एतेषां पुष्टिमार्गनिष्ठत्वान्न भर्मादाविरोधो दोषाय । आदिशब्देन प्रह्लादादयः । अतो
भगवद्बाहुनां सङ्ख्यायामेवंरूपत्वमित्युक्तम् ॥ ४ ॥

“कक्षरयाङ्गशृङ्गदापर”मित्यस्य श्लेषणस्य स्वरूपमाह—

तत्तं तपो विविधलोकसिद्धक्षया मे आदौ सनात् स्वतपसः स चतुःसरोऽभूत् ।

प्राक्कल्पसम्प्लवविनष्टमिहाऽऽत्मतत्त्वं सम्यग्जगाद् मुनयो यदचक्षताऽऽत्मन् ॥ ५ ॥

तसमिति । एते हि सनकादयश्चत्वारो भगवदाशुषरूपाः । ते' हि यद्यपि तत्त्वरूपाः । मुख्यतत्त्वं गदा, अपां तत्त्वं शङ्खः, तेजस्तत्त्वं सुदर्शनं, कार्यतत्त्वं पद्ममिति । तेजोऽवज्ञानि प्राणाद्येत्युक्तं भवति । तेषां स्वरूपेणैव तत्त्वता । कार्यवैत्वेन यद्वत् तदिहोन्पते । न केवलं तत्त्वमात्रेण कार्योऽप्येश्वरहितेनाऽऽशुषभावाः सम्पद्यते । ते हि येन तथा भवन्ति तदुच्यते । “तपो मे हृदयं साक्षादि”ति वाक्याद्भगवतः साधनं तप एव । तद्धि क्रियया व्यापृतमिति हस्तैः पद्मादिधारणम् । तपसोऽपि वैलक्षण्यमाह—मया पूर्वं चतुर्विधभूतनिकायसृष्ट्यर्थं तपः । आदौ सृष्टेः पूर्वम् । ततोऽपि न किञ्चिज्जातं यदा तदा तप्तपो भगवते दत्तं समर्पितम् । तस्य तपसः सनात् दानात् । पशुं दाने । अतो दानाद्धेतोः स भगवानेव चतुःसनो जातः सनक-सनन्दन-सनातन-सनत्कुमाररूपेण । आवेशपक्षेऽप्येतदुपपद्यते । मूर्त्तिचतुष्टये एक एव भगवानाविष्ट इति । अवतारप्रयोजनमाह—प्राक्कल्पसमृद्धयविमष्टमिति । यज्ञः साङ्ख्यं च योगश्च ज्ञानं स्वयं निरूप्यते । पूर्वकल्पे आत्मज्ञानस्य सर्म्भो नाशो जातः । तत्सुनरिह अस्मिन्कल्पे सम्पन्नगात् । अनुभवपर्यन्तं यथा भवति । येनैव सनकाद्युक्तेन मुनयो मन-नशीलाः श्रौतप्रकारेण मननमपि कुर्वाणा न तेन मार्गेणाऽऽत्मानं दृष्टवन्तः, किन्तु सनकोक्तमार्गेण । यस्मादात्मानमेवाऽवक्षत दृष्टवन्तः । आत्मज्ञानं द्वितीयाया लोपः । सप्तम्या वा । तदा स्वात्मनि भगवन्तं दृष्टवन्त इत्यर्थः । साधारणा भक्तिमार्गाधिकारिणो “ये ये हताश्वक्रधरेण राज्ञि”ति न्यायेनाऽनेन मार्गेण मुक्ता भवन्तीत्युक्तं भवति । ते हि पूर्वमपि भगवद्भक्त्युत्थितयोग्यास्तस्मात्प्र-भ्युता इति पुनस्तत्र नयनम् । अनेन स्मरणार्थोऽपि कथितः ॥ ५ ॥

“प्रसन्नवक्रमि”ति भगवद्धर्ममुत्सृज्या निरूपयति—धर्मस्येति द्वाभ्याम् । प्रसाद-वक्रधर्मभेदात् । कीदृशो हि भगवत्प्रसादः कीदृशं वक्रमिति तदुच्यमानं ज्ञातं भविष्यति—

धर्मस्य दक्षदुहितर्यजनिष्ट मूर्त्या नारायणो नर इति स्वतपःप्रभावः ।

दृष्ट्वाऽऽत्मनो भगवतो नियमावलोपं देव्यस्त्वनङ्गपूतना घटितुं न शेकुः ॥६॥

भगवतः प्रसादो मुखं च धर्म एव प्रकटीभवति । तत्रापि पितृवंशः प्रसादो यज्ञांशो मुखम् । तदाह । धर्मस्य दक्षदुहितरि मूर्तिनाम्नाभवतीर्ण इति । दक्षो हि यज्ञे । तत्र हि या क्रियाशक्तिः श्रद्धादिभ्योऽतिरिक्ता साक्षान्मूर्तिभूता सा मूर्तिः । तत्र तस्य रूपद्वयमाह—नारायणो नर इति । “आपो नारा” इति ध्युत्सृज्या भगवन्मुखं जले प्रतिष्ठितम् । नर इति सूत्रात्मा जीवो जलपिता । एकस्यैव नामद्वयं जलाधारत्वेन जलजनकत्वेन च । मुखं च तदिधम् । अतो जलाधारत्वेन सर्वरसग्रहणं सृष्टत्वेन च चान्द्रवहारः । एवमुभयात्मकं वक्रं नरनारायणरूपेण प्रकटं जातम् । वक्रस्यैव प्रकटने यो गुणलमाह—स्वतपःप्रभाव इति । तपो हि वक्रस्यैव तप इति । “तपो नाऽनशाना-त्परमि”ति श्रुतेः । अतोऽवयवान्तरेण कृतं तपो नोत्कृष्टं भवति । वाकृतमनश्नकृतं च तपः । तस्य वक्रस्यानुभासो यत्र । एको गुणलपः । द्वितीयस्तत्सर्गा अनुभावः । स च सहजदोषामान-रूपः । तपसो हि सहमयी औत्तचिवो दोषः श्रेष्ठः । तस्याऽत्यन्ताभावसाहित्यं तपसोऽनुभासः ।

१ तर्हि यद्यपीति यः, २ सुदर्शन इति यः, ३ कार्यवैत्वेति यः, कार्येण इति यः, ४ तपसो वैलक्षण्यमिति ॥ तपसोऽपि यः, ५ पशुं दानं इति यः, पशुं दानं इति यः, ६ सप्तमे इति यः, ७ तद्विधं यति यः, ८ योग्यदेवमुपाय इति यः.

सकामत्वं वाह्यो दोषः । तदभावेस्तु गुण एव नत्वनुभावः । तत्र हि प्रसादो दोषकर्तृषु वरदानम् । तदेकादशस्कन्धे विस्तरेण वक्ष्यते । इह दोषाभावमात्रमाह । तत्र प्रथमं बाह्यदोषामात्रं वदति—
दृष्ट्वाऽत्मन इति । अयं हि भगवानात्मा । न हि स्वस्य स्वदर्शने कामो भवति । अत आत्मन एव भगवतः सकाशादत्रियमस्य स्वसहजधर्मस्य बबलोपं दृष्ट्वा । विपरीततया नाशोऽवलोक्य । आत्मनः सकाशादेव सहजधन्यकान्यपि कर्माणि मोक्षप्रदानि भवन्ति । तथाप्येता अप्सरसो भगवत्सांनिध्यात्स्वात्मन्येव चरितदोषा मोहिकाः क्रुद्धाश्च जाताः । अत एतासां संकल्पो नष्टः । नत्वेता अप्रयोजकाः किन्तु देव्यः देवतारूपा अपि एता मृतत्वागिन्यो जाताः । दूरे एतासामुपासनया मृत-
सिद्धिः । एतासां क्रियाशक्तिमाह—अनङ्गपूतना इति । तुल्यध्वेन स्त्रियोऽपला अप्रयोजका इति पक्षो निराकृतः । अङ्गरहितस्य पूतनाः सेनाः । न तस्य शरीरनाशादिभ्यति । भर्तृप्रकारेण च पातयन्ति । तादृशो अपि संवन्धपात्रमपि प्राप्तुं न शक्नुः । स्त्रीकृतो भगवति न कोऽपि क्षोभो जात इत्यर्थः ॥ ६ ॥

एवं बाह्यदोषं परिहृत्य आन्तरिकं दोषं कैमुतिकन्यायेन निराकरोति—

कामं दहन्ति कृतिनो ननु रोपदृष्ट्या रोपं दहन्तमुत ते न दहन्त्यसह्यम् ।
सोऽयं यदन्तरमलं प्रविशन्विभेति कामः कथं नु पुनरस्य मनः श्रयेत् ॥ ७ ॥

कामं दहन्तीति । एताः स्त्रियो देहं वा पातयामः कार्यं वा साधयाम इति समागताः । आग्ने अनङ्गपूतनात्वं सेत्स्यति । द्वितीये पूतनात्वमिति । तदुभयमपि न जातम् । तत्राऽऽश्चर्यं जाते मया स्वयं समाधत्ते । मया एवं ज्ञायते । कामार्थिनां जेतारो नाऽन्ये । किन्तु कामादय एव । तत्र यथा यथा तेषु कनिष्ठास्तथा तथा पूर्वजेटारः । अत एव ये कामं दहन्ति ते रोपदृष्ट्या दहन्ति । रोपैर्नैव तु कामो दह्यते ननु तैः । कृतिन इति साम्प्रिप्रायं वचनम् । कामस्य स्थानमवस्था क्रोधस्य हि स्थानं दत्तवन्तः । नन्विह सम्प्रोपनं सम्मत्यर्थम् । रोपसहितया दृष्ट्या । कामस्तु हृदयं व्याप्नोति । क्रोधस्तु ज्ञानम् । अतो ज्ञाननाशे मर्हती क्षतिरिति तेषां न कृतित्वम् । उभयोः परलोकनाशकत्वे तुल्येऽपि क्रोधस्त्वात्मानं दहति । अतो दाहकं न दहन्त्यदाहकं दहन्तीत्यतिआन्तास्ते । दाहोऽपि न स्वल्पः । ॥ कामविजयी श्रोत्रो यस्य अन्तरं निविशन् विभेति । अहयपि कामवदशरीरो भविष्यामीति । तत्र कामः कथं तस्य हृदयं श्रयेत् । क्रोधस्तु मलयुके प्रविशति । भगवतस्त्वनन्तरं मलयम् । अत एव निविशन् विभेति । स हि मलयध्वजमपि मलं नाशयिष्यतीति । अनेन कामक्रोधकृताः पदार्था न भगवन्मुखं प्रविशन्ति । न प्रसादहेतवो भवन्तीति निरूपितम् । किं बहुना । यावानर्थो नरनारा-
यणयोस्त्रावान्मुखप्रसादयोरिति ज्ञातव्यम् ॥ ७ ॥

एवं प्रसन्नवक्त्रे निरूप्य नलिनयतेष्ट्ये निरूपयति—

विद्धं सपद्मबुदितपद्मिभिरन्ति राज्ञो बालोऽपि सन्नुपगतस्तपसे वनानि ।
तस्मा अदाद्भुवर्गतिं गृणते प्रसन्नो दिव्याः स्तुवन्ति मुनयो यदुपर्यधस्तात् ॥ ८ ॥

विद्व इति । नतिनवदायते ईक्षणे यथेति सद्यन्तं दीर्घत्वं नेत्रे च निरूपणीये । तत्र वैकुण्ठ-
स्थितो भगवान्नेत्रम् । तस्य दीर्घता ज्योतिश्चक्रम् । स हि तत्र स्थितः सर्वान् पश्यति । तस्य हि
नलिनवदायतत्वं विचारणीयम् । तद्धि विकसितमेवाऽऽयतं भवति । तत्र विकासस्तर्पस इव । यथा
जलस्थितमेव कमलं सूर्येण विकासमेति । तथोत्तमाधिकारिणि वन एव स्थितं भगवन्नेत्रं विकासयति ।
तदा हि ष पश्यतीत्यर्थः । तत्राऽपि भगवदिच्छया तथागूतं सकाममेव वहिः पश्यति । कामोऽपि
क्लेशकृतश्चेत्तपोऽपि जगत्प्रकाशकं चेत्तदेवंरूपतेति ध्रुवकथा निरूप्यते—सपश्यदितपन्निभि-
रिति तत्राऽऽसद्यवेदना निरूपिता । मातुः सपत्नी । तथा राज्ञः समीपे वाग्लक्षणा पाणाः प्रयुक्ताः
“न चस्त् नृपतेर्धिष्यमि”त्यादयः । तैश्चाऽयं विद्वः । मर्गभेदिनो हि वाणा विष्यन्ति । पन्नि-
पदाद्य अपत्नीकारा उड्डीय विष्यन्तीति बोधितम् । अनेन विवेकादिना तस्य प्रतीकारामाव उक्तः ।
वाद्योपायामावमाह—राज्ञः अन्तीति । अतः परं राजाऽपि न वक्तव्यः । वेधस्य तेनैव दृष्टत्वात् ।
अनेन दीर्घतयुक्तम् । इदं हि भगवदर्शने बीजम् । द्वितीयं बीजमाह—याल इति । तपसे
तपःकरणार्थं वनान्युपगत इत्यधिकारः । वनानीति बहुवचनं फलसिद्ध्यर्थं सर्वेष्वेव वनेषु तपः
करिष्यामीति ह्यप्रतिज्ञाज्ञापनार्थम् । तस्मा अदादिति दृष्टिविकासः । ध्रुवगतिमिति फलस्य
निश्चलता । गृणते प्रसन्न इति किरणानामन्तःप्रवेशनम् । स हि तपसा न सन्तुष्टः किन्तु बालः
स्त्रोत्रं करोतीति । अन्यथा “निचर्त्तयिष्ये प्रतियात स्वधामे” इति वचनमनुपपन्नं स्यात् । न हि
भगवानन्यथा निवर्त्तयितुं न शक्नोतीति किन्तु शक्त एव । स्त्रोत्रेण सन्तुष्टो बालाय ध्रुवगतिं दत्तवान् ।
ननु स्त्रोत्रस्य ध्रुवगतेश्च कः संपन्नः । तपस्तु भोगफलत्वात्तथा भवितुमर्हतीत्याशङ्काऽऽह—दिव्याः
स्तुष्यन्तीति । स हि निन्दावचनेन सिद्धस्तथा कृतवानिति सर्वदा स्त्रोत्रस्थानं दत्तवान् । यत्स्थानं
दिव्याः सप्तर्षयोऽपि उपरिस्थितं अधःस्थिताः सन्तः स्तुवन्ति । यदिदं स्थानं प्रसादेन न प्राप्तं स्यात् ।
तपसा निर्धन्वेन वा प्राप्तं स्यात्तदा भगवदीयैः स्त्रोत्रं न क्रियेत । तत्रापि मुनयः स्तुवन्ति । तत्राऽप्यु-
परिस्थितं स्वयं पाषाःस्थिताः ईर्ष्यामेव कर्तुं योग्याः । प्रसादकरण एव ध्रुवस्य पञ्चाशत्तपोऽपि ॥ ८ ॥

एवं नतिनायतेर्क्षं निरूप्य कदम्बकिञ्चल्कपिशङ्गवाहसं निरूपयति—

यद्वेनमुत्पथगतं द्विजवाक्यवज्जविष्णुष्टपोरुपभगं निरये पतन्तम् ।

प्रात्वार्षितो जगति पुत्रपदं च लेभे दुग्धा वसूनि वसुधा सकलानि धेन ॥९॥

अत्र हि पीताम्बरं कदम्बमुत्पत्ता च निरूपणीया । कदम्बस्य वर्षाकाले हि किशल्का भवन्ति ।
वर्षा च भूमिमन्तापे । यथा संतप्ते वृष्टिर्भवति । यथा वृष्टिः सर्वसन्तापहारिका । एवं पृथुकृतो दोहः
सर्वसन्तापहारकः । पृथुश्च छन्दोभवः सर्ववेदार्थप्रतिपादकः पीताम्बररूपः । राजा हि स्वभावतो
गुरोराच्छादको भवति । तदाज्या भूमिशुभा निष्ठति । मित्तल्यं यथास्थितगूमिगोप्ता न मरतीति भूमे-
र्दिच्छायकरणात्सार्वात्म्यम् । अयं पृथुः पुत्रपदं लेभे । “पुर्वाग्रो नरकाप्रापते पितरं सुत” इति
पुत्रशब्दो म्युत्पापते । तत्रान्ये नरकाप्रापन्ते न वेति सन्देहो भवत्यदृष्टत्वात् । अयं तु नरकाप्रापत एव ।
नवानां पापुमान्वात्तदाच्छादकत्वेनेत्याम् पीताम्बरत्वम् । रक्षणं हि प्राप्ते दुग्धे । तदर्थमप्य पितुर्दु-

सप्राप्तिमाह—यद्वेनमुत्तमगतं अन्यायिनां मार्गे प्रवृत्तम् । अत एव ब्राह्मणानामपकारितात्तद्वान्यवज्रेण
 नितरां मुष्टं पौरुषं भाग्यं च यस्य । अतो माग्येन पौरुषेण चाऽनिस्तारः । नवा प्रजापौलनलक्ष्ण-
 धर्मेण । उत्तमगतत्वात् । तस्माद्ब्रह्मणाभावाद्योपस्य च विद्यमानत्वाच्चरके प्रवर्तते । तस्मिन्तमये तस्य
 करान्मथनेन निर्गतत्वं पालितवन् । तैरेव ब्राह्मणैरभ्यर्चितः । अत एव पुत्रो जातः । अवतारचरित्र-
 माह । दुग्धा वसूनि । सर्ववसूनि दुग्धा । वसूनि वस्तूनि । वसुधा धृतिर्वी । अनेन वसूनि वसुधा
 दुग्धा । यद्यप्यन्यानि वस्तून्त्यन्यैरेव दुग्धानि तथाप्येतन्मूलकत्वात् सकलानि येनेत्युक्तम् । अनेन
 वेदरूपस्य पीताम्बरस्यैवं सर्वकामपूरकत्वं नरकालकाकत्वं च निरूपितम् । पीतत्वेन च सर्वदुःखनि-
 वृत्तिः प्रासङ्गिकी । प्रजननयोगेन तु स्वभावादेव । तस्यै रेखाकारत्वं सर्वगुणसद्भावात् ॥ ९ ॥

एवं पीताम्बरत्वं निरूप्य लसन्महारत्नहिरण्यगद्गदत्वं निरूपयति—

नाभेरसावृषभ आस सुदेविसूनुयो वै चचार समदृग्जडयोगचर्याम् ।

यत्पारमहंस्यमृषयः पदमामनन्ति स्वस्थः प्रशान्तकरणः परिमुक्तसङ्गः ॥ १० ॥

नाभेरसाविति । नाभिर्भीष्मणाभ्यार्पयित्वा यज्ञे आविर्भूतं भगवन्तं प्रार्थयित्वा भगवन्तं पुत्रत्वेन
 प्रार्थितवान् । नाभेर्भीर्या सुदेविसंज्ञा तस्याः सुतुः । असाविति शुद्धिस्थः । ऋषभ इति नाम ।
 अवतारस्य प्रयोजनम् यो वै ऋषारिति जडानां संवन्धिनी योगचर्या लोके प्रदर्शिता । समदृगिति
 मण्डदृष्टिः । तस्यां जडयोगचर्यायाः सद्भावं रूपमाह । यत्पारमहंस्यं पदमामनन्ति । तस्य मार्गस्य निर्वाह-
 कावश्यकसाधनान्दुपदिशन् स्वयं तादृशो जात इत्याह । प्रथमं परिमुक्तसङ्गः सर्वसङ्गपरित्यागं
 कृतवान् । तेन प्रशान्तकरणः प्रशान्तानि करणानि इन्द्रियाणि यस्य । तेन स्वस्थः स्वरूपस्थित
 इति दोषनिवृत्तिः कथिता । गुणस्तु समदृगिति सर्वत्र गुणदोषरहितः । सर्वभूतेषु बासुदेवदृष्टिर्वा ।
 देवताक्रियामध्ये ह्यहदनिवेशनम् । तत्रापि देवताभावे । अयं च प्रवर्तित् कर्माणि त्यक्तवान् ।
 हिरण्यमयत्वं नाभिपुत्रत्वात् । महारत्नानि तु तत्पुत्राः । स हि ज्ञानकर्ममध्ये स्थितः । अतोऽह-
 दत्वम् । स्वसत्त्वादयो वा रत्नानि । समरङ्गं सुवर्णम् । जडयोगचर्या आकृतिः । इदं हि परमहं-
 सानां पदम् । रत्नानि तु ते । अत ऋषभस्य यत्किञ्चित्कार्यं तदेवाऽहदसेति ज्ञातव्यम् । अभ्यासन-
 येन च तद्विरत्रं वक्ष्यते । तत्र शोभा प्रथमाध्यापार्यः । महारत्नानि तद्भास्यानि द्वितीयाध्यापार्यः ।
 हिरण्यमयत्वं प्रथमावस्तुतीयाध्यापार्यः ॥ १० ॥

एवमहदं निरूप्य स्फुरन्महारत्नकिरीटकुण्डलं निरूपयति—

सत्रे समास भगवान् हयग्रीर्षनामा साक्षात्स यज्ञपुरुषस्तपनीयवर्णः ।

छन्दोमयो मखमयोऽखिलदेवतात्मा वाचो बभूवुस्सतीः श्वसतोऽस्य नस्तः ॥ ११ ॥

सत्रे समासेति । हयग्रीवो हि किरीटकुण्डलात्मकः । स सुमयात्मको भवति । प्रसरिया-
 प्रवर्तकत्वात् । किरीटं हयशिरः । कुण्डले देहः प्रवृत्तिनिवृत्तिरूपः । साऽऽष्टपयोग्योत्तपारमृतो
 नृदेहः । स हि कर्मणि प्रादुर्भूतोऽमिताये । कुण्डलादिकमपि तथा । तदेवाऽह रूपनयम् ।

छन्दोमयो मखमय इति कुण्डले । अखिलदेवतात्मा मुकुटः । अखिला न न्यूना ये देवा ब्रह्मा-
दप्यसौ भगवन्मन्त्रके पारमेष्ठ्ये स्थिताः । यद्वयग्रीवेण क्रियते तत्सर्वं कुण्डलमुकुटकार्यम् । तस्य
स्वरूपं ब्रह्मा निरूपयति । मय संज्ञे यागे । आस आविर्भूतः । स प्रसिद्धो हयग्रीवो भगवानेव ।
दैत्यहयग्रीवनिराकरणार्थं भगवानिति । किंशुसूर्यदिरूपव्युदासार्यं च । नखन्यः सत्रे आविर्भावमर्हति ।
यतो हयग्रीवं एव साक्षाच्चक्षुरूपः सर्वयज्ञाधिष्ठात्री देवता । यतस्तपनीयवर्णः तपनीर्यवद्गर्भो
यस्य । तपनीयं सुवर्णम् । यज्ञोऽप्यग्निसाध्य इति तपनीयो वर्णो यस्य । छन्दोमयो वेदात्मकः ।
मखमयो यज्ञात्मकः । अखिलदेवतात्मा । प्रमाणप्रमेयसाधनफलमूत इत्यर्थः । अखिलदेवताः साध-
नम् । आत्मा फलमिति । अवतारप्रयोजनमाह—वाचो बभूवुरिति । उद्यतीर्वाचो वेद-
लक्षणा । अस्य नखो नासिकातः । श्वसतः श्वासं विमुञ्चतः । अस्य भगवतो जाताः स्फुरन्महा-
रत्नान्येव उद्यतीर्वाचः ॥ ११ ॥

एवं मुकुटकुण्डले निरूप्य उन्निद्रद्वयकृजकर्णिकालये योगेश्वरासापितपादपङ्क्तं रूपं निरूपयति—
मत्स्यो युगान्तसमये मनुनोपलब्धः क्षोणीमयो निखिलजीवनिकायकेतः ।
विस्त्रंसितानुरुभये सलिले मुक्त्वान्मे आदाय तत्र विजहार ह वेदमार्गान् ॥ १२ ॥

मत्स्य इति । मत्स्यो हि पङ्क्त्यरूपः । सत्यव्रतादीनां सिध्यत्वाद्गुरोस्तस्य भगवतः पादपङ्क्तं
ज्ञानात्मकं हृदये स्थापितमेव । युगान्तसमये प्रलये । मनुना सत्यव्रतेन द्रविडेश्वरेण । मनुनेति भाविनी
संज्ञा । तत्क्षुपैव मनुस्त्वस्य भाविस्वात् । तेन लब्धः । प्रपन्नं तदल्लिजले प्रादुर्भूतः । तस्य मत्स्यस्य
उत्पत्तेरनिरूपितत्वादृष्ट इत्युक्तम् । तस्य पादत्वार्थमाह—क्षोणीमय इति । स हि पृथिवीमयः ।
अत एव आप्यास्मिकी पृथिवी वहति । नौकारूपा हि पृथिवी तारिका । अत एव चरणः पोतः ।
किम् । भगवच्चरणौ हि सर्वेषां भक्तानामाश्रयः । तदाह—निखिलजीवनिकायकेत इति ।
निखिला ये जीवाः संपूर्णा जीवा न विषयैः खण्डिताः तेषां निकायः समूहस्तस्य केतः स्थानम् ।
सर्वाणि बीजानि ऋषयश्च तदा नौकायां स्थिता इति । एतदेव हि रूपं चरणस्य । अत एव संसार-
समुद्रतरणे पोतः । तस्मादयतारचरित्रमाह—उरुभये विस्त्रंसितान् मन्त्रणो भयात् गुप्ताद्विगलितान्
वेदान् हयग्रीवो नाम दानवेन्द्रः अन्तिकेऽहरत् । तं हत्वा तत्र आदाय तत्र जले विजहार ह ।
वेदमार्गानिति । अन्येऽपि ज्ञानभक्तिप्रतिपादका वेदान्तत एवोद्भूताः । हेति प्रसिद्धे । आश्रयं
या । अत एव सिध्दाणां हृदयानि वेदमार्गः कृत्वा विकसितानि भवन्ति । यज्ञोपयोगिवेदा हयग्री-
येणोद्भूताः, सर्वोपयोगिनस्तु मत्स्येनेति विशेषः ॥ १२ ॥

धीटश्मणं निरूपयति—

क्षीरोदधावमरदानवपूथपानामुन्मथताममृतलब्धय आदिदेवः ।

• गृहेन कच्छपपुर्विदधार गोत्रं निद्राक्षणोऽद्रिपरिवर्त्तकपाणकण्डूः ॥ १३ ॥

क्षीरोदधापिनि । क्सेण हि शुषथा सह लक्ष्मीर्निष्पादिता । यावत्कार्यं पूर्वमेव तावत्प्रीव-
त्तमम् । यथा मादणपादस्य स्पर्शमथा मन्दरम् । यथा सर्वमोक्षपैर्विचार्यं न निरुक्तिमया सर्व-

देवदानवैर्मन्दरः कूर्मे निरूपितः । यथा चर्पणं तथा आसार्थनिर्णयः । क्षीरोदधौ ये भगवान्दानवानां
यूथपा मथनं कुर्वन्ति तेषामुन्मथताममृतप्राप्त्यर्थं आदिदेवः आधिदैविको देवो देवपक्षपाती कण्ठ्य-
वपुः कूर्मावतारो भगवान् पृष्ठेन गोवं मन्दरं दधार । ननु किमिति मन्दरं स्थूलं भाररूपं धृतवान् ?
तत्राऽऽह । निद्राक्षणे निद्रायां क्षणो यस्य । निद्रार्थं धृतवानित्यर्थः । ननु विपरीतमिदमुच्यते ।
निद्रालुर्हि सर्वमेव भारं दूरीकरोति ? तत्राऽऽह—अद्रिपरिवर्त्तकपाणकण्डूरिति । अत्रेः परि-
वर्त्तनेन कृपाणा धर्पिता कण्डूर्यस्य । अतो धर्पणार्थमद्रिं धृतवानित्यर्थः । धर्पणेन हि सुखे जाते निद्रा
भवति । यथा पर्वतधारणं सर्वेषां देवानाममृतपानसिद्ध्यर्थम् । एवं सर्वेषां भ्रान्तानां प्राणिनां सर्वपुरु-
षार्थसिद्ध्यर्थं परीक्षकमाखणचरणधारणम् ॥ १३ ॥

कौस्तुभरत्नकन्धरं निरूपयति—

त्रैविष्टपोरुभयहासन्नृत्सिंहरूपं कृत्वा भ्रमञ्जुकुटिदं प्रकरालवक्रम् ।

दैत्येन्द्रमाशु गदयाऽभिपतन्तमारादूरो निपात्य विददार नखैः स्फुरन्तम् ॥ १४ ॥

त्रैविष्टपोरुभयहेति । नृत्सिंहः कौस्तुभरत्नकन्धरो भवति । यथा कौस्तुभस्य कण्ठे स्थापितस्य
रत्नमयः स्फुरन्त्ये निर्गताः केसरप्राया भवन्ति । एवमेव हि नृत्सिंहो भगवत्कौस्तुभरूपः । कौस्तुभं यद्भ-
गवान्कण्ठे धाम्निं तदैत्यानां वधार्थं भक्तजनोद्धारार्थं । सर्वे हि भगवदीया जीवाः कौस्तुभरूपम् ।
“दैत्यस्य तस्यममलं मणिमस्य कण्ठ” इति वाक्यात् । अतो ममवांसांश्चेद्भूदये न स्थापये-
त्तदा मृत्युसाधनैः कर्मभिर्मृत्युप्रप्ता एव भवेयुः । अतो मृत्युगजनिवारको नृत्सिंहः भद्रादरक्षकस्त-
त्यतिपक्षहिरण्यकशिपुपाती । त्रैविष्टपा देवालोपां यदुरुभयं तद्वन्तीति तथा । स भगवान्भूत्सिंहरूपं
कृतवान् । आमारण्यवासिनो हि द्विविधा भक्ताः । उभयेषामुद्धारणार्थमुभयरूपम् । कौस्तुभोऽपि तथा ।
भ्रममुक्ते ये भृङ्ग्यो तत्सहिता दंष्ट्राः तांभिः करालं वक्रं यस्य । भृङ्गुटिपरिग्रमणं आसार्थमागतस्य
करालस्य वक्रोत्तरणम् । तत्सहिता यदि दंष्ट्रा । यमोऽपि परामृतः । अत एव करालं वक्रम् । अनेन
ये केचिद्वैकप्रतिपक्षालो तादृशं मुखं दृष्ट्वा सर्वथा न स्वकार्यं करिष्यन्तीति सूचितम् । अत एव भक्त-
प्रतिपक्षं दैत्येन्द्रम् । आशु शीघ्रं अन्यस्य सावधानताभावात् आभिमुख्येन पतन्तम् । गदया प्रहारस-
मर्थया । आरादूरादेव । ऊरौ निपात्य । स्फुरन्तं तं नखैर्विददार । नखैर्विदारणं गुत्तयमावाय । ऊरौ
निपातनं कामोद्भावाय । एवमेव हि कौस्तुभो भक्तप्रतिपक्षं संसारे कामे वा योजयति । स्फुरन्तमित-
सातः सर्पन्तम् ॥ १४ ॥

अम्लानलक्ष्म्या जनमातयाश्रितं निरूपयति—अन्तःसरस्युरुच्येनेति द्वाभ्याम् ।

अन्तःसरस्युरुच्येनेन पदे गृहीतो ग्राहेण यूथपतिरभ्युजहस्त आर्तः ।

आहेदमादिपुरुषाऽखिललोकनाथ तीर्थश्रवः श्रवणमङ्गलनामधेय ॥ १५ ॥

श्रुत्वा हरिस्तमरणार्थिनमप्रमेयश्चक्रायुधः पतगराजमुजाधिरुढः ।

चक्रेण नक्रवदनं परिपाठ्य तस्माद्धस्ते प्रणम्य भगवान्कृपयोजहार ॥ १६ ॥

यो हरिः स वनमाला । यत्का हि गजेन्द्रमोक्षणरूपां भगवत्कीर्तिं श्रुत्वा सर्वथा प्रवर्त्तन्ते । वन-
माला च कीर्तिमयी । अम्लाना हि तस्य कान्तिः । न तत्र देवादीनां सदृशो वरो वा । गजेन्द्रः
केवलं भगवतैव मोचितः । न वा देवादीनां प्रार्थना । न वा तस्य लीकिका गुणा भगवत्कीर्ति-
योग्याः । तस्मात्केवलकृपयैव मोचित इत्यम्लानत्वम् । विलम्बासहिष्णुत्वाय विशेषणानि ।
अन्तःसरसि सरोन्ध्ये । उरुवलेन । देवलैश्चापेन तादृशरूपस्य देवलकृपयैव महावलत्वम् । पदे
गृहीत इति क्रियाशक्तिः कुण्ठिता । आहर्षदेन चाऽनिवार्यप्रतिबन्धकत्वम् । यूथपतिरिति
तस्मिन्हेते सर्व एव मरिष्यन्तीति । अन्येषामसमर्थता वा । अम्बुजहस्त इति पूर्वकूरमायो
निवारितः । भगवदभिमुख्यार्थं च । भगवत्पूजार्थं वा अम्बुजग्रहणम् । आर्त्तत्वेन सर्वसाधनाभावः ।
नम्रान्ये तादृशे कृपां कुर्वन्ति । इदं चाऽऽह—हे आदिपुरुष । अनेन तवाऽऽवश्यंपाल-
नीयोऽहम् । मूलपुरुषत्वात् । अन्यो वा न वक्तव्यः । अखिललोकनाथेति सर्वलोकपालने
त्वमेवाऽधिकृतः । अतो नाऽन्यो वक्तव्योऽपि । ननु तव दुःखानुभवहेतुप्रत्यक्षप्रापस्य विद्यमानत्वान्मया
किं कर्तव्यमित्याशङ्क्यामाह—हे तीर्थश्रवः । तीर्थरूपं श्रवः कीर्तिर्यस्य । तव कीर्तिस्मरणेनैव वर्यं
धीतपाषाः । ननु केवलमोचने न कश्चित्पुरुषार्थः । किन्तु वैकुण्ठयोग्यो देहः सम्पादनीयः । तदर्थं
च ह्युमाऽऽद्यामावास्कि मया विषेषमित्याशङ्क्याऽऽह—हे श्रवणमङ्गलनामधेयेति । श्रवणमात्रेणैव
मङ्गलं सर्वशुभदायि नामधेयं यस्य । अनेन त्वन्नाममात्रेणैव सर्वशुभहेतु भाग्यं सिद्धम् । एवं पद-
चतुष्टये निरूपिते वैकुण्ठस्थितो भगवान् श्रुत्वा द्वादेव तं शरणार्थिनं ज्ञात्वा । केनाऽपि न ज्ञातः
अयं गजेन्द्रोद्धारार्थं गच्छतीति । तथा सति कश्चिदेशोऽन्यो वा स्वप्रतिष्ठार्थं हस्तो ॥ धृत्वा पहिः
क्षिपेत् ? अत आह—अग्रमेघ इति । चक्रायुध इति मुक्तिदानार्थम् । पतगराजमुजादधिरूढ
उत्तीर्णः । अनेन तस्य कालग्रासानन्तरं मुक्तिदानं निवारितम् । न हि गजेन्द्रो देहस्यागं ज्ञातवान् ।
“कालात्मकः सोऽथ सुपर्ण” इति वाक्याद्वरुहस्य कालत्वम् । आगतस्य कृत्यमाह—चक्रेण
मक्रयदनमिति । प्रतिबन्धकामात्रं कृत्वेत्यर्थः । नैतु तेन सहोद्वरणम् । तस्मात्सङ्काटम् । हस्तो
गुण्डादण्डे प्रकर्षेण गृहीत्वा । स्पर्शमात्रेणैव चतुर्भुजं रूपं संपाद्य तं गृहीत्वेत्यर्थः । भगवतोद्धृतत्वा-
द्वाञ्छणानां शापलक्षणः प्रतिबन्धकोऽकिञ्चित्करः । कृपयोजहारेति जीवस्य साधनाभावो निरू-
पितः । परदुःखप्रहाणेच्छा कृपा । एवं हि भगवत्कीर्तिर्मक्तानुद्धरति । इदमेव चरित्रमुत्तरत्र मक्तिहे-
तुत्वेन विचारयिष्यते प्रहादवाक्येषु । ततः कीर्त्तयैव त्रेमेति सिद्धं भविष्यति ॥ १५ ॥ १६ ॥

एवं वनमालां निरूप्य तेनाऽश्रितत्वं च प्रेमजनकत्वेन सूचयित्वा विभूषितं मेखलमेति निरूप-
यति—ज्यायान्गुणैरिति द्वाभ्याम् ।

ज्यायान् गुणैरवरजोऽप्यदितेः सुतानां लोकान् विचक्रम इमान् यदथाधियज्ञः ।
दमां वामनेन जग्हे त्रिपदच्छलेन याच्यामृते पथि चरन् त्रिभुभिर्न चाल्यः १७

वामनो हि भगवतो मेखलारूपः । मेखला हि कटिस्थानपत्निका भवति । “स जघनादसुरा-
ममृजते”ति श्रुते “जघने आत्ममुखाणि”ति च वाक्यात् । दैत्यबन्धकत्वेन मायामप्यन्तः

१ गजेन्द्रः । २ वरुहः इति व. ग. ३ देवदत्ताधेयेति श्लोकः व. ४ आहर्षदेनेति घ. ५ अवश्यं पालनीय
इति घ. ६ चक्रमेघेति घ. ७ विजयवाद्यादिभिः घ. ८ तपितसारम्य स्पर्शमात्रेणैव ज्ञातं इति घ.

पातयित्वा शोभां जनयतीत्याकुञ्चनप्रसारणधर्मवत्त्वाच्च वामनः कटिस्त्रमेव । अत एव गुणप्राधान्येन निरूपणम् । अदितेः सुतानां मध्ये अवरजोऽपि । अदितिर्हि भूमिरूपा । यद्यपि सर्वरूपत्वेन निरूप्यते तथापि तस्याः स्तुतिपरत्वादियं वा अदितिरित्येव मुख्या । तस्याः सुतास्त्रलीति रक्षां वा जनयन्ति । अतो रक्षाक्षीतिरूपं पीताम्बरं भवति । तां च ददां करोति मेखला । गुणैर्ज्यायान् पुष्टः स्थूलो महानित्यर्थः । तस्य गुणानेवाह । गुणा द्युत्कर्षाघावकाः । भगवतो जगत्कर्तुः सर्वप्रेरकस्य सर्वनियन्तुः कालचेष्टारूपस्य के वा ते धर्मा ये उत्कर्षमादधतीत्याशङ्क्य वामनस्य गुणास्तथा भवन्तीति मेखलागुणप्रस्तावे ताद्विरूपयति—लोकान्विचक्रम इति । भगवतो ब्रह्माण्डरूपस्य उरःकण्ठादिरूपेण उपरितनलोकानां निरूपणात् । तत्र स्वेनैवाऽऽक्रमणं न युक्तिसहितां बुद्धिमारोढुमर्हति । अतो भगवतोऽन्ये धर्मा बुद्ध्या परिकल्पितुं शक्यन्ते । सर्वरूपेणैव भगवतः स्वाक्रमणं न बुद्धिगम्यमिति गुणत्वम् । बलिं प्रति पादसाऽग्रे नयनप्रदर्शनं ममेच्छयैव भवन्तः स्वर्गादिलोकभोक्तारो मिति गुणत्वम् । बलिं प्रति पादसाऽग्रे नयनप्रदर्शनं ममेच्छयैव भवन्तः स्वर्गादिलोकभोक्तारो जाताः । वस्तुतस्तु चरणावयवलोकाभोक्तारः । तेषामुपर्याक्रमणं न नित्यम् । मेखला ह्युभयपरिच्छेदकर्त्री । “ऊर्ध्वं चै पुरुषस्य नाभ्यै मेध्यमवाचीनममेध्यं यन्मध्यतः संनद्यति मेध्यं चैवाऽस्याऽमेध्यं च व्यावर्त्तयती”ति श्रुतेर्मेखलायास्तदुभयपरिच्छेदकत्वम् । ततो दैत्यानां स्वर्गाऽऽक्रमणं न युक्तमिति व्यावर्त्तेन व्यावृत्तिः क्रियते । अतो युक्त्या परमार्थतथाऽऽक्रमणं न संभावितम् । किञ्च । विशेषेण चक्रमणं सुतरामसंभावितम् । विशेषो हि विक्रमणेन पततां लोकानां संभावितम् । किञ्च । विशेषेण चक्रमणं सुतरामसंभावितम् । विशेषो हि विक्रमणेन पततां लोकानां तेनैव स्वप्ननम् । पतिकैव क्रिया पार्तयन्ती पालयतीत्याश्चर्यम् । किञ्च । अतःपरमन्तो विशेष उच्यते भिन्नक्रमेणेत्याह—अथेति । लोकपरमार्थाभ्यां पूर्वमलौकिकं निरूपितम् । अधुना स्वयं यज्ञरूपो यज्ञस्वापनां कुर्वन् यज्ञविघ्नं करोतीति वेदेऽप्यलौकिकम् । तदाह—यद्वाधियज्ञ इति । यस्मादयमधिपयज्ञः । एवं सर्वप्रकारेण बुद्धसंगोचरत्वं विनिरूप्य रूपस्वभावविरुद्धं करोतीत्याह—धर्मां वामनेन जगृहे त्रिपदच्छलेनेति । वामनो हि सत्यामपि भूमिं वेहेनाऽपि नाऽऽक्रमन्ति । तेन सर्वभूमिग्रहणं सुतरामयुक्तम् । नमनेनैव हि मेखलाया कटिराक्रम्यते । किञ्च । त्रिपदच्छलेनेति । न हि भगवतः पदत्रयमस्ति । छलं हि भ्रमजनकम् । मानं हि तत्र व्याप्तमेव तद्वह्निः । न हि भगवान् बुद्ध्या मानमुक्तवान् । चरणस्तु निष्काशितो न मानं भवति । अतो भगवता तृतीयः पादः कल्पनीय इति ज्ञातव्यम् । वामनवाग्योऽनुसन्धानेन तद्वामकपदैर्लोकैः अन्यथा प्रतीतिजनकैर्भूमिपाचनं छलो भवति । “मायेत्यसुरा” इति तेषां मायारूपेणैव भगवान् भवतीति भगवता सत्यपाचनं छलो भवति । “मायेत्यसुरा” इति तेषां मायारूपेणैव भगवान् भवतीति भगवता सत्यतया निरूपितमपि छलत्वेन पर्यवसितमिति तथोच्यते । एवं भगवतो महद्गुणान्विनिरूप्य तत्र जातं दोषं याचनलक्षणं निराकरोति—याच्नामृत इति । याच्ना हि द्विविधा । सेवककर्तृका प्रभुकर्तृका च । तत्र सेवककर्तृका प्रमोदोपायदा न प्रभुकर्तृका । वस्तुतस्तु इयं याच्ना प्रभुकर्तृका । वस्तुतः प्रमोदरपि धनं अन्येषु स्थापितं नीतिमार्गेण तस्य याचनमेवोचितम् । स्वेनैव तत्र स्थापितत्वात्तपि चरणम् । अनङ्गीकार एव हि यलाद्ग्रहणम् । न चात्य इति स्थानात् निष्कासनीयः । याच्नां कृत्वा तु निष्कासनीयस्तदनङ्गीकारे । क्षमामिति भूमिमेव गृहीतवान् याच्नयाऽपि । दैत्यानां हि तत्रोत्सवानां तत्सामित्वमेव । अतो हि वन्दनम् । अन्यथा पातालादिषु कचिदपि तत्त्वामित्ये ग्रहणं न स्यात् । अथद्वय

१ युक्तिरूपो ग. २ परिकल्पितुमिति क. घ. ३ नमनमिति ग. ४ नाभ्यैर्मेध्यं ग. ५ न स्वप्नयतीति घ. ६ पातयन्तीति नास्ति ग. ७ न भगवतीति घ. ८ भगवतस्तृतीय ग. ९ याच्नात्वं दुर्लभावेनेति घ. १० छलमिति घ.

स्वाम्यं सर्वथा करिष्यत्वेवेति यन्धनम् । अनेनाऽपि चैकलः समर्थितो भवति । एकस्यांऽशस्य याचनम् ।
 वंशद्वयस्य लाजनम् । त्रयाणां तु याचनं चैकलः । सन्निवोगसिद्धत्वाच्चयाणां याचनम् । अन्यथा
 शेषाभ्यनुज्ञा सात् । कित्वाद्द्वयं वा आपद्येत । तस्मान्नेखल्यया भूमिग्रहणमुचितमेव ॥ १७ ॥

ननु भगवान् भक्तिमार्गविरुद्धं कथं कृतवान् । गुणा हि भक्तिजनकाः भक्तैरेव प्राप्ता आदर-
 णीयाश्च । न च भगवान् भक्तिविरुद्धमपि करोतीति शास्त्रार्थो भवति । तस्मादस्य चरित्रस्य गुणत्वे-
 ऽपि न प्रकृतोपयोगिगुणत्वमित्याशङ्क्याऽऽह—

नाऽर्थो बलेरयमुत्क्रमपादशौचमम्भः शिखाधृतवतो विबुधाधिपत्यम् ।
 यो वै प्रतिश्रुतमृते न चिकीर्षदन्त्यदात्मानमङ्ग शिरसा हरयेऽभिमेने ॥ १८ ॥

नार्थो बलेरयमिति । भक्तिविरोधस्तदाऽऽपतति यदि भक्त्यनभिप्रेतः स्यात् । नहि मेखल्यया
 कटिबन्धनं कटिस्नानस्याऽनभिप्रेतं भवति । नहि मत्स्य धनं भगवतोपहृज्यमानं तस्य दुःखाय
 भवति । तदीयस्य सर्वस्याऽपि तदर्थत्वात् । लोकप्रतीत्यां तु यो विरोधः स गुण एव । भक्त्येद्वि-
 रोधो मतः सात्त्विकमि परिहरणीयः । अभिमानवतोमपि भक्तानामनभिप्रेतत्वाजनं सुखकरमेव ।
 तदाह । अस्य भक्तस्य बलेर्भगवत्पूजारूपस्य विबुधाधिपत्यम् अर्थः फलं पुरुषार्थो वा न भवति ।
 पूजा ह्यसम्पदा । न भगवत्प्रीतिं जनयतीति दैत्यानां सम्यन्वनिराकृत्यार्थं भवैस्तत्परिच्छेदकरणं युक्तमेव ।
 अयं च लोकत्रयात्मको विषयो बलेर्गोऽर्थः । तर्हि कथं पूर्वं तेन गृहीतमित्याशङ्क्याऽऽह—उत्क्रम-
 पादशौचमिति । स हि भगवत्प्रणारविन्दे समर्पणार्थं पूर्वं गृहीतवान् । अघुना चरणप्रक्षालनं
 कृत्वा तत्तस्मिन्निवेद्य तद्वरप्रणारविन्दोदकं शिखायां धृतवतो भगवदीयत्वं प्राप्तत्वाद्यशरीरप्राप्तियोग्यतां
 वा प्राप्तः । कक्षात्रयमुपरिगतस्ताच्छस्य त्रयमकक्षा न पुरुषार्थाय । न हि भगवता बलादयं कक्षात्रये
 नीतः । न ह्ययं प्रत्याक्रमयेच्छुः । भगवांस्तु बलिस्थाने स्थितः श्रुत्यैवपरिपालनाय । “स वै विष्णु-
 क्रामान्क्रमेत य इमान् लोकान् आतृन्पस्य संविज्य पुनरिमं लोकं प्रत्यवरोहेदि”ति
 धृतेः । “ये यथा मां प्रपद्यन्ते” इति वान्म्यात् । दानस्य साफल्यार्थं । अनन्तगुणं हि पौत्रे दत्तं
 भवति । अतोऽनन्तमग्राण्डाधारो भगवांस्तस्य सिद्धः । अतः पूर्वस्वीकृतत्रैलोक्यं नार्थः । किञ्च ।
 पूर्वं महादेवाय त्रैलोक्यं दत्तं भगवतैव । पश्चाच्चरणोदकं मस्तके स्थापयित्वा ऐश्वर्यादौ विरक्तः सन्
 पुनर्धारणमेव ध्यायति । अयं च तथा । उत्क्रमस्यैव पादशौचं चरणारविन्दोदकं महादेवस्याऽस्माऽपि
 तुल्यम् । विबुधाधिपत्वं चाऽस्य नाऽर्थो यथा महादेवस्य । दास्यार्थं श्लेवं कृतवानिति ज्ञापनार्थं चर-
 णारविन्दोदकधारणमेव हेतुत्वेनोक्तम् । ननु दानादि । अन्यत्रेपत्वात् । किम् । यो वै प्रतिश्रुत-
 मृते न चिकीर्षदन्त्यदिति । यस्तु स्वसङ्कल्पनिर्वाहार्थं बहुविचारितवान् पश्चात्तृतीयपादार्थं स्व-
 शिरो दत्तवान् । न घेतादृशः पूर्वदत्तं कामयते । भगवत्स्त्वेवं करणं दैत्यरत्नाज्जनार्थम् । देवेषु सर्वं
 दैत्येषु चाऽनृतं प्रतिष्ठितम् । तदग्रमयमपि प्रतिश्रुतमनेन सर्वं चैकृतं तदा सत्ये प्रतिष्ठितो भगव-
 द्दर्शनेव प्राप्तवान् । अन्यदिति रूपभेदोऽपि निवारितः । आत्मानं देहम् । अङ्गेति श्लेहसम्प्रापनं
 उरिमभगवतः श्लेहस्यजनार्थम् । शिरसेति प्रणानेन सद्वाऽऽत्मसमर्पणं मन्त्रज्ञानेन सहितं कृतमिति

१ उक्तं समर्थितमिति छ, ग. २ उक्तमिति छ, ग. ३ मष्टानपीति ग. भक्त्यनभिप्रेतं इति घ. ४ प्रतीत्या य
 इति छ. ५ भगवता भगवता ग. ६ श्रुत्यैव पादनीय इति ग. ७ सर्वं विष्णुर्वाति ग. छ. घ. ८ रोमिष्य ग.
 गमुज ग. ९ यथे दत्ते इति ग. १० महादेवम्यातीति छ.

सूचितं भवति । जयमात्मानं शिरसा सह हस्ये अभितो भेने । अनेन शरीरेण भगवत एव कार्यं न वा मम नान्येषामित्यभिगन्धार्यः । यथा हि तस्य मनोरथस्तथैव च सिद्धिः । यथा भगवते दत्तं वस्तु तदर्थं वक्ष्या स्याप्यते तथा वक्तिः स्यापिब इति न भक्तिविरोधः । अत एव तेषां गुणत्वात्तस्य महती भक्तिर्जाता । अन्यथा भात्सर्वादिकमुत्पद्येत जयविजयवत् । तस्मादेतेषां गुणत्वाद्भगवतो मेखला । तेन च विमृषितत्वं सर्वत्र भक्तानुपयोगात् । माहात्म्यज्ञाने स्नेहे च फले चेति ॥ १८ ॥

अहुलीयकैर्विमृषितत्वमाह—

तुभ्यं च नारद भृशं भगवान् प्रवृद्धभावेन साधुपरितुष्ट उवाच योगम् ।

ज्ञानं च भागवतमात्मसत्तत्त्वदीपं यद्वासुदेवशरणा विदुरञ्जसैव ॥ १९ ॥

तुभ्यं च नारदेति । अहुलीयकानि दश विंशतिर्वा भवन्ति । तावन्ति हि भगवद्ग्राणि यावन्ति नारदेन दृष्टानि । अन्यैरपि । नारदं प्रति भगवदवतारा “दर्शनं यान्ति चेतसी”ति वाक्यादनन्ता एव । अहुलयश्चतुर्भुजे विंशतिर्भवन्ति । अनन्तैर्गुणत्वेऽनन्ताः । नारदेन तत्सद्यैरन्यैश्च परिदृश्यमाना हि मूर्तयो भगवतोऽनन्ताः । अत एव तुभ्यं चेति चकार । तेषामहुलीयकत्वमवयवान्तोपयोगात् । ते हि भक्ताः संसारान्ते भवन्ति । अनेन सर्वात्मकस्य भगवतो भक्ता अहुलय इति निरूपितम् । ते हि सर्वशरीरोपकारिणः सर्वक्रियाहेतवः । महाधनैरिति विशेषणात्तेषु बहुधनमस्तीति ज्ञापितम् । तानि धनान्यग्रे वक्ष्यामः । तुभ्यं नारदाय । त्वनुपयोगार्थं चकारादन्योपयोगार्थं च योगमुवाचेति सम्बन्धः । तत्र साधुपरितुष्ट इति हेतुः । तस्य योगस्य मूल्यरूपत्वात् । नहि केनाऽप्यन्येनाऽपरितुष्टः स्तमूल्यं वदति । चतस्रो अहुलय एकश्चाऽहुष्टः स च संभावद्वीयो(?) भवति तामिः । सा हि भक्तिरहुष्टमूल्यं भवति । तेन परितुष्टो वा भगवान् । योगो ज्ञानं परिधर्मा शरीरज्ञानं चाऽहुलीयान्तायाः । चतुर्भिरपि भक्तहितो भगवान् प्राप्यते भक्त्या च । तदाह । भृशमत्यर्थम् । प्रवृद्धभावेन निरन्तरश्रवणादिना तत्तन्मार्गे उत्पन्ना प्रीतिः सर्वं हृदयं पूर्णं विधाय यदोच्छलिता भवति । यथा बहिः स्पष्टतया प्रेमाऽनुभूयते स प्रवृद्धो भावः । तेनैव भगवान् परितुष्यति । गुणानां भगवत्तत्त्वाऽवगाहनयोग्यत्वात् । अत एव साधुपरितुष्टः । परितोषानन्तरमपि भक्तिपूरस्य निश्चयमानत्वात्सर्तोपस्य साधुत्वम् अपरितोषासहभावः खनिलता च । परितस्त्वं तु तदीयानामप्युद्धारकत्वेन । तदा हि योगमाह । तथोपायमुक्तवान् येनोपायेन भगवान् दृश्यत एव । यदिदर्शने भक्तिरेव हेतुः । अन्तर्दर्शने योगः । विद्यमानस्य दर्शने द्वयं भगवतो ज्ञानं जीवानामात्मतत्त्वप्रदर्शनं च । चकाराद्ब्रह्मज्ञानं च । ब्रह्मस्वरूपज्ञानं ब्रह्ममीमांसायां निरूपितम् । निर्धर्मकः सर्वधर्मादिरूपेण स्वयमेवाऽऽविर्भवतीति । भागवतं पुरुषोत्तमज्ञानम् । आत्मनो जीवस्य तत्त्वं शुद्धचैतन्यरूपम् । तत्रकाशो वृत्तिफलमेन स्रोतो वा आविर्भावेन । तज्ज्ञानं दीपस्तेन सहितं आत्मसत्तत्त्वदीपम् । ब्रह्मात्मत्वज्ञानं वा । चकारात्किदायोगः । तस्य फलं भक्तिरित्येव वक्ष्यते । ननु योगेशज्ञानादीनां पूर्वमेव सिद्धत्वाद्भुमिम्यप्रकाशितत्वात्तदर्थं किं भगवदवतारेणेत्यत आह—यद्वासुदेवशरणा इति । यस्मान्नास्तर्था प्रोक्तपञ्चरात्रादेः । वासुदेवशरणाः मोक्षरातुः संत्वादिष्टात्रीदेवत्वारूपस्य शरणगमनमनेनैव तत्रादी-

नामभावेऽपि । अंशसा सामस्त्येनैव सुगममार्गेणैव विदुर्ज्ञानवन्तः । आश्रयमात्रेणैव सुगमतया परि-
ज्ञानं पुनः कथने हेतुः । अथवा भगवद्भक्ता भगवत्पराः कर्म वा योगं वा ज्ञानानि वा न मन्यन्त
एवेति तदर्थं भगवतैवान्मुक्तानि । अतः परं भगवदुक्तानीति परमश्रद्धया तेषु प्रवर्तन्ते मार्गगताश्च
भवन्ति कृताशीश्च । अन्यथा उत्तया उन्मादाश्च भवेयुः । भक्तेर्मादिकत्वात् । एतदर्थं भगवान्
भक्तिसाधकान्मुक्तवानित्यर्थः ॥ १९ ॥

नूपुरकङ्कणादिभिर्विभूषितं निरूपयति—चक्रं चेति । अत्रऽऽदिशब्देन द्वादशाङ्गोपयोग्याभर-
णान्युच्यन्ते । तत्र पादयोर्हस्तानां च नूपुरकङ्कणादिभिर्व्यवत्तम् । एवं कण्ठाभरणानि मुकुटादीनि च ।
सर्वाण्येतानि द्वादशाङ्गविभागेन द्वादशविधानि । तानि मन्वन्तरावतारेणोन्यन्ते । यद्यपि मेखलाया
वन्मालायाश्चैतन्मध्य एव वचनमुचितम् । तथा सति चतुर्दशत्वं मन्वन्तरावतारसङ्ख्या चोपपद्यते ।
तथापि तयोर्विशेषप्रयोजनस्य विद्यमानत्वात्पञ्चद्विरूपणमुक्तम् । एतेषामपि विशेषणं महाधनानीति
सर्वमन्वन्तरेषु भगवान् योगादिकमुपदिशतीति सूचितम् । तदाह—

चक्रं च दिक्ष्ववहितं दशसु स्वतेजो मन्वन्तरेषु मनुवंशधरो विभर्ति ।

दुष्टेषु राजसु दमं व्यदधात्स्वकीर्तिं सत्ये त्रिष्टुभ उशर्ती प्रथयंश्चरित्रैः ॥ २० ॥

चक्रमिति । मन्वन्तरेषु भगवान् स्वतेजो विभर्ति पाठनसामर्थ्यं विभर्ति । सर्वं मन्वन्तरं साङ्गं
परिपालयतीत्यर्थः । ननु मनुवंशानां विद्यमानत्वासर्वशेन भगवत्परिपालनं किमर्थमित्याशङ्क्याह—
मनुवंशधर इति । मनोर्वंशमयमेव विभर्ति । मन्वन्तरमेकसप्ततियुगात्मकम् । तत्र कलौ सर्वेषां
नाशः शूद्रादिभावात् । अतो भगवतैव परिपालयन्ते यथा देवापिमनू । ननु ऋष्यादीनां विद्यमान-
त्वात्तेषां नाशश्चाभावात्किं भगवता तददशकार्यं कर्तव्यम् ? तत्राऽऽह—चक्रमिति । ते हि चतु-
र्विधाः मन्वृषिदेवतेन्द्ररूपाः । ते स्वरूपतो विद्यमाना अप्याज्ञारूपेण न वर्तन्ते । तदर्थमाह—
चक्रं विभर्तीति । तानेव ऋषीनाञ्जारूपान्कृत्वा विभर्तीत्यर्थः । “सर्वे पुरुषाश्चरित्रैः” इति
वाक्यात् । चकारात्स्वतश्चतया । आज्ञां सेनां च विभर्ति नियमतार्यं सहायार्थं च । तेषामाज्ञाकरणे
हेतुः दिक्ष्ववहितमिति । दशसु दिक्षु अवहितं स्थापितं सावधानं वा । यथा यो यत्र स्थापनी-
यज्ञं तमा स्थापयतीत्यर्थः । विशेषकार्यमाह—दुष्टेषु राजसु दमं व्यदधात् । पाठकानां दुष्टत्वे
तदण्डकरणं विशेषकार्यम् । अनेन लोकरक्षा निरूपिता । एवं लोकैवेदरक्षां निरूप्य भक्तिरक्षां निरूप-
यति—स्वकीर्तिं सत्ये त्रिष्टुभे प्रथयन्निति । यथा पातालदुष्टस्य भूमिः पुष्करपर्णे प्रथिता;
एवं त्रैलोक्ये सितां कीर्तिं त्रयाणां लोकानां शृङ्गमूले सत्यलोके स्थापितवान् । इत उद्धरणेन तत्र
स्थापने हेतुः उशर्तीमिति । कर्तनीयम् । अत्र हि श्रुतधर्मैः प्राकृतबुद्धिभिश्च संवद्धा जलमग्नेश्च
कीर्तिः । सा हि वस्तुतः शुद्धा भवति । तां सत्यलोके प्रथितवान् । सत्यलोकस्यानामुपकारजनना-
ज्ज्ञानमर्थार्थं भगवद्विराजि तत्र गीयन्ते । ततस्तत्र सिताः सर्व एव भगवन्तं जानन्तीति सर्वलोक-
वित्यातो भगवांस्तदवयवभाषणमूत इत्यर्थः । आदिशब्दसाऽपरिच्छिन्नत्वान्मन्वन्तरेषु बहुन्यवान्तरा-
वतरणानि सूचयति ॥ २० ॥

१ शरणं गतायेति ग. २ स्थापयन्तेतान्मुक्तवानिति ग. ए. ग. ३ वर्णयतीति ए. ग. ४ सर्वदेति क.
५ सर्वमन्वन्तरं क. सर्वमेवेति ए. ग. ६ त्रिधर्ममित्याह क. ग. ७ वेदलोकरक्षामिति ग. ए. ८ मध्यमं
इति ग. ९ तदण्डावपनीति ए. वताराणि ग.

स्निग्धामलैः कुशितनीलकुन्तलैर्विरोचमानाननदासपेञ्चलं भगवन्तं निरूपयति—धन्वन्तरिरि-
 त्थादिपञ्चभिः । कुन्तलानां धर्मः कुन्तलैश्च विरोचमानमाननम् । तादृश आनने हासेन पेशलो भवति
 भगवान् । तत्र हासपेशलो रघुनाथो हासरूपो भवति -सर्वमोहनरूपः परमसुन्दरः । तस्य कार्यं
 गूढमित्यग्रे वक्ष्यते । कुशितनीलकुन्तलरूपः परशुरामः । बहुधा चरित्रकरणादनेकरूपत्वं तस्य ।
 तद्वतधर्मः स्निग्धामलरूपो धन्वन्तरिः । तेन ह्यमृतेन शास्त्रेण च सर्वे स्निग्धा अमलाश्च कृताः । देवा
 हि रूक्षा अमृतेन भगवति स्निग्धाः कृताः । वैद्यकशास्त्रेण चाऽमला भवन्तीत्यविवादम् । उभयोः
 कार्ये भूमी विद्यमान एव रघुनाथोऽवतीर्ण इति तादृशे मुखारविन्दे हास्यरूपत्वं भगवतः । यद्भगव-
 द्हासेन कार्यं तद्वरुणायेन कार्यमिति । तत्र आननं भगवतो धर्माधारमाह्वयः । तत्र आरोग्ये
 धर्मसिद्धिः स्वाद्रक्षा च धनुषो भवेत् । अतो धर्मसिद्ध्यर्थं धन्वन्तरिरवतीर्ण इति तथारित्रमाह—
 धन्वन्तरिश्च भगवान् स्वयमेव कीर्त्तिर्नाम्ना नृणां पुरुषां रजमाशु हन्ति ।
 यज्ञे च भागममृतायुरवाप रुद्धमायुश्च वेदमनुशास्त्यवतीर्य लोके ॥ २१ ॥

धन्वन्तरिश्चेति । दृष्टोपकारत्वात् स्वयमेव कीर्त्तिभूतः । चकारात्स्त्रीरूपं च । उभयमपि
 भगवान् । तस्य धर्मः कीर्त्तिर्भक्ष्यत्वे । तथापि कीर्त्तिरूपताऽप्युच्यते । तत्र हेतुर्नाम्नेन पुरुषां
 महारोगग्रस्तानां रजमाशु हन्ति । धन्वन्तरिणामस्मरणेनैव सर्वे रोगा गच्छन्तीत्यर्थः । मृणामिति
 रोगसम्भावनयोक्तम् । नामोद्यारवित्त्वाद्वा । वस्तुतस्तु आसद्दारा सर्वेषामेव रोगान्हन्ति । नाम च
 तस्य शास्त्रम् । सर्वेषामनुपकारिणां यज्ञे भागं निरूपिता याग्यादीनाम् । तथा अनेनाऽपि आरोग्यलक्षणं
 धर्मं विधाय यज्ञे भागं च प्राप्तवान् । “वर्हिरेनुप्रहरतीति वाचि स्याद्दे”ति मन्त्रेण समिष्ट्य-
 क्षपि वर्हिपोऽनुप्रहरणं क्रियते । तत्र वाचो देवतात्वं शान्त्या इति फलान्न संभवतीति सर्वशान्तिकरी
 या वाक् धन्वन्तरिप्रोक्तः सा भागमर्हतीति यज्ञे धन्वन्तरिभागः । रुद्धमिति पूर्वं वर्हिपोऽनुप्रहरणा-
 भावः प्रायेण सूचितः । “न वर्हिरेनुप्रहरेदि”त्यग्निहोत्रे तस्य निषेधात्मन्स्यापामेव वर्हिपोऽनु-
 प्रहरणम् । सम्यक् स्थितिश्चाऽऽरोग्यकार्यमिति वर्हिरेव तस्य भावः । अन्यद्वा चिन्त्यम् । शास्ता-
 न्तरिषे वा स्पष्टम् । किञ्च । आयुर्वेदं च कृतवान् । पूर्वं मयने प्रादुर्भूतस्त्रैवेति तिरोहितः । पुनश्च
 काशिराजगृहेऽवतीर्य “धन्वन्तरिर्दध्यातम्” इति वाग्व्यादायुर्वेदं प्रवर्तितवान् । चकारादन्य-
 दपि । अस्माऽनतरस्य धर्मरूपत्वमेव न धर्मिरूपत्वम् । तेनोपपादिद्वारा परम्परोपयोगः ॥ २१ ॥

कुन्तलानां स्वरूपमाह—

क्षत्रं क्षयाय विधिनोपभृतं महात्मा ब्रह्मधृशुज्झितपथं नरकार्तिलिप्सु ।
 उद्धन्त्यसावन्निकण्टकमुशवीर्यं त्रिःसप्तकृत्व उरुधारपरश्वधेन ॥ २२ ॥

क्षत्रमिति । कुशितनीलत्वं धर्मः । कुशितत्वं कुटिलता । नीलत्वं च दयामता । क्षत्रियहन्तृ-
 त्वालुटिलता । गुनिकण्टकोद्धारकत्वाच्चयामतेति । अयना । चतुर्भिर्मन्त्रेणैवः सेदितानि कुन्तलानि
 धन्वन्तरिः । अमृतोद्गमत्वात् श्रीत्वात् यज्ञभागभुक्त्वात् अवतीर्णत्वात् । तत्र दयामत्वं मयनाग्निर्ग-

तस्य । कुटिलत्वं स्त्रीरूपस्य । अमलत्वं यशसुजः । जायुर्वेदकरणात्सर्वस्त्रियत्वम् । स्वस्वाऽव-
तारपाहुत्याहंहुवचनम् । सुखत्वं परशुरामस्य । ॥ हि वैश्वानरस्वाऽवतारः । अत एव सैवैश्वर्य-
मक्षकः । विशेषेण रोचमानत्वं धर्मरक्षाकरणात् । क्षत्रं क्षत्रियाः । क्षयायैव विधिना उपभृतं
वृद्धम् । उप समीपे धृतं वा । यथा पशुध्रियते । “भवाय नाशाय” इति वाक्यात् । वधे हेतुः
अस्त्रधुगिति । ननु क्षत्रस्य कथं ब्रह्मद्रोहजनकत्वम् । तत्राऽऽह—उज्जिततपधमिति । उज्जितः
पन्था येन । सन्मार्गपरित्यागाद्ब्रह्मद्रोहे मतिः । तर्हि सन्मार्गवोधनेन कथं न व्यावर्त्यते ? तत्रा-
ऽऽह—नरकास्ति लिप्स्यति । नरकलक्षणमेवाऽऽस्ति चान्छति । परलोकदुःखमङ्गीकृत्योत्पयेन
प्रवृत्तमतो न बोधनेन निवर्तते । अत एवोद्भवन्ति ऊर्ध्वशुक्लिष्य तान् दूरीकरोति । अनेन यदेवाऽ-
स्वाऽमेध्यं तदपहन्तीति सूचितम् । महात्मेति अल्पद्रोहः प्रयोजनार्थं क्रियमाणो न तद्दृश्यं बाधते ।
मृगा एव हि दृश्यत्ययाः । महात्मानस्तु पर्यवसानबुद्धयः । असाविति धृञ्कर्त्ता । उद्धनं हि
तेनैव क्रियते । किञ्च । एतत्क्षत्रं मारणीयमेव । अवनिंकण्टकरात् । मूर्मिर्हि भगवतः पादौ । सर्वो हि
स्वपादकण्टकोद्धारं करोति । यद्यपि सर्वात्मत्वात्तस्य व्यथा भवति तथाप्युग्रवीर्यः । न हि श्रीर्याध-
लम्प्यनव्यतिरेकेण कण्टकोद्धारो भवति । अनेन नैर्घृण्यमपि निवारितम् । त्रिःसप्तकृत्य इति ।
सप्तधा हननेनैकवारं नूमेर्निष्कण्टकता जाता । पुनर्मोक्षणादुत्पन्नाः सप्तधा हताः । पुनरेवमिति त्रिः ।
उरुधारपरम्बधेनेति । शस्त्रेण हननं परलोकार्थम् । परश्वधः परशुः । उरुधारत्वाद्बहुधा हनने-
ऽपि न कुण्ठता । अनेन वधे क्लेशमावो निरूपितः ॥ २२ ॥

हासनेशुल्लवं निरूपयति—

अस्मत्प्रसादसुमुखः कलया कलेश इक्ष्वाकुवंश अवतीर्थ गुरोर्निदेशे ।

तिष्ठन् वनं सदयितानुज आविवेश यस्मिन्विरुध्य दशकन्धर आर्त्तिमाच्छेत् २३

अस्मत्प्रसादसुमुख इति । हासो हि त्रिविधः । इतरगर्वनिवारक इतरभ्यामोहकः प्रसादे-
तुभ्य । तत्र प्रथमं प्रसादहेतुमाह । यद्यपि रघुनाथचरित्रस्याऽनन्तत्वं तथापि हासस्वभावोपयोगाद्वृण-
श्रपकार्यं चरित्रप्रथमोपलक्षणत्वेन निरूप्यते । तत्र प्रथमं सात्त्विकं चरित्रमाह—अस्मत्प्रसाद-
सुमुखः । महादीनां प्रसादार्थं सुमुखः प्रसन्नवदनः । अनेन प्रसन्नार्थनया भगवानवतीर्ण इत्युक्तम् ।
फलया परमकान्त्या सीतया वा । कठया वा कलेशः । यस्तु सर्वकलानिधिर्वैकुण्ठवासी विष्णुः ॥ यस्य
कलया । दासो हि कार्यसाऽन्यत्वे भवति । तस्याद्रक्षाऽन्यं कार्यम् । तदर्थं भगवतः काचित्कला वा
वैकुण्ठे स्थिता पालयति । अनेन भगवान्पूर्ण एव रघुनाथोऽवतीर्ण इति सूचितम् । कला वा प्रभ्या-
दयः । अतम्येषां सङ्केते तत्तत्तिलादनेनैव निहारः कर्तव्य इति सूचितम् । कलानां वा सङ्कर्षणादी-
नामीदो यामुदेयः । सर्वकलानिषुणो वा लक्ष्म्या महावतीर्णः । तदैव पेशलो भवति । स भगवानि-
क्ष्वाकुवंशेऽवतीर्णः । इक्ष्वाकुर्भक्त इति वृत्तिहपुराणे प्रसिद्धिः । यदर्थं श्रीरङ्गो मद्भक्तदनात्समासीतः ।
तन्मोक्षार्थं तद्विशेषवतीर्णः । देवहितकार्यकर्मणं परमज्ञानादिसाहित्यं स्वार्थतरेणेन यत्तोद्धारो गुर्वा-
ज्ञाकरणं वनवास एतावत्सात्त्विककार्यम् । अनुमावस्तु विशेषेण दशकन्धरास्तिः । सत्त्वविरोधे तमसो
ल्यो युक्त एव । गुरोर्दशरथस्याऽऽज्ञा तस्यां स्थितः । प्रतमिव तेषाञ्चनं कृन्वानित्यर्थः । पनमानि-

पेश । ननु वने तस्य किञ्चित्कार्यम् । अपि तु वास एव कार्यमिति वनस्य कर्मता । दयिता सीता
अनुजो लक्ष्मणस्ताभ्यां सहितः । अनेन कलया कलेश इति यावानागतस्त्रावान्वनं गत इति सूचि-
तम् । इतरसहायामाचार्यं वा । आसमन्तात्प्रवेशो बहुकालस्वित्तर्यः । अत एव यस्मिन्नुनाये विरो-
धनिमित्तत्वेन भगवतो ननु विरोधहेतुत्वम् । विरुध्य विरोधं कृत्वा । दशकन्धरो रावणः । अनेन
महत्त्वं वा बहुत्वं वा न निस्तारहेतुरिति सूचितम् । आर्त्तिं पीढां चिन्ताशोकादिकम् । त्रयाणां वन-
वास आरब्धः । देवानां कामनया तथा सहस्रतः कृतः । तत्र भार्यया सह स्थितस्य न मुख्यो वनवासो
भवति । न मरुसहितायाः स्त्रियः । अत उभयोर्वियोगेन वनवासः प्रदर्शितः । वियोगजननादिरूप-
मेव विरोधः । प्रथमाऽऽर्त्तिस्तु खरादिभारणेन ॥ २३ ॥

एवं सात्विकचरित्रं भगवत उक्त्वा राजसमाह—

यस्मा अदादुदधिरूढभयाङ्गवेगो मार्गं सपथरिपुरं हरवदिधक्षोः ।

दूरेसुहृन्मथितरोपसुशोणदृष्ट्या तातप्यमानमकरोरमनक्रचक्रः ॥ २४ ॥

यस्मा अदादिति । उदधिः समुद्रः यस्यै मार्गमदात् । ऊढभयाङ्गवेगः । ऊढं भयं येन ।
समुद्रगरीरस्य भयं भार्यैव हृदये निविष्टम् । तादृशद्वयस्य अङ्गे वा वेगः कम्पो यस्य । व्यवा । ऊढं
यद्भयं मृत्युरूपं तस्याऽहानि शोषणादीनि तेषां वेगो यस्य । मृतप्राप्तो जात इत्यर्थः । सपदि तत्क्षण-
मेव । अरिपुरं लङ्काम् । हरवत् हरसेव । महादेवसंहितं वा पुरम् । दिधक्षोः दग्धुमिच्छोः । दूरे-
सुहृद्भार्या यस्य भ्राता वा भरतोऽन्ये वा सुहृदः । मथितो यो रोपस्तेन सुशोभा वा दृष्टितया तातप्य-
मानाः अतिशयेन तप्यमाना मकरादपस्तेषां चक्रं यस्मिन् । एवं व्याख्यायिका । रावणेन सीतायां
हतायां दशकन्धरवधार्थं श्रुत्वा रघुनाथस्य मध्येऽन्तरापभूतः समुद्रः स्थितः । स स्वकीयैः पुरुषैः
कृत इति तत्र पदाकर्मणमकृत्वा प्रायोपवेशनं कृतवान् । स ह्यस्मदीयवन्धेऽपतीर्णोऽस्मद्वतारणेऽप्युपायं
न जानाति स कथं रक्षांसि हन्यादिति । परमत्रैवाऽयं तिष्ठत्विति मार्गं न दत्तवान् । तदा भगवान्
स्वधार्थं सन्धितवान् । तदा तस्य नेत्रयोरारक्तिमा जाता तेन समुद्रस्य क्षोभो जात इति । मार्गदानं
न प्रीतेति भगवन्माहात्म्यज्ञापनार्थं भयादपस्त्रास्मिन्विशस्तदा मार्गं दत्तवानिति । यदि महादेवः
सहायमपि कुर्यात्स्वभक्तस्य स्वयं वा पुरे तिष्ठेत्तदा तेन सह पुरं ज्वालनीयमिति । रावणवधस्त्वल्पः ।
पुरमेव ज्वालनीयमितीच्छा । यस्मिन्पुरे दुःखिता सीता तिष्ठतीति । भगवतो रोपे दूरे स्थितानां
सुहृदां दुःखं हेतुः । अमथिते हि देवनि कचिद्दृढता कचिज्जलं कचिन्मध्यमावो भवति । मथिते त्वेक-
रूपता । तथा परीक्षार्थं हितार्थं परमार्थतो वा विज्ञे कृते पूर्वं बहुधा विचारितत्वात्सीतोद्धारस्य
अवश्यं कर्तव्यत्वात् रावणवधको विवेकादिजोत इति सूचनार्थं मथितपदम् । दृष्टिमात्रेणैव समुद्र-
ताप इति माहात्म्यम् । राजसचरित्राद्रोपकया ॥ २४ ॥

एवं रावणचरित्रमुक्त्वा तामसमाह—

वक्षस्यलस्पृशरुणमहेन्द्रवाहदन्तैर्विदम्बितककुब्जयरूढहासम् ।

सद्योऽमुभिः सह विनेप्यति दारहर्तुर्विस्फूर्जितैर्धनुष उच्चरतोऽधिसैन्ये ॥ २५ ॥

वक्षस्त्रलस्पशेति । स भगवान् रघुनाथस्त्रस्य रावणस्य अशुभिः प्राणैः सह हासं गर्वं विनेष्यति दूरीकरिष्यति । दूरीकरणे हेतुः दारदृष्टुरिति । प्राणहरणेऽप्येतदेव हेतुः । जाततावित्वात् । नहि तन्मारणार्थं वाणा अपेक्ष्यन्ते किन्तु धनुषो विस्फूर्जितैरेव । धनुषो विशेषणम् अधिसैन्ये उच्चरत इति । ऊर्ध्वं चरतः । धाणरूपं मलं वा लज्जतः । अनेन तस्य मतिनिवारिता । धनुषो माहात्म्यार्थं हासं विशिनष्टि । वक्षस्त्रलस्पशेन भग्ना ये महेन्द्रबाहसैरावतस्य दन्तास्तैर्विहम्बितो यः ककुब्जयो दिग्जयस्तेन रूढो यो हासः । तस्य हि सामर्थ्यद्वयं रावणस्य शारीरं शत्रुजयकृतं च । तत्र शारीरेण सामर्थ्येन शत्रुजय उपहस्यते । यतस्तस्य वक्षस्त्रलस्पशंमात्रेणैवैरावतदन्ता भग्नाः । तादृशस्य दिग्विजयो मोक्षार्थहेतुः । तेन दिग्विजयिनां सामर्थ्यादप्यस्य महत्सामर्थ्यमिति महान् गर्वः । स गर्वो गच्छन् महाभिमानिनः प्राणैः सह गतः । न हि भगवतो हासस्याग्रेऽन्यो हसति । तस्मात्तदपगमनमुचितमेवेति भावः । एवं रघुनाथचरित्रमुपलक्षणविषया निरूप्य हासत्वं समर्थितम् ॥ २५ ॥

एवं हासपेशलं निरूप्य अदीनलीलाहसितेक्षणोलसद्भूमङ्गसंस्चितमूर्त्यनुग्रहं निरूपयति—भूमेः सुरेतरिति दशभिः । यद्यप्येकस्मिन्नवतारे अपरमितानि चरित्राणि सन्ति तथापि विमर्शं येषामुपयोगस्ते निरूप्यन्ते । यत उद्देशे दशैव पदार्था निरूपिताः—अदीनत्वं, लीलात्वं, हसितत्वं, ईक्षणत्वं, उल्लसत्वं, भूत्वं, भङ्गत्वं, संस्चितत्वं, भूरित्वं, अनुग्रहत्वं चेति । अनेन दशविधा अपि लीला अस्मिन्नवतारे सन्तीति यावान्वा अयमात्मा तावानयमिति सूचितम् । अनेन दशविषलीलानामेकमुखत्वेनैकार्थत्वं च सूचितम् । तदुपपत्त्या निरूपणे उद्देशतो निरूपयिष्यति । तत्राऽदीनत्वं सर्गः । दीनो हि वस्त्वभावात् । यथासुखं वस्तुरूपेण स्वयमेव प्रादुर्भावाददीनत्वम् । अभिलषितवस्तुप्राप्तौ दीनत्वं गच्छति । न विद्यन्ते दीना यस्मादिति परार्थगृह्यवपि जीवानां दीनत्वं गच्छति सुधावेव । विसर्गो हि लीला स्पष्टा । हसितं खानम् । स हि भगवाद्वाद्य इव प्रहसनरूपेण तत्तन्मर्यादाया तांस्तान् श्लापयति स्वस्य हासार्थमेव । अन्यथा परमार्थे भगवत्स्वरूपे कश्च मर्यादा । ईक्षणं मुष्टिः । भगवदीक्षिता एव हि मुष्टा भवन्ति । ब्रूषा ऊतिः । यथाऽन्तःकरणे वासना तथा ध्रुवोऽथलनम् । भङ्गो हि सद्धर्मः । स हि सर्वान् स्वस्यानाद्भ्यवयति । तदग्रे विस्तारयिष्यामः । उल्लसत्त्वमीशानुकथा । स हि वंशो भगवदुल्लासो भवति । यथाक्रमो वा । तदा उतिस्तस्यः । यथा प्रहादो धर्मश्च प्रमेय-प्रमाणोऽष्टासी । तदा सद्धर्मो ब्रूषो भवति । भङ्गश्च वंशः । आत्मा हि तत्र भग्नो भवति । संस्मरणं निरोधः । तदग्रे उपपादयिष्यामः । भूरित्वं मुक्तिः । एको हि भगवानेव मुक्तः । अन्येऽपि तथा भवन्तीति । अनुग्रह आश्रयः । न हि सर्वथा अगन्तुगृहीतः स्वस्मिन्कामपि सापयति । इयं च दशविध-लीला कृष्णसैवैत्यवतारोऽप्ययं भगवानवतारी । अतः सर्वरूपमदीनत्वं प्रथमतो निरूपयति—

भूमेः सुरेतरवरूथविमर्दितायाः क्लेशव्ययाय कलया सितकृष्णकेशः ।

जातः करिष्यति जनानुपलक्ष्यमार्गः कर्माणि चात्ममहिमोपनिबन्धनानि २६

मर्गो दशरीरस्य शरीरस्वीकारः । तत्र न दीनो यस्मादिति द्वितीयोऽर्थो हेतुत्वेन प्रविशति । तत्र त्रिविधा मक्ता दीनाः भगवदवतारे हेतवन्मदाद । भूमेः शृथिष्याः । सुरेतरा दैत्या दानवा राक्षसाश्च ।

१ हास्येन पराजयार्थेण यः, २ अपरमितान्येवेति यः, यः, ३ दिग्विजयकोक्तिर्लेन दशपदमो इति गः, ४ धनुषं तथा ककुब्जयोऽप्यतिशयितानि परस्परानि खनि तदपि दिग्जययोगित्वेन दश पदमो निरूप्यन्ते इत्यपि यः पाठः यः, ५ लीला निरूपिता अस्मिन् यः, यः, ६ अनुग्रहो यः, ७ ध्रुवोऽथलनम्, ८ दशविधा यः, ९ दशविधा यः.

सुतेरत्वेनैव धर्मप्रतिपक्षाः कोडीर्वृत्ताः । तैर्विमर्दिताः । प्रकटः परमानन्दो यदा भूमेस्तदैव हि । मर्दनहेतुशहानिः स्यादित्यानन्दः समागतः । तस्याः क्लेशव्ययाय । कल्याणलभ्येण सह । सितकृष्णौ केशौ यस्य स बैकुण्ठसित एव समागत इति कथितम् । वस्तुतस्तु यः सितकृष्ण-
केशः स गोविन्दस्य कल्याण । सङ्कर्षणरूपत्वात् । संहाररूपतामसशक्त्या सितकृष्णरूपस्य सङ्कर्षणस्य कल्याणकृष्णकेशरूपेणाऽऽसीति वक्ष्यते । इदमप्येकं प्रयोजनं कृष्णः केशो यथाऽवतीर्णो भवतीति । नतु तावन्मात्रम् । मर्दनहेतुदूरीकरणसमर्थत्वात् । “ताविमौ चै भगवतो हरेरंशाविहाऽऽग-
ताचि”ति वाक्यविरोधात् । “तदा चां परितुष्टोऽहममुना चपुपे”ति वाक्यविरोधश्च । तस्मा-
न्मर्दनहेतुमाभावाय साक्षादानन्दमयः । पुत्रत्वेन वंशजननार्थं प्रयुक्तः । धर्मरक्षार्थमनिरुद्धो नाराय-
णांशः । भूमिमारनिराकरणार्थं सितकृष्णकेशांशः । जनानुपलक्ष्यमार्ग इति प्रयुक्तो वंशकृत् ।
कर्माणि करिष्यतीत्यनिरुद्धः । चतुर्णामपि कार्यचतुष्टयं मारय्याय चेति प्रकारेण सूचितम् ।
तेनैकरूपेणैव चतुर्भूतैरपि परित्रं निरूप्यते । एकमेव चरित्रं मोक्षमर्त्ता निरूपयति । भूमिमारहरणं,
वसुदेवदेवकीकामनापूरणं, धर्मरक्षा चेति । विस्तरे तु प्रकरणभेदेन वक्ष्यति । एवं चतुर्भूतिर्भगवान्
जातः । अनेन सर्वान्पेव वाजयानि यथाश्रुतं समर्पितानि । अन्यथा प्रत्येकवाक्यानि तयोरेको
पलभ्यो यन्भूवेत्यादीनि विरुद्धानि भवेयुः । जन्म कर्म च स्वस्य संपादयिष्यति । त्रिविधदुःख-
दूरीकरणाय । भूमिर्माता तथा चाऽन्ये दुःखस्वभाजो हरिप्रियाः । कंसादेः कालतो
ज्ञानाग्निश्चा दुःखं च तद्गतमिति वक्ष्यते । भूमिस्तु कार्यरूपापि भवतीति विचारे सौकोचा ।
अदितिर्मातेति तस्या भूमित्वं साधमेव । अन्येऽपि भूमिसंयन्वादेव दुःखिताः । जनैरुपलक्ष्यो मार्गो
यस्य । जनाः साधारणाः । भगवन्मार्मस्य उपलक्षणमपि ते न जानन्ति । मार्ग एवंप्रकारेण मग-
वदामनम् । कर्माणि च करिष्यतीति । चकाराज्ज्ञानं मर्त्ति च कथयिष्यति । कर्माण्यनिरुद्धचरित्र-
त्वाय विशिनष्टि । आत्मगहिष्ठ उपनिबन्धनं येषु । आत्मत्वाज्ज्ञानवनकत्वम् । महिमपदाद्वक्तिः ।
उप समीपे नितरां घनवाद्गर्गः । त्रिमिसिविधं दुःखं गच्छति । एवं भगवचरित्रं भगवन्माहात्म्य-
मेव सूचयति । एतावता सर्वे अदीना भवन्ति ॥ २६ ॥

लीलां निरूपयन् पूर्वोक्तस्य हेतुमपि निरूपयति विमर्शमप्यपातात्—

तोकेन जीवहरणं यदुल्लङ्घिकायास्त्रैमासिकस्य च पदा शकटोऽप्यूतः ।

यद्रिहस्ताऽन्तरगतेन दिवस्पृशोर्वा उन्मूलनं त्वितरथाऽर्जुनयोर्न भाव्यम् ॥२७॥

तोकेन जीवहरणमिति । यद्ययं मगधम् चतुर्भूतिर्न भवेत्तदैव तत्परित्रचतुष्टयं न मृच्छेत् ।
पूतनाऽमुपयमानेन तन्मोक्षः । शकटोपमर्दः । यमत्वाज्जुनमध्यममर्तं । उदुन्मूलनं च । न हि वामु-
देवादयो मोक्षं दातुं शक्तः । न हि सङ्कर्षणादन्यः सङ्कर्षणाय शक्तः । न यनिरुद्धादन्यो नारद-
शापविमोक्षार्थं सावित्र्यनिरूपणेन वृक्षबोन्त्रा गच्छति । न हि शत्रुह्लादन्यः शापवन्ननूलोन्नेद-
पूर्वकं पूर्वस्ति तदेवतावन्यं संपादयति । भगवत्त्वं भैरवे स्थाप्यते । यतन्तोकेन पादकेन उदकि-
कयाः पूतनायाः जीवहरणम् । यत्र हि कार्यं तत्र साधनमवश्यं भावि । यत्र पुनः साधनव्यापि-
रेकेणैव साध्यमुत्पद्यते तत्परिग्रहस्वरूपनित्येवाज्जगन्तव्यम् । सर्वमवतनमर्थरूपत्वात्तत् । किम् ।

इलेपां शुद्धिः । तदयं स्पष्टमेव तान् पालयित्वा स्वयं तत्र प्रविष्टः कथमेते पालयिष्यन्तीति । पश्चात्तानकिथित्करणं दृष्ट्वा हसतीति । अथवा । पशून्पालयति ये पशुरूपाः पाठा आविर्देविकास्तान् जीवयत् । ते ह्यपराधिनः कालेन हताः । भगवद्भक्तानां विपयानहेतुत्वात् विपतोपस्य पीयं पानं येन्य इति । कालस्तानेव असति नतु भगवदीयान्निरपराधिनः । मण्डूकादयो मृतप्राया दृष्टयोद्बलन्तीति द्येर्दृष्टित्वम् । तेष्वनुग्रहो भक्तत्वबोधकः । न ह्यन्य आविर्देविकेष्वनुग्रहकरणसमर्थः । यदेतन्न मान्यमिति च संयोजना सङ्गच्छते । लौकिकसाधनेषु मन्त्रादिना विषं दूरीकृत्य पश्चाद्जीवनं प्रसिद्धम् । अत्र सविपाणाधेव जीवनं भगवत्कार्यमिति कथितम् । हासमात्रत्वे न काचिज्जिन्ता ॥ २८ ॥

इसितं निरूप्य ईक्षणं निरूपयति—

तत्कर्म दिव्यमिव यन्निशि निःशयानं दावाग्निना शुचिवने परिदह्यमाने ।

उल्लेप्यति ब्रजमितोऽवसितान्तकालं नेत्रे पिपाय्य सयलोऽनधिगम्यवीर्यः ॥ २९ ॥

तत्कर्म दिव्यमिवेति । तस्य भगवतः कर्म दिव्यमिव । दिवि सर्वं दिव्यं अलौकिकम् । इवेतीन्द्रादीनामप्यशक्यम् । यदावाग्निना ग्रीष्मसम्यन्विनि वने परिदह्यमाने सति तन्मध्ये निशि निःशयानं ब्रजमुल्लेप्यति ततोऽन्यत्र स्थापयिष्यति । इतः अस्मात्स्थानात् । इतो हेतोर्वा । अवसितः अन्तःकालो येन । अस्माकमवमन्तकाल इति ब्रजस्यैर्विचारितम् । इदं हि चरित्रं दावाग्निविमोषकं वारद्वयनियन्त्रम् । कालीपहदसमीपे, मुखादप्यां च । तत्रैकत्र नेत्रे पिपाय्य मुखादप्यां स्थापयित्वा समानीताः । अन्यत्र तु निशि निःशयानमिति । अन्यानि साधारणपदान्बुभुवन् । ईक्षणमपि द्विरूपं नेत्रद्वयेन जन्यते । तस्मात्सङ्कटादुल्लेप्यतीत्युभयत्र साधारणम् । उग्रयनं हि देवार्थं प्रपञ्चणम् । तथैते स्वार्थं रक्षिताः । अग्निपानं ब्रह्मधर्मः अन्यत्र नयनं च । यदग्नादग्निपानं न निर्दिष्टं तस्युतः प्रभञ्ज्यादृष्ट्यर्थम् । अन्यथा कथमग्निं पीतवानिति शङ्कः स्यात् । अत एव दिव्यमिवेत्युक्तवान् । नतु स्वरूपम् । देवगुणं चैतत् ॥ २९ ॥

एवमीक्षणं विनिरूप्य उल्लेखत्वं निरूपयति—

गृहीतं यद्यदुपबन्धममुष्य माता शुल्वं सुतस्य न तु तत्तदमुष्य माति ।

यजृन्मभतोऽस्य वदने भुवनानि गोपी संवीक्ष्य शङ्कितमन्ताः प्रतिबोधिताऽऽसीत्

गृहीतेति । इदं हि चरित्रं भगवतो ब्रह्मत्वबोधकम् । अन्यतु योयमग्रमण्यादिभिरपि सिद्धंतीति नैकान्तिकं भगवत्त्वसापकम् । यथैतदग्निप्रद्वयं भगवत्त्वं साधयति तथा मायै निरूपितमधिकरणद्वयेन । न हि यः सर्वात्मको न भवति येन रूपेण स हि तेन बन्धनं नाऽर्हतीति युक्तम् । यदेव बन्धनार्थं उपबन्धं रज्जुं गृहीतं गृह्णानि तत्तदेव अमुष्य बन्धने न मानि । भगवत एवाऽऽर्हन्त्यन्तयोर्विद्यमानत्वाद्ब्रह्मबोधोऽपि योजिना एकमिव भवन्ति । तस्य च परिदृश्यमानानुरं सर्ववस्तुषु वस्तुस्वरूपमेव । आपन्त्ययोश्च विद्यमानं । तस्मादधानं युक्तम् । किञ्च । यस्य भगवतो जृम्भनानस

१ अग्रापिता यजेत य. २ मन्दूकादयो हीति य. य. ३ सङ्कटप्रदे य. य. ४ तान्त्र्य य. ५ तदेव नेत्रे य. य. ६ साधारणपदानि यदपि य. साधारणान्बुभुवन् य. ७ निर्दिष्टं पुनः य. य. ८ निर्दिष्टं नेत्रादि य. य. ९ बन्धनार्थं विधेति य. य. य. १० एतदेवेति य. य.

मुखे भुवनानि संवीक्ष्य शक्तिमन्नाः प्रतिवोषिताऽप्यासीत् । इदं हि चरित्रद्वयं विश्वाधारत्वमतुभव-
मोहकत्वं च । यः सर्वेषु श्लेषु तिष्ठन् सर्वाणि भूतान्यन्तरयतीत्यन्तरः । स हि गोकुले तिष्ठन् गोकु-
लमन्तः स्थापयति । न चैतन्मायिकम् । श्रुतिसिद्धत्वात् । यशोदायाश्च तत्राऽप्यनुभवात् । विचारे-
णाऽपि “अथो अमुष्यैव ममाऽर्भकस्ये”ति वाक्याद्वत्त्ववर्ग एवाऽयम् । अस्तु वा तत् । तदा-
नीमेव शक्तिता प्रतिवोषिताऽप्यासीत् । पुत्र एवाऽयं भवेति ज्ञातवती । नह्यनुभवस्य स्मृतिसंस्कारा-
ज्जनकत्वं भगवन्मायाप्यतिरेकेण सम्भवति । अयमेव ॥ भगवत उल्लसः । जृम्भा च भगवतैव
जनिता मुखविकासहेत्यर्थः । अतो निमित्तान्तरेऽपि मुखविकासे जगत्प्रदर्शनं तदैव हि प्रतिवोधनम् ।
प्रथमप्रदर्शने तु सुविस्मितेलेवाऽप्यायसमाप्तिः । “वैष्णवीं व्यतनोन्मायामि”ति तत्रैवोक्त-
त्वात् । एवं चतुर्भिः श्लोकैः चतुर्थैर्भगवतः सद्दर्शना-निरुद्ध-प्रशुभ-वासुदेवनिर्णय उक्तः । सर्वे
॥ सर्वत्र ॥ ३० ॥

एयमुल्लासं निरूप्य भुवं निरूपयति । प्रशुभेन हि भगवत्कृतं फलमुच्यते । “तद्भूविजृम्भः
परमेष्ठिधिष्ण्यमि”ति वाक्यात् । तत्फलं दुःखामावमुच्चरूपम् । दुःखस्य परमा सीमा नरकादिः ।
मुखस्य परमा सीमा वैकुण्ठाख्यम् । तद्भुवं भगवान् साधनरहितेभ्यः करोतीति विचारेण भगवत्त्वम् ।
तत्र दुःखामावद्वयमाह—

नन्दं च मोक्षयति भयाद्वरुणस्य पाशाद्गोपान् विलेषु पिहितान् मयसूनुना च ।
अह्वयापृतं निशि शयानमतिश्रमेण लोके विकुण्ठमुपनेष्यति गोकुलं स्वम् ॥३१॥

नन्दं च मोक्षयतीति । भयात्सर्वरूपात् वरुणस्य पाशाच्च । उगवत्राऽपि नन्दो रक्षितो ॥
यात्रायां प्रवृत्तः । अनेनाऽन्ये धर्मा अखयर्माः । भगवद्वर्मा एव खयर्माः । अतो भगवानात्मा ।
तस्मात्सर्वमेवविधादम् । नन्दं चेति चकारो यशोदाया उद्धारं कृत्वा नन्दस्याऽपि समुद्धारं
कृतवानित्युक्तसमुच्चयार्थः । नन्द एव वा वारद्वयं मोक्षित इति । वरुणस्य पाशापद्मं तस्मात् ।
अन्येषामपि दुःखदूरीकरणमाह—गोपान् विलेषु पिहितान् मयसूनुना चेति । मयसूनुष्यो-
माहुरः । ॥ हि गोपरूपः समागतो घालकान्मेपायिताग्नीत्वा मुह्यवां स्थापितवान् । तत्र च तेनैव
मार्गेण पातालगमने विटानि सन्ति । तत उक्तं—विलेषु पिहितानिति । सर्पादयो वा तत्र
निहितास्त्रयेपुरिति विलपदम् । चकारादन्येऽप्युपद्रवा अनुक्ताः स्वयमूखाः । एवं दुःखामावमुन्त्वा
परममुखमाह—अह्वयापृतमिति । बहि दिवसे आशुतं लीकितकृपया व्याप्तम् । निशि
शयानमतिश्रमेणेति निर्भरनिद्रया रात्रौ व्याप्तम् । एवमहोरात्रं परलोकसाधनरहितं स्वमेव
वैकुण्ठं व्यापिर्वैकुण्ठं उप समीप एव नेष्यति । स्वनिकट एव मायाजबनिष्ठां दूरीकृत्य तत्रैव वैकुण्ठे
नीतवान् । इदं चरित्रं न योगस्य, न मायायाः, न कालस्य, न मण्वादीनाम् । अतो मयचरित्रमेवै-
तन् । नयने हेतुः न्यमिनि । आत्मत्वेन भगवांस्तत्परिगृहीतवान् ॥ ३१ ॥

एवं भुवं निरूप्य भद्रं निरूपयति—

गोपैर्मये प्रतिहते ब्रजविश्रवाय देवेऽभिवर्षति पशून् कृपया रिरिभुः ।

धर्त्ताच्छिलीन्ध्रमिव सप्त दिनानि सप्तवयं महीध्रमनघेककरे सलीलम् ॥३२॥

गोपैर्मन्त्रे प्रतिहृत इति । पूर्वसिद्धफलस्य मैत्रोऽत्र निरूप्यते । मन्त्रेन रक्षा । मन्त्रमन्त्रेन
 क्लेशः । देवताप्रीतिश्च मन्त्रफलम् । नियतफलत्वं च तस्य निरूप्य तत्प्रतिपात उच्यते । गोपाः सर्वदा
 गन्धं कुर्वन्ति । तैरेव कृत्वा मगवांस्तं मन्त्रं दूरीकृतवान् । तस्मिन्मन्त्रे प्रतिहृते रक्षकत्वात्तदभावे देवे
 धमिवर्षति व्रजनाश आरब्धः । वनेन देवताप्रीतिर्योगफलमिति निश्चितम् । समर्थवत्त्वमन एव
 मर्यादा त्यक्तव्येति सूचितम् । तदा कृपया सिरधुर्मगवान् जातः । तदा सप्तवर्षः सप्तदिनानि मदीशं
 गोवर्द्धनमेककरे सलीलं धृतवान् । अनघेति सम्बोधनमुक्तविधासाय । धर्ता परिष्यति । जच्छि-
 लीन्ध्रमिवेति भारामावाय । वर्षाकाले हि उच्छिलीन्ध्रोद्भवः । अलौकिकवर्षात्वादलौकिकोच्छिली-
 न्ध्रोद्भव इतीन्द्रो बोधितः । सप्तदिनानीति सप्ततन्तुर्यज्ञो चाधितः सप्तदिनानि दुःखं प्रयच्छतीति ।
 यत्रैव धर्मपाथो दृश्यते तत्रैव सप्तदिनान्युच्यन्ते । निर्वर्त्य चेदुःखं तदा सप्त दिनानि निरन्तरं
 दुःखं भवति । अग्रे निवर्तते । अनिवर्त्य चेत्सप्तम एव दिवसे भवति । स्वयमपि सप्तवर्षः ।
 सप्तधा परिच्छिन्नं कालमतिमान्तवान् । अत एव सप्ततन्तुमन्त्रमङ्गः अन्यथा फलं च । मर्यादा
 हि साङ्गेन वेदेन अन्यते । अङ्गानि षट् । आत्मा चैकः । अयं च संवत्सरः प्रजापतिः स साङ्ग-
 वेदप्रवर्तक इति तमतिक्रम्य पश्चात्सप्ततन्तुमतिक्रान्तवान् । कातस्य भगवदवच्छेदकत्वाभावात्सप्तधर्म-
 वेष्टममेव सप्तवर्षत्वम् । अयं च धर्मः सप्तमो यद्वात्मकः । एककर इति एका क्रियाशक्तिं स्थापित-
 यान् । “तैरयं साध्यतां मन्त्र” इति वचनात् । अन्यथा तथैव गोवर्द्धनं स्थापयेत् । सली-
 लमिति । यस्तुतस्तु यागस्य तथात्वाभावाद्भगवतैव तथा संपादनार्हमवच्छिद्यैव गोवर्द्धनः स्थितः ।
 हस्तस्तु केवलं शालार्यत्वाय प्रदर्शितः । तथापि निरोधोपवासीर्दुःखावश्यकत्वं मत्वा तन्निराकरणाय
 लीलां कृतवान् । सा हि वेषुवादनरूपा भवति । सप्तरश्मैरुत्तपूरकः । तथा सति प्राणाम्युदय-
 निःश्वेसफलसिद्धिः । अतो निरोधदुःखमुपवासदुःखं वा न जातमित्यर्थः ॥ ३२ ॥

एवं भङ्गं विनिरूप्य संसृचनं निरूपयति—

क्रीडन् वने निशि निशाकररश्मिगौर्या रासोत्सुकः कल्पदायतमूर्च्छितेन ।
 उदीपितस्सररुजां व्रजभृद्वधूनां हर्तुर्हरिष्यति शिरो धनदानुजस्य ॥ ३३ ॥

क्रीडन् वने निशीति । भगवतो हीदं संसृचनं स्वरूपफलार्थं । सम्पत्तं चाऽनिष्टनिवृत्तिमपि
 करोतीति । गोप्यो हि तत्र निदर्शनम् । ता एव हि भगवन्तं प्राप्तवत्यः । तत्सम्बन्धि चरित्रमेव
 भगवन्मार्गे फलसूचकम् । वने वृन्दावने । निशि रात्र्याम् । लौकिकवैदिकक्रियायां निवृत्तार्था
 लोकेऽपि विनिवृत्ते तदा क्रीडति । तदाह—क्रीडन् वने निशीति । उत्तिवर्तिका मन्त्रिरेव ।
 अत एव निशाकरः । तस्य रश्मयो भक्तिप्रकाराः मनोरूपत्वादस्य चन्द्रस्य तदिच्छाविशेषाः । तै
 रश्मिभिर्गीरी रक्षिता सर्वनिवृत्तिः । तादृशेव निवृत्तिर्मयत्कीडाहेतुः । अतएव भगवान् रासो-
 त्सुकः । रासो नाम रसेन पूर्णः पदार्थोऽन्यसम्बन्धरहितः । स हि निवार्यमाने प्रियाग्रहणीकर्तृको
 नृत्वविशेषो भवति । तत्र भोगो वा । केवलं शृङ्गाररसादिनिनिष्ठः । यया गन्तुगुणसौन्दर्यामिनिनिष्ठः ।
 तदा भन्तः रसेन पूर्णस्वरमागिर्गार्वा कल्पदायतमूर्च्छनां कृतवान् । सा हि मूर्च्छनाऽन्येषां दृश्ये

रसार्थं विवरं करोति । तस्मिंश्च विवरे भगवत्सम्बन्धनाभावेन रसपूणाभावात्तदर्थं भगवत्स्मरणात्मकः स्मरः प्रविष्टः । स हि विषयाभावाद्भोगत्वेन पर्यवसितः । सर्वो हि रसपूरकः स्वविषयमप्राप्य ध्रुवश्रादिवद्भोगतामापद्यते । अन्यथा देहनाशं मृत्युं वा न कुर्यात् । अनेन तासां मुख्योऽधिकारो निवारितः । भगवद्विषयकस्य कामस्य भगवद्भक्त्यभिव्यञ्जनाभावात् । अत एव तादृशीनां भगवत्सम्बन्धप्रतिबन्धकः कामाविष्टानृदेवतारूपः । अर्थाविष्टात्रीदेवताया धनदरूपाया प्राप्ता । अनुजत्वात्सोऽपि तादृशः । स तासां प्रतिषन्धको जातः । एवमपि सति मगवान् स्वेच्छया प्रवृत्त इति प्रजभृद्वधूनां हर्तुः शङ्खचूडस्य शिरो हस्तिप्यति । गुणत्रयाविष्टानामेव तादृशरोगरूपकामसङ्गावे तत्प्रतिषन्धो भवति ननु गुणत्रयातीते भगवत्यासक्तानामतस्तस्य शिरो हृतवान् । कला अव्यक्तमधुरा अनभिव्यक्तपरमानन्दप्रतिपादकाः शब्दशब्दरूपाः स्वराः । तेषां पदं स्थानं गीतादि । तथाभूतानि वा पदानि । वाक्यार्थस्य तत्राऽप्रयोजकत्वात्पदानामेव तत्र स्वातन्त्र्यम् । आयतमूर्च्छनं दीर्घमूर्च्छनम् । मूर्च्छना हि सङ्गीति प्रसिद्धा स्वराणां । तस्य आयतत्वं सर्वविषयप्रवेशयोग्यरूपता । मूर्च्छितशब्दाश्च रसान्तरमविषयादिकं वा नोत्पत्स्यत इति सूचितम् । उदीपितो वैशाऽभिर्देहति तथा स्मरेण तास्तथाभूता इव जाताः । अतएव स्मरस्य रोगत्वम् । प्रजमेव विप्रतीति न तद्वर्तुणां रक्षकत्वम् । वधूत्यात्तासांमेषाऽतिस्त्रीभावेन प्रतिषन्धकनिवृत्त्यभावाः सूचितः । अतएव स हर्ता जातः । एवं मगवान् मुल्याधि-कारामावेऽपि स्वलक्षणं फलं प्रयच्छतीति गोपिकसम्बन्धिचरित्रं संसूचकं भवति ॥ ३३ ॥

एवं संसूचनं निरूप्य भूमावं निरूपयति भूयनुग्रहं वा ह्याम्याम्—

ये च प्रलम्बखरददुर्दुरकेक्षरिष्टमद्वेभकंसयवनाः कुजपौण्ड्रकाद्याः ।

अन्ये च शाल्वकपिवल्लवदन्तवक्रसप्तोक्षशम्बरविदूरथरुक्मिमुख्याः ॥ ३४ ॥

ये च प्रलम्बेति । एते सर्वे दैत्या दैत्यांशराजानश्च भगवता हतास्तदीयं विलयं वैकुण्ठं गताः । ये च पुनः प्रलम्बादयो षलमद्रादिभिर्हतास्तत्रापि ये भगवन्मुखारविन्दं पश्यन्तः प्राप्तान् जहुः पार्पाक्षपूता धर्ममुद्वेन हतास्तेऽपि वैकुण्ठमेव गताः । अन्ये ये प्रलम्बादयस्ते अदर्शनं गताः । अव्यक्ते प्रकृती टीना इत्यर्थः । अथवा । प्रथमश्लोकोक्ता मूर्तिरूपं प्रकृतिमेष गताः । तस्या व्यापकत्वामरित्वम् । द्वितीयोक्ता भगवन्तं गता इति । अथवा । उभये एते आवेशितः प्रकृतिं गताः । अभिमानिनस्तु तदीयं नित्यं गता इत्यर्थः । खरो धेनुकः । ददुरः कश्चिदन्यो यथा धकस्यथा सोऽपि । यक एव वा जटयासात् । यकददुरेति पठे अपामुरो वा ददुर इति केचित् । अरिष्टो पृष-भामुरः । मृताधाग्रादयः । इमः कुवलयपीठः । यवनः कालयवनः । यवना वा मुमुक्षुन्दास्त-मागत्य ये मधुरायां हताः । कुजो नरकमुरः । पौण्ड्रको गिम्पावामुदेवः । आदिशब्देन काशिराज-प्रभृतयः । एते म्भामस्त एव हताः । न तु देवान्तावरपुष्टाः । अतो वापुष्टयविशेषणेन अन्यत्वम् । ते च शाल्वादयः । कपिर्द्विविधः । स रघुनाथभक्तोऽपि तद्वक्तव्यमपि दुःसहाहतः । शम्बरस्तु मायाग्नवित् । अथैव वा पत्तलः । सोऽपि यज्ञविनाशकृतृत्वात्पीनामप्यक्षयत्वाद्भरति इति ज्ञात-व्यम् । गतोयाः पटीर्गदेषु प्ररिष्टा दैत्याः । ते हि भगवत्पदंमोक्षेण हताः । अत एव तदर्थं सद्य-

रूपाणि कृतवान् । ते हि त्रिपुरवदेकक्षणे बध्नाः अन्यथा वधध्या इति । घलीवर्दा एव पश्चाद्वा मृता इति । अन्ये वा सप्त घलीवर्दाः । विदूरयो दन्तवक्रप्रता । स्वामी शालरूः स मुख्यो येषां विन्दा-
नुविन्दादीनाम् । एते लोकैकशो भगवता सह युद्धे तद्वातपुत्रैर्वा हताः ॥ ३४ ॥

अतः परं निमित्तान्तरेण भगवत्सामर्थ्ये युद्धे हतानाह—

ये वा मृधे समितिशालिन आत्तचापाः काम्बोजमत्स्यकुरुकैकयस्तृजयार्णाः ।
यास्यन्त्यदर्शनमलं बलपार्थभीमव्याजाह्वयेन हरिणा निलयं तदीयम् ॥ ३५ ॥

ये चेति । एतेषां भगवतैव सह युध्यमानत्वात् द्वेषभावाच्च मुक्तिर्युक्तापि । अन्ये तु निमित्ता-
न्तोऽत्र हता इति ये केवलादरः । समितिशालिनो युद्धे पराक्रमवन्तः । सप्तम्या अलुक् । अत एव
मृधे सद्गाम आत्तचापाः । धर्मनिष्ठता सूचिता । काम्बोजादयोऽर्जुनास्तत्सदृशक्षत्रियाः । दशार्णा वा
अर्णाः । तृजयाः पाश्चात्ताः । मृजयाश्च इति पाठे धृष्टद्युम्नप्रभृतयः । एकैकश उभयपक्षेऽपि
हताः । अन्यथा पाण्डवानामर्थे मृतानां मुक्तिर्न स्यात् । प्रथमतः अदर्शय गताः । यावद्भगवानत्र
स्थितस्तत्पददृष्ट्वा मृत्वा अत्रैव स्थित्वा भगवता सह गता इत्यर्थः । अत्र प्रलम्बो पलमद्रेण हतः
खरश्च । मलयवना यथायथम् । शम्बरः प्रयुत्नेन । रुग्मी च बलमद्रेण । काम्बोजादयो भीमादिभिः ।
अत्र सर्वत्र बलपार्थभीमा इति तेष्वविष्टस्य भगवत एव नाम । परं व्याजेन । बलपार्थभीमेति
व्याजाह्वयानि यस्य । एतद्धननं भगवच्चरित्रम् । आत्मत्वात् । अतएव हननादिकमनुस्त्वैव तद्ब्रह्मे गमनं
निरूपितम् । “जातः कंसवधार्थाय”त्यादि तु दृश्यमानाभिप्रायं कल्पान्तराभिप्रायं वा ॥ ३५ ॥

एवं भूर्यनुग्रहं निरूप्य चिन्तामयं निरूपयति—

कालेन मीलितदृशामवमृश्य नृणां स्तोकायुषां स्वनिगमो यत दूरपारः ।
आविर्हितस्त्वनुयुगं स हि सत्यवत्यां वेदद्रुमं विटपशो विभजिष्यति स्म ॥ ३६ ॥

कालेनेति । भगवतो हि चिन्ता व्यासरूपा । व्यासो हि चिन्तया सर्ववेदार्थं विनिश्चित्य भग-
वत्स्वरूपं लोकैभ्य उपदिशति । कालेन द्वापरदिना मीलित्वा आच्छादिता दृष्टिर्नृणां एतादृशानां
नृणाम् । स्वनिगमो दूरपारः आकलमितुमशक्य इति स्वयमाविर्भूतः । अनुयुगमिति वेदद्रुमे विटपशो
विभजिष्यतीत्यनेन सम्बध्यते । प्रतिद्वापरान्तं वेदविभागः । अतः पुराणान्यप्येकस्य चतुर्युगस्य
व्यवस्थां कथयन्तीति सूचितम् । विटपश इति वेदानां विभागे कृत्रिमत्वशङ्कानिवृत्त्यर्थम् ।
शास्त्रास्वरूपं तु निगन्धे निरूपितम् । एकस्या भगवन्मूर्तेः स्वरूपप्रतिपादको वेदराशिः शास्त्रेति ।
वेदस्य द्रुमत्वमपि पूर्वं निरूपितम् । स्मेति प्रसिद्धे । तस्मादत्र बहु न वक्तव्यमिति भावः ॥ ३६ ॥

इदानीमेतं निरूपयति—

देवद्विषां निगमवर्त्मनि धिष्टितानां पुष्पिर्मयेन विहिताभिरदृश्यमूर्भिः ।
लोकान् भ्रतां मतिविमोहमतिप्रलोभं वेपं विधाय बहु भाष्यत औपधर्म्यम् ३७

देवद्विपामिति । एषो(?) बुद्धः साम्प्रतं विद्यमानत्वात् । तस्य स्वरूपमिदमेव यदिदानीं वर्तते । अनेन ब्रह्मणोऽपि निरूपणसमयः कलिवेति । वेदमार्गविरोधेन येषां करणमप्यपि । ते हि पापण्डिनो ज्ञेया वेदार्थस्य चिनिन्दकाः । देवद्विपां दैत्यानाम् । ते हि देवान् द्विपन्ति । अनेन देवप्रार्थनया दैत्यमोहनार्थं बुद्धावतार इति सूचितम् । निगमवर्त्मनि धिष्ठितानां वेदप्रतिपादितमार्गं व्यवस्थितानाम् । यद्यपि वेद एव दैत्यव्यामोहनार्थं बहव उपाया निरूपिताः । तथापि सामान्यत एव वेदवैमुख्यार्थमवगतारः । विष्ठिता अविष्टाय स्थिताः । वयमेव वेदप्रवर्तका इति लोकानां व्यामोहार्ये आत्मानं वैदिकत्वेन ज्ञापयित्वा समागतान् व्यामोहयन्तीत्यर्थः । पूर्वैः त्रिपुररूपाभिः । अदृश्यमूर्भिः । मूर्ध्याया । अतएव 'स्त्रियां कित्रि'ति मूर्भिरिति भवति । मायाकार्यं किञ्चिदित्यर्थः । अदृश्या मूर्ध्यासु ता अदृश्यमूर्तः तामिः पूर्वैस्त्रिपुरैः । ता एव हि मयेन विहिताः कृताः प्रेरिता वा । अनेन मार्गद्वयमपि ते नाशयन्तीति सूचितं वैदिकं लौकिकं च । अनेन सर्वथा तन्नाशः कर्तव्य इति भगवदवतारहेतुर्निरूपितः । किञ्च । न केवलं लोकहननमेव देवद्रोहाचरणम् । यज्ञाद-
करणयोधनेन आत्मन एव वैदिकत्वेन देवत्वसम्पादकत्वं च । तथा चाऽप्यथा सृष्टिर्निरूपिता भवति । तयोः स्वरूपतो नाशे पुनस्तथैव भवन्तीति बुद्धिव्यामोह एव कर्तव्यः । अतो मतिविमोहं कृतवान् । अत्यन्तं प्रलोभो यत्र । अल्पेनैव साधनेन बहुफलनिरूपकं शास्त्रं कृतवान् । वेपं बुद्धवेपम् । अहं सर्वज्ञ इत्यात्मानं रूपापयित्वा तेषां हृदयवातांसुक्ता विश्वासमुत्थाप्य विपरीतोपदेशनं मतिविमोह-
नम् । मतिविमोहनेन सहितो मतिप्रलोभो वा । तथा सति विद्यमानाया मतेर्विमोहोऽन्यथाकर्षण-
विद्यमानायाश्चाऽमार्गभूताया उत्पादनमिति । औपधर्म्यं पापण्डधर्मान् ॥ ३७ ॥

एवमेतं निरूप्य ईश्वरं निरूपयति—

यर्ह्यालयेष्वपि सतां न हरेः कथाः स्युः पापण्डिनो द्विजजना वृषला नृदेवाः ।
स्वाहा स्वधा वपडितिस गिरो न यत्र शास्ता भविष्यति कलेर्भगवान् युगान्ते ३८

यर्ह्यालयेष्वपीति । वदिः सर्वत्र भगवत्कथा युगान्तरेषु स्थिताः । ततो द्वापराविष्ट सतामाल-
येषु । कलिप्राचुर्ये सतामप्यालयेषु हरेः कथा न भविष्यन्ति, तदा शास्त्रा कस्मिन्नूपेण भविष्यतीति ।
कलियुगस्याऽऽरम्भ एव परीक्षिति, भगवानाविष्टः कलिनिग्रहं कृतवान् । तथापि तथा न निग्रहीतः
कलिः । भगवद्दर्शनां प्रवर्त्तमानत्वात् । ते हि कलिमलसंहतिकलनाः । न केवलं भगवद्दर्शनाभाव एव
किन्तु वैदिकोऽपि धर्मो गत इति निरूपयति । धर्मो हि जन्यते आरण्यैः । पाल्यते राजभिः । ते
उभये नष्टाः । पापण्डिनो द्विजजना जाताः । पापण्डधर्मानेव कुर्वन्ति बोधयन्ति च । नृदेवा
राजानश्च शूद्रा एव जाताः । तथापि वृषणेव लान्ति आददत इति वृषलाः । म्लेच्छा इति यावत् ।
धर्ममेव स्युं गृह्णन्ति नाशनार्थम् । कुर्वन्ति वा प्रमाणनाशनाप । ते हि नृणां देवाः पूज्याः ।
अनेन पाल्याः पालकाश्च उभये दुष्टा इति ज्ञापितम् । किञ्च । धर्माशास्रोऽपि गतः । सर्वत्र विधि-
फलरूपेणाऽनुकरणेन धर्माभासानेव कुर्वन्ति । तत्र देवादीनां सान्निध्याभावात् यागाभावेऽपि
स्वाहादिशब्दाः श्रूयन्ते । तेऽपि यदा न श्रूयन्ते तदा भगवानवतीर्ण इत्याह—स्वाहा संधेति ।

स्वाहेति होमाः, स्वधेति श्राद्धानि, वषट्ठि यागाः । रावसतामससात्विका एते । स्मेति शस्त्रिदाः । गिर इत्यर्थाभावः । यत्र गृहेषु देवेषु वा । एवं कल्पवतारे हेतुत्रयम् । भक्त्यभावः, धर्माभावः, आमास-धर्माभावो वेदाभावो वा । अनेन सत्यसुगो त्रयं प्रवर्तयिष्यतीति ज्ञापितम् । युगान्ते चतुर्युगसमाप्तिः । भगवानिति तस्मिन्प्रवतारे सर्वभगवद्धर्माविर्भावः ॥ ३८ ॥

एवं सर्वमेवान्तर्धामिणं सर्वधर्मसहितमुत्तत्वा विचार्य “यावन्मनो धारणयाऽवतिष्ठन्” इत्यंशं विचारयिष्यन् भगवतो माहात्म्यमाह—सर्गे तपोऽहमिति त्रिभिः ।

सर्गे तपोऽहमृपयो नत्र ये प्रजेशाः स्थानेऽथ धर्ममस्त्रमन्वमरावनीशाः ।

अन्ते त्वधर्महरमन्युवशासुराद्या मायाविभूतय इमाः पुरुशक्तिभाजः ॥ ३९ ॥

एतादृशभगवन्मूर्तिर्ध्यानेन मनसोऽवस्थाने हेतुर्भगवन्माहात्म्यम् । न हि महान् बहुकालं निष्ठति । व्यवस्थितमनसा वा महान् चिन्तनीयो भवति । सम्यक्स्फुरणमात्रेणाज्यराधप्रसङ्गात् । महतश्च धारणात् वैकल्यं भवतीति प्रकारव्यपेक्ष निरूपयति । तत्र प्रथमं महान् सर्वदा न निष्ठतीत्यत्र को हेतुरित्याकाङ्क्षायां स हि न सर्वदैकरूपः सद्युगैः कालभेदेन नानाविधो भवतीति सर्वदा तस्य नैकल-पेयाऽवस्थानम् । तदाह । सर्वं सृष्टिमिति भगवानेतावन्ति रूपाणि करोतीत्याह । तपः । अहं प्रज्ञा । ऋपयो नव गरीच्यादयः । ये प्रजेशाः प्रजोत्पादने समर्थाः । गुणव्यवस्थां सृष्टिरिति त्रयो निरूपिताः । ऋषय इति वेदा वा । तथा सति चैतुर्मूर्तिः सृष्टिं करोतीति । तत्र तपो वासुदेवः । “पस्य ज्ञान-मयं तपः” इति । प्रजेशाः सङ्कर्षणरूपाः । ऐश्वर्यं हि तत्र प्रणिष्ठितमिति । सृष्ट्यवस्थां स्थाने बहु-कार्यमिति तत्र ऋषय रूपाणि निरूपयति । स्थाने भवदापातनार्थम् । अथेति मिश्ररूपे । धर्मः प्रथमोऽनिरुद्धः । मखो यज्ञः । धर्मो यथाऽऽचाररूपः प्रमाणशब्दव्यवधानान्तरमाविनी प्रवृत्तिः । मखस्तु प्रथमव्यवहारो भगवद्रजोऽनन्तमूर्तिः । उत्पत्तौ यो वेदो गृहीतस्त्रय्योऽत्र साहो गृहीतः । मनुर्धर्मप्रवर्तकः । तदन्तरस्य सद्धर्मत्वात् । अमरा देवान्ते सूर्यपरिपालकाः । अरवनीश्वरानानो मूर्तिपालकाः । संहारे ततोऽप्यधिकापेक्षायामप्यनादरेण निरूपयति—अन्म इति । संहारार्धम-धर्मः । हरो यज्ञप्रतिपक्षः । मन्वुवशाः सर्पादयो मनुप्रतिपक्षाः । अमरप्राः अमरा देवप्रतिपक्षाः । आदिशब्देन भूमी मातृकाश्चोरेष्यामादयः । तेषामसुरपक्षपातित्वाच्चदादित्वम् । ननु कथमेवमनेकरूपत्वं भगवत्तत्त्वत्राऽऽह—मायाविभूतय इति । मायायै विभूतयः सायायां मायायाः मायया वा । माया हि पूर्वं निरूपिता । इयं जगत्कारणमूला । स हि वदा जगद्रूपेण भवति । भगवतो वा निमि-त्तत्वमापद्यते तथाऽऽकृतिसमर्पणाव । भगवतो वा सेवार्थमुद्गृह्णानि सत्त्वानि सम्पादयति । भगव-त्कर्तृके वा जगति करणत्वमापद्यते । तदा तन्निमित्तमेतावन्ति रूपाणि भगवान् करोति । अन्यथा तस्याः करणत्वादयो नोपपद्येरन् । नन्वेतेषु समापद्ये तस्याः कार्यं नोपपद्यते । तत्राऽऽह—पुरु-शक्तिभाज इति । सर्वभवनसमर्थाया मायाया एकस्मिन्त्रयि कार्यं भवन्नामग्न्या त्रिषमानत्वात्सर्वं कार्यमेकदैव स्यात् । रिक्त्यै कारणमावात् । भगवदिच्छया निमित्तज्ञेऽपि तस्या अष्टरूपाया दिपा-मकान्येतानि रूपाणि, योषकानि वा । एतेषां नियतज्ञानव्याजं पूर्वोक्तदोषः ॥ ३९ ॥

एवं भगवतः प्रतिक्षणं नानारूपत्वादेकविधा धारणा न तिष्ठतीति यावदित्युक्तम् । एवं महान् बहुकालं न तिष्ठतीति निरूपितम् । इदानीं अन्यवस्थितमनसा या मद्वाज चिन्तनीयो भवतीतीमं पक्षं विशदयति—

विष्णोर्नु वीर्यगणनां कतमोऽर्हतीह यः पार्थिवान्यपि कविर्विममे रजांसि ।
चस्कम्भ यः स्वरहसाऽस्वलताऽऽत्रिपृष्ठं यस्मात्रिसाम्यसदनादुस्वम्पयानम् ४०

विष्णोर्नु वीर्यगणनामिति । सर्वेषामेवाऽन्यवस्थितमनस्त्वात् को वाऽर्हतीत्युक्तम् । मनस एव तत्राऽसामर्थ्याद्योग्यताऽपि नाऽस्तीत्युक्तम् । जीवस्य तपोयोगादिभिः सामर्थ्यवृद्धावपि मनसो वा सहायबाहुल्ये स्वाभाविकधर्मस्याऽनिवृत्तत्वादत्यन्तं श्रद्धाऽपि न समर्थ इति तमश्रयः । जगदाद्यर्थे सामर्थ्ये वर्तमानेऽप्यत्र भगवतः सर्वाशधारणे न सामर्थ्यमित्याह—इहेति । नन्वेवंरूपेण मनसा ज्ञानजननाश्रितपदार्थेषोपकत्वे तत्रापि सामर्थ्यं भविष्यतीत्याशङ्काऽऽह—नु इति । एतदपि वितर्केणोच्यते नतु निश्चितम् । सामर्थ्ये हेतुमाह—यः पार्थिवानीति । कार्यपट्टौ सगर्थ-जीवानां गणनार्था यः सृष्टवर्तिमानी श्रद्धा । यत्र सहायतामापन्नानि तत्त्वानि श्रद्धाञ्जं जनयन्ति स रजोयुगाधिष्ठाता कतमः । तेन हि पूर्वमसिन्धुश्रावणे ये जीवा उत्पाद्यन्ते तेषां भोगाद्येन संस्कृताभ्यरमाणत्वं महाराशेरुद्धृत्य श्रद्धाण्डोपादानापरोक्षज्ञानेन भगवदिच्छयैव तादृशसामर्थ्येन श्रद्धाण्डमुत्पाद्यत इति परमाणुगणनसामर्थ्यद्वैलक्ष्यपञ्चानाच्च तं तयात्वेनाऽऽशङ्क्य निराकरोति । विवेचनार्थं कविपदम् । रजांसीनि दुर्लभ्यं सूक्ष्मत्वात् । तादृशसाऽप्यसामर्थ्यं हेतुः—चस्कम्भेति । इयत्तापरिमाणवन्तो हि गुणा गणयितुं शक्यन्ते विवेचयितुं वा । भगवतस्त्वेकोऽपि गुण इयत्तारहितः । मनसोऽपि स्थूलत्वात्, निरवयवत्वाचाऽसङ्गित्वाच्च । तदाह । आत्रिपृष्ठं श्रद्धालोकमभिध्याप्य । अस्वलता स्वरहमा असाधारणवेगेन सर्वागम्येन वा । उरुक्रमो यानेषु यस्मिन्तादृशं त्रिपृष्ठं सर्वं च । ततः त्रिसाम्यसदनाद्गुणत्रयसाम्यापम्भसत्सल्लोकात्सर्वमित्यर्थात् । उरुक्रमयानं वा । चस्कम्भ उपर्येव स्तम्भितयान् । तस्मात्पातकेन गुणेन रक्षणमशक्यमिति मनसोऽप्याकटनाभावादियत्ताभावः । संस्थापरिच्छेदामावस्थामे वक्ष्यते ॥ ४० ॥

एवं महद्गुणा ध्व्यवस्थितमनसा आकलितुमशक्या इति धारणयेत्युक्तम् । धारणा हि यथा-कथमिन्नमनसा परिकल्प्य त्रियत इति । महत्तम धारणाद्वैद्यं भवतीत्यवतिष्ठत इति बहुक्तं तदर्थं गदत्वं निरूपयति—

नाऽन्तं विदाम्यहममी मुनयोऽप्रजास्ते मायाचलस्य पुरुषस्य कुतोऽपरे ये ।
गायन् गृणान् ददाशतानन आदिदेवः शेषोऽधुनाऽपि समवस्यति नास्य पारम् ४१

नाऽन्तं विदामीति । अहं श्रद्धा गर्वदा भगवद्गुणानामेवाऽभिध्यजकत्वगतर्ता । पापशून्य पापानि पुर्वव्रति पुनराग्राह्यत्वात् । वायव्यत्रि मन्त्रितोभावे मय्य वाऽन्यस्य वा विनियोगादन्तं न विदामीत्यर्थः । मुनयोऽपि तथा । योगोऽपि सद्वर्तनमेव कर्तुं साधयतीति मुनयं तदप्रजा मत्पुत्राः मन-वाद्यो मनीष्यादयो वा । ते हि मदेऽनृता मदेऽध्या अत्रमेव निषयीकुर्वन्तीति । तेषां गणनेच्छा-

निवृत्तौ हेतुमाह—मायाचलस्येति । क्षणमात्रेण ब्रह्माण्डकोटिवननसमर्थाया मायाया अपि घटं यस्मात् । किञ्च । पुरुषस्य मायामृतुः । मगवदाहितमेव हि तेजः सा जनयतीति । कृतः अपरे कालादयः । तेषामपि मगवद्वेष्टारूपत्वात् । अस्मदादयो वा । पुत्स्यापेक्षया अपरत्वे कालादयः । स्वापेक्षया त्वस्मदादयः । अस्मदादीनां प्रथमत एव अनन्तत्वज्ञानान्निवृत्तावपि शेषो वेदाभिमानिनी देवता । सहस्रवदनः सहस्रप्रकारेणैकं पदार्थं वक्तुं शक्तः । अत एव आदिदेवः । तत्रातिपाद्या एव हि सर्वे देवाः । यावान् मगवान् तद्वातिरित्यव्ययैरुपः शेषः । शृष्टेरनादित्वात्त आरभ्य गणनायामप्य- धाऽपि नाऽन्तं समवस्यति एतावन्तोऽप्ये गणनीया इति । अनन्तत्वात्पृष्टेऽपि । अत आह— नाऽस्य पारमिति । अस्य गुणस्य । मगवतो वा । यद्वा गुणान् गणयितुं प्रवृत्त एकस्याऽपि पारं न गतवानिति वा । एवं सर्वथा मगवतो महत्त्वं निरूप्य धारणाया अशक्यत्वात् यावदिति निरूपितम् ॥ ४१ ॥

नन्येतादृशत्वे मगवतः क्षणमपि धारणा न सादित्वाशङ्काऽऽह—

येषां स एव भगवान् द्ययेदनन्तः सर्वात्मानाऽऽश्रितपदो यदि निर्व्यलीकम् ।
ते दुस्तरामतितरन्त्यथ देवमायां नैषां ममाऽहमिति धीः श्वशृगालभक्ष्ये ॥ ४२ ॥

येषामिति । सर्वमार्गप्रवर्तकत्वाद्भगवतो मोक्षदातुः अवश्यं धारणा प्रवर्तनीयेति यान् पुरुष- विशेषानात्मीयत्वेन शङ्काति तेषां धारणायोग्यतेत्याह—द्ययेदिति । तेषामपि न साधनत्वेन तथात्वसम्पादनं किन्तु द्ययैव । स एव भगवानिति । यः सर्वमार्गप्रवर्तकः । न तु सुर्वादी- नामपि क्रिया । भगवत्त्वात्स्वेच्छया तथा करणम् । अनियमेन करणश्रोतवतिदुःखित्वेन दीनत्वे द्यया तानेव योजयतीति दयायाः कारणत्वम् । सर्वेषु च दयामावः अनन्तत्वात् । तथा सत्य- न्येषां गुणानामुपमर्दस्त्वर्थमुक्त्या शृष्टेरन्तवत्त्वे मगवतोऽनन्तत्वं मन्येत । ननु तथाविधानां किं धार- णामात्रेण स्वयमेव तथा फलं प्रयच्छत्वित्याशङ्क्य साधनेनैव सर्वं भगवान् करोतीति साधनमुपदिशति— सर्वात्मनाऽऽश्रितपद इति । मगवदयाया ज्ञापकं धारणम् । तस्मिन् सति भगवदिच्छातुगुणा- दन्यानि साधनानि सिद्धिं प्राप्स्यन्तीति सर्वभावेन मगवत्प्रपत्तिः कर्तव्या । तदाह । सर्वात्मना आश्रितः पादो यैः । व्यलीकं कापट्यं फलसम्यग्यो वा । सर्वात्मत्वेन फलार्थत्वाऽपि भजनस्य प्राप्तत्वादिर्व्यलीकमिति तन्निषेधः । तेषां फलसिद्धिमाह—ते दुस्तरामिति । यथाऽऽश्रयपान- न्तरम् । पूर्वमेव दुस्तरत्वादयशश्चो मध्ये निरूपितः । यथा । ते दुस्तरां मोहिकां मार्गां तरन्ति । तदा भगवद्भक्तिर्जनसिद्धिर्भवति । नय तदनन्तरम् । देवमायां देवैरुपस्य मगवतो योननात्कारणाद्वा क्रीडाधर्मं वा वा माया तापादिदेविकी पश्चात्तरन्ति । भगवति सायुज्यं प्राप्नुवन्ती- त्यर्थः । तेषां तरणेऽभिज्ञानमिदानीमाह—नैषामिति । एषां श्वशृगालभक्ष्ये न मयेति । इदमभि- ज्ञानं तरणे । स एव तरिष्यतीति ज्ञातव्यम् । अहं ममेति दौर्जन्यं न यस्य देहादौ । सर्वत्रैव हि महत्कार्येऽभिज्ञानेनैव प्रवृत्तिः । “अहं विधान्यामि” लशोकम् । श्वशृगालभक्ष्य इति पर्यवगने- नाऽन्यदीपत्वनिश्चयार्थमुक्तं तत्तस्य पर्यवसितं फलम् । अन्यानि त्वन्तारफलानि । तथा

देहस्य सोपयोगोऽवान्तरफलमेव । तस्मात्सोपयोगोऽपि देहादेर्न मुख्यं फलम् । अतः फलार्थं यत्नो न कर्तव्य इति हेतुरपि सूचितः । अष्टगलेति आभारण्ययोगक्षका उपलक्षिताः । तेन यत्राऽयं देहस्तिष्ठति तदाश्रयाः सर्वे एव सृज्यन्ते । तेन मत्स्यादीनामपि परिग्रहः । अथवा । तादृशस्य नाऽपमृत्युसम्भावनेति आभारण्यभेदेन तावेव भक्षकाः । ताम्यामुपरोधाच्च काकादीनां प्रवेशः । बहुधा विनियोगसम्भवादुपलक्षणमेवेति निश्चयः ॥ ४२ ॥

एवं “यावन्मनोधारणयाऽवतिष्ठत” इति सुनिरूपितम् । “एकैकशोऽङ्गानि धियाऽनुधारयेदि”ति निरूपयति—वेदाऽहमङ्गेति चतुर्भिः ।

वेदाऽहमङ्ग परमस्य हि योगमायां यूयं भवश्च भगवानथ दैत्यवर्गः ।

पक्षी मनोः स च मनुश्च तदात्मजाश्च प्राचीनवर्हि ऋभुरङ्ग उत ध्रुवश्च ॥ ४३ ॥

इक्ष्वाकुर्गैलमुचुकुन्दविदेहगाभिरध्वस्वरीपसगरा गयनाहुपाद्याः ।

मान्धात्रलर्कशतधन्वनुरन्तिदेवदेवव्रतो बलिरमूर्तरयो दिलीपः ॥ ४४ ॥

सौभर्युतङ्गाशिषिदेवलपिप्पलादाः सारस्वतोद्भवपराशरभूरिपेणाः ।

येऽन्ये विभीषणहनूमदुपेन्द्रदत्तपार्याष्टिपेणाविदुरश्रुतदेववर्याः ॥ ४५ ॥

तत्र त्रिविधा भक्ताः श्लोकत्रयेण सङ्गृहीताः । भक्तभक्तास्त्वेकेन । एते हि भगवदंशधारकाः । एतादृशत्वं एकांशधारणासिद्धिः । पूर्वाधिकारे सम्पन्ने उत्तापिकारार्थं प्रयत्नः कर्तव्य इति । प्रथमं ब्रह्मा । अन्तिमः शुक्रः पक्षी । तत्र प्रथमं शुक्राधिकारे सम्पन्ने तदनन्तरं क्रमेण अष्टपर्यन्तमधिकारा भवन्ति । इवगेव पादादित्वेनोच्यते । अथवा । चरणसेवा श्रवण एव सिद्धा । स एव हि तत्चरण-क्षालनादिना पूजां विधाय गङ्गामुत्पादितवान् । हसितं शुक्रादयो भगवत्तत्त्वधरूपाः । तत्र प्रथमं परमसात्त्विका निरूपिताः । तदनु राजसास्तामसाश्च । भगवन्ज्ञाने भक्तिमार्गस्य मुख्यत्वात् भक्ता एव गण्यन्ते । तत्राऽऽपाततः किञ्चित्स्वरूपमहं वेद । परमस्य पुरुषोत्तमस्य । योगमायां जगज्जननार्थ-माज्ञापितां मायाम् । ॥ हि प्रथमतो साक्षात्कारिणी । तस्याः स्वरूपे ज्ञाते भगवान् ज्ञातो भवति । तद्गौरव हि लोके भगवदाविर्भावात् । ब्रह्मा जानातीत्यत्र गुणानां सृष्टिहेतुत्वासर्वगुणसिद्धये ब्रह्मा सर्वं करोतीति हेतुर्हिशब्देन सूचितः । मायाया आविर्देविकत्वज्ञापनार्थं योयपदम् । आध्यात्मिकत्वमिति कैचित् । यूयं नादेन सहिता मरीच्यादयः । भवश्च महादेवः । एते त्रयः सात्त्विकादयः । भवस्य भगवत्त्वं भक्तिविरुद्धाचारस्याऽभक्तत्वबोधनव्यावृत्त्यर्थम् । ज्ञाननिष्ठान् सनकादीन् गणयत्येकरूपेण—अथ दैत्यवर्ग इति । अनेन दैत्यवर्गः सनकादिरेवेति विचारितम् । अन्यथा राजसेपु गणनीयः स्यात् । दैत्यवर्गः प्रहादः । अथेति मित्रप्रक्रमं ग्रासः । भक्तमुख्यत्वात् । मनोः पत्नी शतरूपा निरूपिता । कैयमित्यत्र श्रीलिङ्गस्य प्रथमनिर्देशात् । सर्वत्र चकारास्त्रदीयानां संग्राहकाः । तदात्मजाः शिवव्रतोत्तानपादावाकृतिदेवहूतिप्रसूतयः । ऋसुर्विष्णुपुराणे प्रसिद्धः । अहो येनपिता । उतेति श्रेयसिद्धिः स्पष्टेति । इक्ष्वाकुप्रभृतयो राजसाः । नाहुपो ययातिः । यदुप्रभृतय आदिशब्देनोच्यन्ते । मान्धात्रा-दिरन्तिदेवान्तः सहितो देवव्रतो गीष्मः । एकवक्त्रावो वाऽनुसंसकश्च । सौमर्यादयस्तदनन्तरभा-

विनः । मत्स्यसङ्गादिना तथात्वम् । उतङ्को मारते प्रसिद्धः । पिण्डादः कथित् । मारस्वतो दधीचिः । उपेन्द्रदत्तः परीक्षित् । पाथोऽर्जुनः । अन्ये च यथावयं प्रसिद्धाः ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥

तेषां फलमाह—

ते वै विदन्त्यतितरन्ति च देवमायां स्त्रीशूद्रहूणशवरा अपि पापजीवाः ।
यद्यद्भुतक्रमपरायणशीलशिक्षास्तीर्यग्जना अपि किमु श्रुतधारणा ये ॥ ४६ ॥

ते वै विदन्त्यनितरन्ति चेति । तां मायां ज्ञात्वा तामेव तरन्तीति । भस्मदादीनामपि तरणोपायमाह—स्त्रीशूद्रहूणशवरा अपीनि । तामसेषु स्त्रियः सात्विक्यः । शूद्रो राजसः । हूणस्तानसः । शवरादयस्ततोऽप्यधमाः । पापेनैव जीवन्तीनि पापजीवाः । एते विदन्ति तरन्ति च । यदि अद्भुतक्रमस्य भगवतः परायणाः सेवकाः तेषां यदि शीलेन शिक्षिता भवेयुः । अद्भुतः क्रमः पादविभेदः क्रियाशक्तियर्थेति भगवतः सामान्यतः परायणत्वं यस्य कस्यचित्सुखम् । तस्य परायणत्वात् क्षणमात्रमन्यच्चित्ता न भवन्ति । अन्यथाऽद्भुतक्रमत्वाद्भगवानन्यत्र गच्छेत् । तेषामपि न वचनमात्रेण शिक्षितं प्रयोजकं किन्तु शीलेन सह । यथा ते भगवत्परास्त्रया चेतदात्मया तैऽपि भवन्ति । क्रिय । शिवादिषु नामगमावना कर्तव्या । यन्तिर्यग्जना अपि मुक्ता भवन्ति । यथा नामादिपाठनेन शकादयः । श्रुतधारणाः श्रुतार्थालोचनमर्यादाः । तस्मादंशो ज्ञाने सर्व एवाऽ-
धिकारिणः । सर्वथा ज्ञाने न कोऽपि । भगवद्भक्तसङ्गमावे तु न किञ्चिन्नान्ति ॥ ४६ ॥

एवमेकैकशो धारणस्य स्वरूपमुत्तत्वा विनिरूप्य “जितं जितं स्थानमपोष धारयेद्दि”ल-
साऽर्थमुत्तत्वा विचारयति—शम्भुदिनि द्वाभ्याम् ।

शश्वत् प्रशान्तमभयं प्रतिबोधमात्रं श्रुद्धं समं सदसतः परमात्मतत्त्वम् ।
शब्दो न यत्र पुरुकारकवान् क्रियायो माया परेत्यभिमुखे च विलज्जमाना ॥ ४७ ॥
तद्वै पदं भगवतः परमस्य पुंसो ब्रह्मेति चद्विदुरजससुखं विशोकम् ।
सध्यद्भुनिपम्य यतयो यमकर्तृहेति जलुः स्वराडिव निपानस्तनिग्रमिन्द्रः ॥ ४८ ॥

स एव भगवदंशः स्वार्थानो भवति यः स्वात्मत्वेन स्वयमेव स्फुरति । अन्यथा शुद्धा प्यव्या-
पित्वन्तदपगमेऽपगच्छेत् । आदादीनां च स्वरूपमेतदेव । तत्र प्रथमं पादस्वरूपे विषागितेऽन्यत्त्व-
यमेव ज्ञासतीति उल्लेखेन प्रथमं पादस्वरूपं निरूपयति—तद्वै पदं भगवतः परमस्य पुंस
इति । दश धर्मा भगवत्धारणारविन्दे निरुतिना दशगुणरूपाः । तथा सति प्रलेकावपरे दश-
लीला उक्ता भवन्ति । तत्र भगवत्धारणारविन्दं कीदृशमित्यपेक्षायां यत्सर्वदा तच्चण्यारविन्दं । यत्तु
कदाचित्तत्र । अनेन कालेन भगवत्स्वरूपं निर्धारितं कदापरिच्छिन्नं तदिनि । यत्कालेन परिच्छिन्नं
तत्र तत् । प्रशान्तं गुणत्रयधोमरहितम् । सत्त्वान्ताजि दशादिना धोभातदभाराय प्रशन्दः । एवं
प्रेषप्रेरकयोपरिच्छिदो निरुतिनः । इदानीं सर्वपरिच्छेदकम् कदाप्यज्जगत्परिच्छेदकमाह—
अभयमिति । मरहितम् । एवं संसारपद्मानावितरूपत्वेन दोषाधारशुक्ला न्यस्तमाह—

प्रतियोगमात्रं शुद्धं सममिति । प्रतियोगमात्रमनुभवरूपम् । मात्रशब्देन प्रमातृप्रमाणप्रमेय-
सम्बन्धो निवारितः । त्रितयसम्बन्धरहिता या प्रमा तद्वगवत्तदमित्यर्थः । मात्रपदेनैव शुद्धताया
उक्तत्वात् शुद्धमामन्दरूपम् । समं सद्व्युत्पन्नम् । एवं सच्चिदानन्दरूपमित्युक्तं भवति । अस्य पदस्य
सर्वव्यवहारातीतत्वं वदति चतुर्भिर्विशेषणैः । व्यवहारोऽपि हि चतुर्द्धा भवति । प्रपञ्चत्वेन आत्मी-
यत्वेन शब्दत्वेन शब्दार्थत्वेन च । तत्र व्यवहारातीतत्वमाह—सदसतः परमिति । कार्यकारण-
भावात्परम् । प्रकृतेर्था । आत्मीयो न भवतीति आत्मव्यवहारोऽपि नास्तीत्याह । आत्मनस्तत्त्वं
परमार्थस्वरूपम् । व्यवहारस्तत्कृतस्तदन्यस्मिन्नावति । आत्मनः सिद्धत्वाच्च तत्र व्यवहारः ।
शाब्दिकं व्यवहारं निराकरोति—शब्दो न घञेति । भगवत्पदे कर्मत्वाद्यभावाच्च कारकत्वम् ।
अक्रियारूपत्वात् तदव्यवस्थात्वाद्वा न धात्वर्थत्वम् । अप्रयत्नरूपत्वाच्च प्रत्ययार्थत्वम् । अनेन शब्दे
प्रधानरूपत्वाभावे नामाख्यातार्थत्वाभावादुपसर्गनिपातार्थत्वं दूरादेव निवारितम् । कारकत्वाच्च
क्रियार्थ इति । नामाख्यातयोः सम्बन्धकथनाद्वाख्यातार्थोऽपि न भवतीत्युक्तम् । भगवदाज्ञया माया-
व्यवहार्यत्वे जीवानामिवाज्ञानादिनिवृत्तिद्वारा व्यवहार्यत्वं स्यात् । तदपि नास्तीत्याह—माया
परैरिति दूरादेवापगच्छति । तस्यो गमने हेतुः—विलज्जमानेति । इयं चरणदासी । ज्ञानरूप-
स्याच्च भगवतः । इयं मोहिका । अत एव तस्या जनण्यामोहकत्वं भगवान् जानातीति । ये वा अभि-
मुखाश्चकारादनुचराश्च ज्ञानिनो भक्ताश्च तत्र सर्वेवैव विलज्जमाना । विशेषतो लज्जा अंशतोऽपि
कार्यकारणं द्योतयति । एवं दशभिर्विशेषणैर्भगवत्पदं लक्षयित्वा तस्य प्रसिद्धिमाह—ब्रह्मेति पद्धि-
वुरिति । यद्भगवत्पदं सर्ववेदान्तविचारका प्रवेति विदुः । तस्मिन्नेव ब्रह्मणि ईश्वरत्वेन कश्चिदुद्-
च्छेत्तदा स भगवान् । पूर्वोक्तं तु पदम् । स एव चेन्नियामको सर्वोत्तमः परमः । तत्पदम् । स
एव चेन्नोक्ता तदा पुमान् । एवं विचारेण ब्रह्मविदोऽपि ब्रह्मेति तद्वदन्ति । एवं तस्य प्रसिद्धिश्च तत्त्वा
तस्य सहजं फलमाह—अजस्रसुखं विशोकमिति । परमानन्दो दुःखानावस्थ फलं तदुगमरूपं
तदित्यर्थः । तत्र साधनान्याह—सध्वङ्मनियम्येति । सम्यगश्नतीति सध्वङ्मनः । यदात्मानं
संसारेऽञ्चति तादृशं मनो नियम्य । तद्भावं तस्य दूरीकृत्येत्यर्थः । इदयान्तरं साधनम् । घटिःसाधनं
संन्यासः । तदाह—यत्तय इति । एवं दोषाभावप्रभृति फलपर्यन्तं पदं निरूप्य विजितार्थो विचा-
रितः । जितं जितं स्थानमपोद्येति विचारयति । तत्र जितानां स्वाधीनीकृतानां पदानां न परित्यागः ।
तथा सति पूर्वप्रयासवैयर्थ्यापत्तेः । किन्तु जितं स्थानं भगवच्चरणारविन्दाश्रयभूतं साधनसमुदाय-
मपोद्य दूरीकृत्येत्याह । संसाधनस्य पदस्य जितत्वात्पदं स्थापनीयम् । साधनं त्यक्तव्यमित्यर्थः ।
नन्वस्य त्यागस्य किं प्रयोजनं तत्राऽऽह—धारयेत्परम्परमिति । अग्निमावययस्याधीनीकरणार्थ-
मुत्तरोत्तरसम्पन्निनां धारणमिति दृष्टान्तेन स्पष्टयति—स्वराडिव निपानम्बनिन्नमिति । यथा
स्वराद स्वर्गाधिपतिर्मेपादीनां स्वामी । निपानरनिन्नं कृष्णननसाधनं कुदात्तादि त्यजति । एवं
भगवत्पदप्राप्त्यर्थं श्रुतानि क्षुद्राण्यपि साधनानि पदमाहात्म्यात् मदापन्नत्वेन पदे सम्पन्ने पूर्वमज्ञाना-
त्क्षुद्रपदार्थमापकानि मद्गृहीतानि त्यजतीत्यर्थः । स्वराद सापकानि तु गृह्णात्येव । एवमुत्तरञ्च सर्वांशे
फले निपन्ने इन्द्रो भूत्वा परमेश्वरं प्राप्य सर्वमेव त्यजतीति भावः ॥ ४७ ॥ ४८ ॥

एवमुद्देशाध्याये निरूपितस्य भगवत्स्वरूपस्योक्त्या विचारयुक्त्वा साधनाध्याये “अकामः सर्व-
कामो वे”ति वाक्ये तदेव स्वरूपं पुनः फलसाधकत्वेनोक्तम् । तर्पणमत्रोक्त्या विचारयति—
स श्रेयसामपि विभुर्भगवान् यतोऽस्य भावस्वभावविहितस्य सतः प्रसिद्धिः ।
देहे स्वधातुविगमेऽनुविशीर्यमाणे व्योमेव तत्र पुरुषो न विशीर्यतेऽजः ॥४९॥

स श्रेयसामपि विभुरिति । स वस्तुतः स्वतः परमपुरुषार्थरूपः । एतादृशोऽपि यदि
कश्चित्कामयते स्वर्गादिकमपि तदपि प्रयच्छति । यतः सर्वेषामपि श्रेयसां फलानामयमेव विभुः
समर्थ उत्पादयितुं दातुं च । यतोऽयं भगवान् परमानन्दरूपोऽपि पद्मशृणान् विमर्शति ।
तत्र हेतुमाह । यतः अस्य जगतः भावस्वभावविहितस्य सतो भगवतः सद्रूपादेव प्रकर्षेण
सिद्धिरुत्पत्तिः । सर्वमेव हि जगद्भिरूपम् । एकं भावविहितमन्यत्स्वभावविहितम् । भावो धात्वर्थः
क्रिया तदभिव्यञ्ज्यो वा । तेन निष्पद्यते क्विञ्जगत् । सामान्यक्रियाभावः । तद्विकाराः भाव-
विकारा उत्पत्त्यादयः । तेन ये केचनोत्पद्यन्ते प्राप्यन्ते अभिव्यज्यन्ते वा ज्ञायन्ते वा ते सर्वे भाव-
विहिताः । ये तु नित्यनिरतिशयादिरूपा अध्वरकाण्डादयस्ते स्वभावविहिताः । तेषां स्वरूपमेव भावः
क्रियादिरूपस्तेन विहिताः । स्वतःसिद्धा इत्यर्थः । एवं क्रियातः स्वतश्च सिद्धाः सर्वे जगताः सद्रूपा-
देव प्रसिद्धाः लब्धसत्ताकाः । अन्यस्य सत्संपादकत्वाभावात् । तस्माद्भगवानेव सर्वफलानामुत्पादको
दाता चेति युक्तम् । एवं स्वरूपादिफलान्तं भगवत्स्वरूपं विचार्य फलदानप्रस्तावे फलं कसेत्या-
काङ्क्षायां तथैवफलं भगवत एव भवेत्तदा विचारप्रवृत्तिवैयर्थ्यापत्तिरिति जीवस्य फलमिति वक्तव्यम् ।
तत्र जीवो नाम कः पदार्थ इति विज्ञासायां यो देहवान् स जीव इति लोकवेदप्रसिद्ध्या देहसम्बन्धी
जीव इति निश्चीयते । तत्र सन्नियोगाद्विशेष्ये देहेन सह उत्पद्यते । देहे लीयमाने विलीयत इति मन्त-
व्यम् । अन्यथा पृथगपि तस्य प्रतीतिः स्यात् । “अशरीरं वायु सन्तं म्रियामिषे न शृणुषात्”
इति देहमात्रे न कोऽपि पुरुषार्थः सिद्धयतीति देहान्वयव्यतिरेकातुविधानादस्मिन्नेव देहे यदात्मनः
फलं तत्फलं काऽन्यद्विविधं तत् निराकरोति—देहे स्वधातुविगमे इति । अयं हि देहो नाऽस्मा ।
कित्वात्मन आवरणरूपः । तत्सम्बन्धेनैव तस्य सुखदुःखजननात् । “नित्यः सर्वगतः स्याणु-
रिति”ति वाक्येन तस्य सर्वगतत्वादित्यवगाह । तस्माद्यथा घट आकाशपरिच्छेदफलतया देहोऽप्या-
त्मपरिच्छेदकः । एवं यथा नोत्पत्तिस्तथा देहनाशेऽपि न तस्य नाशः । तथा च यदाकदाचित्स्य
फलं फलमेव । देहस्तु स्वधातुविगमेन विशीर्यते । तस्योत्पादका ये धातवः संस्कृतभूतावपवाः ।
अत्रादयस्तु तद्रूपगुणभावाः । ते हि धातवः स्वसमवेतं फलं जनयित्वा कृणार्थाः सन्तो निवर्तन्ते
तदा तैः सह जातो निवर्तते । तथाऽयमात्मा देहेन सह जातः । यथा देहो धातुभिः । तस्मात्कले
न काऽन्यनुपपत्तिरिति ॥ ४९ ॥

उक्तमर्थमुपसंहरति—

सोऽयं तेऽभिहितस्तात भगवान् विश्वभावनः ।

समासेन हरेर्नाऽन्यदन्यस्मात्सदसच्च यत् ॥ ५० ॥

सोऽयं तेऽभिहित इति । भवैतावता कालेन भगवानेव निरूपितो दशविधलीलायुक्तः । भगवत्त्वेन पट्टणाः । विश्वभावनत्वेन चत्वार उत्सत्त्यादयो मोक्षश्च । धर्मादयो वा । तैरेव हि विश्वं भाव्यते । एवं विश्वभावनो भगवानेतावता श्रवन्नेन निरूपितः । श्रवणं तत्र सम्पादितमिति भावः । विस्तरेण निरूप्य सङ्क्षेपेण निरूपयति बुद्धिसौकर्यार्थम्—समासेनेति । यावानर्थो मया विस्तरेण निरूपितस्तस्याऽयं समासः सङ्क्षेपो भगवानेव सर्वं भगवत् एव सर्वमिति । उपचारव्यावृत्त्यर्थं निषेध-
मुखेनाऽऽह—हरेर्नान्यत् । हरिरेव सर्वं हरेरन्यत्र । हरेरेव सर्वं नत्वन्यस्मात् । सदसत् उत्कृ-
ष्टमपकृष्टं च । चकारात्कालादिकमपि । यदिति श्रुतिद्वयम् ॥ ५० ॥

एवं सङ्क्षेपविस्तराभ्यां निरूप्य शास्त्रमुपसंहरति—

इदं भागवतं नाम यन्मे भगवतोदितम् ।

सङ्ग्रहोऽयं विभूतीनां त्वमेतद्विपुलीकुरु ॥ ५१ ॥

इदमिति । यद्विदं मया निरूपितं तद्भागवतम् । भगवता प्रोक्तं भगवत्कलकं भागवतं नाम । सत्र तृतीयार्थमाह—यन्मे भगवतोदितमिति । यन्मे मद्यं भगवता उदितं स्वयमिति । अस्मा-
द्देतोः इदं भागवतं नाम । ननु भगवता हि स्वरूपं सर्वमेवोपवर्णितम् । तत्कथमेतावदेवेत्याशङ्क्याऽऽह—
सङ्ग्रहोऽयमिति । अयं विभूतीनां सङ्ग्रहः सङ्कोचः । सङ्क्षेपविस्तरौ ह्यधिकारानुसारेण निरूप्येते ।
तत्र त्वमुत्तमोऽधिकारी । अतस्तुभ्यं सङ्क्षेपेण निरूपितम् । त्वं त्वन्येषामर्थ एतद्विपुलीकुरु विस्तरेण
वर्णय ॥ ५१ ॥

विस्तारकथने हेतुः—

यथा हरौ भगवति नृणां भक्तिर्भविष्यति ।

सर्वात्मन्यखिलाधार इति सङ्कल्प्य वर्णय ॥ ५२ ॥

यथा हरौ भगवतीति । माहात्म्यज्ञानपूर्वकसुखदसर्वतोधिकस्नेहस्य भक्तित्वान्माहात्म्यज्ञान-
प्यतिरेकेण तस्या अनुदयान्माहात्म्यज्ञाने विस्तारकथनस्य हेतुत्वान्माहात्म्यज्ञापनेन भक्तिजननार्थं
विस्तारो वक्तव्यः । किं यदुना । यथैव भक्तिर्भविष्यति तथैव वक्तव्यः । अनेनाऽधिकारानुसारेण
पदार्था वक्तव्या इत्युक्तम् । ननु निरूपितेऽपि माहात्म्ये सम्बन्धाभावात्कथं भक्तिर्भविष्यति ।
“आत्मनस्तु कामाय सर्वं प्रियं भवती”ति श्रुतेरात्मैव परमप्रेमाश्रयः । अन्यत्र तु तदुपा-
धिकं प्रेम । तद्भगवति कथं निरुपाधिकं प्रेमेत्याशङ्क्याऽऽह—सर्वात्मनीति । अयं भगवान्
सर्वेषामात्मा । यथा सर्वात्मत्वं तदुपादितम् । एवमात्मत्वेन स्नेहविषयत्वं प्रतिपाद्य पुत्रादिसर्ववि-
षयस्नेहप्रतिपादनार्थं भगवत्पुत्रमुपकारं दर्शयति—अखिलाधार इति । सर्वेषामाधारभूतो भगवान्
सर्वप्रकारेण । अतस्मात्सिद्धचितः स्नेह इति । यदा लोकेभ्यो भगवद्गुणा विस्तरेण वक्तव्यास्तदा
पटान्तरं नोरेक्ष्यं किन्तु भगवद्भक्तिरेव सर्वेषां भवत्विति मनसि निश्चित्य गुणा वक्तव्या इत्याह—
इति सङ्कल्प्येति । वर्णय । एकैकं पदार्थं यदुगिः प्रकारैः कथयेत्यर्थः ॥ ५२ ॥

ननु विस्तारकथने तेषां भवति भक्तिः । यम किं सात्त्विकाऽऽह—

मायां वर्णयतोऽमुष्य ईश्वरस्याऽनुमोदतः ।

शृण्वतः श्रद्धया नित्यं माययाऽऽत्मा न मुह्यति ॥ ५३ ॥

मायां वर्णयत इति । एषा हि भगवतो माया । सर्वसामर्थ्यानामेव वर्णनीयत्वात् । दश-
विधलीलानां भगवच्छक्तित्वात् । मायां वर्णयत आत्मा न मुह्यतीति सम्बन्धः । ननु मायावर्णने-
ऽन्तःकरणस्य मोहो भवेन्न त्वमोह इति । तत्राऽऽह—अमुष्य ईश्वरस्य मायामिति । अन्येन
वर्ण्यमानां वा अनुमोदतः । सम्यङ्गिरूपयत इति वस्तुतः शृण्वतोऽपि । यद्यपि मुख्यं फलं भक्ति-
रुदभावे अन्तःकरणस्य मायया मोहस्तु सर्वथा न भवति तस्माद्विषयकारार्थं स्वार्थं च श्रवणादिकं
कर्तव्यमिति सिद्धम् ॥ ५३ ॥

इति श्रीभागवतसुबोधिन्यां श्रीलक्ष्मणभट्टात्मजश्रीवत्सभदीक्षितविरचितायां

द्वितीयस्कन्धे सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥

अष्टमोऽध्यायः ।

एवं निर्द्वारभजनमुत्पत्त्या च विमर्शनम् ।

द्वयं सिद्धं विराड्ब्रह्मरूपयोस्तत्त्वनिश्चये ॥ १ ॥

उपपत्त्या विमर्शस्तु त्रिभिरथ निरूप्यते ।

आक्षेपसिद्धान्तफलैः सोपपत्तिस्त्रिधा यतः ॥ २ ॥

अष्टमे सन्दिहानस्य प्रश्न आक्षेपगर्भितः ।

राजो निरूप्यते प्रश्नास्तन्मूला अपरेऽपि च ॥ ३ ॥

उक्तप्रकारकसूत्रसूत्रसाक्षेपे सर्वानुपपत्तिर्विष्यतीत्याशङ्कां वक्तुं केषायां प्रोत्साहयति पङ्क्तिः—
ब्रह्मणा चोदित इति ।

राजोवाच ।

ब्रह्मणा चोदितो ब्रह्मन् गुणाख्यानेऽगुणस्य च ।

यस्मै यस्मै यथा प्राह नारदो देवदर्शनः ॥ १ ॥

पूर्वाध्यायान्तं त्वमेवदिशुलीकुर्वितुक्तम् । तत्तद्द्वेषश्रवणेनैव यदा महती भक्तिरुत्पद्यते तदा
विस्तरे किं भविष्यतीति परमादरेण शृण्वति—प्राज्ञश्चिनि सर्वज्ञत्वाय सम्बोधनम् । मद्यथा
प्रेरितो नारदो भगवद्गुणकथनार्थं यस्मै यस्मै यथा प्राह तत्कथयेत्यत्रेण सम्बन्धः । अनुपपन्नं च

गुणाख्याने । सूक्ष्मरूपं त्वगुणम् । चकारात्तद्वृत्तरूपं च । तस्य गुणानामुत्कर्षबोधकधर्माणामाख्याने कथने कथनार्थं प्रवक्ष्यामि नोदितः । नानाधिकारेण वर्णनीयत्वान्मर्म्म धर्म्म यथा प्राहेत्युक्तम् । अन्यथा कस्मै प्राहेत्येव श्रुतात् । तस्य तथा कथने सामर्थ्यमाह—देवदर्शन इति ॥ १ ॥

मन्वनेन भवतः कोपयोगस्तत्राऽऽह—

एतद्वेदितुमिच्छामि तत्त्वं वेदविदांवर ।

हरेरद्भुतवीर्यस्य कथा लोकसुमङ्गलाः ॥ २ ॥

कथयस्व महाभाग यथाऽहमखिलात्मनि ।

कृष्णे निवेद्य निःसङ्गं मनस्त्यक्त्ये कलेवरम् ॥ ३ ॥

एतद्वेदितुमिच्छामीति । इदं हि तत्त्वं कीदृशे अधिकारे कीदृशं वक्तव्यमिति । ज्ञातव्यं चैतत्साधिकारार्थं परबोधनार्थं च । नन्वेतन्मया कथं ज्ञातव्यं, मया तु साधिकारेण ज्ञातव्यमित्याशङ्क्याऽऽह—वेदविदांवर इति । वेदे हि साधिकारेणाऽन्याधिकारेण च पदार्था निरूप्यन्ते । ते च सर्वे प्राक्षगैर्ज्ञायन्ते । वसन्तादयः कालाः । यथर्थाधानमग्नाः । अश्वमेधादयः क्रतवः । पुनः स्तोमादयश्च नैमित्तिकाः । तथैतदपि शास्त्रं सर्वाधिकारेण प्रवृत्तं तत्तदधिकारभेदेन पदार्थास्तिरूपयति । वेदानुसारेण च तत्तदधिकारानुसारेण व्यवस्था । तत्सर्वं वेदविद्विज्ञायत इति सम्बोधनम् । एवं पूर्वोक्तार्थसम्बन्धिप्रभुमुक्त्वा स्वाभिप्रेतं प्रशान्तरमाह—हरेरद्भुतवीर्यस्येति साद्वेन । हरेः कथाः कथयस्व । आत्मनेपदेन स्वार्थमेपि तद्विप्यतीति ज्ञापितम् । ननु सर्वदुःखहर्तुर्भगवतः कथाः सर्वपुराणप्रसिद्धास्तत्किमप्यविशेषकथनेनेत्याशङ्क्याऽऽह—अद्भुतवीर्यस्येति । न हि भगवद्विद्विं सुगमम् । अन्यथा कैरोत्यन्यथा च सम्पद्यते । तस्मात्स्वरूपतः पर्यवसानतश्च नानारूपत्वाद्भगवद्गुणा विविच्य ज्ञातव्याः । किञ्च । भगवत्कथा लोकसुमङ्गलाः । किञ्चिद्वस्तु पुरुषमात्रं सुमङ्गलं भवति यथा रक्षाध्वनं अलङ्कारा वा । किञ्चिद्ब्रह्मद्वलं यथा गृहालङ्काराः । किञ्चिदंशस्य यथा पुत्रलम् । किञ्चिद्भामदेशानां यथा रक्षा वृष्ट्यादिर्वा । कथास्तु सर्वलोकसुमङ्गलाः । प्राणिनां भुवनानां च परमकल्याणं कुर्वन्ति । महाभागेति सम्बोधनं । तवैवेतादृशार्थकथनेऽधिकारो न त्वन्यस्य । अन्ये ॥ भगवता तुच्छफलेऽधिकृतास्त्वं तु महाफल इति सम्बोधनम् । एवं यथाधिकारेण वक्तव्यमित्युक्तत्वान्मनैतादृशोऽधिकारोऽस्ति तत्र बहुचितं तद्वक्तव्यमित्यभिप्रेतयेन साधिकारमवस्थाभिप्रेतयुक्तं निरूपयति—यथाऽहमखिलात्मनीति । मम मनोरथ एतावान् । यदैहिकागुम्भिकसर्वविषयेभ्यो मन आकृष्य एकत्र भगवत्येव निवेद्य पश्चात्प्राणांस्त्यजामीति । एतस्मिन्नन्मन्येतावत्कर्तव्यम् । एवं कृते यद्विप्यति तदग्रे निरूपयिष्यति । नन्वेतत्सुलभं नाऽत्र शास्त्रमपेक्ष्यते । दष्ट एव कृष्णो मनश्च महतां स्वाधीनमतः कृष्णे निवेद्यतां किं विलम्बेनेत्याशङ्क्याऽऽह—अखिलात्मनीति । कृष्णोऽस्माभिर्ज्ञातोऽप्यज्ञातोऽस्ति । परिच्छिन्नो वा ज्ञातः । स हि सर्वस्मना सर्वस्मलेन ज्ञातव्यः । ततुन पूर्वं वृत्तम् । “तं यथायथोपासते” इति श्रुतानुपासनानुसारेण फलसोक्तत्वात्सर्वं फलं तदैव भवति यदि सर्वस्मलेनैवोपासते । अन्यथा लक्ष्मो भवेत् । तदैतान्भूत्वाऽचरतीति च सर्वतो

रक्षा च सिद्ध्यति । न केवलं साधारणं मनो भगवति निवेशनीयम् । तथा सत्यशुद्धमनसः अशुद्ध-
मेव फलं भवेत् । तस्माद्यथा मनो निःसङ्गं भवति । यथा वाऽसम्भावना-विपरीतभावनाद्युदासेन
सर्वात्मकत्वं हृदये स्फुरति तथोपायो वक्तव्य इत्यर्थः ॥ २ ॥ ३ ॥

मनसो निवेशने अग्रिमं कार्यं स्वयमेव खेत्यतीत्याह—

शृण्वतः श्रद्धया नित्यं शृणतश्च स्वचेष्टितम् ।

कालेन नाऽतिदीर्घेण भगवान् विशते हृदि ॥ ४ ॥

शृण्वतः श्रद्धयेति । यदा यस्मिन् यस्य मनो भवति कामाखेरण्या वा तदा तं शृणोति
कीर्त्तयति च । श्रद्धा च तत्रोत्पद्यते । अतः श्रवणादिनिर्वाहकं मनोनिवेशनम् । श्रद्धा हि श्रवण-
कीर्त्तनयोरङ्गम् । दीर्घकालादनैरन्तर्येण क्रियमाणस्यैव श्रवणादेः फलसाधकत्वात् । तदा दीर्घकालो
नैरन्तर्यं च नित्यपदेनोच्यते । शृणतश्चेति चकारात्स्मरणादिकमपि सङ्गृहीतम् । धर्मिन्यतिरेकेण
धर्माणां प्रवेशाभावात्स्वगुणैः सह भगवान् शीघ्रमेव प्रविशति हृदयमिति । स्वानां यतोऽयं भगवान् ।
भगवतीव शास्त्रस्याऽस्य कृतात्वात् ॥ ४ ॥

ततः किमत आह—

प्रविष्टः कर्णरन्ध्रेण स्वानां भावसरोरुहम् ।

धुनोति शमलं कृष्णः सलिलस्य यथा शरत् ॥ ५ ॥

धौतात्मा पुरुषः कृष्णपादमूलं न मुञ्चति ।

मुक्तसर्वपरिक्लेशः पान्थः स्वशरणं यथा ॥ ६ ॥

प्रविष्ट इति । कीर्त्तनेऽपि श्रवणस्य विद्यमानत्वात् मुखस्य गुणनिर्गमनहेतुत्वात्कर्णरन्ध्रेणैवैत्युक्तम् ।
रन्ध्रशब्दः प्रवेशहेत्यर्थः । एकवचनमैतिसावधानश्रवणार्थम् । यतो लोके सावधानश्रवणे एकैव कर्ण-
शष्कुली व्याप्रियते तदेन्द्रियमेकमुखमेव भवति । स्वानामिति कृतात्मनिवेदिनाम् । न केवलं
हृदयमात्रे प्रविशति । किन्तु भावसरोरुहे । भावो रतिरिति केचित् । धातुसामान्यार्थः सत्तारूपो भग-
वानित्यपरे । कारणरूपस्त्वग्निमाश्रीभावः । स निरन्तरश्रवणेन हृदयरूपो जात इति । स चेत्सुनर्मत्तया
विकाशं प्राप्तः सरोयरूपो भवति । साधनरूपमक्तिः श्रवणसम्पुष्टिता यदि तस्मिन् धीजतामापद्यते ।
प्रेम्णा च हृदयं पुरितमेव तिष्ठति तदा जीववृद्धौ श्रवणादिना कमलं भवति । तदेव हि भगवदासनं
गृहं च भगवतः । तदा तत्र प्रविष्टो भगवान् शमलं सर्वमेव धुनोति । यद्यपि पार्ष्वक्षयः सर्वोऽपि
पूर्वमेव जातस्तथापि शमलं तिष्ठति । शं अलं यस्मादिति शमलम् । ऐहिकामुष्मिकफलाणि शंशब्दे-
नोच्यन्ते शमादयश्च । केवलपुण्येन च योगाभावात्तत्र नान्तरीयकपापसहितमेव पुण्यं योगसाधनमिति
तस्मिन् मूलभूते पापे विद्यमाने वैराग्यं कदापि न भवतीति तदा उद्भगवान् दूरीकरोति । ननु शमा-

दिसाधकस्याऽपि गतत्वात् ज्ञानाभावे कथमग्निमकार्यसिद्धिरिति । तत्राऽऽह—कृष्ण इति । सदानन्दरूपो भगवान् स्वयमेव पुरुषार्थरूपो न ज्ञानादिसाधनमपेक्षत इत्यर्थः । अत्र दृष्टान्तेन स्पष्टयति—सलिलस्य यथा शरदिति । सरःशब्देन यत्सलिलं तदत्रोच्यते । यथा शरदित्येव दृष्टान्तः । यथा लौकिकं जलं शरदा निर्मलं क्रियते न तु वर्षासु कथमपि निर्मलं भवति । तथा प्रेमरूपं यज्जलं तदपि भगवता निर्मलं भवतीत्यर्थः । यैदाऽन्तःकरणं सर्वदोषरहितं भवति तदा नीरोगः पुरुषः कृष्णपादमूलं न मुञ्चति । न हि कश्चिन्नीरोगः सदानन्दं त्यजति । तस्य ग्राहक आत्मैव नीरोगः । यथा बुभुक्षुऽन्नस्य । अत एव भगवानन्तःकरणस्य आत्मेत्येव नाम धृतवान् । अतः स तदेकग्राहकः दोषवशादन्यान् गृह्णाति । यथा चक्षुः । तदा भक्तिमार्गानुसारेणैव मनः पदार्थान् गृह्णातीति कृष्णपादमूलेति पदम् । मूलपदेन चाऽयं सर्वोऽपि विलासस्तन्मूलक इति ज्ञापयति । ततो व्यापिवैकुण्ठे श्रीकृष्णचरणारविन्दे तद्रसाभूततृप्तः सुखेन तिष्ठतीति फलितम् । परावृत्तिशङ्का तु नास्ति मुक्तपरिहृतत्वात् । अविषादिवशादेवाऽहरहर्मललोकं गता अपि निवर्त्तन्ते । परिशब्देन तत्रापि हेशशङ्का निवारिता । सर्वपदेन स्वाभीष्टसिद्ध्या नान्तरित्यकोऽपि क्लेशो निवारितः । पन्थाः केवलमार्गदर्शी । शरणं गृहम् । स्वशब्देन पराधीनक्लेशो निवारितः । भगवदधीनत्वेन क्लेश इति शङ्का दृष्टान्तेन निवार्यते ॥ ५ ॥ ६ ॥

एवं स्वार्थं मनोनिवेशनोपायं शृद्धा सन्दिग्धान्साधारणानन्यान्वृच्छत्यसम्भवादिर्व्युदासार्थम्—यदधातुमत इत्यादिभिः । अत्र पूर्वं पदार्थप्रयं निरूपितम् । भगवतो रूपद्वयं फलार्थं जीवश्च । तत्र जीवे एकः प्रश्नः । सस्मे भगवति निःसन्दिग्धं पदार्थानां निरूपितत्वात् विशेषतो बुद्ध्यगोचरत्वाच्च शङ्कैव नोदेति । स्थूले रूपे तु सर्वे प्रथास्तथाधातव्यज्ञापकाः । तस्मात्प्रथमद्वयम् । अत एवोचोरे अभ्यासद्वयमेव । तत्र जीवे सन्देहास्पृच्छति—

यदधातुमतो ब्रह्मन् देहारम्भोऽस्य धातुभिः ।

यदृच्छया हेतुना वा भवन्तो जानते यथा ॥ ७ ॥

यदधातुमत इति । अयं जीवो वस्तुतोऽधातुमान् धातुसम्बन्धरहितः । धातवः पूर्वदेहसम्पादका निरूपिताः । तैः सहाऽस्य नाऽदृष्टद्वारकाः सम्बन्धः । प्रथमसृष्टौ तदभावात् । अनादित्वे भगवच्छास्त्रिरोधान् । किम् । अस्तद्युत्या नाऽयं वस्तुतः सम्बन्धते । भगवदिच्छापक्षे हिताकरपादिदोषाः । तस्मात्केनाऽप्सुपायेन धातुसम्बन्धनिरूपणस्याऽशक्यतात्प्रथः । अत्यधिति सम्नोपनं तदुपादानोच्चेदकप्रतिज्ञार्थम् । अस्य जीवस्य देहारम्भः । यदृच्छया भगवदिच्छया । अकर्मोत्पत्तेन वा । हेतुना वा अनाद्यविषादिना वा । अत्र निर्णयो वक्तव्य इत्यर्थः । परमार्थे पटुपादिविप्रतिपत्तित्वाद्भवन्तो यथा जानते तथा वक्तव्यमित्यर्थः ॥ ७ ॥

जीवस्य देहसम्बन्धः कथमिति प्रश्नार्थः । ईश्वरस्याऽपि देहसम्बन्धः किमर्थं इति । इच्छया देह-
ग्रहणं तु सम्भवति । परं किमर्थमिदं प्रयोजनप्रश्नं वक्तुं देहसम्बन्धसिद्धीकरणे कार्यहेतुकमनुमानं
प्रमाणत्वेन निरूपयति—

आसीद्यदुदरात्पद्मं लोकसंस्थानलक्षणम् ।

यावानयं वै पुरुष इयत्तावयवैः पृथक् ॥ ८ ॥

तावानसाविति प्रोक्तः संस्थावयववानिव ।

अजः सृजति भूतानि भूतात्मा यदनुग्रहः ॥ ९ ॥

आसीद्यदुदरात्पद्ममिति । प्रतिष्ठाप्राप्तत्वं त्वस्य नाऽस्तीत्याह । लोकानां संस्थानमेव लक्षणं
चिह्नं यस्य । लोकस्थित्यर्थमेव पद्योत्पत्तिः । अनेन लोकस्थितिलक्षणस्य कार्यस्य विप्रमानत्वात्तदाधार-
पद्मकारणत्वेन शरीरसिद्धिः । नच तत्साकारमेव अस्य केवलमाविर्भूतमिति मन्तव्यमिति शङ्कां धारयति—
यावानयं वै पुरुष इति । अयं प्राकृतः पुरुषो यावान् करचरणधवयवैः यावत्परिमाणवान्
तावानसावपि । यदि तस्याऽऽविर्भावस्तदा अस्याऽपि सहातस्य तथात्वे सति तस्य तिरोभावे फला-
नुपपत्तिस्तदवस्था । इयत्ता एतावत्त्वं हस्तद्वयं पादद्वयमित्यादि । पृथक् देहात् अन्योन्यं ब्रह्मणो
वा । तथा भगवतोऽपि देहः तावान् तावत्प्रमाणकस्त्वया निरूपितः । ननु सहस्रोर्वद्विपादक्षोऽयं
निरूपितः कथं प्राकृतवद्भविष्यति । तत्राऽऽह—इवेति । यद्यपि बाह्यादीनां सदृशं निरूपितं
तथापि बाहुल्याभावातिरिच्यत इति प्राकृततुल्यता । किञ्च । नाऽयं देहरूपः किन्तु देहादतिरिक्तः ।
ब्रह्मणः प्रसादहेतुत्वात् । तदाह—अजो ब्रह्मा । यदनुग्रहः यस्याऽनुग्रहशुक्लः । अनुग्रहादेव भूता-
त्मत्वम् । व्यष्टीदानात्मा । भूतानि व्यष्टिरूपाणि सृजति ॥ ८ ॥ ९ ॥

अस्य सामर्थ्यस्य स्वतस्त्वशङ्कां धारयति—

ददृशे येन तद्रूपं नाभिपद्यसमुद्भवः ।

स चाऽपि यत्र पुरुषो विश्वस्थित्युद्भवाप्ययः ॥ १० ॥

मुक्त्वाऽऽत्ममार्थां मापेशः शेते सर्वगुहाशयः ।

पुरुषात्रयवैलोक्यः सपालाः पूर्वकल्पिताः ॥ ११ ॥

लोकैरमुष्याऽत्रयवाः सपालैरिति शुश्रुम ।

यावान् कल्पो विकल्पो वा यथा कालोऽनुमीयते ॥ १२ ॥

भूतभव्यभवच्छब्द आधुमानं च यत्सतः ।

कालस्याऽनुगतितर्या तु लक्ष्यतेऽण्वी बृहत्पि ।

यावत्पुनः कर्मगतयो यादृशीर्द्विजसत्तम ॥ १३ ॥

ददृशे येनेति । तस्य स्वकारणभूतस्य नारायणस्य रूपं येन प्रसादेन ददृशे । प्रसादादेव नाभि-

पत्रे सगुद्भवो यस्य । एवं ब्रह्मण उत्पत्तिस्मिती भगवदनुग्रहेणैवेति निरूप्य तस्य शयनमपि तस्मिन्नेव रूपे इति प्रतिदिनमुद्रमनतिरोभावाभ्यां तदनुग्रहस्वसिस्थिर इति ब्रह्मणः शयनं निरूपयति । स चाऽपि ब्रह्माऽपि यत्र शेते तत्र ब्रह्मणो माहात्म्यमाह । विश्वस्य स्थित्युत्पत्त्यप्यया यस्मात् । एवं भूतानां सृष्टिरेवोक्ता । इदानीं प्रलयान्ताः सर्वे भावविकारास्तत एवेति विशेषः । आत्मनो मायां सर्वकरणसामर्थ्यं निशायां तत् त्यक्त्वा शेते । निशा पुनस्तत्त्यागादेव भवति । तथा करणे हेतुः—मायेदा इति । मायाया नियन्ता । तस्या नियमनार्थमेव तां त्यजतीत्यर्थः । पतिरूपत्व वा ईशत्वम् । तथा सति कार्यावस्थां तां त्यक्त्वा तथा सह श्रीद्वार्यं ज्ञेय इत्यर्थः । मायात्यागे वा सामर्थ्यं बोध्यते—मायेदा इति । निवामकस्तन्तर्थाग्येवेति कथमस्य मायेदत्वम् ? तत्राऽऽह—सर्व-गुहाशय इति । सर्वेषां गुहासु हृदयेषु आश्रयः स्थानं यस्य । अन्तःकरणप्रेरणं वा । तस्मात्सर्वान्तर्धामित्वान्भावेदात्तम् । तस्मात्तस्य देहसम्बन्धः किमर्थ इति प्रश्नः । सचाऽपीति वा नारायण एवोच्यते । यत्र प्रलयजले शेते प्राकृतवत्तस्याऽप्यवस्थानां विद्यमानत्वात्तस्य देहेवत्वम् । एवं जीव-ब्रह्मणोर्देहनिमित्तं पृष्ट्वा ह्युक्तप्रमाणाययोरवान्तरवैलक्षण्यं दूरीकर्तुं पृच्छति—पुरुषावयवैरिति । “मूलोक्तः कल्पितः पञ्चामि”ति वाक्यात्पुरुषावयवैर्लोककल्पना निरूपिता । त्वया पुनः “पातालमेतस्य हि पादमूलमि”ति वाक्यालोकैरनुप्याऽवयवा निरूपिताः । तत्र निर्णयो वक्तव्य इत्यर्थः । यद्यपि भवतां ब्रह्मणश्च एकत्वान्यतैव तथाऽस्माभिः श्रुतमिति स सन्देहो निवारणीय इत्युक्तं श्रुत्युक्तम् इति । अतः पर तदनुगुणा एव पदार्थाः पृच्छयन्ते—यावान् कल्प इति । कल्पः प्राकृतः । विकल्पो वैकृतः । यस्मिन् कल्पे प्रज्ञा उत्पद्यते यत्र च प्रतिष्ठय्यते तेषां प्रमाणं स्वरूपं चैव वक्तव्यमित्यर्थः । कालानुमानज्ञानं यदिकापरिज्ञानम् । यथा वक्ष्यति “यादृशाह्वं पलो-न्मानमि”ति । यावान्यपेति यथायोग्यं सर्वत्रैवाऽनुपज्यते । तेन भूतभग्न्यभवच्छब्दो यावान् यवेति यावयं भवति कालस्य विशेषणम् । भूतभग्न्यभवच्छब्द इति । भूतं भग्न्यं भवत् एते शब्दा यस्मात्स कालः कथमनुमीयत इति पूर्वैर्गैव सम्बन्धः । भूतादिपदानां प्रयोगनिमित्तं स्वरूपं पृच्छयत इति वा । आयुषः परिमाणं यत्तद्वक्तव्यमित्यत्र सम्बन्धः । सतो देवतिर्यग्यनुप्यादीनाम् । सत इति पदं विद्यमानत्वचर्म सूचयति । अनेनाऽऽविर्भूतः कः कियत्कालं तिष्ठतीति प्रश्नः सङ्गच्छते । अन्यथा वैनाशिकप्रक्रियाया अनङ्गीकारात्सर्व एव कालः सर्वस्याऽऽयुर्भवेत् । प्रथान्तरमाह—काल-स्याऽनुगतिरिति । कालस्य अनु अङ्गी गतिः बृहती च । अणु. कालो महान् कालश्च कथं ज्ञायत इत्यर्थः । स्वमायतः कालो न ज्ञायते किन्तु कार्यद्वारा । इदमिदानीमिति कार्यद्वारा । सैव कालस्याऽनुगतिः कार्ये गच्छति तदनुवर्तनम् । तत्र स्थूलसूक्ष्माणां कार्याणां नित्यत्वात् । अवान्तरा-पार्मनिपतकालत्वात् । कालस्याऽनुगतिर्या तां कथयेत्यर्थः । सूर्यगत्वा तां वक्ष्यति । ननु कालस्य भेदा एव न सन्तीत्याशङ्क्याऽऽह—या तु लक्ष्यत इति । सर्वत्र इदानीमिति प्रतीतेः पदार्था-नुवृत्तिः कालस्य लक्ष्यते । अन्यथा आकाशादिवत्तस्याऽप्यभितपो न स्यात् । तस्यां अङ्गी बृहत्त्वपि । क्षणमात्रेण गतो महता कालेन गत इति । तथा च कालानुगतिरस्ति परं तत्र निवामकं वक्तव्यमिति प्रश्नः । कर्मणां नानाविधानां गतयः प्रवृत्तिप्रकाराः नानाविधयोनिसम्पादनेन सुखदुःखप्रदानेन च

यावत्सो यावत्तीरिति परिमाणप्रकारौ प्रथमविषयौ । द्विजसत्तमेनि सम्बोधनं महत्त्वा कर्मणोति
॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥

तज्ज्ञानावश्यकत्वं सूचयति—

यस्मिन्कर्मसमावायो यथा येनोपगृह्यते ।

गुणानां गुणिनां चैव परिणामसमीप्सताम् ॥ १४ ॥

भूपातालककुब्ज्योमग्रहनक्षत्रभूभृताम् ।

सरित्समुद्रद्वीपानां सम्भवश्चेतदोक्तताम् ॥ १५ ॥

प्रमाणमण्डकोशस्य बाह्याभ्यन्तरभेदतः ।

महतां चाऽनुचरितं वर्णाश्रमविनिश्चयः ॥ १६ ॥

अवतारानुचरितं यदाश्चर्यतमं हरेः ।

युगानि युगमानं च धर्मो यश्च युगे युगे ॥ १७ ॥

नृणां साधारणो धर्मः सविशेषश्च यादृशः ।

श्रेणीनां राजर्षीणां च धर्मकृच्छ्रेषु जीविनाम् ॥ १८ ॥

तत्त्वानां परिसङ्ख्यानं लक्षणं हेतुलक्षणम् ।

पुरुषाराधनविधियोगस्याऽऽद्यात्मिकस्य च ॥ १९ ॥

योगेश्वरेश्वर्यगतिलिङ्गभङ्गस्तु योगिनाम् ।

वेदोपवेदधर्माणामितिहासपुराणयोः ॥ २० ॥

सम्भवः सर्वभूतानां विक्रमः प्रतिसङ्क्रमः ।

इष्टापूर्तस्य कामानां त्रिवर्गस्य च यो विधिः ॥ २१ ॥

यो वाऽनुशासिनां तर्गः पापण्डस्य च सम्भवः ।

आत्मनो बन्धमोक्षौ च व्यवस्थानं स्वरूपतः ॥ २२ ॥

यथाऽऽत्मतन्त्रो भगवान् विक्रीडत्यात्ममायया ।

विसृज्य त्रा यथा मायामुद्रास्ते साक्षिवादिभुः ॥ २३ ॥

यस्मिन्निति । यस्मिन्कर्मसमावाय इति प्रधानम् । गुणानां नत्वादीनां परिणामं देवति-
र्थेन्द्रनुधादिरूपं अभीप्सताम् । गुणिनां कार्याणां गुणसमुदायरूपानां मध्ये । यस्मिन्कर्मसमावायः ।
कर्मणां शुद्धलोहितहृन्नामां समवायो भेदनमित्येकः प्रश्नः । शुद्धं कर्म देवेष्वेव । कृष्णं पातालवा-
मिनाम् । अन्तरिक्षस्थानां वा । सर्वावायो मनुष्येष्विति वक्ष्यते । किम् । यथा कर्मसमवायः किं—

सुगानां समशो गेलनं न्यूनाधिकमावेन वा । क्रिय । येन कर्मसमवायः । केन वा कर्माणि योज्यन्ते
 उपपद्यन्ते स्वीक्रियन्ते । जीवेन भगवता कालादिना वा । गुणिनामपि परिणाममभीप्सतामिति
 कथनार्थं गुणगुणिनोः सह निरूपणम् । यथा देवावतार इन्द्रावतार इति । भूषातालादीनां तदोक्तां
 च सम्भवः यथा यावानिति प्रश्नः । अण्डकोशस्य प्रमाणं ब्रह्माण्डं क्रियत्यमाणकमिति । कोशशब्देन
 पत्राणां विकाशाभावात् पत्रस्थानीयलोकपरिमौलमपि लोकानामुपर्यधोभावोऽपि निरूपणीय इति सूचि-
 तम् । चाक्षतः क्रियत् । आन्तरतः क्रियत् । यथाऽन्तरप्रमाणं वक्ष्यति सूर्याण्डगोलयोर्मध्ये
 कोट्यः स्युः पञ्चविंशतिरिति । “तथा चाक्षं दशोत्तरैरिति । महतां सताम् ।
 तेषामनुचरितं भक्तिः । चकाराञ्जानिनाम् । विपरीतं वा । वर्णानामाश्रमाणां च विनिश्चयः आचारातः
 स्वरूपतश्च । अवताराणामनुचरितम् । तत्रापि यदाश्चर्यतमं कालियदमनगोवर्द्धनोद्धरणादि । सुगानि
 कानि क्रियन्तीति । सुगमानं संवत्सरभेदेन । नृणां साधारणो धर्मः सत्त्ववचनादिः । सविशेषः यागादि-
 सहितः । श्रेणीनामेकशिल्पोपजीविनाम् । राजर्षीणां राजानो मृत्वा ये ऋषयः । यथा मन्वादयः । तेषां
 साधारणो धर्मो विशेषधर्मश्च कथनीयः । धर्मकृच्छ्रेषु धर्मसङ्केतेषु । आपत्स्वित्यर्थः । जीविनां केवल-
 जीववतां धर्मकरणासमर्थानां को धर्म इति प्रश्नः । सत्त्वानां प्रकृत्यादीनाम् । परिसङ्ख्यानं गणना ।
 सांख्यमिति यावत् । तेषामेव लक्षणं व्यावर्तको धर्मः । तेषामेव हेतुपूर्वकं च लक्षणं तथाल्पं
 तस्य कृत इति । पुरुषाराधनविधिः भगवत्परिचर्याप्रकारः । तथा योगस्य विधिः । योगविशेषस्या-
 ऽऽध्यात्मिकस्य च विधिः । योगस्त्वष्टाङ्गः साधारणः । आध्यात्मिकस्तु श्रवणमनननिदिध्यासनैर-
 धिकः । चकाराद्राजयोगादीनां लक्षणं कथयेति प्रश्नः । योगेश्वराणामैश्वर्यगतिं यथा कर्दमस्य ।
 लिङ्गभङ्गस्तु योगिनाम् । लिङ्गसरीरस्य भङ्गः । यथा “न देहं बुधुधे गतम्” । “देहं
 तु तल्लेचरमः स्थितस्तुत्थितं च” इति । वेदाश्चत्वारः । उपवेदाश्चत्वार आसुर्वेदादयः । धर्माणि
 धर्मशास्त्राणि । इतिहासो भारतादिः । पुराणं ब्राह्मणादि । एतेषां लक्षणं परिमाणं च वक्तव्यमिति
 प्रश्नः । सङ्ग्रहो नाशः । यावान् ययेति प्रश्नः । सर्वमूतानां महतां भौतिकानां च विक्रमः पराक्रमः ।
 कार्यकरणं भूतानामेव । प्रतिसङ्ग्रहः कारणेऽनुप्रवेशः पूर्ववत् । इष्टं यागादि कर्मरूपेण क्रिय-
 माणम् । पूर्तं खातादि । तयोरैकफलत्वात्सहप्रयोगः । कामानां अन्येषां काम्यकर्मणाम् । अथवा ।
 कामानां विषयाणां यो भोगप्रकारः सः विधिः के विषया भोक्तव्याः के नेति । त्रिवर्गस्य धर्मार्थ-
 कामाल्पस्य । स्वतन्त्रपुरुषार्थपक्षेण त्रिवर्गनिरूपणान्न पौनरुक्त्यम् । एतेषां स्वरूपमुत्तरत्र वक्ष्येति ।
 विधिः प्रकारः । नित्यनैमित्तिकादिविधयो वा । यथाऽनुशासिनां सर्गः । अनुशासिनो जीवविशेषाः ।
 ये भगवच्छ्रवणमनु शेरते प्रैलोक्यकर्मानुवाचिनः । दैत्याः ज्ञानिनश्च तदनुवाचिनश्च नाऽनुशासिनः ।
 अन्ये जीवास्तनुशासिनः । अनुशासिनां यः सर्गः स यावान् वारश्च इति प्रश्नः । पापण्डस्य वेद-
 मार्गविरोधिनः । चकाराद्विषयमिदं सम्भव उत्पत्तिर्यादृश इति प्रश्नः । आत्मनो जीवस्य अनुशासि-
 न्यतिरिक्तस्य वन्धमोक्षौ ज्ञानिनां मोक्षो दैत्यानां पन्ध उभयमुभयेषामिति वा प्रश्नः । व्ययस्थानं
 म्वरूपतः । पन्धमोक्षप्रतिरेकेण आत्मा कथं तिष्ठति कीदृशम् इति प्रश्नः । अस्योत्तरं—“अश-
 रीरं वाय सन्तमि” नि र्वक्षिप्यतीति । भगवान् वा अश्व ब्रह्माण्डे पञ्चतीर्थः स्वतन्त्रोऽपि यथा
 आत्ममायया विव्रीहति । अवतीर्थ भगवान् कथं श्रीहतीत्यर्थः । अथवा । वैकुण्ठेऽन्यत्र वा कर्म

क्रीडतीति । मायासम्बन्धे क्रीड्यं भगवच्चरित्रमित्यर्थः । मायां विसृज्य वा यथा भगवानुदास्ते । साक्षिरूपं हि सर्वं पश्यत्युदासीनं साङ्ख्यसिद्धान्तमयं तदेकं भगवतो रूपम् । तद्वन्मूलरूपमप्याहोस्त्रिचेति प्रश्नः । उभयकरणसमर्पणत्वात्सन्देह इति निश्चरित्वेनोक्तम् ॥ १४-२३ ॥

एवमत्यन्तोपयोगिनः प्रश्नात्त्रिरूप्य सामान्यतोऽन्यान्पृच्छन्नुपसंहरति—

सर्वमेतच्च भगवन् पृच्छतो मेऽनुपूर्वशः ।

तत्त्वतोऽहस्युदाहर्तुं प्रपन्नाय महामुने ॥ २४ ॥

सर्वमेतच्चेति । एतत्पूर्वोक्तम् । चकारादपृष्टमपि । भगवन् भवान् पृच्छतो मे ममै कार्यार्थम् । अनुपूर्वशः प्रश्नानुपूर्व्येण । यथाजिज्ञासुमत्र प्रश्नाः कृताः । क्रमेणोत्तरे तथा तथा चित्तं समाहितं भवतीत्यानुपूर्व्येणैव वक्तव्यमित्युक्तम् । अस्मादधिकाराजुसारेण वा न वक्तव्यं किन्तु तत्त्वतः । अनेन मतान्तराण्यपि व्युदस्तानि । यद्यपि ममाऽपिकारो नास्ति श्रवणे तथापि त्वमुदाहर्तुमर्हसि । श्रोतुरप्यधिकारोऽपेक्ष्यत इति चेत्तत्राह—प्रपन्नायेति । प्रपन्नाय हि सर्वं वक्तव्यम् । नचैतदुपचारवचनम् । तन्नवानेव जानातीत्याह—महामुन इति । मुनिरन्तःकरणसितं जानाति । महामुनिस्तु भाव्यमपीति । मम पक्षत्वज्ञानं भाव्यं मम या वा प्रैपच्छिदुभयं भवान् जानातीति सम्बोधनम् ॥२४॥

ननु सर्वे मुनयः । सर्वे च सर्वज्ञाः । ते च नानाविधवक्ताः । यथा तेषां पाक्षिकं प्रामाण्यं तथा ममाऽपि भविष्यतीति न शङ्कनीयम् । तदाह—

अत्र प्रमाणं भगवान् परमेष्ठी यथाऽऽत्मभूः ।

परे चेहाऽनुतिष्ठन्ति पूर्वेषां पूर्वजैः कृतम् ॥ २५ ॥

अत्र प्रमाणं भगवानिति । प्रमाणशब्दः अवाधितज्ञाने वर्तते । वाचयोग्यव्यतिरिक्ते वा । तत्सम्बन्धी यः प्रमाता प्रमाकरणं वा प्रमाविषयो वा तत्सर्वं प्रमाणमित्युच्यते । केचित्तु प्रमाणशब्दं नानार्थमाहुः । तत्र येषां ज्ञानप्रामाण्यं न व्यभिचरति उत्पत्तिप्रभृत्यामरणं ते प्रमाणशब्देनोच्यन्ते । यथाऽस्मिन्नर्थे वेदव्यतिरिक्ते प्रमेये यथा आत्मभूः प्रमाणम् । यथा कृषीणामन्योन्यं विरोधाः, न तथा कस्यचिदपि ग्रहवाक्ये । तस्य परमप्रामाण्ये हेतुः—आत्मभूरिति । परमेष्ठीति । परमे तिष्ठतीति । उत्पत्त्या सित्या च भगवत्पर इति तत्प्रामाण्यम् । एवं भगवानपि प्रमाणमित्यर्थः । ननु केवलं भगवद्भवेन कथं प्रामाण्यं भविष्यति, जन्ममरणं वा कथं सर्वजनीनं भविष्यतीत्याशङ्क्याह—परे चेहाऽनुतिष्ठन्तीति । परे च मजोऽपि ये गहान्तः अधिगतपरमार्थोऽपि त्वदुक्तेऽर्थे विश्वासं कुर्वन्त्यनुतिष्ठन्ति च तं पदार्थम् । इह अस्मिन् भक्तिमार्गे । तेषामपि पूर्वेषां पूर्वजैः कृतम् । त्वदुक्तेऽर्थः सर्वैवाऽनुष्ठितः सर्वैरेव नियते । अतस्त्वद्वाक्यं सर्वत्र प्रमाणम् । अथवा अस्माकं साक्षाद्भवानेव प्रमाणम् । परे अन्ये तु स्वपूर्वेषामपि ये पूर्ववासैर्विकृतं तदेवाऽनुतिष्ठन्ति । चत्त्वर्थे । न तु प्रमाणं किञ्चिद्विचारयन्ति । अस्माकं तु त्वदुक्ते न सन्देह इत्यर्थः ॥ २५ ॥

किञ्च । त्वद्वचनादेव जीवामि । अन्यथा मरणमेव स्यात् । तक्षकाख्यमहाभयस्य श्रुतत्वात् । तदाह—

न मेऽसवः परायान्ति ब्रह्मन्ननशनादमी ।

पिवतोऽच्युतपीयूषमन्यत्र कुपिताद्विजात् ॥ २६ ॥

न मेऽसवः परायान्तीति । मे असवः प्राणाः अनशनादपि न परायान्ति नाऽपगच्छन्ति । ब्रह्मन्निति सम्बोधनं तज्ज्ञानाय । अनशनं हि प्राणनिवारकम् । अमीति पाक्षितप्राणानां प्रदर्शनम् । राजत्वादेकेनैवोपवासेन क्लृष्टः । अयमने हेतुमाह—पिवतोऽच्युतपीयूषमिति । अच्युतस्य सम्पन्धि कथारूपं पीयूषम् । अच्युत एव वा पीयूषम् । अनेन स्वसोत्तमाधिकारो द्योतितः । ननु यथेदममृतं क्षुधं निवारयति तथा ज्ञापयति निवारयिष्यतीत्याशङ्क्याऽऽह—अन्यत्र कुपिताद्विजादिति । अनेन कथामृतेन सर्व एव प्राणोपघातका निवर्तन्ते । परं यः कुपिताद्विजात् तक्षकाख्यो यः प्राणोपघातकः स न निवर्तते । अन्यथा स कोपस्तमेव द्विजं नाशयेत् । मृत्युना ह्याक्रान्तः कोप एकं सर्वथा नाशयति । तत्र ब्राह्मणमरणोपेक्षया स्मरणमेव वरमित्यस्मात्कामनया सर्वनिवारकमपीदममृतं तत्र निवारयिष्यतीत्यर्थः ।

एवमापाततः प्रथमो निरूपितः । अस्याऽध्यायस्य विमर्शमध्यपातात् विमर्शोपयोगी कथन पदार्थो वक्तव्यः । तत्रोपपत्तिविमर्शसोपक्रान्तत्वादुपपत्तेस्तिरूपत्वादाक्षेपसिद्धान्तफलेषु प्रथममाक्षेपो वक्तव्यः । स सर्वाक्षेपकश्चेत् श्रोतुरधिकारं प्रच्यावयेदिति सप्ताध्याय्यां यत्प्रमेयं निरूपितं तत्र सम्मतस्य पर्यवसानपर्यन्तं स्वयोरपि निरूप्य यत्रैव पर्यवसानज्ञानं तद्यथाश्रुतमाक्षिपतीति पूर्वपक्षाध्यायोऽयमिति मन्तव्यम् । अन्यथा पूर्वाध्यायानां स्वस्यैव वा वैयर्थ्यमापादयेत् । प्रथैतावत्त्वं चाऽसङ्गतं स्यात् । अतन्ता एव प्रथाः कर्तव्याः स्युः । ते आक्षिप्यन्ते । अन्ये च पर्यवसितार्थकथनेन स्वबोधविषया जाता इति चोच्यन्ते । अन्यथा शृण्वत इत्यादिश्लोकेर्विरूपितं प्रमेयं शुक्रेनाऽनिरूपितमित्यप्रामाणिकं स्यात् । गुरोर्वा शङ्काकुत्सादयेत् । तस्मात्सप्ताध्यायेवात्र पूर्वपक्षेण विचार्यते । तत्र प्रथमं श्रोतव्यादीनीरिति श्लोकत्रयेण साधारणाधिकारं निवार्य अभयमिच्छतां य उपायः कथितः सोऽनुपपन्नः । ब्रह्मणा नानाधिकारेण प्रमेयवक्तव्यत्वोपदेशात् । तदाह—ब्रह्मणा नोदित इति । इदमेव हि तत्त्वमधिकारभेदेन सर्वं निरूपणीयमिति । अतः केषाञ्चिदधिकारः केषाञ्चिजाऽऽधिकार इति पक्षो न सम्भवति । “सर्वेऽधिकारिणो ह्यत्र विष्णुमन्तौ यथा नृपे”ति वाक्यविरोधश्च । अतः—एतद्वेदितुमिच्छामीति वचनम् । यदप्युक्तं केवलं भगवान् श्रोतव्य इति । तदप्यनुपपन्नम् । अद्भुतवीर्यसैव श्रोतव्यत्वात् । अन्यथेदं वक्ष्यमाणं फलमनुपपन्नं स्यात् । चित्रिमात्रत्वे भगवान् स्वभावेन एव प्रविष्ट इति कस्याऽपि संसारो न स्यात् । शास्त्रवैफल्यं च । तदाह—हरेरद्भुतवीर्यस्येति । अद्भुतवीर्यस्य कथा अद्भुतवीर्यरूपाः । तथा गति श्रवणादीनां दृष्टमेव द्वारं स्यात् । अन्यथा त्वदृष्टकल्पना प्रसज्येत । दोषाणां प्रतिपन्नकत्वाच्च न फलम् । “शृणानुपपन्नं व्यसनाय जन्तोरे”ति वाक्यविरोधश्च । तदाह—यथाऽहमन्विलात्मनीति । श्रवणादिना भगवति मनोनिवेशेनो अस्मिन् जन्मन्वेनानुदेव फलम् । जन्मान्तरे रज्यन्त् । यदुक्तं अत्येनैव कालेन कार्यं सिद्ध्यतीति । तदप्यसङ्ग-

तम् । द्योपाये भगवतो बहुकर्तृत्वत्वात् । तदाह—शृण्वत इति । स्वार्थं तु मनोनिवेशनमेव ।
 अत एव निर्धार्यं वदति—त्यक्ष्ये कलेवरमिति । ततो भगवान् मनसा गृहीत इति जन्मान्तरे
 भगवत्सर्वोपधिकं शरीरं निष्पादयति तदानीं स्नानमिति भविष्यति भावसरोरुहत्वं च । वहिःस्थित-
 स्यैवाऽन्तःप्रवेशने कार्यसिद्धिर्नैव स्वतःस्वितेन कार्यम् । यथा दार्वणिना । तदाह—विशत इति ।
 अन्यथा प्रक्रियान्तरे रागाभावो जन्मकृतेऽनापि न स्यात् । शरीरेन्द्रियाणां गुणकार्यत्वात् । अस्यां
 प्रक्रियायां तु प्रकर्षेण आप्रदेष्टुं प्रविष्टः शमलं धुनोति । तदा च शिथिलवयवत्वे मूलवन्धात्प्रत्यावे
 गुणैरेवाऽग्निमकार्यं स्यात् । अतो धुनोतीत्येवोक्तम् । तदा द्वितीयमभयं भवति । न भयं यस्मादिति
 अभयरूपो भगवान् मनसा प्राप्तः । अतो मृत्युगृहीतशरीरावभावात् न विद्यते भयं यस्मेति द्वितीयं
 फलति । सिद्धान्तफलैरग्निमदेशमस्कन्धार्थेऽवगतौ न भयमस्मादिति भयनाशक एव स्वयं भविष्यति ।
 तद्वक्ष्यति—“मृत्युवो नैव घक्ष्यन्ति मृत्युनां मृत्युमीश्वरमि”ति । अन्यथा प्रथमपक्ष एव
 पर्यवसाने गुरोरप्रयोजकता स्यात् । तस्मादेतस्यैव प्रथं भवति । यदप्युक्तं जीवानां स्वभावक्रिया-
 ऽनर्थो भवतीति । तदप्यसङ्गतम् । जीवानां किं स्वभावत एव देहादिसम्पन्व ईश्वरेच्छया वेति ।
 आद्ये सर्वेषामेवाऽनिर्माक्षप्रसङ्गः । द्वितीये न ते पर्यवयोगमर्हन्ति । भगवतैव तथा सम्प्रापमान-
 त्वात् । एतदभिप्रेत्याह—यदध्यातुमत इति । यदप्युक्तं श्रोतव्यं भगवद्विशेषणचतुष्टयं सर्वात्मा
 भगवान् हरिरीश्वर इति । तदप्यसङ्गतम् । तदाह—आसीद्यद्गुरात्पद्ममिति । सर्वात्मा भगवान्
 श्रोतव्यत्वेन निरूपितः । तस्योदराद्यं पद्मजननं निरूपितम् । पद्माधारत्वेन तस्य पद्माद्भिरत्वात् अगतव्य
 पद्माधारत्वात् सर्वात्म्यं नोपपद्यते । औपचारिकप्रयोगस्तु न फलजनक इति सिद्धम् । किञ्च ।
 भगवत्त्वं च नोपपद्यते । तदाह—यावानयं वै पुरुष इति । प्राकृततुल्यत्वादित्यर्थः । हरित्वं च
 नोपपद्यते । तदाह—अजः सृजामीति । भगवदनुग्रहमपि प्राप्य यतोऽप्यमजः सर्वभूतजातं ध्रुवति ।
 महति कर्मणि व्यापृतोऽतिखिन्नः । मृतात्मा च जायते तत्तत्त्वशाव प्रप्नोति । एतदेवाऽप्ये वक्ष्यति—
 “शयानो बहुचिन्तये”ति । ईश्वरत्वं च नोपपद्यते । तदाह—स चाऽपि यत्र पुरुष इति ।
 असाऽपि प्राकृततुल्यत्वं जगत्कार्यव्याप्रेतत्वं मायाग्रहणपरित्यागहेतुः शयनं गूढस्थानसितिरिति ।
 यदप्युक्तं पातालमेतत्सेत्यादि । तदप्यसङ्गतम् । तदाह—पुरुषावयवैरिति । अन्योन्यविरोधा-
 दुभयमप्यसङ्गतमिति भावः । यदप्युक्तं इन्द्रादयो बाहव बाहुरिति । तदप्यसङ्गतम् । कल्पभेदानां
 विद्यमानत्वात् प्रतिकल्पमिन्द्रादीनां नावात्वात् बाहूनामनियतत्वापत्तिः । अधिकारशब्देऽप्यधि-
 कृतानां भेदात् स दोषस्तदवश्यः । इन्द्रत्वधर्मसाऽबाहुत्वात् । यदप्याहुरित्युक्तं प्रमाणं । तदप्य-
 सङ्गतम् । त्रिकल्पानां विद्यमानत्वात् । त्रिकल्पा शुभभेदाः । ब्रह्मकल्पान्तरकल्पा वा । उभयेषा-
 मपि प्रतिकल्पं मिश्रत्वात् बाहुप्रमाणयोर्यवस्था । किञ्च । यदप्युक्तं कर्षो दिश इति । दिशामव्यव-
 स्थितत्वात्कर्षत्वं नोपपद्यते । दिशस्तु सूर्येण क्रियन्ते । “सूर्येण हि विभज्यन्ते दिशः” इति
 वाजपययोदेति सा प्रार्थनादि । अतः कालानुशापके सूर्ये विचार्यमाणे दिशो न सन्त्येव कुत-
 स्तासां कर्षत्वम् । व्यवहारस्तौषार्चिकैरपि भवति । पदार्थनिर्णयस्तु नैवविषः । यदप्युक्तं श्रोत्र-
 ममुष्य शब्द इति । तदपि नोपपद्यते । कालभेदेनैव शब्दानां प्रवृत्तत्वात् । तदाह—मृतमव्य-
 भवच्छब्द इति । एते लोकदा न प्रवर्तन्त इति श्रोत्रं नियतं न स्यात् । शब्दविशेषस्य श्रोत्रत्वे तु

सर्वरूपत्वमुपसंख्यमायमसद्गतं स्यात् । यदप्युक्तं नासत्यदसौ परमस्य नास इति । अश्विनीकुमार-
योरायुर्वेदप्रवर्तकत्वं वक्तव्यम् । तदाऽऽयुषः स्वरूप विचारणीयम् । किं भगवदत्तमायुः प्राणिनां
नियतमनियतं वेति । उभययाऽपि नासत्ययोरप्रयोजकत्वम् । अतः स्वत आयुर्माने विचार्यमाण
अश्विनयोरेवाऽनिरूप्यत्वात् नासिकात्वे दूरे । एव प्राणोऽस्य गन्धो मुखमग्निरिद्ध इति । गन्धश्चा-
ऽग्निश्च निक्षणावस्थायां । अतः कालस्याऽनुगतिः स्थूला वा सूक्ष्मा वा यदि विचार्यते तदा गन्धप्राप्ती
द्यौश्च न सङ्गच्छन्त इत्यर्थः । किञ्च । चक्षुरसूक्ष्मतद्गः पक्ष्माणि विष्णोरहनी उभे चेति पूर्ववत् ।
यतः कर्मगतिषु विचार्यमाणेषु केनचित्कर्मणा सूर्यस्य परावृत्तौ सूर्याभ्यन्तरे च दिनरात्रिव्यवस्थायाः
सूर्यगतिः कृतत्वात् तस्याश्च कर्मरूपत्वात् । भगवच्चक्षुरेव नोपपद्यते न वा पक्ष्माणि । यादृशीरिति तस्यै-
वाऽवान्तरभेदः । किञ्च । यदुक्तं तद्विजृम्भः परमेष्ठेऽविष्यमिति । तदपि कर्मसाध्यमेव ।
तदाह—यस्मिन् कर्मसमाधाय इति । अयं ब्रह्मा गुणानां गुणिनां च कर्मसमाधाय उक्तः ।
तत्र का भगवद्भूविजृम्भा । एतेनैव आपोऽस्य तादृ रस एव बिहेत्याक्षिसमेव । अनेन यानि कानि
गोलकत्वेन निरूपितानीन्द्रियत्वेन च तानि सर्वाण्यक्षिप्तानि वेदितव्यानि । किञ्च । आपोऽस्य तादृ
इत्यारम्याऽसुरानीकवर्ष इत्यन्तेनोक्ताः पदार्था विशेषेण सामान्यविचारेण गतार्था भविष्यन्तीति विशेषे-
पदार्थानाधारधेयभावापन्नान् दशपदार्थांश्चिरुपयति—भूपातालैति । एतेषां दशपदार्थानां स्वकार्यस-
हितानां विचारे क्रियमाणे सामान्यतो ब्रह्माण्डे च विचार्यमाणे ब्रह्माण्डमेवाऽऽयति । न भगवान् भग-
वदवयवा वा केनाऽपि प्रकारेण सङ्गच्छन्ते । तस्मात्सिद्धं ब्रह्माण्डं दूरीकृत्य पुन्यत्वकल्पना व्यर्थेति
मायः । असुरानीकवर्ष इत्याक्षिपति—महतां चाऽनुचरितमिति । ब्रह्मानममितादि वर्णाश्रम-
विनिश्चयेन । यदुक्तं नानामिधामीज्यगुणोपपन्नं इति । अत्र यो यज्ञो निरूपितो भगवत्कर्मत्वेन
तस्याऽप्राकृतत्वात्त्रित्यस्याश्च पूर्वोक्तदोषसम्बन्धाभावात्तदेकमुपपद्यत इत्याशङ्क्य भवपदार्थविचारेण तदपि
प्रत्युक्तं भविष्यतीति नवपदार्थान्पृच्छति—अवतारानुचरितमिति द्वाभ्याम् । यागो हि देवतो-
द्देशेन द्रव्यत्यागात्मकः । तत्र देवता द्रव्य क्रिया चेति त्रयं देशादयः पदज्ञानि एवं नव । तत्र देवता
भगवदवतारेण विचारिता भवति । स चाऽवतारो लोक इति लौकिकः । युगानि तु विचारणीयानि ।
तेषु विचारितेषु द्रव्यमपि निराकृतं भविष्यति । यथा “यज्ञवास्त्वभ्यवाप्यन् ते पश्यन् पुरोडाशं
धूमंभूतं सर्वन्तमि”ति । एतत्कर्म कदा । युगेषु वा युगेष्वो भिन्नकाले वा । युगविशेषे चेत्ततः
पूर्वं द्रव्याभावाद्योगो न स्यात् । एवमन्यत्राऽपि । युगभावे च विचार्यमाणे यागानामन्यथात्वारिक-
र्षय न सङ्गच्छन्ते । यथा त्रेतायुगे यज्ञोत्पत्तिः । किञ्च । युगधर्मः कालः । नृणां साधारणो धर्म इति
देशः । सन्निवेशो यादृश्च इति द्रव्याणि गुणभेदमित्राणि द्विधा निरूपितानि । श्रेयिनामिति कर्तारः ।
राजर्षीणामिति मन्त्राः । धर्मकृच्छ्रेऽपि कर्माणि । अत एव परसु धर्मप्रयोगोऽङ्गत्वख्यापनाय ।
यदप्युक्तं इयानसावीश्वरत्रिग्रहमेति । तदपि तत्त्वविचारेण प्रत्याख्यातं भविष्यति । तत्त्वानामेकदेशेन
ब्रह्माण्डनिर्माणम् । तत्र “न यतोऽस्ति किञ्चिद्”ति वचनमनुपपन्नं स्यात् । अतः परं द्वितीया-
ध्याधारम् । तत्रादौव यदुक्तम् एवं पुरा धारणयेति । तदसद्गतम् । तत्त्वानां लक्षणविचारेण ।
लक्षणं तेषां सृष्टिकरणमामर्ष्यम् । तन्मैवाऽऽधारणधर्मत्वात् । तस्मिन् ज्ञाते तदंशेरेव ब्रह्माणि प्रविष्टेः
कार्यमिदमेतस्य ज्ञानादीनां वैषम्यापत्तिः । यदपि शब्दव्य हि ब्रह्मण एव पन्था इत्यादिभिर्वैराग्य-

पुरःसरं स्वचित्ते स्थितं भगवन्तं चिन्तयेदिति । तदपि तत्त्वानां हेतुपूर्वकलक्षणे विचार्यमाणे पूर्ववद्भव-
विष्यति । तत्र चित्तस्य महत्तत्त्वरूपत्वान्महति विद्यमान एव भगवांस्त्रयं भवतीति स्वचित्ते क-
सिद्धः । आत्मनश्च सिद्धिस्तत्र दूरापास्त्या । “चित्तं तन्महदात्मकम्”ति हेतुलक्षणम् ।
यदप्युक्तं केचित्सर्वदेहान्तर्द्देहभावकाश्च इति । तदपि पुरुषपूर्वायां विचार्यमाणायां “मनोमयी
मणिमयी”ति वाक्यान्वयान्मयी मूर्तिः सा । स कथं भगवान् भवेदिति । स्थूलसूक्ष्मधारणा-
सिद्ध्यर्थं योगद्वयं निरूपितम् । तदपि योगस्वरूपे विचार्यमाणे चित्तवृत्तिनिरोधत्वादसङ्गतमेव
भविष्यति । यदप्युक्तं स्थिरं सुखं चाऽऽसनमास्थितो यस्मिन्निति । तदप्यसङ्गतम् । जीवत एव
योगिनः सर्वलोकगमनसम्भवात् किं मरणेन । ययौ कर्दमस्य । ऐश्वर्यपदेन चाऽर्जुनादयोऽप्यनेनैव
देहेन स्वर्गं गताः परिगृहीताः । यदप्युक्तं आनन्दमानन्दभयोऽवसान इति । तदपि योगिनो लिङ्ग-
भक्ते विचार्यमाणे असङ्गतं भवति । यदप्युक्तं भगवान् प्रलब्धं काल्पयेन्निति । तदपि वेदविचारे क्रिय-
माणे असङ्गतं भवति । यदि भगवान्मात्मा । सिद्धमेव तस्मिन् प्रेम । उपदेशश्च व्यर्थः । नाऽस्ति
वेद्येन तदा न स आत्मा । अज्ञानादात्माप्यात्मत्वेन न ज्ञात इति चेत्परामवत् । तदाप्यात्मत्व-
मेवोपदेष्टव्यम् । न च प्रेमार्थं यत्नः कर्तव्यः । यदपि कामनामेवेन देवतान्तरमजनमुक्तं तदपि वेदा-
दिविचारे असङ्गतमिति तृतीयादिः । वेदे हि तदर्थमन्यदेव साधनं निरूपितमिति । मत्तत्पर्यनिरूपणं
तु भक्तिनिराकरणेनैव निराकृतम् । यदप्युक्तस्य धर्मिर्जनमुक्तं तदपि सम्भवादिविचारेण निराकृतं
भविष्यति । यदिदं जगत् प्रलयं यास्यति प्रवृद्धं वा भविष्यति कारणे वा लीनं भविष्यति । तदा किं
भगवतः सकाशादुत्तरस्या । स्वत एवोत्पत्तौ अन्यथा वा । विशेषान्नावात् । यदपि यन्त्रादीनां
स्वरूपनिर्वाहार्थं भगवदप्यवकल्पना निरूपिता । सापि इष्टापूर्तादिविचारेण निवारिता भवति ।
लौकिकैरलौकिकैर्वा पदार्थयोर्गो निष्पन्ने भूतसंस्कारे आत्मसंस्कारे वा भगवत्संस्कारे वा फलतो
वा न कश्चिद्विशेषः । भगवदीयत्वादेस्त्वन्वयैव सिद्धेः । यदप्युक्तमात्मानं सृजतीति, तदप्यनुशा-
यिनां सर्वे विचार्यमाणे निराकृतं भविष्यति । यतस्ते भगवद्विलक्षणा वक्तव्याः । यदप्युक्तं तत्त्वं
परं रूपैवदस्वरूपमिति । तदपि पापण्ड्यधर्मे विचार्यमाणे निराकृतं भविष्यति । दैत्यानां व्यामोह-
नार्थं पापण्ड्योत्पत्तिः । दैत्याश्च के भगवानन्यो वा । भगवांश्चेत् सापि भगवद्गीतेन पापण्ड्यमेव
न स्यात् । भक्तिरपि निराकृता भवति । पापण्ड्येऽपि स्थितीभूते न दैत्यानां भगवत्त्वम् । यदप्युक्तं
कर्णकपायशोषमिति । तदप्यसङ्गतम् । चिदारमनो घनबोध्यौ विचार्यते । घनो भगवदिच्छया
मोक्षश्च । तत्र किं कर्णकपायशोषणेन । मित्रतया चाऽवसाने निरूपिते सर्वमेव साधनं व्यर्थं स्यात् ।
भगवद्रूपत्वात्तस्य । अवतारवर्णनं च व्यर्थम् । भगवतो मायायां स्वीकृतमेव तादृशमिति सर्वमेव
जगदप्यतारो भवति किं विशेषेण । मायापरित्यागे अवतारस्वीकृतमपि परित्यजेत् । यदप्युक्तं त्वमेत-
द्विपुलीकुर्विति । तदपि न वक्तव्यम् । यथा भगवान् भक्तिरसेन वदति तत्किं कस्यचित्प्रेरणया ।
प्रामाण्यं च त्वमप्येव सिद्धम् । तदाह—अत्र प्रमाणमिति । यदप्युक्तं मायां वर्णयत आत्मा न
सृजतीति । तदप्यल्पमसङ्गतं च । यतो मम प्रायेणाऽपि श्राना न गच्छन्ति श्रूयमानमपि तद्वक्तो
भक्षयिष्यति ॥ २६ ॥

एवं पूर्वपक्षे कृते भगवन्मार्हात्म्ये स्थिरीकृते शुक्लस्य सन्तोष एव जातो न क्रोध इत्याह—

सूत उवाच ।

स उपामन्त्रितो राज्ञा कथायामिति सत्पतेः ।

ब्रह्मरातो भृशं प्रीतो विष्णुरातेन संसदि ॥ २७ ॥

स उपामन्त्रित इति । स शुक्रः । उपामन्त्रितः शार्थितः । “उपामन्त्रयन्त राज्ञ्येन पितरो यमि”त्यत्र तदर्थनिर्द्धारत् । इति एवंप्रकटप्रकरणायाम् । मुक्तिपूर्वं भगवद्गुणा निरूपणीया इति । तथा सति भगवतो महत्सुखं भवति । सत्पतित्वात् । तथा सति निःसन्दिग्धो भगवद्दीप्त-प्रत्ययो भवतीति भगवतोपदेष्टुरर्थं प्रश्न इति भावः । तत्राप्ययं ब्रह्मरातः ब्रह्मणा वेदेन रक्षितः । अस्मदर्थे मुक्तिमयं कथयिष्यतीति । अत एव भृशं प्रीतः । मम जन्मसाफल्यं जातमिति । राजा च विष्णुरातः । विष्णुना एतदर्थमेवाऽयं संरक्षितः । यदयं क्षोदपूर्वं निःसन्दिग्धं मां ज्ञास्यतीति । अत एव स्वजन्मसाफल्यार्थं सभायामेव पृष्ठवान् ॥ २७ ॥

एवं मुक्तिपूर्वकं भगवत्कथायां वक्तव्यायां लौकिकी मुक्तिप्रयोजिकेत्युपपत्तिरूपं भागवतमेवोक्त-वानित्याह—

ग्राह्यं भागवतं नाम पुराणं ब्रह्मसम्मितम् ।

ब्रह्मणे भगवत्प्रोक्तं ब्रह्मकल्प उपागते ॥ २८ ॥

ग्राह्यं भागवतं नामेति । पुराणमिति प्रमाणम् । ब्रह्मसम्मितमित्युक्तिसहितम् । ननु कति भागवतानि सन्ति । बहुषु स्थलेषु भिन्नप्रकारेण भागवतकथनाच्छङ्का । तत्राऽऽह—ब्रह्मणे भगवता प्रोक्तमिति । विषयात्मकं तु भागवतमनेकधा । विषयात्मकं तु द्वेधा । तत्रोत्पत्तिप्र-कारेण निरूपितं ब्रह्मणा नारदायोक्तम् । उपपत्तिप्रकारेण तु ब्रह्मणे भगवत्प्रोक्तम् । अत्र स्थूले भागवते सर्वे प्रकारा उपनिषन्त्यन्ते । भागवतप्रवृत्तेनेकधात्वज्ञापनाय । तत्राऽन्यस्य पदार्थस्य ब्रह्मणा स्वयमेव ज्ञातस्यादुपपत्तिः परं वक्तव्या नान्यदिति वक्तुं ब्रह्मकल्प उपागत इत्युक्तम् । ब्रह्मकल्पे समागते । तत्र हि शब्दब्रह्मण एव सर्वोत्पत्तिः । या उपपत्तिर्भागवते वर्तते ॥ २८ ॥

ततोऽन्यविषयोऽपि प्रश्न इति भागवतात्प्रत्ययेव तं परिहृत्य पश्चाद्भागवतोपपत्तिं वक्ष्यतीत्याह—

यद्यत्परीक्षितपमः पाण्डूनामनुपृच्छति ।

आनुपूर्व्येण तत्सर्वमाख्यातुमुपचक्रमे ॥ २९ ॥

यद्यत्परीक्षित इति । पाण्डूनामपमः भगवद्भक्तानां मध्ये मुख्यः । यद्यदनुपृच्छति पूर्वोक्तहेतु-प्रश्नादिरूपम् । आनुपूर्व्येणैव तत्सर्वं वक्तुमुपक्रमं कृतवान् । यथाकाङ्क्षमुत्तराणि दत्तवानित्यर्थः । चकारादधिकमपि मुक्तिमुक्तयानिति भावः ॥ २९ ॥

इति श्रीभागवतमुपोधिण्यां श्रीलक्ष्मणभट्टात्मजश्रीवल्लभदीक्षितविरचितायां

द्वितीयस्कन्धे अष्टमाऽध्यायविपरणम् ॥ ८ ॥

नवमोऽध्यायः ।

नवमे तृत्तरं प्राह जीवब्रह्मस्वरूपयोः ।

सन्देहवारकं पूर्वकथनस्याऽपि वस्तुताम् ॥ १ ॥

पारम्पर्यकथा चाऽस्य शुद्ध्याधिक्यवगम्यते ।

नाऽन्यथेत्यस्य सन्देहनाशनाय निरूपिता ॥ २ ॥

अन्येषां सन्देहानां जीवब्रह्मसन्देहमूलत्वाल्लघनं जीवसन्देहं वारयति—आत्ममायामृत इति त्रिभिः । यत्तेनोक्तं यदधातुमतो ग्रथत्रिति । यस्य जीवस्य देहसम्बन्धः कथमिति । जीवत्वं कथमिति अन्यशब्देन प्राप्तम् । तत्र जीवत्वे जाते बहुवो हेतवो भविष्यन्ति देहसम्बन्धे इति प्रथमं जीवत्वमुपपादयति—

श्रीशुक उवाच ।

आत्ममायामृते राजन् परस्याऽनुभवात्मनः ।

न घटेताऽर्थसम्बन्धः स्वप्नप्रपुष्टिरिवाऽञ्जसा ॥ १ ॥

आत्ममायामृत इति । तत्र सदानन्दरूपो भगवानेककोटिनिविष्टः । चिद्रूपश्चाऽपरः । तस्य माया द्विविधेति पूर्वं निरूपितम् । तत्र चिद्रूपस्य माया व्यामोहिका । सा स्वप्नरूपं व्यामोहयित्वा जीवताभापादयतीति । जीवतीति जीवः केवलं प्राणधारणप्रवक्तवान् । स हि मायया व्यामोहितो व्याकुलः सन् सदानन्दकृतसृष्टीं यः सूत्रात्मक आसन्नो दशनिधप्राणरूपसप्तमवलम्ब्य तिष्ठति तदा जीव इत्युच्यते । “जीव प्राणधारण” इति पातोः कर्त्तरि भक्ष्यत्वयः । शेषरूपोऽप्ययमानन्दरूपस्य पृथग्भूतत्वादानन्दार्थं तथा व्यामोहितसम्बन्धदानन्दो भविष्यतीति सुद्धा तथा सम्यग्यते । अयं च निभागो “यद्दृष्ट्वा प्रजापेये”तीच्छया । इच्छाऽपि सर्वभवनसमर्थं स्वरूपमेव धर्मरूपेण मयत् इच्छारूपेणाऽपि भवति । तत्र सर्वशक्त्य क्रियारूपा शक्तिः । चिदंशस्य व्यामोहिका माया । आनन्दरूपस्य जगत्कारणमृता । एतद्विषयरूपा शक्तिः सच्चिदानन्दरूपस्य भवत्यतलादिवाच्या । तथा भगवतो भावस्तु स्वरूपादेव निर्मितात् । न च सर्वदा भवतीति शङ्कनीयम् । आपादकहेतुभूतस्य कालस्याऽभावात् । जाते पुनः काले तस्यैव नियामकत्वाच्च सर्वदा भविष्यति । पूर्वमेव जातत्वात् तत्सङ्गे इच्छादीनामपि जातत्वादिच्छादयस्तदंशमृतास्तान् सदैकरूपान् स्थापयन्ति । तथा च तस्या अंशं परिगृह्णाति भगवानिच्छारूपम् । स एव कामः “सोऽकामयते”नि श्रुत्युक्तः । तथा कृत्वा भेदरूपया सच्चिदानन्दा धर्माः स्वयं मिथ्यमानाः स्वाश्रयमपि विन्दन्ति । तदा स भगवान् सर्वतः पाणिपादान्तो भवति सत्कारतां चाऽऽपद्यते । मिथोऽपि तथा मिलितः अभिन्न इवाऽऽपगुडो भवति । तदपेक्षया कार्यरूपस्याऽलत्वात् । तानि ग्रीण्यपि रूपाणि पूर्णशब्देनोच्यन्ते । अत एव सद्रूपस्य कार्ये प्रत्येकार्थवसायित्वम् । “प्रजापेये”तीच्छया उत्कर्षार्थपर्यरूपेण जातः । तत्र आनन्द

उत्कृष्टः । तदेतरो तं सेवमानौ जातौ । ततश्च तयोर्धर्मौ ज्ञानक्रिये भगवच्छक्तिरूपे जाते । तदा स आनन्दो ज्ञानक्रियाशक्तिमान् जातः । तदा चिद्रूपस्य शक्तिरानन्दे गतत्वात् ज्ञानधर्मस्य तं व्यामोहयति तदा तस्य जीवत्वम् । सदृशस्तु क्रियाशक्तेर्गतत्वादव्यक्ततामापद्यते । पश्चान्मूलभूतक्रियांशभिः क्रियाभिर्यथायथमभिव्यज्यते । पश्चात्तस्यां तत्कृतधर्मे वा तिरोभूते स्वयमपि तिरोभवति । तदा तस्यां मूलेच्छया जातः अन्दोऽभिव्यक्त एव तिष्ठति जीवभगवद्बुद्धिषु । जीवे भगवति वा । एव चिद्रूपोऽपि ज्ञानशक्त्यशमूतैर्ज्ञानैरभिव्यज्यते तिरोभवति च । प्रयत्नस्तु तस्याऽपराधीन इति स जीवग्रहणार्थं सर्वदा तिष्ठति । स चेद्भगवांस्त्वस्यै तां पूर्णां ज्ञानशक्तिं प्रयच्छेत् तदा तां मोहिकां मायां त्यजति । प्रपन्न च त्यजति । स्वरूपे चिद्रूपे चाऽप्यतिष्ठते । अपराधीनश्च भवति । जगत्कर्तृत्वं तु न भवति । तस्य सा माया शक्तिर्न भवति । उत्कर्षोऽपि न भवति । आनन्दमैवोरकृष्टत्वात् । हीनता त्वापाततो वर्तते । आनन्देन सह मिलितस्त्वानन्दोऽपि भवति । स चेत्स्वधर्मेण सङ्गृहीयात् । इयं प्रक्रिया सर्वश्रुतिवाक्यानुरोधेन श्रुतार्थापत्तिसिद्धा सर्वत्रैवोपयुज्यते । अन्यथा प्रक्रिया तु वाक्यानि बाधते । जीवभेद त्वमे निरूपयिष्यामः । एतदेवाऽऽह—आत्ममायां आत्मनः स्वस्य चिद्रूपस्य मायां व्यामोहिकायते । अस्य चिद्रूपस्य । राजन्निति सम्बोधनं राजसत्त्वात्तव स्वरूपाज्ञानमिति दयां बोधयति । व्यामोहानन्तरमेव देहसम्बन्ध इति तादृशं विशेषमाह—अनुभवात्मन इति । वस्तुतस्त्वनुभवात्मा परं सामर्थ्यं भगवति गतमस्ति यतो व्यामोहो भविष्यति । अन्यथाऽर्थसम्बन्ध इव व्यामोहोऽपि न भवेत् । व्यामोहव्यतिरेकेण केवलशक्त्यभावेनार्थसम्यग्यो निरूपयितुमशक्यः । सहजशक्तिश्च सा । तस्या दोषत्वेन पर्यवसानं हीनभावात् । जीवस्य सामर्थ्यलामेऽपि तस्या हीनभावापर्ययः पृथग्भूताया न भविष्यति । तथा व्यामोहे तु अर्थेन देहादिना सम्बन्धः सुखेन घटते । मोहितस्याऽर्थसम्बन्धं गृह्णन्तेन स्पष्टयति—स्वप्नप्रवृत्तिरिति । निद्रया व्यामोहितो भगवत्कृतां नायिकीं चण्डिं पश्यत्यभिमन्यते च । निद्रायाः सर्वत उद्रसापावात् मूलभगवन्मायया कृत्वा सा शीम तिरोभूता भवति तदा स जागर्ति । एवं स्वप्नप्रवृत्तयेन तस्य व्यामोहं विरूप्य दार्ष्टान्तिके विशेषमाह—अज्ञसेति । सामर्थ्येन । स्वप्नकोटयोऽन मध्ये भरन्ति । इदं त्वेकमेव जन्मकोटिपरतु-र्यते ॥ १ ॥

एवं तस्याः सम्बन्धमात्रं निरूप्य कार्यं निरूपयति—

बहुरूप इयाऽऽभाति मायया बहुरूपया ।

रममाणो गुणेष्वस्या ममाहमिति मन्यते ॥ २ ॥

बहुरूप इयेति । सा छायासमूर्तमाया बहुरूपा भवति । तथा सम्बन्धोऽयं न्ययमपि बहुरूपो भवति । इयेति वचनं तस्याः सम्यक्स्वरूपसमर्पकामात्रात् । तदा आनन्दार्थं तस्या गुणेषु रममाणः । तस्याः गुणान् गृहीतुमिच्छुः । ममाहमिति । ममेति गुणेषु । अहमिति मायायाम् । सम्बन्धप्रतिपादकात्तोऽप्ये तस्य स्वरूपेऽर्थे समर्पयतः ॥ २ ॥

एवं तस्याः कार्यमुक्त्वा तत्परित्यागोपायमाह—

यर्हि वाव महिम्नि स्वे परसिन् कालमाययोः ।

रमेत गतसम्मोहस्त्यक्तोदास्ते तदोभयम् ॥ ३ ॥

यर्हि वावेति । यर्हि कदाचिन्मूलमूतस्य इच्छावशात् । वावेति निश्चयेन । स्वे महिम्नि स्वस्य महिमरूपे भगवति आनन्दे । गुणक्षोभककालस्य मोहिकाया जगत्कर्तृकाया मायाया नियन्त्रि । तयोः कार्यं स्वेच्छया दूरीकृत्य प्रसन्नतया स्थिते यदि रमेत । तत्रापि भगवानेन प्रति सर्वथा स्वमाहात्म्यं न बोधयतीति तस्य स्वामित्वे यदि सन्देह न कुर्यात्, तदा गतसन्देह उभयं स्रजति । व्यामोहिकां मायां, गुणान्, तत्कार्यं देहादिकं वा, ममाहमिति भाव वा त्यक्त्वा उदास्ते तस्मात्मासक्तिं न करोति तदा निस्तार इति भावः ॥ ३ ॥

एवं जीवसन्देहं परिहृत्य ब्रह्मसन्देहं निवारयति—आत्मतत्त्वविशुद्ध्यर्थमित्यारभ्य न विसुद्ध्यति कर्हिष्विदित्यन्तेन—

आत्मतत्त्वविशुद्ध्यर्थं यदाह भगवानृतम् ।

ब्रह्मणे दर्शयन् रूपमव्यलीकन्नतादृतः ॥ ४ ॥

अत्राऽपि मुक्तिरस्माभिः प्रक्रियया निरूपितैव । स्वरूपमेऽत्राग्रे निरूप्यते । तत्र प्रथमं ब्रह्मणोऽपि देहसम्बन्धाजीनतुल्यं इति यद्वृणं सर्वात्मकत्वानुपपत्तिर्या तदत्र निरान्वियते । आत्मनस्तत्त्वं यदार्थं रूपं तस्य विशुद्ध्यर्थम् । लौकिकानां ज्ञानेन लौकिकरूपावेनाऽन्यथा प्रतिभौलक्षणां शुद्धिं दूरीकृत्य निशेषशुद्धिं सम्यग्गोपेक्षणां वनयितुम् । यदाह । न केवलं वचनं किन्तु कृतं सत्त्वं स्वस्याऽऽनन्दरूपं ब्रह्मणे प्रदर्शयन् यदातेति सम्यग्व्यः । प्रदर्शने कथने च हेतुः—अव्यलीकन्नतादृत इति । निष्कपटव्रतेन आदृतः सेवितः सन्तुष्टो वा ॥ ४ ॥

एवं भगवद्वचनं वक्तव्यत्वेनोपक्षिप्य सन्तोषार्थमव्यलीकन्नत ब्रह्मणो निरूपयति—

॥ आदिदेवो जगतां परो गुरुः स्वधिष्ण्यमास्थाय सितृक्षपैक्षत ।

तां नाऽध्यगच्छद् दृशमत्र संमतां प्रपञ्चनिर्माणविधिर्पया भवेत् ॥ ५ ॥

स इति । नियमविशेषे त्रतशब्दः प्रवर्तते । सत्त्वत्र सर्वेन्द्रियाणां शरणस्य च सर्वत्रियपपरित्याजनेन निरोपात्मकः । ॥ चेत्स्वरूपतः फलतथैकगणयो भवति तदा निर्व्यलीकः । अयं च ब्रह्मा भगवदर्थं सृष्टिं करिष्यामीति सद्गुणस्य पथात्मापनान्यालोचयितुं प्रवृत्तस्तानि साधनानि भगवदोत्पत्तिं भगवदिच्छानुसारेण कार्यं कुर्वन्तीति यादृशमयं चिकीर्षन् तादृशं भगवतो नाऽभिप्रेतमिति ते पदार्था न स्फुरिताः । तदा सन्निकर्षाभावाच्चक्षिपकः साक्षात्कारो न जात इत्याह—यं ब्रह्मा । यतोऽयं स्वप्नेन प्रविद्धः । तस्माज्जसिद्धिमाऽन्यस्याऽज्ज्ञानात् ततः सन्देहनिवृत्तिः । आदिदेव इति देवतान्तरोपासनापि निवारिता । गुरुस्त्वय्यो नास्ति यत्तन्मुदुपदेशेन वा कार्यं मिद्वानि । यतोऽयमेव

सर्वस्याऽपि गुरुः । तीर्थाद्याश्रयणमपि नाऽस्तीत्याह—स्वधिष्ण्यमास्यायेति । अथवा । सर्व-
रेतैर्विशेषपैरहमेव महान् किं मयाऽन्वेष्ट साधनेनेति मङ्गलादिकमप्यकृत्वा केवलं सिद्धया स्रष्टु-
मिच्छया साधनान्यैक्षत । तदा पूर्वोक्तन्यायेन साधनोपस्थितमावात् तादृशं नाऽध्यगच्छत् । आलो-
चनादिकं त्वनुमानतर्कादिरूपं प्रकृतोपयोगि न भवति । उपादानगोचरापरोक्षज्ञानसैव साधनत्वात् ।
तदाह—प्रपञ्चनिर्माणविधिर्यया भवेदिति । यथा दृशा प्रपञ्चस्य निर्माणमुत्पादनं तत्र विधिः
प्रकारो यथा भवति तां न प्राप्तवानित्यर्थः ॥ ५ ॥

प्रकारः सर्वोऽपि ज्ञानेनैव सम्पाद्यते तदा तमेवाऽर्थं चिन्तयामास । यथा भगवच्चिन्तया भग-
वान् प्रत्यक्षो भवति तथा साधनचिन्तया साधनान्वपि प्रत्यक्षापि भविष्यन्तीति । अनेन यः साधन-
मेव चिन्तयति न तु साधनसाधनं स आनन्दो भवतीति ज्ञापितम् । तदा मर्गवान् मदर्थमयं प्रयासं
करोतीति तस्मै साधनमुपदिष्टवान् । तद्भगवन्मुखनिर्गतं वाक्यं मधुरूपमिति मन्त्रोद्धारप्रकारेण
तन्निरूपयति—

स चिन्तयन् द्व्यक्षरमेकदाऽम्भस्युपाशृणोद्विर्गदितं वचो विभुः ।

स्पर्शेषु यत् षोडशमेकविंशं निष्किञ्चनानां नृप यच्चनं विदुः ॥ ६ ॥

निशम्य तद्वक्त्रदिदृक्षया दिशो विलोक्य तत्राऽन्यदपश्यमानः ।

स्वधिष्ण्यमास्याय विमृश्य तद्धितं तपस्युपादिष्ट इवाऽऽदधे मनः ॥ ७ ॥

स चिन्तयन्निति । पूर्वोक्तप्रकारेण स ग्रहा चिन्तयन् । अम्भसि जलमध्ये लीनो यथा
षट्ति तद्वक्त्यमिव द्व्यक्षरमुपाशृणोत् ॥ द्वे अक्षरे यस्मिन् पदे तादृशमेकं पदमशृणोत् । तदपि द्विर्ग-
दितं वारद्वयमुच्चारितम् । अनेन पदभेदो निवारितः । पदमित्यता च निरूपिता । तदा द्विसंज्ञितं पदं
वाक्यरूपं जातमिति वच इत्युक्तम् । ननु व्याकुलमिन्ताकुलितश्च कथं जल उत्पन्नं तं शब्दमर्थादि-
पुरस्सरं निर्धारितवास्तवाऽऽह—विभुरिति । अक्षरद्वयस्योद्धारमाह—स्पर्शेषु यत् षोडशमे-
कविंशमिति । स्तराणां द्विरूपता । स्वतयता इतरप्रधानाहता च । तत्राऽक्षरद्वयस्य स्वतयतया
निरूपणात्साहचर्यमेव स्पर्शद्वयं भवति । तथापि प्रथमातिक्रमे कारणाभावादकारसहितं भवति । तत्र
कादयो मावसानाः स्पर्शाः पञ्चविंशतिः पञ्चवर्गात्मकाः । तत्र चतुर्थपञ्चमयोरादिवर्णौ षोडशैकविंश-
रूपौ भवतः । तक्षरपकारानित्युक्तं भवति । तत्र सान्कसैवाऽर्थसमर्थकत्वात् निर्णयार्थं तदर्थमाह—
निष्किञ्चनानामिति । अष्टजनकतापस्य कृच्छ्रादेस्तपपालथर्थत्वात्तज्ज्ञापकाऽऽप्रत्ययभावादेऽपि
धातुमात्रं लक्षणयाऽर्थपरमित्यभिप्रेत्याऽऽह । न विधत्ते किञ्चन येषाम् । किञ्चित् तापस्य निवारकम् ।
अर्तः स्वरक्षितस्य पदार्थस्य प्रतिबन्धकनिवृत्तेरावश्यकत्वात् तपःकर्तारो निष्किञ्चना एव भवन्ति ।
तदाह—निष्किञ्चनानां धनमिति । नृपेति सम्बोधनं तस्य धनस्य माहात्म्यदर्शित्वात् ।
यदिति प्रसिद्धम् । सर्वप्रकारेण तद्रक्षणयोग्यमिति धनम् । धनकार्यकर्तृत्वाद्वा । तत्र प्रमाणमाह—
विदुरिति । यतो लोके तपोधना इति प्रसिद्धाः । तदिदं पदमवश्यं स्पष्टवर्गात्मकमिति न वायुजल-
सम्बन्धादुत्पद्यते किन्तु वक्त्र केनचिदुक्तमिति निश्चितं तद्वक्त्रदिदृक्षया दिशो विलोक्य तत्राऽन्यम-

पश्यमानः स्वयं तु नोक्तवानिति ज्ञात्वा अन्यं चाऽपश्यन् तदनेपणार्थं स्वलान्तरेऽपि गत्वा
परितो वा भ्रमणं विधाय । पुनः स्वधिष्यमाश्लाय वक्तृचिन्तां परित्यज्य पदं विचारितवान् ।
तत्र पदचतुष्टयमध्ये आख्यातमेव तद्वत्तीति निश्चित्वाऽन्यस्य तादृशरूपाभावालोद परस्मैपदमध्यम-
पुरुषैकवचनं द्विक्रममिति निश्चित्य लोड्यर्थविचारे विध्यादिष्वर्थेषु प्रथमातिक्रमे कारणाभावात् विष्यर्थे
एवाऽयमिति निश्चित्य याज्ञैव विष्यर्थ इति परोक्षपरोक्षभेदेन क्त्वाया लिङ्लोटोर्विधानात् । प्रत्येक-
परोक्षपरोक्षभेदेन च प्रथमपुरुषमध्यमपुरुषयोर्विधानात् मन्त्रच्छन्देऽप्याज्ञापरोक्षत्वयोधनात् । प्रत्यक्ष-
तया प्रत्यक्षं मां पश्यन् मदग्रे तपः कुर्विति तपस्युपादिष्ट इव तपसि मन आदये ॥ ६ ॥ ७ ॥

तदा तपः कृतवानिति—

दिव्यं सहस्राब्दममोघदर्शनो जितानिलात्मा विजितोभयेन्द्रियः ।

अतप्यत स्माऽखिललोकतापनं तपस्तपीयांस्तपतां समाहितः ॥ ८ ॥

दिव्यं सहस्राब्दमिति । सन्तापवनका योगज्ञानप्राणाः । तस्य त्रयमपि सम्पन्नमिति वक्तुं
त्रैयं विशेषणतया निरूपयति । अमोघदर्शन इति ज्ञानम् । अवशा । यत्नेन पदार्थनिर्धारः कृतः
स तस्य इति वा निरूप्यते । जितानिलात्मेति योगजनितस्पर्शशुद्धिर्वा । विजितोभयेन्द्रिय
इत्यपि । जितोऽनिल आत्मा अन्तःकरणं येन । विशेषेण जितानि ज्ञानरूपेन्द्रियाणि येन । अतप्यत
आहारपरित्यागेन प्राणतिरोधेनाऽऽत्मानं संतप्तं कृतवान् । तदा तस्मिन् विद्यमाना लोकाः संतप्ता
जाताः । यथा धर्मेण वस्त्रशोषणे जाड्यं गच्छति तथा लोकानाम् । तदाह—अखिललोकनापन-
मिति । अखिललोकस्य तापनं यस्मात् । तपसि सहजा ये दोषाः श्लेषग्लान्युद्वेगादपस्ते तस्य न
जाता इति तदर्थं विशेषणं तपतां मध्ये अतितपीयानिति । समाहित इति सावधानः फले । यथा
पाचको रसनिष्पत्तिं ज्ञात्वा पश्चात् तपति । तदर्थं च दत्तदृष्टिर्यति । तथाऽयमपीत्यर्थः ॥ ८ ॥

एवं क्रियमाणे फलं जातमित्याह—

तस्मै खलोकं भगवान् समाहितः संदर्शयामास परं न यत्परम् ।

व्यपेतसंक्लेशविमोहसाध्वसं सहस्रवर्जिर्विद्युधैरभिष्टुतम् ॥ ९ ॥

तस्मै खलोकमिति । स हि भगवदर्थं सृष्टिं कर्तुं विचारयति । भगवांस्त्वेतादृशे लोके तिष्ठति
न चेतादृशो प्रसन्नः । अतस्तस्य सर्वपरिहारार्थं खलोकं प्रदर्शितवान् । अन्यथा आत्मानमेव
प्रदर्शयेत् । कृत्रिमवैकुण्ठस्य लक्ष्म्या अविकृतत्वात् खलोकपदेन व्यापिवैकुण्ठमेवोच्यते । यद्यपि
तमेव प्रदर्शयति तथापि तत्प्रदर्शनं न भगवतः किञ्चित्कार्यं जनयति किन्तु तस्यैव भक्तिजनकम् ।
अत आह—तस्या इति । भगवानिति प्रदर्शनसामर्थ्यार्थमुक्तम् । अन्यथा तदर्थं कथं द्रव्यं
भवेत् । समाहित इति । स्वर्गं तदृष्टौ योजयित्वा लोकं प्रदर्शयन्नप्यत्र स्वर्गः पृथहरणार्थं
यथा तदृष्ट्यैकं न प्राप्नोति तथा सावधान इत्यर्थः । लोकस्य वा तितोभावसमावातदृष्टिसंश्लेषे यथा
न तिरोहितं भवेत् तदर्थं वा सावधानः । परं कृत्रिमवैकुण्ठात् । अखलरूपं वा । प्रसुत्येन हरेः

स्फूर्त्तौ लोक्तत्वेन तदुद्भव इत्यक्षरैरुप वा । न यत्परमिति । न विद्यते यत् परमुत्कृष्ट-
मन्यत् । अक्षरसाङ्ग्यनेकधा प्रदर्शनसमावयनाऽप्येतदुक्तम् । तस्य गुणातीतत्वकथनार्थं गुणा-
साधारणधर्मास्त्रिवारयति—न्यषेतेति । विशेषेणाऽपेता सङ्केषादयो यस्मात् । सम्यक् ऐशा
अविद्यादयस्तमस । विशेषेण मोहो रजस । साध्वस सत्त्वस । साधु रसते क्षिप्यतेऽनेनेति साध्व-
सम् । सर्वस्मादेवाऽकार्यात् साधुस्तेन भवेन पूयक् क्रियत इति । व्यवहारेणाऽपि तस्य सगुणत्व
निवारयति—स्वदृष्टवद्भिरिति । स्वसैव स्वस्मिन् वा दृष्ट दर्शनमात्मज्ञान तद्वद्भि । ब्रह्मविद्भिरेव
तत्रापि स्तोत्रेण व्यवहियत इति न ब्रह्मत्वव्यति । तद्वाराऽन्यन्यवहारेऽपि भविष्यतीत्याशङ्क्य विशेषे-
णेण बुधैरित्युक्तम् । अभित स्तुति सर्वोऽपि परिकरस्त्रादश इति ॥ ९ ॥

एव गुणकार्यं निवार्य गुणानपि निवारयति—

प्रवर्त्तते यत्र रजस्तमस्तयोः सत्त्वं च मिश्रं न च कालविक्रमः ।

न यत्र माया किमुताऽपरे हरेरनुव्रता यत्र सुरासुरार्चिताः ॥ १० ॥

प्रवर्त्तते यत्रेति । यत्र लोके रजस्तमश्च न प्रवर्त्तते । सत्त्वं च न ताम्या मिश्रम् । अनेन
शुद्ध सत्त्वं तत्र प्रवर्त्तत इति ज्ञापितम् । तदपि ब्रह्मत्वबाधकमिति चेत् । न । वासुदेववदक्षरस्या-
ऽप्युद्भवे दृढसत्त्वस्याऽऽधारत्वेनाऽपेक्षितत्वात् । अन्यथा निराकारे साकारता न सम्पद्येत । ताव-
ताऽपि न तस्मिन् गुणसम्बन्ध । आकारसमर्पणार्थमेव तत्सम्बन्धात् । यथा प्रतिकृतिसम्बन्ध-
पित्तादीनाम् । तथापि प्रतिमादौ तदाकृतित्वव्यतिरेकेण न तत्राऽन्यो धर्मोऽस्ति । न च तत्राऽन्त-
र्धेहि पित्तस्य व्यतिरेकेणाऽन्य पदार्थो विद्यते । तस्माद्ब्रह्मत्वमविरुद्धम् । सम्बन्धश्च भगवद्विच्छ-
येति न तद्गतो दोष । अक्षरस्वरूपं च निगन्धे निरूपितम् । किम् । गुणास्तत्रैव भवन्ति यत्र
तत्त्वोभक्त कालो भवति । अन्यथा तेषां स्थितिर्विर्था स्यात् । कार्यार्थमेव हि तेऽङ्गीक्रियन्त इत्य-
भिप्रायेणाऽऽह—न च कालविक्रम इति । कालस्याऽपि तत्र विक्रमो नास्ति । कालस्तु वर्त्तते
सत्त्ववत् । अन्यथा कदाचिदेव कथमभिव्यज्येत । आनन्दाश्रयतिरोभावः सत्त्वमात्रेण
तत्र हीति निरूपणाच्चिद्वशं तद्विस्तृतं भवति । गणितश्चाऽऽनन्दस्तोऽप्यव्यते । अतो मोहिका
माया तत्र सम्मनिर्यतीत्यत आह—न यत्र भायेति । माया हानन्दार्थं परिपृच्छते । अक्षरस्य च
सामर्थ्यं न भगवता गृहीतम् । “एतस्याऽक्षरस्य प्रज्ञासने मार्गो”त्यादिश्रुते । “ते ये
शतं प्रजापतेरानन्दः । स एको ब्रह्मण आनन्द” इति च । तस्मादस्य साङ्कोच्य एव
प्रथमाव । अतस्तस्य तत्रत्याना च मायाकार्याभावात् तत्र व्यामोहिका माया । यत्र मार्थैव नास्ति
तत्र त्रिमुतापरे पदा जीवा । ननु भगवत्सेवकानां पराधीनतादिभिर्विषयसम्भवात्कथं ते निषिध्यन्त
इत्यत आह—हरेरनुव्रता यत्रेति । हरेरनुं पश्चाद्गतं येषाम् । यथा हरिभ्यः ते । अनशनात्मक
शरणागतपालनारम्भं यत्र येषाम् । यथा भगवानुद्गच्छति सर्वोद्धारार्थम्, तथा तेऽपि लोकेभ्यो
भक्त्युपदेशार्थं न्यायेन भक्तिजननार्थं चाऽऽभिर्भवन्ति । किम् । यत्र वैकुण्ठे ते विद्यमाना सुरा
सुरार्चिता भवन्ति । मत्वरज परिणामा येते । तममन्त्र सम्भावनेव नाऽस्ति । यदि ते राजसासा-
मया वा गवेसुसुता तद्विषयार्चिता न भवेयुः । न ह्युदरार्पागावे समानेर्वचं सम्भवति । अमुरा

श्यामावदाताः शतपत्रलोचनाः पिशङ्गवस्त्राः सुरवः सुपेशतः ।

सर्वे चतुर्बाहव उन्मिपन्मणिप्रवेकनिष्काभरणाः सुवर्चसः ।

प्रवालवैडूर्यमृणालवर्चसः परिस्फुरत्कुण्डलमौलिमालिनः ॥ ११ ॥

श्यामावदाना इति । भगवतः षोडशगुणाः प्रसिद्धाः । सविदानन्दानां प्रत्येकं पञ्च गुणाः समु-
दायस्तैक इति । तत्र भगवत्सेवकाणां दश गुणाः । कञ्जरस्य सविद्रुत्वात् । तान् दश गुणादिरूप-
यति—श्यामावदाना इति । लोकतेन तदुद्देशात्तत्र श्यामादीनानुरूपवर्चकम् । श्यामाय
तेऽवदाताय । इन्द्रनीलमणिवत् । मण्यन्दिनसवितुनन्दनव्यवत् । यथा वीताविषोऽनेनोपका-
शो(?)विस्तृष्टः । एवं शुद्धरूपता निरूपिता । सौन्दर्यं निरूपयति—शतपत्रलोचना इति ।
कमलनयनाः । एवं स्वरूपतत्त्वत्वमुक्त्वा तामग्र्यासि तुल्यतामाह—पिशङ्गवस्त्रा इति । सर्वे
पीनान्धराः । सुर्मण्डलस्याऽपि श्यामावदाततात्तस्य यथाऽशीतला रक्तं तद्वत् भवति । न वा
चन्द्रस्वेवाऽस्या रक्तं । किन्तु सुरवः । शोभना रूचो येषाम् । न च तदर्थेन पटादिविषयसंस्कारकं
तेजोऽपेक्ष्यते । किञ्च । सुपेशतः भवित्रोमलाः । रूपं मन्वञ्च शब्दश्च रसश्च स्पर्श एव
च । सत्त्वस्यैने पञ्च गुणाः सर्वोत्कृष्टा निरूपिताः । चिदंशस्याऽपरे पञ्च सर्वोत्कृष्टा
मुजादयः । सर्वे चतुर्बाहव । धर्मार्थकाममोक्षान्तेषां हस्तप्राप्ता इति निरूपणार्थं चतुर्भुजत्वम् ।
उन्मिपन्तो मणिप्रवेका मण्युत्तमाः निष्कादिपदकायाभरणेषु येषाम् । यद्यपि गृहादिष्वलङ्कारा भवन्ति
तथापि पद्मादयश्चेतनानामेव । सुवर्चसः । वर्चश्चेतनकान्तिः । यथा महामुरुपाणां दिव्यस्तीणां वा
तदेव वर्चाऽभ्युद्येनोप्यते । सुष्ठु वर्चो येषाम् । सर्वोत्तमदेहकान्तयः । सर्वेषामेकरूपत्वं प्राप्तं विशेषेण
निवारयति—प्रवालवैडूर्यमृणालवर्चस इति । यथा प्रवालम्योऽन्तःस्निग्धा गौरकान्तिनिर्ग-
च्छति तथा तेभ्योऽपि श्यामावदानेभ्यो गौररूपा कान्तिर्विगच्छति । ते बहुभिर्धर्मैर्भगवत्प्रतिरुक्ता-
रक्षयात्वं घोषयितुं तत्र तादृशकान्तिमन्तो भवन्ति । एवं वैडूर्यस्य स्निग्धार्थशीतश्यामच्छादिकान्तिः ।
व्रततीर्थादिभिः सेवया च ये पूर्वं भक्ताः ये ज्ञानेन भक्तास्तै मृणालवर्चसः । एवमेकरूपत्वेऽपि पूर्व-
कृतभक्तिप्रकारभेदादनेकरूपान्त इति निरूपितम् । परमोत्साहगुणास्त इति तेषामन्तःकरणपरमनिरूप-
णार्थं विशेषणान्तरमाह । परितः स्फुलतां कुण्डलानां मौलीनां च या मालास्ता विद्यन्ते येषु । कुण्डल-
परित्रामणेन मुकुटपरित्रामणेन च सोत्साहमयवस्त्रविचर्याकर्तार इति भजनानन्दस्त्रेषु निरूपितः ॥११॥

एवं तत्रैतानां भगवत्सेवकाणां निर्दोषत्वमुक्त्वा लोकताय वैकुण्ठस्य मुणानाह—भ्राजिष्णु-
भिरिति ह्याम् ।

भ्राजिष्णुभिर्यः परितो विराजते लसद्दिमानावलिभिर्महात्मनाम् ।

विद्योत्तमानः प्रमदोत्तमाद्युभिः सविद्युद्भ्रावलिभिर्यथा नभः ॥ १२ ॥

सेवकानां भगवतश्च क्रमेण विषयानन्दो निरूप्यते । तत्रापि भगवान् प्रथमं सेवकानेव सानन्दान् करोतीति तेषामेव विषयानन्दनिरूपणम् । विषयेषु तावदवला इति तदाधारेषु विमानमिति स्रस्य च परिज्ञानमितीश्वरकृतभयाभाव इति चतुर्भिर्गुणैर्विषयोत्कर्षः । अन्नादीनां तु दोषाभावे प्रवेशः । रसादीनां त्वेतदङ्गत्वम् । तदाह । आजिष्णुभिः कान्तिमन्निर्विमानावलिगिर्विमानपङ्क्तिभिर्यो लोकः परितो विराजते । वैकुण्ठशोभाधायकानि विमानानि भगवतैव निरूपितानीति न तत्र कापि शङ्का । लसन्तीति सर्वोत्कृष्टानि । महात्मनामिति सर्वज्ञानाम् । परिच्छेदं परित्यज्य पूर्णत्वं वा प्रापितानाम् । किञ्च । प्रमदोत्तमाद्युभिः । प्रमदोत्तमास्तेषां भोगहेतवः । अन्यथा भोगरागो न भवेत् । किन्तु विषयकृतरागेणैव रागवत्त्वमिति भगवदिच्छयैव तथास्वमिति निरूपितम् । तासां कान्तिभिरयं लोको विद्योतमानः । लोकापेक्षयाऽपि तासामतिकान्तित्वं निरूपितं भोगार्थमेव । तासामपि कान्तिः पुरुषसहितानामेव न केवलानामिति दृष्टान्तेनाऽऽह—यथा विद्युत्सहितामिरभ्रावलिभिर्मेषपङ्क्तिभिर्नम आकाशं सर्वतो व्याप्तं तद्वदित्यर्थः ॥ १२ ॥

एवं सेवकानां महाभोगमुपपाद्य तत्र भगवतो महाभोगोपपादनार्थं लक्ष्मीमनुवर्णयति—

श्रीर्यत्र रूपिण्युरुगायपादयोः करोति मानं बहुधा विभूतिभिः ।

प्रेङ्खं श्रिता या कुसुमाकरानुगैर्विगीयमाना प्रियकर्म गायती ॥ १३ ॥

श्रीर्यत्रेति । यदा भगवान् स्वशक्तिरूपेणाऽऽविर्भूतस्तदा शक्त्यानां मध्ये श्रीः प्रयमा । सा शरीर एव बलवत्पूर्वं स्थिता । यदा भगवान् प्रभुत्वेनाऽऽविर्भूतस्तदा साऽपि भोग्यत्वेनाऽऽविर्भूता भावैव । तदाह—रूपिणीति । साऽपि सविज्ञा स्वार्यम् । तस्याः शरीरं तु प्रधानन्दरूपम् । अत एवोक्तायपादयोरविभूतिभिर्मानं करोतीति । सा शङ्करस्याऽऽनन्दरूपा । शङ्कररूपौ च पादौ । अतः सा स्वात्मचरणवेष्टाऽऽनन्दसुक्तौ करोति । इदमेव हि सम्माननम् । उरुगायेति । उरुभिर्मैत्रैर्गोपित इति । “तद्विष्णोः परमं पदम्” । “विष्णोर्नु कं वीर्षाणी”त्यादि “त्रेधोरुगाय” इत्यादिभिः सर्वश्रुत्यर्थ उरुगायः पुरुषोत्तमः । तस्य तु चरणत्वक्षरमिति निरूपितम् । बहुधेति पञ्चमिरेव गुणभक्त्या च । एवं तस्या भगवदर्शनानन्दरूपायाः प्रयोजनमुपस्था स्वार्यं चिद्रूपायाः प्रयोजनमाह—प्रेङ्खं श्रितेति । या लक्ष्मीः प्रेङ्खं हिन्दोलां श्रिता तत्रोपविश्य सर्वथा चित्तनिवृत्त्यर्थं कुसुमाकरानुगैर्वसन्तसेवकैर्भ्रमरैः स्वयं गीयमानाऽपि । सर्वावयवस्थितपुष्पायामोदार्थं समागता भ्रमरा बहुकालं निकटस्थित्वार्थं तां वस्तुतो गायन्ति । स्वयं तु भगवत्कर्मणि गायति । अन्यथाऽधरे लीना स्यात् । अत एव साक्षात्सम्पन्नागावाय प्रेङ्खं श्रिता । तस्यालप्यव्यावृत्त्यर्थं सैव गुणान् गायति । तत्रत्यः कुसुमाकरः फलपूर्वावस्थारूपः परमनिवृत्त्यात्मा । तस्याधिष्ठातो देवता एनामानन्दरूपां स्तुवन्ति । तस्याऽपि फलरूपत्वात् । अनेनाऽक्षरकृतं मयं व्यावृत्तम् यतस्तदीया मन्यन्त इति । यदा गानावसरे नास्ति तदा स्वरस्वार्थं प्रियकर्माणि गायति । एकवचनं तु स्त्रोद्धाराभिप्रायम् ॥ १३ ॥

एवं भोग्यरूपां तां निरूप्य तस्या मोक्षार्थं भगवन्तं निरूपयति—

ददर्श तत्राऽखिलसात्त्वतां पतिं श्रियः पतिं यज्ञपतिं जगत्पतिम् ।

सुनन्दनन्दप्रबलार्हणादिभिः स्वैर्पार्षदमुख्यैः परिसेवितं विभुम् ॥ १४ ॥

भृत्यप्रसादाभिमुखं दृग्गासवं प्रसन्नहासारुणचारुलोचनम् ।

किरीटिनं कुण्डलिनं चतुर्भुजं पीताम्बरं वक्षसि लक्षितं श्रिया ॥ १५ ॥

ददर्श तच्चेति । पूर्वोक्तमपि सर्वं ब्रह्म दृष्टवान् । लोकस्य प्रदर्शितत्वात् । तत्र सितं भगवन्तं सर्वसामग्रीसहितमनुवर्णयति । तत्र सविदानन्दरूपो भगवान् यदा विवर्तितस्वरूपेण तत्तत्प्रयोजनपरिज्ञानार्थमेव । तत्र प्रथमं सर्वं ये सात्त्वता भगवत्सेवकाः देवा धर्मपराः सात्त्विकाश्च भगवानामपि पतिः । अनेन यदा कदाचिद्भगवानवतरति तदैतेषामेव कार्यार्थेऽवतरतीति ज्ञापितम् । किञ्च । श्रियः पतिं लक्ष्म्याः पतिम् । यदा भगवान् स्वमोक्षार्थं जगत्करोति तदा सर्वं लक्ष्मीरूपमेव करोतीति बोधितम् । अनेनाऽवतारेषु भोग्या लक्ष्मीरूपा एवेति । स्वरूपत आवेशतो वा । किञ्च । यज्ञानां पतिर्भगवान् । यदा भगवान् वेदम् करोति तदा स्वस्य मोक्षार्थं करोति । अनेन सर्वं यज्ञा भगवदर्थं एवेति । किञ्च । जगतः पतिर्भगवान् जगत्करोति तच्च श्रीमदर्थमेव करोति । तस्यैव पतित्वात् । वैकुण्ठे पुनस्ते मूर्तिरूपाः सचिद्रूपा इति ज्ञापनार्थाः । अखिलसात्त्वताः लक्ष्मीर्यज्ञो जगच्चेति चत्वार एते भगवद्भोग्याः । एतदनुप्रवेश एव भगवति सम्पन्व इति सर्वत्र ज्ञेयम् । अत एव निरोधे जगत्सात्त्वतयज्ञलक्ष्मीरूपाः पूर्वोक्तान्तरमसङ्गधयाऽऽभिर्मूर्तिमिरम्भापार्थाः सन्तो भगवद्भोग्यापोषयुक्ता निरूपिताः । ते चत्वारो मूर्तिरूपाः भगवता परिगृहीता भ्रमणे प्रदर्शिताः । किञ्च । सुनन्दनन्दादयो भगवद्भक्तिरूपाः । ते सत्येन सहिताऽष्टविधाः भवन्नापिष्ठात्तारः । पार्षदाः सर्वे तदभिष्टिताः श्रवणादयः । तत्र चत्वारो नामतो यतिताः । लोके त एव प्रमत्तव्यन्तीति । तत्र सुनन्दनन्दप्रवठाः कीर्तनश्रवणस्मरणात्मकाः । श्रवणादयो वा विपर्ययेण । चतुर्थस्तु बर्हणरूपः । नामसामान्यात् एव शृण्वे । आदिशब्देन चाऽन्ये । एतेषु विद्वेषु पुनर्वैकुण्ठे गतानामितरसिद्धिर्ज्ञापिता । विभुं प्रभुरूपम् । एवं सर्ववैष्टिनोऽपि भूत्येव एव प्रसादं दातुमभिमुखः सर्वापेक्षया भूत्या एव श्रिया इति । अनेन सहजप्रसादो भूत्येषु । अन्येषु तु धर्मार्थकाममोक्षरूपेषु चतुर्षु क्रमेषु प्रसादः । तत्र धर्मो यज्ञः, यज्ञो जगत्, जगो लक्ष्मीः, सन्त इति, भूत्या भक्तिरिति, एष पदार्थो निरूपिताः । ध्यातां योगो न्यायमकृतं च । विष्टेषु भूत्यप्रसादामिमुखत्वं । किञ्च । अन्येषु चतुर्षु सर्वेषु वा दृग्गासवं द्येव आश्रयो मादको यस्य । भगवता दृष्ट आत्मानं न स्मरन्ति । अनेन ज्ञानस्य यत्प्रत्यविस्मारकत्वं तद्भगवद्दृष्टिरूपत्वेन नाऽन्यसेति सूचितम् । एते पदार्था भ्रमणो बोधार्थं निरूप्यन्ते मूर्तीपतितेतादृशीनि । अपवा । सक्तेषु प्रसादः कामिषु माद इति । किञ्च । प्रसन्नहासारुणचारुलोचनम् । प्रसन्नो यो हृत्प्रसन्नोऽपि वरुणवर्णं चारु मनोहरं लोचनं यस्य । भगवति हामः प्रसन्नः । हामो हि जनोन्नादक्री माया निरूपिता । इयमागन्तुकशक्तिरन्यैव । सा हि प्रसन्ना स्वकार्यकल्पेऽनिसमर्था । तेन भगवन्नापवा

सुत्रासुन्मत्ताः सन्तो ब्रह्मणः कार्यतामापत्सन्त इति सूचितम् । अरुण इत्यारक्तिमा अल्पप्रकाशः । तदेव चारु मनोहरम् । जगद्धि आपाततो ज्ञातं सुखकरं भवति । न तु सर्वथा ज्ञातमज्ञातं वा । ज्ञातोत्तमत्वे पुनर्भगवत्प्रेमनिष्ठे । कालवशादेव ज्ञातः समीचीनश्च भवतीति ज्ञापितं न तु सर्वथा-
ऽज्ञातः कश्चित्समीचीनो वा भवतीति सूचितम् । किञ्च । भगवान्नाधार आधेयश्च । तत्र पञ्चा-
नामाधारोऽन्येषामाधेय इति । तत्राऽऽधाररूपाणि पञ्च गणयति—किरीटिनं कुण्डलिनं चतु-
र्भुजं पीताम्बरं वक्षसि लक्षितं श्रियेति । किरीटं शिरसि धार्यम् । कुण्डले कर्णधार्ये ।
ततोऽप्यस्त्रास्त्रासरो गुणाः । ततोऽप्यभस्त्रास्तीक्ष्णाम्बरम् । एवं ये भगवदवयवगूता लोकास्ते चतुर्भुजै-
र्भगवत् आश्रिता इति । तावता सर्वमेव कार्यं भगवदाश्रितमिति ज्ञापितम् । एतावता विराङ्गगवा-
निति श्रद्धा पोषितः ॥ १४ ॥ १५ ॥

आधेयं निरूपयति—

अध्यर्हणीयासनमास्थितं परं दृतं चतुःपोडशपञ्चशक्तिभिः ।

युक्तं भगैः स्वैरितरत्र चाऽधुवैः स एव धामन् रममाणमीश्वरम् ॥ १६ ॥

अध्यर्हणीयासनमास्थितमिति । अथ अधिकं अर्हणीयं सर्वैरेव धर्मादिभिः पूज्यम् । तत्सम्पन्नेन वा पूज्यम् । तादृशमासनमास्था स्थितम् । तदधिष्ठातृदेवताप्युदासावाऽऽह—पर-
मिति । तेभ्य उच्यम् । नियन्तारं च । मुख्य तदस्त्रात्मकम् । अक्षरं हि लोकात्मकमास-
नात्मकं चरणात्मकं चेति । आधिभौतिकमाप्यात्मिकमाधिदैविकमिति । तस्याऽऽज्ञाः पञ्चविंशति-
तस्यानि । ताम्यग्रे निरूपयिष्यन्ते । पीठांशत्वेन च । तदाह—दृतं चतुःपोडशपञ्चशक्ति-
भिरिति । तत्र चत्वारः प्रकृतिपुरुषमहदहङ्काराः प्रथमावरणरूपाः चतुर्दलकमलवत् । ततः
पोडश एकादशेन्द्रियाणि पञ्चतन्मात्राधेति द्वितीयावरणम् षोडशदलकमलवत् । ततः प्रथमिर्म-
हामूर्तिर्दृतम् । एवमावरणत्रयं निरूपितम् । तान्यतिक्रम्य यो भगवत्समीपे गच्छति स गच्छति ।
एवं सर्वतत्त्वसहितमक्षरमासनमिति निरूपितम् । किञ्च । युक्तं भगैः स्वैः । ऐश्वर्यादयः पशुणा
मूर्तिमन्तो भगवन्तनावेष्टव्य निष्ठन्ति । ते चैश्वर्यादयो भगवदेकनिष्ठा नाऽन्यत्राऽऽनिष्ठा भवन्ति ।
इतरत्र च पार्षदादिषु अधुवैः । चकाराश्राजादिष्वपि । एतावता सगच्छन्दप्रयोगः सर्वत्र । तथापि
ध्रुवा ऐश्वर्यादयो भगवत्प्रेम । अधुवास्त्वन्यत्र । तेन तरतमभावेनैव भगवत्त्वम् । अनेन “मत्तु चेद्
मर्त्येव भवति” । “यो यच्छूद्रः स एव सः” । “स आत्मानं यच्छती” नि सर्वे पदार्था
प्याख्याताः । अतः असाधारणानि भगवत्प्रेम । युक्तापेक्षयाऽपि भगवान् महानिति ज्ञापितम् । न
हि तदानीं कृपया जाना ऐश्वर्यादयो नित्या भवन्ति । एवं सर्वसामग्र्यां विपणानायामपि स्वस्तिश्रेय
रमते । आनन्दमपरान् । ननु मुगानुभवः पश्यम् । स्वमत्तानन्दस्तेऽप्यनुभावाभावात्कयं भोग-
श्चक्षाऽऽह—धामश्रिति । तेजोस्ते प्रकाशके स्वप्तिन् । अत्रवाये हि ज्ञानं प्रकाशकमेवेत्यते ।
न तु न्यप्रकाशे । अनेन जीवानां भगवान् भोग्य इति पशु पशुदम्नः । मृगमपीश्वरं नियन्तारम् ।
यपि स्वम्य दासि रमजापेक्षा नास्ति तथापि सर्वनियन्ता ॥ १६ ॥

तदर्शनाद्वापपरिहृतान्तरो हृष्यत्तनुः प्रेमभराश्रुलोचनः ।

ननाम पादाम्बुजमस्य विश्वसृग् यत्पारमहंस्येन पथाधिगम्यते ॥ १७ ॥

• एवं सर्वसन्देहनिवर्त्तकं भगवत्स्वरूपं दृष्ट्वा तदर्शनेन न आह्लादः बलान्दातुमवेन यः सन्तोष-
तेन परिहृतमन्तरं यस्य तादृशो नूत्ना ननानेलभेय सम्पन्नः । तस्य हि किञ्चित्कामनार्थं करोति ।
तथा च कामनया हृदयं साक्षाद्भूमिपूतं निष्ठति । तदानन्दातुमवेन फलरूपेण कामिनासेनयाऽप्य-
धिकफलजादन्तःकरणं परिशुनम् । यथा महापूरे सर्वमेव सर्ववानं पूर्वं सत् उच्छलितं भवति ।
तथा श्रृंगपोऽपि चित्तं जातमितर्यः । अत एव तस्मादग्रे वचनासामर्थ्यम् । क्रिय । अन्तःपूर्व
श्रानन्दो बाहिरप्युद्गत इत्याह—हृष्यत्तनुरिति । तदा ज्ञानशक्तिरप्यानन्दे निमग्ना न फलान्तरं
षोषयतीति ज्ञापयितुं प्रेमभराश्रुलोचन इत्युक्तम् । प्रेममयेण जातानि याम्बुधूनि तानि
लोचनयोर्धसेति । पूर्वं भवति प्रेम स्थितं तदापारे परिशुने ततो निर्गतं सन्नेत्रयोर्ज्ञानजनकत्वात्तत्र
परिचयमिव प्राप्य तद्वारा चरुरूपेण निर्गतमिति । नरो भारः । भारान्ते स्वेदो भवत्येव ।
तदाह । प्रेममरेणाश्रूणीति । स्वभावतो न स्ववन्तीत्यश्रुत्वम् । तदा कर्तव्यान्तराभावात् ननाम
पादाम्बुजमिति शक्तिप्रकारेण । अस्मेति पूर्वोक्तरूपस्य प्रसङ्गोऽपेक्षितरूपस्य । अपेक्षामेव
षोषयति—विश्वसृगिति । विश्वं सृजतीति । मन्वेवं दर्शने नमनमेव कुतः कुतवान् साधुज्यं
कुतो न प्राप्तवानितिपमपि शङ्का निवारिता । यतोऽयं विश्वसृग् । अधिकारित्वात् प्राप्तवानिति
भावः । ननु चरणारविन्दस्य तुल्यत्वात् समर्थत्वाच्चाधिकारे कुतो न साधुज्यमत आह—यत्पार-
महंस्येन पथाधिगम्यते इति । परमहंसमार्गेणैव दृष्टं चेत् तदैव पाराम्बुजं प्राप्यते । ननु
प्रकारान्तरेण दृष्टं साधुज्यहेतुर्भवति ॥ १७ ॥

एवं नमनं कृत्वा अक्षणि तूष्णीम्भूते किञ्चिदपि वक्तुमसमर्थं स्वपमेव भगवांस्तदमीप्सितमुक्तवा-
नित्याह—

तं प्रीयमाणं समवस्थितं तदा प्रजाविसर्गे निजशास्नार्हणम् ।

वभाप ईपस्मिस्तशोचिषा गिरा प्रियः प्रियं प्रीतमनाः करे स्पृशन् ॥१८॥

तं प्रीयमाणमिति । यत्र साधनमभीप्सितं फलं च तत्र प्रकारान्तरव्यावृत्त्यर्थं प्रारम्भफल-
सिद्ध्यर्थमेव तस्य श्रोत्राहनम् । अन्यथात्वे तु भगवतस्तूष्णीमभावः । प्रसन्नत्वापयाभिलषितदानम् ।
अत्र तु साधनमपि श्लोपदिष्टमिति तस्या वरयाचनप्रेरणम् । अन्यथा स्वाभिलषितमात्रत्वे निर्भोगेन
करणे पदार्थज्ञानेऽप्यन्यथाकरणमापयेत् । अतः स्वयं स्वेच्छाप्रमानविषयं तदिच्छानुत्साहे तद्गोचरेन
स्वाभिलषितं करिष्यामीति भगवदिच्छया प्रसन्नस्तूष्णीमभावः । भगवत्प्राप्तिभूते वस्तुग्राह्यत्वात्-
म्यन्धाद्वा अभिलषितार्थनिदिष्टेयत्वाद्वा भगवदर्शनेन प्रीयमाणः परमप्रीतिवुक्तो भव्य । सम्पन्नं चाऽव-
स्थितो ननु तपसा द्विष्टः । अन्यथा आज्ञावि न देया स्यात् । दोषरहितो वा । तदेत्युभयत्र
सम्पन्नः । पूर्वं द्विष्टोऽपि तदा न द्विष्टः । अत एव तदैव प्रजानिर्वाणार्थं निजाज्ञाकरणमर्थः ।
एतादृशं श्रयाणं ज्ञात्वा स्वरूपयोग्यतामवगत्य तस्य सहकारिवोग्यतामप्यप्यदनाय दनापे उक्तवान् ।
भाषनमेष प्रयोजनं न मन्तीति वाकः करणतामाह—गिरिति । भगवद्रूपे दृष्टे उत्तमे पाऽपि

सम्पन्ने भगवद्वाक्यात्तत्त्वज्ञानमेव भविष्यतीत्याशङ्क्याऽऽह—ईषत्स्मितशोचिपेति । सर्ववस्तुषु वस्तुस्वरूपं यत् तदज्ञानार्थं मोह इति ईषत्पदेनोक्तम् । यद्यपि तदेव महत् तथापि ब्रह्मण इच्छा-
मात्रेणैतद्भविष्यतीति तत्कार्यस्याऽप्यत्वम् । स्मितमपि मन्दहासस्वरूपाऽपि ज्ञानम् । परं न फल-
पर्यवसायि । भवत्वस्य वस्तुस्वरूपज्ञानं तथापि यत्तस्य फलं तदिदानीं मा भवत्विति स्मितम् । फले-
ऽपि मोक्षलक्षणमेव फलं मा भवतु सर्वज्ञत्वमलौकिकतेजस्त्वं भवत्विति शोचिपेत्युक्तम् । स्मिते एव
शोचिर्यस्येति । स्मितमिव वा । यदसाधारणं स्वकर्तव्यं तदन्येन न कर्तव्यमित्याशङ्क्य प्रियेण तदपि
कर्तव्यमिति प्रियमित्युक्तम् । तस्य प्रियत्वं भगवतः सम्बन्धात् स्वभावतो वा यदि स्यात् तदा
शाश्वं विरुद्धेतेति प्रसङ्गतं खेदं खेदे हेतुत्वेन निरूपयति—प्रिय इति । “ये यथा मां प्रप-
द्यन्त” इत्ययमर्थः सूचितः । भगवद्वाक्ये भगवन्मन उत्सादकमिति तस्याऽप्रसादे वागप्यप्रसन्ना
स्यात् । तथा च “उत्तं स्वः पश्यन्न दृक्शं वाचमि”तिवद्व्रह्मणो वाक्यार्थप्रतीतिर्न स्यात् ।
अत आह—प्रीतमना इति । प्रीतं मनो यस्य । स्वकार्यं ब्रह्मणा जन्यत इति । फले स्पृहा-
भिति क्रियाशक्त्याधानम् । ज्ञानशक्तिस्तु वाक्यात् एवमुभयसम्पन्नं स्वामीधं करिष्यतीति ॥ १८ ॥

मनसो बहिरस्मात्प्राप्य वाचमाह—

श्रीभगवानुवाच—

त्वयाऽहं तोषितः सम्यग्वेदगर्भं सिद्धक्षया ।

चिरं भूतेन तपसा दुस्तोषः कूटयोगिनाम् ॥ १९ ॥ *

त्वयाऽहं तोषित इति । सृष्ट्यर्थं तपःकरणे भगवतो वरदानं कुतोपयुज्यत इत्याशङ्क्य तेन
तपसा अहमेव प्रीत इत्याह । अयमेवाऽस्मिन् शास्त्रे मुख्यः सिद्धान्तः । यो भगवत्कर्तव्यं करोति
मदता प्रयत्नेन ॥ मुख्यः । यस्तु भगवत्सेवां करोति स मध्यमः । यस्तु स्वार्थं भगवन्तं सेवते
सोऽधम इति । ब्रह्मणा त्वाघः पक्षः कृत इति भगवानवतिष्ठेः । तदाह—सम्यगिति । कथं
ब्रह्मणाऽप्यमर्षो ज्ञात इति तत्राऽऽह—वेदगर्भेति । वेदा गर्भे यस्य । वेदानामिदमेव तात्पर्यं यद्भ-
गवत्कार्यं कर्तव्यमिति । अत एव सर्वत्र—“प्रजापतिरकामयत प्रजाः सृजेयेति” । “मातयो
वै प्रजाकामाः प्रजां नाऽचिन्दन्त तेऽकामयन्त प्रजां सृजेमहि प्रजामयन्धीमहि
प्रजां विन्देमहि प्रजायन्तः स्यामे”ति । “अग्निहोत्रं जुहोति” । “यदेय किञ्च यज-
मानस्य स्यं तस्यैव तद्रेतः सिञ्चति प्रजनन” इति । अन्यथा लौकिकार्थपरत्वे वेदानामनु-
पादकत्वेनाऽप्राप्त्यर्थं स्यात् । अत एवाऽऽपाततो ये वेदज्ञाने नेममर्थं जानन्तीति तद्व्यापृत्यर्थं गर्ग-
पदमयोगः । तत्र हि वेदाः सिराः शुद्धी तु शिक्षणावस्थापिन इति । सिद्धस्यैवाऽहं तोषितः ।
तत्रापि तदर्थं मदान् क्रेशः कृत इति सुतरामेवाऽहं तु ॥ इति हेतुन्तरमाह—चिरं भूतेन तपसेति ।
यद्यपि सिद्धशाम्भ्यस्य निरंशे केषत्तपसा तोषो न भवति । तथा सति सिद्धशा त्रैयाऽहं
भवति । तथापि मुक्या संति पृथग्येनोक्तम् । तपस्तु सन्तापान्नकं सद्देवोत्पद्यते । तदेव यदि
प्रयत्नेन नितोभावमप्रापयत् भिषते तदोत्कर्षो भवति । विरम्य विरम्य आरम्भस्तु प्रपन्नतुल्य एव ।

१ अहमेवेति य. २ अहमेवेति य. ३ अहमेवेति य. ४ अहमेवेति य. ५ तपस्तु हा य.

६ आरम्भ. इति य.

अग्यासेन संस्कारः परं वर्द्धते न तु फलम् । अतस्तद्वावृत्त्यर्थमाह—चिरं भूतेनेति । एकमेव तपो मध्ये प्रयत्नान्तरादितं सत्तातस्य शोषकत्वेनाऽभिकारं सम्पादयत् तोषहेतुर्भवति । सामर्थ्यविशेषं वा । अतो दीर्घकालधैर्यैकवचनानि तपसि युक्तानि भवन्ति । केवलतपसैव भगवत्तोषमाशङ्क्य शोचनार्थमेव भगवान्वदतीति ब्रह्मणो बुद्धिं परिहर्तुमाह—दुस्त्वोप इति । तपोघातकत्वेन योगोऽपेक्ष्यते । तपःस्वरूपं चाऽत्रे वक्ष्यते । अतो ये भगवत्कार्यं न कुर्वन्ति ते तपसिनो न भवन्ति । तेषां योगे तपसोऽभावात् शून्य एव स योगस्तपःसहित इति ब्रमाद्रासते । अतस्ते कृतयोगिन इत्युक्तम् । तेषां दुस्त्वोपः दुःस्त्वेन तोपो यस्य । योगस्य निर्वन्धात्मकत्वात् ते स्वात्मानं पीडयन्तीति तदयथा निर्वन्धेन सन्तोषः । यथा प्रायोपवेशिनः ॥ १९ ॥

एवं स्वसन्तोषमुपपाद्य वरार्थं प्रेरयति—

वरं वरय भद्रं ते वरेशमभिवाञ्छितम् ।

ब्रह्मन् श्रेयःपरिश्रामः पुंसां मद्दर्शनावधिः ॥ २० ॥

वरं वरयेति । अन्यकामनयैव कार्यं कर्तव्यमिति भगवदिच्छा । वरस्तु स्वकामितपदार्थः । कामनया च वाश इति न शङ्कनीयमित्याह—भद्रं त इति । वृतेऽपि वरे मद्दर्शनेषोपयोगात्तप न कापि चिन्ता । अतस्तव भद्रमेव । वरेशमिति । वरस्तु भगवत्स्वरूपावधिः । तत्राऽन्यस्याऽसामर्थ्यमतोऽदमेव वरेशः । अन्ये तु वरमासेशः कृतयोगिवत् । तत् उक्तमभितो पान्छितमिति । सर्वथा वरत्वेन प्रतिपन्नम् । ननु पूर्वकृततपसा भवान्प्रसन्नः । एवं पुनस्तपसाऽभीप्सितार्थसिद्धिरपि भविष्यति । किं वरेण ? तत्राऽऽह—ब्रह्मन् श्रेयःपरिश्राम इति । ब्रह्ममिति सम्मोषनमुक्तार्थसम्बोधाय । श्रेयोनिमित्तं यः परिश्रामः स तु मद्दर्शनमेवाऽवधिर्यस्य तयोक्तः । पुंसामित्यनेषामपि । मच्छब्देन च पुरुषोत्तमोऽभिप्रेतो न त्ववतारः । तेन तृतीयस्कन्धे “भूयस्त्वं तप आतिष्ठे”ति वचनं न विरुद्धम् । तस्य पुरुषत्वतारत्वात् । एवमन्यत्राऽपि ॥ २० ॥

नन्यन्यायाऽर्थे सिद्धे ईश्वरप्रार्थना न क्रियते । लोके हि कष्टेनाऽपि पदार्थः साध्यन्त इत्याशङ्क्य न प्रकारान्तरेणाऽयमर्थः सेत्स्यतीति वक्तुं पूर्वं जाता अपि पदार्था न केवलं तपसा जाताः किन्तु मदिच्छयेत्याह—

मनीषितानुभावोऽयं मम लोकावलोकनम् ।

यदुपश्रुत्य रहसि चकर्थ परमं तपः ॥ २१ ॥

मनीषितानुभावोऽयमिति । मनीषितस्य अनुभावः । मयैवैवेन्द्रा यदर्थं वैकुण्ठं पश्यति । अन्यथा भक्षारमकस्य चक्षुषा दर्शनमुपायसहस्रेणाऽपि न भवति । “पराश्रि स्थानि व्यतृण-स्त्वयममूरि”ति श्रुतेः । गहिः स्थितोऽपि पदार्थो योग्य एव पश्यते नाऽयोग्यः । न हि योगिनोऽपि चक्षुषा आकाशं पश्यन्ति । सामर्थ्याधानमप्यर्वाक्षपदार्थेषु न तद्वरेऽपि वा । ननु मनीषि-तेऽपि कथमेवम् ? तपस इन्द्रायाश्च भगवन्चकित्वेन तुल्यतान् । तत्राऽऽह—अनुभापोऽयमिति । न केवलं मनीषया शक्तितुल्यत्वादित्दं कार्यं किन्तु तस्या अनुभावः । सर्वार्थां वृत्तीनां

मध्ये इच्छाशक्तिकृत्कृष्टा । सर्वगुलत्वात् । अन्यास्तु तत्साध्याः । अतस्तस्या एवाऽयमनुभावो
मम लोकस्य वैकुण्ठसाऽवलोकनं दर्शनम् । नन्वेवं सति तपो व्यर्थं स्यात् । तथा सति पूर्वमेव
कथं न दर्शनं लोकस्य । अत इच्छोत्पादकत्वेन साक्षादर्शनहेतुत्वेन वा तपोऽवश्यं वक्तव्यमित्याश-
ङ्गाऽऽह—यदुपश्रुत्येति । तपो हि भयैवोपदिष्टं । यतस्तपतेति मद्रूपकं श्रुत्वा । रहसि एकान्ते ।
उभयत्रैतद्विशेषणम् । परमं तपश्चकथं । पूर्वत्र विशेषणत्वे एकान्तयचनत्वात्तत्कथनं विश्वासाय ।
उत्तत्र तु गुप्ततयैव तपःकरणं कीर्तनेन श्रवणशङ्काभावात् । परममिति स्वरूपतः फलतश्चोक्त-
म् । इदमपि मनीषितातुभावरूपम् ॥ २१ ॥

नन्वेवं सति मनीषा अप्रयोजिका तपसः कृतत्वादित्याशङ्गाऽऽह—

प्रत्यादिष्टं मया तत्र त्वयि कर्मविमोहिते ।

तपो मे हृदयं साक्षादात्माऽहं तपसोऽनघ ॥ २२ ॥

प्रत्यादिष्टमिति । कर्मणा विमोहितः कर्मविमोहितः । सृष्टीच्छया व्यापृतो प्रह्ला प्रयोजन-
सन्देहेन विमोहितः किं स्वार्थं परार्थं वा कर्तव्यमिति । तदा कर्मजनितमोहव्यावृत्त्यर्थं तप उपदिष्टं
न तु कार्यायम् । कार्यविलम्बस्तु भोहाभावार्थः । एवं तपःप्रयोजनमुक्त्वा तपःस्वरूपमाह—तपो
मे हृदयमिति । यथा भगवान् पङ्कजस्तथा तपोऽपि पङ्कजम् । तथा सति तस्य पङ्कजत्वे ज्ञाते
तपसैव कार्यं भविष्यति किं भगवतेत्याशङ्का निवृत्ता भविष्यति । तपसः पङ्कजानाह । तपो मे
हृदयमन्तरङ्गा शक्तिः । हृदयमेव वा । साक्षादिति उपचारनिवृत्तिः । “यस्य ज्ञानमयं तपः”
इति श्रुतेः । ज्ञानात्मकत्वं हृदयस्यैव । मद्भूतत्वं तस्यैवार्थम् । किञ्च । अहमेव तस्यात्मा ।
मदात्मकत्वं तस्य वीर्यम् । यद्यपि भगवान् सर्वस्याऽऽत्मा तथापि न स्वरूपात्मत्वंमत्र विवक्षितं
किन्तु कार्यात्मत्वम् । ततश्च यत्किमिदं कर्तुं शक्तस्तत्सर्वं तपसाऽपि भवति । अतोऽवतारवद्प्रान्तं
तप इत्यर्थः ॥ २२ ॥

ननु तथापि न भगवतुरेतत्ता तपसो जगदकर्तृत्वादित्याशङ्क्य उत्पत्तिस्थितिप्रलयकर्तृत्वं तस्या-
ऽऽह—सृजामीति । विभर्मि तपसा विश्वमित्यन्तेन ।

सृजामि तपसैवेदं प्रसामि तपसा पुनः ।

विभर्मि तपसा विश्वं वीर्यं मे दुःसहं तपः ॥ २३ ॥

यद्यपि करणत्वं सृष्ट्यादौ, तथापि “स्वव्यापारे हि कर्तृत्वं सर्वत्रैवाऽस्ति कारक”, इति
न्यायेन कर्तृत्वमपि । एवं स्वरूपगुणकार्याणि तस्य निरूपितानि । तथा सति भगवतस्तस्य वा वैयर्थ्य-
माशङ्काऽऽह—वीर्यमिति । तपस्तु मय पराक्रमो धर्मरूपः । न हि कार्यसाधकधर्मेण धर्मो धर्मो
वाऽन्यथासिद्धो भवति । आश्रयस्य प्रयोजकस्य चाऽवश्यमपेक्षणात् । अतस्तपसो मद्रूपत्वात्पूर्वमपि
मया स्वरूपगोपेयोपदिष्टम् । परमेतानान्विशेषः । किञ्चिन्मय स्वरूपं कियदाऽभिव्यज्यते किञ्चि-
ज्ज्ञानेनेति । तपस्तु क्रियया । तस्मात्तपसा जायते मद्रूपदिष्टेन तन्मयैव जायत इति वैलक्षण्यार्थं
नाऽनीवाऽऽग्रहः कर्तव्यः ॥ २३ ॥

एवं सोपपत्तिकवरप्रार्थनायामाज्ञासो ब्रह्मा आज्ञापने प्रतीतं दोषं परिहृत्य वरं प्रार्थयते—भगवन् सर्वभूतानामित्यादि । पञ्चमिः ।

ब्रह्मोवाच ।

भगवन् सर्वभूतानामध्यक्षोऽवस्थितो गुह्यम् ।

वेद ह्यप्रतिरुद्धेन प्रज्ञानेन चिकीर्षितम् ॥ २४ ॥

तथापि नाथमानस्य नाथ नाथय नाथितम् ।

परावरे यथा रूपे जानीयां ते त्वरूपिणः ॥ २५ ॥

यथाऽऽत्ममायायोगेन नानाशक्त्युपबृंहितम् ।

विलुम्पन् विस्तृजन् एहन् विश्रदास्मानमात्मना ॥ २६ ॥

क्रीडस्यमोघसङ्कल्प ऊर्णनाभिर्भयोर्णुते ।

तथा तद्विपयां धेहि मनीषां मयि माधव ॥ २७ ॥

भगवच्छिक्षितमहं करवाणि ह्यतन्त्रितः ।

नेहमानः प्रजासर्गं वध्येयं यदनुग्रहात् ॥ २८ ॥

पञ्चातोऽर्थाः प्रार्थनीयाः । दोषपरिहारार्थं पाऽऽद्यः । तमाह—हे भगवन् । पूर्वं सहसा भगवद्दर्शनेमाऽऽगतसाध्वसोऽसमर्थो जातः । इदानीं भगवद्वाक्येन स्वर्गेन च सावधानः सोपपत्तिकं वदति—भगवन्निति सम्बोधनं स्वरूपपरिज्ञापकम् । त्वं हि सर्वान्वरात्मा सर्वेषां हृदयं जानासि । अतो यन्ममाभिप्रेतं तत्तव ज्ञातमेव । तथा च ज्ञातृज्ञापनं विष्टपेयः । तथापि याचितमेव देयमिति यदि । अथवा । न ज्ञायतेऽस्य तत्त्वं किमित्येवमाह भगवानिति । तस्मिन्नपि पक्षे भगवदाज्ञा कर्तव्येति प्रार्थनमावश्यकम् । तद्वक्ष्यति—तथापीति । सर्वभूतानामध्यक्षः । सर्वकार्येषु प्रेरको नियामको वा । यथा लोके कर्माध्यक्षस्तथा भगवान् सर्वाध्यक्षः । अनेन भगवदाज्ञायतिरेकेण न कस्मादपि कोऽपि धर्मोऽन्तर्बहिर्वोच्यते । अतः कामनाऽप्युत्पन्ना रयैवोत्पादितेति तत्क्षणमपि त्वयैव कर्तव्यमिति न मम भारः । स्वपुत्रान् हि सर्व एव पुष्पन्ति । किं । गुह्यामयस्थितः हृदयाकाशमधिष्ठाय स्थितः । अतः सर्वं तव निहितम् । किं । चिकीर्षितमपि भवान् वेद । यतोऽप्रतिरुद्धेन कालादिभिः प्रतिरोधो यस्य ज्ञानस्य नास्ति । कार्यबोधने उत्तमो वा प्रत्यासत्त्यर्थं वा केनाऽप्यंशेन प्रतिरोधो नास्ति । अतो ज्ञातत्वात् ज्ञानोत्पत्तिस्थान एव विद्यमानत्वादिच्छायाधीतादकत्वाद्भगवता न प्रष्टव्यं न वा वक्तव्यं तस्मिन् तवाऽऽज्ञापरिपालनार्थं कथयिष्यामीत्याह—तथापीति । परमेकमेव प्रार्थते । याचितं देयं न तु युक्तमयुक्तं चेति विचारणीयम् । तदाह—नाथितं नाथयेति । “नाथु” याच्नायाम् । अतो नाथितं याचितम् । नाथय प्रवन्द । अवश्यदाने हेतुः—हे नाथेति । स्वामी हि सेवकेभ्यः प्रवन्दत्येव । अनन्यगतिकत्वाच्चेष्टाम् । एवं प्रार्थयित्वा प्रथमं द्वयं प्रार्थयते—परावरे यथा रूपे इति । ममाऽयं महान् सन्देहः कस्मिन् परः कोऽपरः

इति । किंवा तव पुरुषोत्तमरूपं किंचिदं परिदृश्यमानमिति । एते परावरे रूपे । पुरुषोत्तमाक्षररूपे
 आविर्भूतानाविर्भूतरूपे अवतारावतारिरूपे वा यथा जानीयां तथा वरो देयः । नन्वेतानि
 रूपाणि वेद एव प्रसिद्धानि वेदानुसन्धानादेव ज्ञातव्यानि किमिति चरत्वेन प्रार्थ्यते ? तत्राऽऽह—
 ते त्वरूपिण इति । तुल्यशब्दः पक्षं व्यावर्तयति । न तद्रूपमस्तीत्येव यत्र वेदे श्रुतमस्तीत्येकस्येव
 सर्वाणि रूपाणि वेदे प्रतिपाद्यन्ते । अन्ये वीर्यादयः पञ्च । भगवांश्चाऽतुल्य एव तिष्ठति । तस्मादे-
 तानि षडपि न पृच्छन्ते साम्प्रतम् । किञ्च । मूलरूपस्य धर्माकारेणाऽप्यजातस्य यत्तरं रूपं, यद्वा
 सर्वरूपेण जातस्य पञ्चात्रायमानमयं रूपं ते ज्ञातुं प्रार्थयामीत्यर्थः । अनेनाऽऽद्यन्तरूपपरिज्ञानं
 भवति । तथा च सत्येतावत्कर्तव्यमिति ज्ञातं स्यात् । तत्र ज्ञानं कर्माहमिति प्रसिद्धम् । एवमाद्यन्त-
 रूपज्ञानं प्रार्थयित्वा मध्यस्थानि सर्वाण्येव रूपाणि ज्ञातुं प्रार्थयते । तथा सति तत्तदुपयोगार्थं सृष्टि-
 करणं सुगमं स्यात् । सृष्टिज्ञानं तु पूर्वमेव वर्तत इति न तत्प्रार्थयते । सिद्धेक्षायां वा प्रार्थयिष्यते
 अंशभेदेन । यथा आत्मनः स्वस्य पुरुषोत्तमस्य माया कार्यकारणरूपिण्यनन्ता । तस्याः सर्वतो योगेन
 तस्यास्त्रिगुणत्वात्तत्सम्बन्धेन नानामावृत्त्यत्यादिरूपं अत्यादिरूपं च तेनोपबृंहितमात्मानं विद्युज्ज-
 विशेषेण कुर्वन् । गृह्णन् विभ्रत् । आत्मानमेव गृह्णन्नुत्तमात्मसात्कुर्वन् । विभ्रत् आत्मानमेवो-
 त्पन्नं मारूपं स्वयमेव धारयन् । यदा पुनर्भारं बोद्धुं नेच्छति तदा विशेषेण लुम्पन् स्वयमेव कर्तृ-
 कर्मकरणरूपः क्रीडति । तथा क्रीडाज्ञानं ममाऽस्त्विति प्रार्थना । तथा सति कृतिः सुगमा भवति ।
 ननु भगवानेव यदि सर्वं करोति तदा मद्या किं कर्तव्यमित्याशङ्क्याऽऽह—अमोघसङ्कल्प इति ।
 अमोघः सङ्कल्पो यस्य । सङ्कल्पमात्रेणैव भगवान् करोति । कृत्वा तु मया कारयतीत्यर्थः । नन्वेक
 एव कथमनेकानि रूपाणि करोत्यतो मद्यादिरूपाणि च करोतीति मन्तव्यमित्याशङ्क्याऽऽह दृष्टान्तेन—
 ऊर्णानामिरिति । यथोर्णानामिः साधनान्तरनिरपेक्षः स्वरूपमूतयैवोर्णया क्रीडति ऊर्णानि-
 वोत्सादयति स्थापयति मलयति च । तथा भगवानप्यात्मानं करोति । कृतिमात्रे दृष्टान्तः ।
 स्वरूपं स्वज्ञातमेव । दृष्टान्ते तु ऊर्णारूपमेव घृज्यादिधारं प्राप्नोति न तूर्णानामिः । आश्रयं
 चाज्जेक्षते । द्रष्टव्यं चोत्सादितस्य भवति । अतस्त्वस्य स्वरूपं ज्ञातव्यम् । अन्यान्मपेक्षतामोर्णे
 दृष्टान्तः । नाऽपि तस्य सर्वानपेक्षता । देवादीनामपेक्षितत्वात् । अतो दृष्टान्तमात्रेण ज्ञानं
 न भवतीति भवानेव तत्सम्पादयन्निति प्रार्थयते—तथा तद्विषयां चेहीति । भगवान्करो-
 तीत्यभिवादम् । श्रुतिरपि वृत्तिमेवाऽऽह ननु स्वरूपम् । अतस्त्वमेव तां मनीषां बुद्धिं पेहि मयि
 स्थापय । न तूपदेशेन तत्सिद्धिरिति भावः । मदुक्तं पित्रा भवता कर्तव्यमेवेति सम्बोधयति—
 माधयेति । यथा लक्ष्मीपनिर्मासोक्तं करोति तथा पुत्रोक्तं कर्तव्यमिति । एवं ज्ञाने वरद्वयं
 प्रार्थितं निरूप्य क्रियापात्रमपि वरद्वयं प्रार्थयते शिष्यां गवीमानं च । तत्र प्रथमं शिक्षायाह—भगव-
 द्दक्षिततमिनि । भगवता बद्धं शिक्षणीयः एवंप्रकारेण सृष्टिं कुर्वन्ति । शिक्षा नाग पोषिका क्रिया
 रिपयान्तरप्युदाग्रेणाऽभीष्टमिषयपरा । तस्याः कर्ता शिक्षकः । शिक्षितस्त्वाश्रयः । तत्र क्रियाया
 गुणगुणाया अपि कर्मत्वेन विरक्षितायाः कर्ममात्रं परित्यज्य आश्रयमावमेवाऽवलम्ब्यते सैव क्रिया ।
 तन्मात्रमाश्रयः पक्षमाश्रयवत्पृष्ठे । पठने शिक्षितो देवदत्तो निपते शिक्षित इति । प्रकृते तु
 क्रियायाः कर्मत्वेनैव विवक्षितत्वात्तद्विषय एवाऽऽश्रयतां प्राप्नोति । न तु तदाश्रयो मद्या । स च

विषयो जगद्रूपः । तथा सति तस्मिन् जगति यथा शिक्षोचिता तथा कुर्वित्यर्थः । यथात्तथा शिक्षां प्राप्य यथोचितं मया कर्तव्यम् । यथा फलकादावतिवातकशिक्षायां गुर्वोदरेव प्रथमतोऽक्षराणि लिखति तदुपर्येव चालकस्तथाऽङ्गुलिचालनं करोति । हस्ते धृत्वाऽङ्गुलिचालनं गुरोः प्रयासाधिक्यजनकं भवति । फलके तु सुगमम् । संस्कारेण हृदये तदुल्लेखापेक्षया जगत्स्येव तदुल्लेखनं सुगमं ममाऽपि हितकरम् । अद्याऽपि मानेन पदार्थकर्त्तारो न वक्ष्यन्ते । तथा अहमपि भगवता येन प्रकारेण निष्पादितं जगत्तेनैव प्रकारेण स्वक्रियाभिः तत्र सम्पादयिष्याम्यत्रे शिक्षार्थम् । तन्वेवं करणे आलस्यं भवति, ज्ञात्वा करणे त्वनालस्यमत आह—अतन्द्रित इति । तन्द्रामप्राप्तं एवाऽहं करिष्यामि । सुक्तोऽयमर्थः । भगवता शिक्षिते न कस्यचित्तन्द्रा भवति । ननु किमित्येवं प्रार्थ्यते ? तत्राऽह—नेहमान इति । प्रजासर्गमीहमानो निष्पादनार्थं व्याश्रितः यस्य शिक्षणस्य भगवतो वा अनुग्रहाच्च वक्ष्येयम् । अन्यथाकारपादेव वन्धः । वैषम्यनैर्घृण्ये प्रजासर्गे भगवत्सक्तो वन्द्यः । शिक्षायां तु नाऽस्य वैषम्यं न नैर्घृण्यम् ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥

एवं क्रियायां शिक्षां प्रार्थयित्वा तत्राकरणे यो दोषस्तदभावं च प्रार्थयते—

यावत्सखा सख्युरिच्छेत् ते कृतः प्रजा विसर्गे विभजामि भोजनम् ।

अविह्वलस्ते परिकर्मणि स्थितो मा मे समुन्नद्धमदोऽजमानिनः ॥ २९ ॥

यावत्सखेति । सखा सख्युर्यावत्करोति तथा भगवान्मां कृतवान् । नमः पुरस्कारं वा । किमतो यद्येवं तत्राऽह—प्रजाविसर्गे विभजामि भोजनमिति । यदा सख्युः स्वसाम्यमापादयति सखार्यं स्वसमानं करोति । वस्तुतथिदानन्दयोः समानता । तत्र भगवानानन्दो ब्रह्मा चिद्रूपः । एवं वस्तुतः सख्येऽपि क्रियाज्ञानशक्ती भगवत्स्येव सिद्धे इति । इदानीं भगवान् क्रियाज्ञानादिभिः स्वसमानं कृतवान् । तदा सर्वशक्तिसम्पन्नो विविधसर्गे प्रजाः विभजामि । सत्त्वरजस्तमोगुणभेदेन, ऐश्वर्यादिधर्मेषु उच्चावचभेदेन, धर्मादिपुरुषार्थोपयोगिभेदेन च प्रजा विभजामि । तेषां भोजनं भोग्यवस्तूनि च विभजामि । प्रजासृष्टिसमय एव वा तेषां भोजनं विभजामि । यद्यप्यत्र तथा ते त्वया कृत इति नास्ति तथापि अर्थात् यावत्सखा सख्युरित्युक्ते करोतीति प्राप्यते । तथा इषेति पदेनाऽपि तावत्प्राप्यते । अतो न न्यूनता । केचित्तु यावद्विभजामीति योजयन्ति तावन्मदो मा समुन्नद्ध इति सम्बन्धं च वदन्ति । तत्रापि तावदित्यप्याहारस्तुत्यः । कदावच्छेदेन च मदाभावप्रार्थनाऽयुक्ता । ततोऽपि किमत आह । ते परिकर्मणि अविह्वलस्य स्थितः स्वस्तेवारूपे आद्यारूपे वा कर्मणि स्थितः । एवमेते त्रयः पदार्थाः । सख्येन तच्छक्तिभावः । प्रजादिभिर्भागस्मानर्थम् । तव सेवया चाऽविह्वलः अवैह्वल्यम् एतन्नयं यद्यपि गुणभूतं तथापि मादृशस्य तुच्छत्वादोषरूपं भवति । अतस्त्रिभिर्दोषैरजमानिनः अहं न कस्माज्ज्ञतोऽतोऽव एवाऽहमिति । भगवत्सकाशात्प्राप्ता एते गुणा दूरे । भगवतः सकाशात्सख्यं जन्माऽपि न मन्यते । तादृशस्य सम्पन्नदो मदो भवति । स मे शा भवत्विति प्रार्थना ॥ २९ ॥

एवं परावरज्ञानं, श्रीडाज्ञानं, शिक्षा, गर्वमात्रमेति चत्वारः प्रार्थिताः । तत्र क्रमाज्ज्ञानद्वये श्लोकद्वयम् । शिक्षायां चतुःश्लोकी । अनेनैव गर्वाभाव इत्यन्तिमः श्लोकः । एवं सप्तभिः श्लोकैश्चतुर्णामुत्तरं भवति । तत्र प्रथमं ज्ञानद्वये उत्तरमाह—

श्रीभगवानुवाच—

ज्ञानं परमगुह्यं मे यद्विज्ञानसमन्वितम् ।

सरहस्यं तदहं च गृहाण गदितं मया ॥ ३० ॥

ज्ञानमिति । मे पुरुषोत्तमस्य यज्ज्ञानं, तत्परमगुह्यं वक्तव्यं न भवति । यादृशं मां पश्यसि तादृश एवाऽहं पुरुषोत्तमः । इदमेव ममाऽऽदिरूपं अन्तिमं रूपं च । इदं मदन्यः कोऽपि न जानाति । अतो मयैव गदितं सामान्यतो निरूपितं त्वं गृहाण । भगवद्बुद्धौ सिद्धं भगवद्गुणज्ञानाद्यताररूपं भगवज्ज्ञानं गृहाणेत्यर्थः । भगवतो हि ज्ञानं गदितमपि कृपाभ्यतिरेकेण न प्राप्यत इति सिद्धवत्कारेण दददाह—गृहाणेति । उपदेशपूर्वकं प्रक्षणे ज्ञानं दत्तवानित्यर्थः । तस्य ज्ञानस्य परिकरमाह—यद्विज्ञानसमन्वितमिति । विविधं ज्ञानं विज्ञानम् । अस्याऽनुभवस्य जातत्वादस्यैव ज्ञानरूपत्वाद्विज्ञानं नाऽनुभवः किन्तु अखिलसात्वतां एतमित्यादि एतिचतुष्टयज्ञानं विज्ञानं तेन समन्वितं ज्ञानम् । तस्य रहस्यं सुनन्दनन्दादिवेष्टितत्वम् । भक्तिरिति यावत् । तस्याऽहं “भृत्यप्रसादाभिमुखमि”त्यादिभिर्निरूपितानि प्रसादादीनि । चकारस्त्वनुक्तसर्वसमुच्चयार्थः । किं वदुना । परकिञ्चित्त्वया वैकुण्ठे दृष्टं तस्य सर्वस्य ज्ञानं तव भवत्वित्यर्थः ॥ ३० ॥

द्वितीयं ज्ञानमाह—

यावानहं यथाभावो यद्रूपगुणकर्मकः ।

तथैव तत्त्वविज्ञानमस्तु ते मदनुग्रहात् ॥ ३१ ॥

यावानहमिति । प्रमाणतो यावानहं परिमाणतोऽपि । यथाभावः यादृशो मम कारणभूतो भावः सर्वकार्यकारणाय सर्वशक्तिरूपः । यावन्ति रूपाणि गुणाः कर्माणि च यस्य । यानि वा गुणादीनि । एतदपि पूर्ववत् । तदाह—तथैव ते मदनुग्रहात्तत्त्वविज्ञानमस्तु । तत्त्वतो विशेषेण ज्ञानं सर्वेषां यागार्थं तव स्फुरत्वित्यर्थः ॥ ३१ ॥

एवं ज्ञानद्वयं निरूपयितुमशक्यत्वान्निरूपणे वा प्रसङ्गो हृदये स्फुरणासम्भवात् स्वयमेव दत्त्वा शिक्षार्थं चतुःश्लोकीमाह—

अहमेवाऽऽसमेवाऽग्रे नाऽन्यद्यत्सदसत्परम् ।

पश्चादहं यदेतच्च योऽयदिष्येत सोऽस्म्यहम् ॥ ३२ ॥

अहमेवाऽऽसमेवाऽग्रे इति । यादृशं भगवान् जगत्करोति तैन्दिक्षायां प्रार्थितम् । तत्राऽऽह । अहमेव तद्वतो जातः नाऽन्यदिति । अन्यथागमनं च मन्मार्थयेति । अहं देदादौ मध्ये जीव-

प्रतीतिश्च घटादावाकाशप्रतीतिवत् । आपराधेयभावो बाह्याभ्यन्तरभेदे हेतुश्चाऽहमेवेति । स्वरूपतो मूलभूतं जगत् । प्रतीतितो मायारूपं अनुप्रवेशको जीव इति सर्वं जगत्सर्वप्रकारेणाहमेवेति ज्ञात्वा स्वस्वरूपमपि तथा ज्ञातव्यम् । इयमेव शिक्षा । एवं मद्रूपो मूला मद्रूपं चेज्जगत्करोति तदा गर्वो न भवतीति तदेतुमृतो मोहोऽपि न भवतीति पञ्चश्लोकानामर्थः । तत्र सर्वं जगत्कथं भगवानित्याका-
ङ्क्षायां तद्वर्णनिति हेतुं विस्तरेण वदति । सृष्टेः पूर्वं ब्रह्मेव । “एको नारायण आसीन्न
ब्रह्मा न च शङ्करः ।” “वासुदेवो वा इदमग्र आसीन्न ब्रह्मा न च शङ्करः” इति
श्रुतेः सृष्टेः पूर्वमहमेव । किञ्च । मतोऽपि पूर्वमिति नाऽऽशङ्कनीयम् । यथा जगतः पूर्वमहं मतोऽपि
पूर्वमन्यदिति तद्वैवं भवेत् यदि कदाचिदप्यहं नाऽऽसम् । तनु मम न सम्भवति । सद्रूपेणैव
निरूपणात् । “सदेव सौम्येदमग्र आसीदेकमेवाऽद्वितीयमिति” श्रुतेरासमेव । अग्रे सृष्टेः
पूर्वम् । “असद्वा इदमग्र आसीत्ततो वै सदजायते”त्यादीनां पश्चात् प्रतीयमानजगतः
पूर्वमेतादृशरूपेणाऽनवस्थितत्वप्रतिपादकत्वात् । अन्यथा असतः सत्ताद्योपकल्पे विरोधः । “नाऽस्ततो
विद्यते भावः” इति वाक्यात् । “नाऽसदासीन्नो सदासीत्तदानीमिति”त्यादेस्तु स्थूलसूक्ष्म-
कार्यपरत्वम् । “आपो वा इदमग्रे सलिलमासीदि”ति त्वबान्तरकल्पमिप्रायेण । आपो नाना-
विधानि जलानि इदं तत्कार्यं न जगत्सर्वं सलिलं प्रलयोदकरूपमेवाऽऽसीदित्यर्थः । “अव्यक्ता-
दीनि भूतानी”ति तु अव्यक्तरूपं प्रसूय । लीनत्वकल्पकस्य पश्चादेव सिद्धेः पश्चादेव पूर्वलीनत्वं
स्थितिः । न पूर्वम् । अनेन “प्रकृतिं पुरुषं चे”त्यपि निरस्तम् । मतान्तरत्वात् । “आसी-
ज्ज्ञानमथो ह्यर्थः” इति वाक्यविरोधाच्च । “तन् आसीदि”ति ततोऽपि प्रसूय । सर्वतः सुप्तत्वेन
साम्यात् । न प्रकृतिः । “किमावरीयः कुहकस्य शर्मन्नि”ति कार्याश्रयप्रयोजनाभावात् तस्याः
कार्यकोत्प्रेषस्वरूपाया अभावात् । एवमन्यान्यपि वाक्यानि तत्तद्भावप्रकारेण योषयन्ति पूर्वमेकरूपे
भगवति न बाधकानि भवन्ति । अत एव श्रुतिसिद्धत्वादित्यानि तत्काले निषेधति—नाऽन्यदिति ।
सदसतोः श्रुतौ पूर्वसिद्धत्वेऽपि न तयोरन्यत्वम् । तदाह—सदसदिति । सच्छन्देनाऽसच्छन्देन
च ग्रहैर्बोध्यत इत्यर्थः । “योऽस्मात्परस्मात्पर” इति परशब्देनापि न कालादिकल्पते । किन्त्व-
हमेव । तस्मात्पूर्वमहमेवेति सिद्धम् । अभावास्त्वन्मते तिस्रोभावातिरिक्ता न भवन्तीति तस्य च भग-
वच्छक्तित्वात् “पूर्ववत्ते”ति न्यायेन शक्तिपरमाणामपि तदोद्देतत्वाभावेन कालस्याऽपि निरूपण-
समय एव तथावचनात्प्राकृतितुल्यत्वेन भगवानेक एव सिद्ध इत्यविवादम् । किञ्च । पश्चादहं । सर्व-
भवनसमर्थात्स्वरूपादेव चेष्टावत्प्रादुर्भावः कालस्य पश्चाद्वृत्तरूपेण शक्तिरूपेण च पश्चात्कार्यरूपेण ।
“स आत्मानं स्रष्टुमकुर्वते”ति श्रुतेः । असतः सत्तानन्तीकाराच्च । यदेतदिति परित्यज्यमानं
सर्वम् । चकारादपरित्यज्यमानमस्तिदं च । अनेन जीवा अपि सहृदीताः । त्वमेतच्चेति पाठे
जीवज्वालकं सर्वमहमेवेत्यर्थः । अयं मुख्यो ब्रह्मवादः । ननु पदार्थविरोधे शब्दो न प्रमाणम् ।
भगवांश्च सर्वदोषरहितः । विकारादयश्च दोषाः । सर्वशब्दे सङ्कोचाभावादुपदेशाभावात् शालो-
च्छेदश्च । प्रयोजनाभावात् हिताकरणादिदोषप्रसक्तिः । पुरुषोत्तमत्वाभावाच्च । तस्मादनेकदोषपुष्ट-
त्वाद्विश्वादिदोऽनुपपन्न इति चेन्नैवम् । प्रत्यक्षादृष्टविषये पदार्थाः श्रुतिप्रोचिताः । परस्परं
विरुद्धास्ते नैकशेषं भजन्ति हि । उभयोर्बैदिकत्वेन कः स्यादत्र नियामकः । विचार-

काणां बुद्धिस्तु सोपजीव्या श्रुतेः सदा । क्रियाविद्यापरत्वे तु चिकल्पेनैकवाक्यता ।
 दुष्टोऽप्याश्रीयते पक्षो विकल्पाख्यः श्रुतेर्वलात् । तथैव भगवद्रूपं यथा हस्तादयः
 पृथक् । यथा सर्वाविरोधः स्यात्तथैवाऽत्र विचारणम् । सर्वरूपसमर्थत्वमतो ब्रह्मणि
 गीयते । अन्यथा प्रतिभानं यदुचनीचादिभेदतः । तद्भानं तस्य कर्ता च हरिरेव
 तथाविधः । यत्किञ्चिद्वृषणं त्वत्र दृष्यं चाऽपि हरिः स्वयम् । विरुद्धपक्षाः सर्वेऽपि
 सर्वमत्रैव शोभते । योऽवशिष्येत सोऽस्म्यहमिति । उद्धतस्य सर्वस्य तिरोभावप्रापणे
 यत्तिरोमूतं न भवति, तिरोभावस्तदाश्रयो वा, अंशभेदेन वा तदप्यहमस्मीत्यनेन सर्वा एव क्रियास्त-
 द्विपयश्चाऽहमिति ज्ञापयति ॥ ३२ ॥

एवं तज्जलानिति हेतुं विविच्य सर्वमात्मैवेति प्रमेयं विनिश्चित्य प्रमाणवैयर्थ्यमाशङ्क्य प्रवृत्तिसङ्को-
 चपरत्वात् गुणदोषविषयत्वात् सोऽप्येका भगवल्लीलेति मायां निरूपयति—

ऋतेऽर्थं यत्प्रतीयेत न प्रतीयेत चाऽऽत्मनि ।

तद्विद्यादात्मनो मायां यथाऽऽभासो यथा तमः ॥ ३३ ॥

ऋतेऽर्थमिति । यदस्तु स्वरूपे अन्यथा प्रतिभासते तत् आत्मनां जीवानां व्यामोहिका या माया
 पूर्वं निरूपिता तस्याः कार्यम् । सा हि जीवं व्यामोहयित्वा तत्सम्बन्धिनमन्तःकरणशुद्धादिकमपि
 व्यामोहयति । तथा व्यामोहिता बुद्धिः पदार्थानन्यथा मन्यते । न तु पदार्था अन्यथा भवन्ति ।
 शुद्धवर्धमेव हि प्रमाणानि साधनानि च । कानिचिदुद्दिजनितदोषनिवर्तकानि । कानिचिद्वृषा-
 धायकानि । माया च द्विधा भ्रमं जनयति । विद्यमानं न प्रकाशयति । अविद्यमानं च प्रकाश-
 यति देशकालव्यत्यासेन । तदाह—अर्थऋते यत्प्रतीयेत न प्रतीयेत च । बार्थार्थः । अर्थो
 न प्रतीयते । अर्थऋते प्रतीयत इति । तस्मात्पदार्थानां याथात्म्यज्ञापनार्थं प्रमाणमित्युक्तं भवति ।
 ननु यस्त्वेव कुतो न तथास्तु । कैश्चिदादिभिर्जगतो मायिकत्वस्वीकाररहिते चेद् । भवेदेतदेवं यदि
 विचारे पर्ययस्यति । प्रमाणमूतो वेदः “सर्वं खल्विदं ब्रह्मैवे”त्याह । प्रत्यविदां प्रतीतिरपि
 तथा । भ्रान्तप्रतीतिस्तु नाऽर्थनियामकत्वम् । अन्यथा भ्रमदृष्ट्वा यद्वीतं जगद्भ्रमेरूपमेव स्यात् । अतो
 विषये विषयता काचित्स्वीकर्तव्या यथा दृष्टिः सविषया भवति । अन्यथा पदार्थानां स्थिरत्वा-
 द्भ्रमदृष्टिर्निविषया स्यात् । अतोऽन्यत्रैव सिद्धप्रमिर्मायया पुरःस्थिते विषये समानीयते । दृष्टानुरोधि-
 त्वात्तसाः । अतो यथाऽधिकारं जीवैर्दृष्टिं पुरस्कृत्य व्यामोहिकया मायया व्यत्यासेन पदार्थाः सम्पा-
 दन्ते । एवं सर्वत्र जगति सा बुद्धिभ्रमं जनयति अन्यत्राऽन्यविषयतां सम्पादयति । विषयता
 मायाजन्या । विषयो भगवान् । मायायामेव विषयतारूपं गमयतः स्वरूपं प्रकटितमिति । तदपि न
 निःस्वभावम् । आत्मशक्तित्वान्मायाऽपि न निःस्वभावा । चिद्विलासत्वाद्बुद्धेः परं तामेव व्यामोह-
 यति यावत्त प्रसङ्गात् । सा हि भगवदीयैः सर्वैरेव पदार्थैर्विरूप्यते । ते हि भगवद्विषयकं
 ज्ञानं जनयन्ति । अतो विषयताजनितं ज्ञानं भ्रान्तं विषयजनितं प्रमेति । एवं यथा जगति, आत्म-
 न्यपि तथेत्याह—चाऽऽहमनीति । आत्मनि च विद्यमानं न प्रकाशयति । अविद्यमानं प्रकाश-
 यति । ननु सर्वजनीनप्रतीत्यनुरोधेन जगद्रणोऽयं विषयो प्रसङ्गो गिञ्च एव कुतो नाऽस्तीक्रियते तथा-

ऽऽह—तद्विद्यादात्मनो मायामिति । यस्मात्कारणादविद्यमानमेव बोधयति विद्यमानं न बोधयति तस्मात्कारणत्वां मायामेव विद्योत् । न हि विषयबलपूर्वा जडं नियतस्मावमन्यथाप्रतीतिहेतुर्भवति । तत्र दृष्टान्तमाह—यथाऽऽभासो तथा तम इति । यथा द्विचन्द्राद्याभासो माययैव जन्यते । न तु प्रतीत्यनुसारेण चन्द्रद्वयं कल्प्यते । एवं विषयताऽपि मायया जन्यते । बुद्धिस्तु चिद्विज्ञास इति न मायावन्तिता । अन्यथा ब्रह्मविदोऽपि बुद्धिस्तथा सात् । ततश्च सर्वविधैः । सा च विषयता द्विधा । आन्ध्यादिकैका । अन्यथाप्रतीतिहेतुश्चाऽपरा । सा उभयविधाऽपि माययैव जन्यते यथाऽऽभासः । ननु मायायाः कथमेवं पदार्थजनकत्वम् । व्यामोहजनकत्वमेव तस्याः । न च विषयातिरिक्ता विषयता क्वचिदुपलब्धेत्याशङ्क्याऽऽह—यथा तम इति । यथाऽन्धकारः पदार्थलोभोऽभावे जन्यते । यत्रैव तेजोऽभावस्तत्रैवाऽन्धकारं जनयति माया । इयमेव व्यामोहिका । अत एव दिव्यमोक्षान्नास्ति नाऽन्धकारं जनयति । ते तु तेजोऽभावेव गृह्णन्ति । तेषां दृष्टेः क्रोमत्त्वाद्वत्तत्तेजो दृष्टिप्रतिबन्धकं भवति । तदभावे मुखेन विषयान् गृह्णन्ति । अस्मादादीनामपि तेजो न विषयसंस्कारकं । न वा चक्षुषः । किन्तु तेजोऽभावे मायया तमोजननात् सैव दृष्ट्वा विषयोक्तिरस्ते न तु विषयः । न तस्मिन्मोक्षितृत्वस्यैव तेजः । तत्रैव लोकप्रतीतिः । सा च विषयता चक्षुषा गृह्यते । विषयाद्विज्ञतया स्वात्मसात्कृत्यते । परित्त्रमणे तथा सिद्धेः । “यथा हि भ्रानोरुदयो नृचक्षुषामपि”^१ति वाक्ये चक्षुःसम्यग्निच एव तमसो नाशकत्वम् । न तु स्वभावात् एव किञ्चित्तमः । अन्यथा स्वर्गेनाऽपि ज्ञाने तत्प्रतिबन्धकं सात् । स्वर्गेन वा तद्वयेत । तम इति शेषलक्षणम् । आदर्शं च मुक्तं जनयति । न च परावृत्ते चक्षुर्मुखमेव गृह्णातीति मन्तव्यम् । तथा सति दर्पणान्तरे सामानस्य प्रतीतिर्न सात् । न चेदमेव मुखचक्षुषश्च प्रतिनिम्नत इति वाच्यम् । अस्मत्सुखदिकानामपि प्रतिनिम्नदर्शनात् । अयमेव वा व्यासासः । तस्मादर्पणे मुखजननवत्तेजोऽभावेऽन्धकारजननवन्माया मोहितपुरुषमुद्रापि विषयताद्वयं जनयतीत्यर्थः । तत्रैका प्रसङ्गवता न प्रकाशयति । एका तु चक्षुषा विषयता । तदुभयव्यावृत्त्यर्थं सर्वापि प्रमाणातीति भावः ॥ ३३ ॥

एवं प्रमेयं प्रमाणं च निरूप्य विषयं निरूपयति—

यथा महान्ति भूतानि भूतेष्वभावचेज्वलु ।

प्रविष्टान्यप्रविष्टानि तथा तेपु न तेष्वाहम् ॥ ३४ ॥

यथा महान्ति भूतानीति । वेदेन हि प्रकारद्वयेन पदार्थं निरूप्यन्ते—साकारो निराकारः, सावयवो निरवयवः, पूर्णः परिच्छिन्न इत्यादिप्रकारेण । तदुभयमपि यथा विषयो भवति तदर्थमिदमारम्यते । अन्यैकपक्षो विषयता सात् । तथा सति वेदान्तराजनेऽप्यागम्यं भवेत् । अतः सर्ववेदप्रामाण्यसिद्धये उभयविधो विषयो निरूप्यते । यथा महान्ति भूतानि आकाशादीनि भूतेषु पद्मदिषु उच्चावचेज्वनेकरूपेषु स्थूलसूक्ष्मदीर्घह्रस्वकर्ज्वादिभिश्चैव कारणत्वेन प्रविष्टानि, पुनरुपप्रविष्टानि भवन्ति, ततोऽप्यप्रविष्टानि भवन्ति । तथा अहं सर्वत्र कारणभूतः सर्वत्राऽनुप्रविष्टोऽपि न कारणभूतो नाऽनुप्रविष्ट इत्यर्थः । तेऽपि पुनर्वचनं वाच्यद्वयबोधार्थम् । अन्यथा नकारः पूर्वशक्त्य एव सम्पद्येत । कारणं हि कार्येऽनुप्रविष्टमिति । कार्यं च कारणे सम्पद्येतनुत्पद्यते । अन्यथा पश्यन् निरा-

धारतयोत्पत्तिः स्यात् । तथा सति नोत्पद्येत । उत्पद्यमानं वा सर्वत्रोत्पद्येत । यथा घटो भग्नः
 यथा शब्दः । कुम्भकारकृत्वा प्राकृत एव घट उत्पद्यते । विषयतावत् । ननु भगवद्भ्यः सिद्धता
 शब्दोऽपि तात्त्वोष्ठपुटज्यापारेणोत्पद्यमानः सर्वत्रैव श्रोत्रेपूतद्यते । एवं निराधारः पटोऽपि भक्ते
 तथा सति तन्वाधारतयोत्पत्ते पटे यदि तन्तवो न प्रविशेयुस्तदा पटे तन्तुप्रतीतिर्न स्यात् । आयमा
 वा भ्रान्ता स्यात् । अबाधितत्वाच्च न भ्रान्ता । शुष्का तु शुक्तिः कापि पदमलममाना स्वयमेव प्रा
 भवति । अत एकस्वैवाऽऽधारतमाधेयत्वं च कारणकाले कार्यकाले च व्यवस्थितं भवति ।
 महाभूतेषु प्रथम आधारत्वं, आधेयत्वं, विशेषत आधेयत्वमिति । तदाह—प्रविष्टान्यप्रवि
 ष्ठीति । अथवा । महाभूतेषु पञ्चधा कारणत्वेन पूर्वमेव तत्र विद्यमानत्वेन महाभूतत्वेन चेत्यपे
 क्षेधा । कारणप्रवेशप्रवेशत्वेन पृथक्प्रवेशत्वेन च प्रवेशे द्वेधा । तथा तेष्विति पञ्चधाऽपि ।
 तेष्विति पुनः पञ्चधा । एवं भगवति दशधा भवति । तथा सति सर्वत्र जगति भगवान् दशविधा
 लासुक्तो दशधा ज्ञातव्यः ॥ ३४ ॥

एवं प्रमेयं प्रमाणं विषयं च निरूप्य निरूप्यान्तरशङ्कां वारयन् त्रिष्वप्युपपत्तिं वदति—

एतावदेव जिज्ञास्यं तत्त्वजिज्ञासुनाऽऽत्मनः ।

अन्वयव्यतिरेकाभ्यां यस्यात्सर्वत्र सर्वदा ॥ ३५ ॥

एतावदेव जिज्ञास्यमिति । निरूपणं तु जिज्ञासानुरोधेन । जिज्ञासा तु त्रिविधं न तु शत
 न्तरवत् षोडशधा । तस्मात्प्रयोगमाभावात् । आत्मार्थमेव हि जिज्ञास्यम् । तदाह—तत्त्वार्थ
 जिज्ञासुनाऽऽत्मन इति । प्रमेयं ज्ञानम्, प्रमाणं वैराग्यम्, विषयो दशविधलीलामक्तिः । आत्मा
 स्वैतावदेवोपयुज्यते । अन्यत्वं देहाधर्मम् । एवं निरूप्याऽऽन्तरं निराकृत्य त्रिष्वप्युपपत्तिमाह—
 अन्वयव्यतिरेकाभ्यां यस्यात्सर्वत्र सर्वदेति । अन्वयव्यतिरेकाभ्यामित्युपपत्तिः । य
 त्यादि प्रयत्नोपपत्तिः । तत्र सर्वं भगवान् कथमित्याकाङ्क्षायात्मन्वयव्यतिरेकाभ्यामिति । सर्वत्र भग
 तोऽन्वयोऽस्ति । पटः सन् पटः सन् भासत इति त्रिविमिति च सर्वत्रैकस्याऽन्वयः । अन्य
 एकशब्दानुवृत्तिः प्रतीत्यनुवृत्तिर्वा न स्यात् । विशेषेणाऽतिरिच्यत इति व्यतिरेकः । पटारि
 किमतिरिच्यते । घटस्तु घटाद्याऽतिरिच्यते तथा पटः पटात् । किन्तु सद्भादप्यतिरिच्यते पटादति
 एवं सर्वत्र यत्सर्वं सत्सर्वस्मादतिरिच्यते तद्वत्तैव । नन्वेकमेव ब्रह्मत्वसाधकमस्तु किं द्वयमिति
 चेन्न । अन्यत्वेन ब्रह्मत्वं न सिद्धवति । जगति जगतोऽप्यन्वयात् । यद्यपि पटादेर्व्यतिरिच्यते वा
 स्यापि जगतो न व्यतिरिच्यते । खण्डादिकं तु जगतो व्यतिरिच्यते परं नाऽन्वेति । सत् जग
 त्यतिरिच्यते । भगवतोऽपि सत्त्वात्कारणसाऽपि सत्त्वात् । अतो यस्याऽन्वयव्यतिरेको तदेव सर्व
 क्रिय । यत्सर्वत्र स्यात् । यद्वा सर्वदा देशकालौ यस्य परिच्छेदको न भवतः । तत्राप्यन्वयव्यति
 काम्याम् । माया सन्वयेन परिच्छिद्यते । न हि मायाविषये आभासे सन्देहोऽस्ति । न चाऽऽत्म
 सतो न व्यतिरिच्यते स्वयंवाऽसत्त्वात् । भगवांस्तु मायायामप्यस्ति । अतिरिक्तेऽपि । एवं कालोऽपि
 विषये पटे सत्कारणम्, सत्प्रथम्, सदाधारः, सदाधेयम् । सत्त्वेऽप्यतिरिक्ता । न हि क
 पटः । तदा सृष्टवस्थायामपि पटप्रतीतिः स्यात् । यस्यात्सर्वत्र सर्वदा ॥ ३५ ॥

भगवानन्वेति । पञ्चपा चे व्यतिरिच्यते । षटो हि ष्टादिभ्यो व्यतिरिच्यते । कारणादपि व्यति-
रिच्यते । षडन्तरादपि व्यतिरिच्यते । आविर्भावजिरोभावाच्च व्यतिरिच्यते । षट्स ह्यविर्भाव-
स्तिरोभावश्च । अत एकस्मिन्ष्टे आविर्भावजिरोभावाभ्यां दशपा भगवानस्ति । एवं सर्वत्र दश-
लीलायुक्तो भगवान् । अनेन स्वरूपं भगवान् । देशप्रतीतिस्तु मायिकी । कालप्रतीतिस्तु टीलया ।
एवं देशकालवस्त्वपरिच्छिन्नं देशकालवस्वरूपं चाऽहमेवेति । एतावदेव विज्ञास्यम् । इदमेवोपपत्त्या
विचारितम् । उत्पत्त्या च । “पुरुष एवेदं सर्वम्” “चितस्तिमथितिष्ठती”ति । उद्देशे
च “न यतोऽस्ति किञ्चित्” “प्रादेशमात्रं पुरुषं वसन्तमि”ति च । एवं भगवतो
ब्रह्मणः शिक्षा निरूपिता । अक्षरूपं अवच्छातव्यं वगतो व्यतिरिच्यत इति न तथाऽऽसक्तिः कर्तव्या ।
एकस्मिन्नपि पदार्थे सर्वलीलासहितो भगवानस्तीति च देशकालवद्वस्त्वस्य सन् देशकालवस्तुभ्यो
व्यतिरिच्यत इति ॥ ३५ ॥

एवं शिक्षां निरूप्य गर्वाभावे एतदनुसन्धानमेव कारणमित्याह—

एतन्मतं मेमातिष्ठ परमेण समाधिना ।

भवान् कल्पविकल्पेषु न विमुह्यति कर्हिचित् ॥ ३६ ॥

एतन्मतमिति । सर्वं भगवान् । अन्यथाप्रतीतिर्मात्रया । सर्वत्र भगवान् सर्वलीलासहितः सर्व-
दोषविभक्त इति एतन्मतं मम भगवतः । इदं हि भगवच्छब्दं मम आनिष्ठ । यथा तत्तन्मताद्गु-
णारिणस्तत्र तत्र प्रतिष्ठितास्तथा मर्चानप्यस्मिन्पते प्रतिष्ठितो भवतु । अतः कुतर्का ग्रहव उत्पत्त्यन्ते
ते सर्वेऽनुभवमेव दूरीकर्तव्याः । तदाह—परमेण समाधिनेति । समाधिर्भित्तकाग्र्यम् । सूक्ष्म-
दृष्टयैतज्ज्ञातव्यम् । आपाततो दृष्ट्वा विचारेण ॥ नैतन्मतं ज्ञाते भविष्यति । ज्ञाते त्वस्मिन्महाफ-
ल्येऽबान्तराकल्पेषु च दृष्टिप्रलययोर्न मुह्यति । किञ्च । कर्हिचिदपि न मुह्यति । कदाचिदपि माया तं
न भ्यामोदयति । बल मत्स्य मायायाश्च विरोधात् । तत्रैव माया यैर्वैतन्मतं मासीत्सर्वः ॥ ३६ ॥

एवमुपदिश्य यत्कृतार्थास्तदाह—

श्रीशुक उवाच—

संप्रदिश्यैवमजनो जनानां परमेष्ठिनम् ।

पश्यतस्तस्य तद्रूपमात्मनो न्यरुणद्धरिः ॥ ३७ ॥

संप्रदिश्यैवमिति । एवं सम्यक्प्रकारेणाऽनुभवारूढपर्वन्त्वं समतमुपदिश्य सर्वं निरोदये पा-
दतः । ननु सर्वरूपो भगवान् सर्वप्रतिष्ठितवत् तत्कथं न स्थापितवान् । तथा सति सृष्टिः सुगता
भवति । तथाऽऽह—अजन इति । न जनः अजनः । जनाश्चनिरिक्तः । इदं हि रूपं न निभ-
रूपं किन्तु तस्माद्भानिरिक्तं तस्मादऽविर्देविकम् । अत एतद्भानादेव कार्यं नत्वेतद्गृहा कर्तव्यम् ।
अप्रतिष्ठितरूपत्वात् । जनस्तु जनस्य प्रतिष्ठितं त्वजनः । तर्हि कथं न जनस्यैव प्रान्तिः । तथा-
ऽऽह—जनानां परमेष्ठिनमिति । ज्ञानेन इति जनान्तेषां परमो नियान्तरे भासः । एतन्मे

धारतयोत्पत्तिः स्यात् । तथा सति नोत्पद्येत । उत्पद्यमानं वा सर्वत्रोत्पद्येत । यथा पटो भगवान् यथा शब्दः । कुम्भकारकृत्या प्राकृत एव पट उत्पद्यते । विपयतावत् । ननु भगवदस्य सिद्धत्वात् । शब्दोऽपि तात्त्वोष्ठपुटव्यापारेणोत्पद्यमानः सर्वत्रैव श्रोत्रेऽप्युत्पद्यते । एवं निराधारः पटोऽपि भवेत् । तथा सति तन्व्याधारतयोत्पत्ते पटे यदि तन्त्वो न प्रविशेयुस्तदा पटे तन्तुप्रतीतिर्न स्यात् । जायमाना वा भ्रान्ता स्यात् । अवाधितत्वाच्च न भ्रान्ता । शुष्का तु शुक्तिः क्वापि पदमलभमाना स्वयमेव भ्रान्ता भवति । अत एकस्यैवाऽऽधारत्वभाषेतत्वं च कारणकाले कार्यकाले च व्यवस्थितं भवति । एवं महाभूतेषु त्रयम् आधारत्वं, आधेयत्वं, विशेषत आधेयत्वमिति । तदाह—प्रविष्टान्यप्रविष्टा-नीति । अथवा । महाभूतेषु पञ्चधा कारणत्वेन पूर्वमेव तत्र विद्यमानत्वेन महाभूतत्वेन चेत्यप्रवेश-क्षेपा । कारणप्रवेशवत्प्रवेशत्वेन पृथक्सप्रवेशत्वेन च प्रवेशो द्वेधा । तथा तेऽप्यिति पञ्चधाऽपि । न तेऽप्यिति पुनः पञ्चधा । एवं भगवति दशधा भवति । तथा सति सर्वत्र जगति भगवान् दशविधली-छायुक्तो दशधा ज्ञातव्यः ॥ ३४ ॥

एवं प्रमेयं प्रमाणं विषयं च निरूप्य निरूप्यान्तरशङ्कां वारयन् त्रिष्वप्युपपत्तिं वदति—

पटावदेव जिज्ञास्यं तत्त्वजिज्ञासुनाऽऽत्मनः ।

अन्वयव्यतिरेकाभ्यां यत्स्यात्सर्वत्र सर्वदा ॥ ३५ ॥

पटावदेव जिज्ञास्यमिति । निरूपणं तु जिज्ञासानुरोधेन । जिज्ञासा तु त्रिविधेव न तु शास्त्रा-न्तरवत् षोडशधा । तस्यात्मोपयोगमावात् । आत्मार्यमेव हि जिज्ञास्यम् । तदाह—तत्त्वजि-ज्ञासुनाऽऽत्मन इति । प्रमेयं ज्ञानम्, प्रमाणं वैराग्यम्, विषयो दशविधलीलामक्तिः । आत्मन-स्त्वेतावदेवोपयुज्यते । अन्यत्वे हेतुार्थम् । एवं निरूप्याऽऽन्तरं निराकृत्य त्रिष्वप्युपपत्तिमाह—अन्वयव्यतिरेकाभ्यां यत्स्यात्सर्वत्र सर्वदेति । अन्वयव्यतिरेकान्यामित्युपपत्तिः । यदि-त्यादि त्रयमुदेवयम् । तत्र सर्वं भगवान् कथमित्याद्याह्वयामन्ययव्यतिरेकान्यामिति । सर्वत्र भगव-तोऽन्ययोऽस्ति । पटः सन् पटः सन् भासत इति प्रियमिति च सर्वत्रैवैकस्याऽन्ययः । अन्यथा एकशब्दानुवृत्तिः प्रतीत्यनुवृत्तिर्ना न स्यात् । विशेषेणाऽतिरिच्यते इति व्यतिरेकः । पटादिभ्यः किमतिरिच्यते । पटस्तु घटान्नाऽतिरिच्यते तथा पटः पटात् । किन्तु सदृशदप्यतिरिच्यते पटादपि । एवं सर्वत्र यत्सर्वं सत्सर्वसादनिरिच्यते तद्वस्यै । नन्वेकमेव ब्रह्मत्वसाधकमस्तु किं द्वान्यामिति-चैत्र । अन्वयेन मध्यत्वं न सिद्ध्यति । जगति जगतोऽप्यन्यथात् । यद्यपि पटादेर्व्यतिरिच्यते जग-त्तथापि जगतो न व्यतिरिच्यते । सपुण्यादिकं तु जगतो व्यतिरिच्यते परं नाऽन्येति । सत् जगतो व्यतिरिच्यते । भगवतोऽपि सत्त्वात्कारणसाऽपि सत्त्वात् । अतो यस्याऽन्यव्यतिरेको तदेव सर्वम् । किम् । यत्पर्यय स्यात् । यदा सर्वदा देहकाले यम् परिच्छेदको न भवतः । तत्राप्यन्यव्यतिरे-कान्याम् । माय। अन्वयेन परिच्छिद्यते । न हि मायाविषये आभासे सदन्वयोऽस्ति । न चाऽऽभासः सतो न व्यतिरिच्यते सत्संगाऽन्यत्वात् । मगवास्तु मायायामप्यस्ति । अतिरिक्तोऽपि । एवं कालेऽपि । विषये पटे सत्कारणम्, सत्कार्यम्, सदाधारः, सदाधेयम् । सत्त्वेऽप्यतिरिक्तता । न हि शब्देव पटः । तदा मृदयन्मायामपि पटप्रतीतिः स्यात् । पटश्चन्द्रप्रयोगश्च । एवं कार्यं सर्वदा पश्यता

भगवानन्वेति । पञ्चधा च व्यतिरिच्यते । घटो हि पटादित्यो व्यतिरिच्यते । कारणादपि व्यतिरिच्यते । घटान्तरादपि व्यतिरिच्यते । आविर्भावतिरोभावान्न व्यतिरिच्यते । घटस्य ह्याविर्भाव-
तिरोभावश्च । अत एकस्मिन्घटे आविर्भावतिरोभावान्यां दशधा भगवानस्ति । एवं सर्वत्र दश-
लीलायुक्तो भगवान् । अनेन स्वरूपं भगवान् । देशप्रतीतिस्तु गायिकी । कालप्रतीतिस्तु लीलाया ।
एवं देशकालवस्त्वपरिच्छिन्नं देशकालवस्तरूपं चाऽहमेवेति । एतावदेव जिज्ञासम् । इदमेवोपपत्त्या
विचारितम् । उत्पत्त्या च । “पुरुष एवेदं सर्वम्” “वितस्तिमधितिष्ठन्ती”ति । उद्देशे
च “न यतोऽस्ति किञ्चित्” “प्रादेशमात्रं पुरुषं यस्तन्मि”ति च । एवं भगवतो
ब्रह्मणः शिक्षा निरूपिता । ब्रह्मरूपं जगज्जातव्यं जगतो व्यतिरिच्यत इति न तत्राऽऽसक्तिः कर्तव्या ।
एकस्मिन्नपि पदार्थे सर्वलीलासहितो भगवानस्तीति च देशकालवस्तरूपः सन् देशकालवस्तुभ्यो
व्यतिरिच्यत इति ॥ ३५ ॥

एवं शिक्षां निरूप्य गर्वाभावे एतदनुसन्धानमेव कारणमित्याह—

एतन्मतं मैमातिष्ठ परमेण समाधिना ।

भवान् कल्पविकल्पेषु न विमुह्यति कर्हिचित् ॥ ३६ ॥

एतन्मतमिति । सर्वं भगवान् । अन्यथाप्रतीतिर्भावया । सर्वत्र भगवान् सर्वलीलासहितः सर्व-
दोषविवर्जित इति एतन्मतं मम भगवतः । इदं हि भगवच्छास्त्रं मम आतिष्ठ । यथा तत्तन्मत्वातु-
सारिणस्तत्र प्रतिष्ठितास्तथा मर्मान्वयस्मिन्मते प्रतिष्ठितो भवतु । अतः कृतार्को घटश्च उत्पत्त्यन्ते
ते सर्वेऽनुभवेनैव दूरीकर्तव्याः । तदाह—परमेण समाधिनेति । समाधिश्चित्तैक्याम्यम् । सूक्ष्म-
दृष्टयैतज्जातव्यम् । आपाततो दृष्ट्या विचारेण वा नैतन्मतं ज्ञातं भविष्यति । ज्ञाते त्वस्मिन्महाक-
ल्पेऽयान्तरकल्पेषु च सृष्टिप्रलययोर्न मुह्यति । किञ्च । कर्हिचिदपि न मुह्यति । कदाचिदपि माया सं-
न प्यामोहयति । अस्य मतस्य भावाभावाच्च विरोधात् । तत्रैव माया यत्रैवेतन्मतं नास्तीत्यर्थः ॥ ३६ ॥

एषमुपदिश्य यत्कृतवांस्तदाह—

श्रीशुक उवाच—

संप्रदिश्यैवमजनो जनानां परमेष्ठिनम् ।

पश्यतस्तस्य तद्रूपमात्मनो न्यरुणद्धरिः ॥ ३७ ॥

संप्रदिश्यैवमिति । एवं सम्यक्प्रकारेणाऽनुभवारूपपर्यन्तं स्वमतमुपदिश्य स्वयं निरोदधे पा-
णतः । ननु सर्वरूपो भगवान् सर्वप्रतिभूतिवत् तत्कथं न स्थापितवान् । तथा सति सृष्टिः सुगमा
भवति । तत्राऽऽह—अजन इति । न जनः अजनः । जनाश्चातिरिक्तः । इदं हि रूपं न विश्व-
रूपं किन्तु तस्माच्छातिरिक्तं तस्याऽऽधिदैविकम् । अत एतद्भूतानादेव कार्यं नत्वेतद्दृष्ट्वा कर्तव्यम् ।
अप्रतिभूतिरूपत्वात् । जनस्तु जनस्य प्रतिकृतिर्न त्वजनः । तर्हि कथमयं जनसृष्टिं ज्ञास्यति । तत्रा-
ऽऽह—जनानां परमेष्ठिनमिति । जायन्त इति जनान्तेषां परमो नियामको भावः । यतन्ने-

यन्ते तिष्ठन्ति तदधीनाश्च भवन्ति तस्मिन्पदे तिष्ठतीति परमेष्ठी जनोत्पादनायपिकारी । तस्मै दे-
 १ ध्यानेनोपयोगि न तु साक्षात् । तद्व्यतिरिक्तमिति त्वस्य न सामर्थ्यम् । यतः पश्यत एव तस्य तद्रूपं
 कृत्य आवृतवान् । ननु परमकृपालुः किमिति तद्रूपमावृतवान् ? तत्राऽऽह—हरिरिति । शृङ्गणो-
 २ ज्ञानं च सर्वदुःखहर्ता । अतो निर्वन्धनितृप्त्यर्थमुपसंहृतवानित्यर्थः ॥ ३७ ॥

ततो यज्ञातं तदाह—

अन्तर्हितेन्द्रियार्थाय हरये विहिताञ्जलिः ।

सर्वभूतमयो विश्वं ससर्जेंदं स पूर्ववत् ॥ ३८ ॥

अन्तर्हितेन्द्रियार्थायेति । इन्द्रियाणामर्थं इन्द्रियार्थः । अन्तर्हितस्याऽसाविन्द्रियार्थश्च ।
 १ वान् सर्वेन्द्रियातीतोऽपि स्वेच्छया भक्तेन्द्रियाणामर्थरूपो जातः । सर्वेषामपि भगवानर्थ इति
 २ रां भक्ताश्रयाणामिन्द्रियाणां चेतनसृष्टिपक्षे तेषामेव मुक्त्यर्थं, जडपक्षे तदधिष्ठातृणां कृतार्थत्वाय
 ३ वानर्थो भवति । एवं सति ब्रह्मणः समष्टित्वात् तस्य तद्वशात् व्यष्टीनां च निरिन्द्रियत्वं स्यात् ।
 ४ स्तेषां ह्युत्थनवृत्तये पूर्वमिन्द्रियार्थोऽपि सन्निधानीमन्तर्हितः इन्द्रियाविषयो जातः । एवंभूत-
 ५ ण उपकारायेति ज्ञापयति—हरय इति । अत एव विहितोऽञ्जलिर्येन । विशेषेण हिंतीऽञ्ज-
 ६ र्वा यस्य । भगवांश्चेज्जीवेभ्य उपकरोति तदा जीवैः स उपकारोऽञ्जलिना ग्राह्यः । अयमेव जीवानां
 ७ हितः । तत्त्वन्मयः कश्चनोपकारः सेवा या भगवतः कर्तुं शक्या । भगवत्स्वरूपस्य दृष्टत्वात् ।
 ८ नैव तेषां घट्टु यद्भगवता क्रियमाणं न निषेधेति । शास्त्रतो विहितोऽपि ब्रह्मणा स्वयमप्यनुष्ठित
 ९ विहितः कृत इत्यर्थः । ततो भगवदुक्तार्थानुसन्धानेन स्वयं सर्वभूतमयो जातः । आत्मनोऽपि
 १० आभावस्य विहितत्वात् । भूतशब्देन प्रादुर्भूतमात्रमुच्यते । भगवदाज्ञया वा यावत्प्रादुर्भूतं तत्सर्वं
 ११ ऽपि प्रविष्टमिति वा । तदनन्तरं विश्वं सृष्टवान् । तदा आत्मसृष्टेर्येषम्यं न भविष्यति । अत एव
 १२ र्गो सः पूर्ववदेव जातः । जगत् पूर्ववदेव कृतवान् । यथा भगवता सृष्टं, यथा वा स्वेनैव सृष्ट-
 १३ ति ॥ ३८ ॥

एवमुपदेशं कार्यपर्ययसाधिनं निरूप्य तस्योपदेशस्य प्रचौरमाह—

प्रजापतिर्धर्मपतिरेकदा नियमान्यमान् ।

भद्रं प्रजानामन्विच्छन्नाऽऽतिष्ठत्स्वार्थकाम्यया ॥ ३९ ॥

प्रजापतिरिति । यथा स्वयं भगवदुपदेशेन कृतार्थः एवं सर्वे कृतार्था भवन्त्विति प्रजानां
 १ द्रमन्विच्छन् तेषामधिकारमावमाश्रय्य, अधिकारसम्पादने अशक्तिमप्याश्रय्य, पित्रा कृतं पुत्रार्था-
 २ यं भवतीति “यस्मिन् जात एतामिष्टिं निर्वपती”ति श्रुतौ तथा सिद्धत्वात् स्वयं तदर्थं
 ३ यमान् यमांसाऽऽतिष्ठत् कृतवान् । तत्र विहित एव धर्मः पुत्राणां गम्यं भवतीति प्रकारान्तरेण—
 ४ जापतिरिति । यथा पतिकृतं भार्यायै भवति तथा प्रजानामपि भविष्यतीति । नन्वेतदपि स्त्रीपर-
 ५ व न त्वन्यपरमित्याशङ्क्य धर्मनियामकत्वेन यथा धर्मं श्रेयेत्तथा तत्र गच्छेदिति स्वयं कृत्वा प्रजाम्यो
 ६ प्तानिति ज्ञापयितुमाह—धर्मपतिरिति । एकदेति । निश्चिततादशायां यावार्थज्ञाने प्रेचरग-

काले वा । नियमा यन्मक्षादयः । यमा अहिंसादयः । इन्द्रियान्तःकरणनियमनमेव यमनियमात्मकम् । यथेन्द्रियाणि लौकिकक्रियायां प्रवृत्तानि ततो नियम्य वैदिकक्रियापराणि क्रियन्ते । एवमन्तःकरणमपि लौकिकज्ञानाग्नियम्य वैदिके ज्ञाने योज्यते । तदुभयमपि ब्रह्मा प्रज्ञानामर्थं कृतान्तित्यर्थः । नन्वेवं ब्रह्मणो निर्घन्धे को हेतुस्तत्राऽऽह—स्वार्थकाम्ययेति । स्वस्य अर्थः प्रयोजनमिति यावत् । “एतन्मतं ममाऽऽतिष्ठे”ति समवदाज्ञया मतेऽवस्थितिः कर्तव्या । सा च प्रचाराणादेव भवति । अतः प्रचारणार्थं तथा कृतवान् । किञ्च । “न पतिश्च स स्यादि”ति वान्धात् प्रज्ञानां कृतार्थत्वामात्रे स्वस्य तत्पतित्वमनर्थयेति स्वार्थमेव तथा कृतवानित्यर्थः ॥ ३९ ॥

तस्य तथा करणं फलपर्यवसायि जातमित्याह—

तं नारदः प्रियतमो रिक्थादानामनुव्रतः ।

शुश्रूषमाणः शीलेन प्रश्रयेण दमेन च ॥ ४० ॥

तं नारद इति । तं पूर्वोक्तधर्मवन्तम् । नारं यतिं खण्डयतीति नारदः । ददातीति या । नराणां जीवानां समूहो नारम् । नारदो हि सर्वेषां जीवानां जीवमात्रं दूरीकरोति । नारायणस्याऽऽधारमूलं हृदयं वा सम्पादयति । अतो नारदोऽत्राऽधिकारी । किञ्च । प्रियाय पुत्राय तदेयमिति नारदो रिक्थादानां पुत्राणां मध्ये प्रियतमो भवति । रिक्थं धनमाददत इति रिक्थादाः । रिक्थं हि बहुविधम् । तप्रेदं मत्तारुणं परमं रिक्थम् । अतः प्रियतम एवाऽर्हति । ययाऽयं प्रियतमस्तथैव रिक्थमिति । किञ्च । न केवलं प्रीतिविषयः किन्त्वनुव्रतः अतु पश्चाद्भूते यसेनि । सेनक इत्यर्थः । सेनको हि स्वाभी यत्करोति तदनुगुणं सर्वं करोति । अतो प्रश्रयणा यत्कर्तव्यं तत्र साधकोऽयम् । किञ्च । शुश्रूषमाणः सेवां कुर्वीत । शुश्रूषाभिरताय देयम् । तस्यैव च फलति । शुश्रूषाऽपि न खेच्छया कर्तव्या किन्तु शीलेन । यथा स्वामिनः शीलं भवति स्वभावो भवति । तद्वोचकेन वा स्वाम्येन सुम्यमावेन विहितमपि तदेव भवति । तदपि न साहस्यारेण कर्तव्यं किन्तु प्रश्रयेण दिनयेन । निनीतस्यैव हि सेवा फलपर्यवसायिनी भवति । किञ्च । दमेन इन्द्रियदमेन । इन्द्रियलोलुपेन कृतं शङ्कोलादनाम् प्रसादहेतुर्भवति । चक्रादन्वेऽपि स्तुत्यादयः प्रज्ञापतितोपदेहनः परिगृह्यन्ते । सा सेवा न स्वतो धर्मरूपा नारदेन क्रियते । किन्त्वितरशेषा ॥ ४० ॥

तदाह—

मायां विविदिपुर्विष्णोर्मयेशस्य महामुनिः ।

महाभागवतो राजन् पितरं पर्यतोपयत् ॥ ४१ ॥

मायां विविदिपुरिति । मायेशसेनि सम्प्रविनिर्देशान्माया जगत्कारणमूला एवमेत । ननु व्यामोहिका । स हि पूर्वं माययैव तथा मयान् भवतीति ज्ञानमन् । पूर्वकल्पे तथैव ज्ञानवान् । एतावानेवाऽत्र विशेषः क्वचित्कदाचित्कारणत्वेन तां स्वीकरोति वदति चेति । उक्तवशाऽपि पदार्थं न कोऽपि विशेषः । बुद्धिमया च सा भवति ग्रंथं च श्रवते । प्यन्यास्तु भवते श्रवते अनुक्तः

जायन्ते तिष्ठन्ति तदधीनाश्च भवन्ति तस्मिन्पदे तिष्ठतीति परमेष्ठी जनोत्पादनाधिकारी । तस्मैदं रूपं ध्यानेनोपयोगि न तु साक्षात् । तादृचनिर्माणे स्वस्य न सामर्थ्यम् । यतः पश्यत एव तस्य तद्रूपं न्यरुणत् आवृतवान् । ननु परमकृपालुः किमिति तद्रूपमावृतवान् ? तत्राऽऽह—हरिरिति । प्रमाणो जनानां च सर्वदुःखहर्ता । अतो निर्धन्वनिवृत्त्यर्थमुपसंहृतवानित्यर्थः ॥ ३७ ॥

ततो यज्ञातं तदाह—

अन्तर्हितेन्द्रियार्थाय हरये विहिताञ्जलिः ।

सर्वभूतमयो विश्वं ससर्जदं स पूर्ववत् ॥ ३८ ॥

अन्तर्हितेन्द्रियार्थायेति । इन्द्रियाणामर्थ इन्द्रियार्थः । अन्तर्हितश्चाऽसाविन्द्रियार्थश्च । भगवान् सर्वेन्द्रियातीतोऽपि स्वेच्छया भक्तेन्द्रियाणामर्थरूपो जातः । सर्वेषामपि भगवानर्थ इति सुतरां भक्ताश्रयाणामिन्द्रियाणां चेतनसृष्टिपक्षे तेपामेव मुक्त्यर्थ, जडपक्षे तद्विष्ठादृणां कृतार्थत्वाय भगवानर्थो भवति । एवं सति प्रश्नः समष्टित्वात् तस्य तदंशानां व्यष्टीनां च निरिन्द्रियत्वं स्यात् । अतस्तेषां दुःखनिवृत्तये पूर्वमिन्द्रियार्थोऽपि सन्निधानीमन्तर्हितः इन्द्रियाविषयो जातः । एवंभवन् प्रश्न उपकारायेति ज्ञापयति—हरय इति । अत एव विहितोऽञ्जलियेन । विशेपेण हितोऽञ्जलिर्वा यस्य । भगवांश्चेष्टीवेभ्य उपकरोति तदा जीवैः स उपकारोऽञ्जलिना प्राप्यः । अयमेव जीवानां विहितः । नरपुत्र्यः कश्चनोपकारः सेवा या भगवतः कर्तुं शक्या । भगवत्स्वरूपस्य दृष्टत्वात् । इदमेव तेषां षड् यद्भवता कियमाणं न निषेधति । शास्त्रतो विहितोऽपि प्रश्नः स्वयमप्यनुष्ठित इति विहितः कृत इत्यर्थः । ततो भगवदुक्तार्थानुसन्धानेन स्वयं सर्वभूतमयो जातः । आत्मनोऽपि तपामायस्य विहितत्वात् । मृतशब्देन प्रादुर्भूतमात्रमुच्यते । भगवदाज्ञया वा यावत्प्रादुर्भूतं तत्सर्वं प्रश्नं प्रविष्टमिति वा । तदनन्तरं विश्वं दृष्टवान् । तदा आत्मसृष्टेर्वैषम्यं न भविष्यति । अत एव मया सः पूर्ववदेव जातः । जगच्च पूर्ववदेव कृतवान् । यथा भगवता सृष्टे, यथा वा स्वेनैव सृष्टमिति ॥ ३८ ॥

एयमुपदेष्टुं कार्यपर्यवसायिनं निरूप्य तस्मैपदेत्यस्य प्रचोदसाह—

प्रजापतिर्यर्मपतिरेकदा नियमान्यमान् ।

भद्रं प्रजानामन्विच्छन्नाऽऽतिष्ठत्स्वार्थकाम्यया ॥ ३९ ॥

प्रजापतिरिति । यथा स्वयं भगवदुपदेष्टेन कृतार्थः एवं सर्वे कृतार्था भवन्त्विति प्रजानां भद्रमन्विच्छन् तेषामधिकाराणामाशङ्क्य, अधिकारसम्पादने अशक्तिमप्याशङ्क्य, पित्रा कृतं पुत्राणां मध्ये भवतीति “यस्मिन् जात एतामिष्टिं निर्वपती”ति श्रुतौ तथा सिद्धत्वात् स्वयं तदर्थं नियमान् यमांशाऽऽतिष्ठत् कृतवान् । तत्र विहित एव धर्मः पुत्राणामर्थे भवतीति प्रकारान्तरेण—प्रजापतिरिति । यथा पतिपूतं भार्यायै भवति तथा प्रजानामपि भविष्यतीति । नन्वेतदपि स्त्रीपारमेयं न त्वन्यपरमिताशङ्क्य धर्मनियामकत्वेन यथा धर्मं प्रेस्येतथा तत्र गच्छेदिति स्वयं कृत्वा प्रजाम्यो दत्तवानिति ज्ञापयितुमाह—धर्मपतिरिति । एकदेनि । निबन्दितादज्ञायां मायार्थज्ञाने प्रचरण-

काले वा । नियमा अन्मशादयः । यमा अहिंसादयः । इन्द्रियान्तःकरणनियमगमेन यमनियमा-
त्मकम् । यथेन्द्रियाणि लौकिकक्रियायां प्रवृत्तानि ततो नियम्य वैदिकक्रियापराणि क्रियन्ते । एत-
न्मन्तःकरणमपि लौकिकज्ञानाग्नियस्य वैदिके ज्ञाने योज्यते । तदुभयमपि ब्रह्मा प्रज्ञानामर्थे कृतमा-
नित्यर्थः । नन्वेवं ब्रह्मणो निर्वन्द्ये को हेतुस्तदाऽऽह—स्वार्थकाम्ययेति । स्वस्य अर्थः प्रयोजन-
मिति यावत् । “एतन्मन्तं ममांऽऽतिष्ठे”ति मगवदाज्या मतेऽवस्थितिः कर्तव्या । सा च
प्रचारणादेव भवति । अतः प्रचारणार्थं तथा कृतवान् । किञ्च । “न पतिश्च स स्यादि”ति
वान्मयात् प्रज्ञानां कृतार्थत्वाभावे स्वस्य तत्पतित्वमनर्थोयेति स्वार्थमेव तथा कृतवानित्यर्थः ॥ ३९ ॥

तस्य तथा करणं फलपर्यवसायि जातमित्याह—

तं नारदः प्रियतमो रिक्थादानामनुव्रतः ।

शुश्रूषमाणः शीलेन प्रश्रयेण दमेन च ॥ ४० ॥

• तं नारद इति । तं पूर्वोक्तधर्मवन्तम् । नारं यतिं खण्डयतीति नारदः । ददानीति वा ।
नाराणां जीवानां समूहो नारम् । नारदो हि सर्वेषां जीवानां जीवमात्रं दूरीकरोति । नारायणसा-
ऽऽधारमूतं हृदयं वा सम्पादयति । अतो नारदोऽग्राधिकारी । किञ्च । प्रियाम पुत्राय हरियमिति
नारदो रिक्थादानां पुत्राणां मध्ये प्रियतमो भवति । रिक्तं धनमाददत इति रिक्थादाः । रिक्तं हि
बहुविधम् । तत्रेदं मताख्यं परमं रिक्तम् । अतः प्रियतम एवाऽहंति । यथाऽयं प्रियतममर्पण रिक्त-
मिति । किञ्च । न केवलं प्रीतिविषयः किन्त्वनुव्रतः अनु पश्चाद्गतं गच्छेति । सेवक इत्यर्थः । सेवको
हि स्वामी यत्करोति तदनुगुणं सर्वं करोति । अतो ब्रह्मणा यत्कर्तव्यं तत्र साधकोऽयम् । किञ्च ।
शुश्रूषमाणः सेवां कुर्वाणः । शुश्रूषाभिरताय देयम् । तस्मै च फलनि । शुश्रूषाऽपि न खण्डया
कर्तव्या किन्तु शीलेन । यथा स्वामिनः शीलं भवति स्वभावो भवति । तत्रोपकेन वा स्वर्ग्यं मुन्य-
भावेन विहितमपि तदेव भवति । तदपि न साहस्यरेण कर्तव्यं किन्तु प्रश्रयेण विनयेन । निनी-
तस्यैव हि सेवा फलपर्यवसायिनी भवति । किञ्च । दमेन इन्द्रियदमेन । इन्द्रियलोदुपेन कृतं
शुद्धोत्पादनात् प्रसादहेतुर्भवति । चकारादन्येऽपि सुखादयः प्रज्ञापनितोपहेतवः परिगृह्यन्ते । सा
सेवा न स्वतो धर्मरूपा नारदेन क्रियते । किन्त्वितरलोपा ॥ ४० ॥

तदाह—

मायां विविदिपुर्विष्णोर्मविशस्य महामुनिः ।

महाभागवतो राजन् पितरं पर्यतोपयत् ॥ ४१ ॥

मायां विविदिपुरिति । मायेऽस्तेति सम्बन्धिनिर्देशान्माया जगत्तात्पर्यान्ता गृह्यते । ननु
प्यानोदिका । स हि पूर्वं माययैव तवा मगवान् भवतीति ज्ञानवान् । पूर्वकल्पे तर्पणं ज्ञानवान् ।
एवावनेवाऽन विग्रेषः क्वचित्कदाचित्कारणत्वेन ता स्वीकरोति कदाचित्तेति । उभयपक्षाजि पदार्थे
न कोऽपि विग्रेषः । बुद्धिगम्या च सा भवति श्रेष्ठं च श्रूयते । व्यवहारस्तु केपटे ईश्वरे भयुक्तः

अशक्यम् । गतो विष्णोर्व्यापकस्य वितयपरिच्छेदरहितस्य मायां वितयरूपां सर्वत्र फैरणमूर्तां स्वांश-
मायया मोहिकां दशप्रकारहेतुमूर्तां च । तदाह—मायेशस्येति । मायां नियमयतीति मायायाः
करणता । महामुनिरिति अत्यन्तं गमनशीलः । स हि द्वितीयां मायां जानाति । अतस्मादपि
निवर्तयितुं योग्यो भवतीति तथोक्तम् । मुनिरेव स्वद्वितं जानाति । महामुनिस्तु परमद्वितम् । किञ्च ।
महाभागवत इति दशविषयीताश्रवणाधिकारी । अत्र राजन्निति सम्बोधनं भवानपि तादृश
इति ज्ञापनार्थम् । पितरमिति विश्वासाय । परितस्तोषणं फलपर्यवसायि ॥ ४१ ॥

ततः किमत आह—

लुप्तं निशम्य पितरं लोकानां प्रपितामहम् ।

देवर्षिः परिपप्रच्छ भवान्यन्माऽनुवृच्छति ॥ ४२ ॥

लुप्तं निशम्येति । निशम्य ज्ञात्वा । शमस्य ज्ञानपरत्वमुक्तम् । तस्योक्तुष्ट्वं सम्प्रज्ञाने
भवति । प्रक्षयोग्यतार्यमाह—पितरमिति । न केवलं स्वार्थम्, किन्तु सर्वार्थमित्याह—
लोकानां प्रपितामहमिति । “अनुशिष्टेन हि भाव्यं पितुः पुत्रेण ।” अतः पिता मां
चेच्छिक्षयेन्मया पुत्रप्राया लोकाः शिक्षणीया इति वक्ष्यतीत्यपि ज्ञातवान् । देवप्रदपित्वाद्वानामप्यु-
पास्यं मन्त्रं यः पश्यति स ब्रह्मणो हृदयं जानातीत्यविवादम् । परितः प्रश्नः ससाधनः । यथा त्वया
पूर्वपक्षेण वृष्टं तथा तेनाऽपि वृष्टमित्याह—भवान्यन्माऽनुवृच्छतीति ॥ ४२ ॥

तदा तस्याऽर्थत्रयं पूर्वमेव ज्ञातमिति सर्वसन्देहनिवारकं तृतीयमेवोक्तवान् । तदाह—

तस्मा इदं भागवतं पुराणं दशलक्षणम् ।

प्रोक्तं भगवता ग्राहं प्रीतः पुत्राय भूतकृत् ॥ ४३ ॥

दशलक्षणमिति । दश लक्षणान्वन्यानि पुराणान्तरे भवन्ति । तानि लोकप्रसिद्धानि
वृत्त्यर्थमाह—भागवतमिति । भगवता प्रोक्तं भगवत्स्वरूपं प्रतिपादयामिति । अनेन
स्तोऽपि कथितः । पुराणमिति लोकप्रतीतिसिद्धत्वात् द्वितीयोऽपि । इदमिति
कृत्वा निर्दिशति । अनेन चतुर्थोऽपि कथितः । अनेन चतुःश्लोकोक्तं सिद्धम् ।
यान् । प्रामाण्यार्थं परम्परामाह—प्रोक्तं भगवतेति । भगवतद्वयं ।
अत आह—प्रीत इति । पुत्रत्वादावश्यकमपि । ननु मायान्नानार्थं स प्रवृत्तो
तस्मा अनुवृत्त्या किमिति सिद्धान्तं कथयति । तथाऽऽह—पुत्रायेति । अपागं
निवार्यते । मार्ग एवोपदिश्यत इति । किञ्च । सर्वाण्येव सूतान्ययं करोति ।
प्रवर्णितवानित्याह—भूतकृदिति ॥ ४३ ॥

ब्रह्मणोऽभिप्रेतमपि कृतवानित्याह—

नारदः ग्राहं मुनये सरस्वत्यास्तटे नृप ।

व्यापते ब्रह्म परमं व्यासायाऽमिततेजसे ॥ ४४ ॥

नारदः प्राहेति । व्यासस्य तादृशश्रवणयोग्यतायै चत्वारि विशेषणानि । तत्र प्रथमं चतुर्थयोग्यता । मुनिर्हि स्वस्वरूपं भगवत्त्वेन ध्यायति । दशलीलापरिज्ञानार्थं परब्रह्म ध्यायत इति । यस्तु पुरुषोत्तमं ध्यायति स हि तस्य दशविधां लीलां ज्ञातुं शक्नोति । व्यासायेति । वेदविस्तारकर्तृत्वेन सर्वसुदृढानुरोधित्वात् ध्यामोद्विकां मायां ज्ञातुं शक्तः । अमिनतेजस इति भगवत्स्वरूपं ज्ञातुं शक्तः । अलौकिकं हि तेजो ब्रह्मज्ञाने प्रयोजकं भवति । ब्रह्मज्ञानसाध्यं हि तत् । तयामृतमत्र भगवत्ज्ञाने उपयुज्यते ॥ ४४ ॥

एवं परम्परामुक्त्या सामान्यतः सर्वदूषणानि परिहृत्य प्रश्नत्वेन पृष्ठानर्थात्रिरूपयितुमाह—

यदुताऽहं स्वया पृष्टो वैराजात्पुरुषादिदम् ।

यथाऽऽसीत्तदुपाख्यास्ये प्रश्नानन्यांश्च कृत्स्नशः ॥ ४५ ॥

यदुताऽहमिति । उतेति दूषणव्यतिरेकेण केवलं प्रश्नरूपेणाऽपि पृष्टम् । तदपि पृष्टे मया वक्तव्यमिति तदुपाख्यास्ये । तत्र प्रश्ने सामान्यविशेषभेदेन रूपद्वयम् । तत्र सामान्यं रूपं वैराजात्पुरुषात्कथमेतद्भातमिति । विशेषस्तु तत्तद्भेदेन । तदाह—प्रश्नानन्यांश्चेति । अन्यानित्यनेन तदुपयोगिनोऽपि ये अन्येऽपृष्टाः । सर्वमेतच्चेति चकारेण तेऽप्युच्यन्ते । चकारेण ततोऽप्यन्ये अन्यैरपि कृताः । कृत्स्नश इति एकैकः प्रश्नो बहुधा निरूप्यत इत्युक्तम् ॥ ४५ ॥

इति श्रीभागवतसुबोधिनीयां श्रीलक्ष्मणभट्टात्मजश्रीबल्लभदीक्षितविरचितायां
द्वितीयस्कन्धे नवमोऽध्यायः ॥ ९ ॥

दशमोऽध्यायः ।

इत्याक्षेपसमाधाने निरूप्य हरिजीवयोः ।

उपपत्त्या तयोरेव रूपवेदाविहोदितौ ॥ १ ॥

दशधा ज्ञायते रूपं हरेरन्यत्रिधा मतम् ।

आध्यात्मिकादिभेदेन शुणतः कर्मतोऽपि हि ॥ २ ॥

एवं पूर्वाध्याये उपदेशे पदार्थचतुष्टयं निरूप्य तृतीयव्यतिरिक्तानां पक्षाणां श्रुत्यादिषु प्रसिद्धत्वाच्चिद्विस्तारमनुपलैकस्मिन्पदार्थे दश लीला अलौकिका इति ताः स्वरूपतो लक्षणतश्च निरूपयति । यद्यपि ते लौकिका दश पदार्था बहिर्मुखतया पुराणान्तरेषु सिद्धास्तथाप्यत्र भागवते ते न भवन्ति । किन्त्वेत इत्याह—

श्रीशुक उवाच—

अत्र सर्गो विसर्गश्च स्यान् पोषणमूतयः ।

मन्वन्तरेज्ञानुकथा निरोधो मुक्तिराश्रयः ॥ १ ॥

अशक्यम् । अतो विष्णोर्न्यायकस्य त्रितयपरिच्छेदरहितस्य मायां त्रितयरूपां सर्वत्र कैरणमृतां स्वांश-
मायया मोहिकां दशप्रकारहेतुमृतां च । तदाह—मायेशस्येति । मायां नियमयतीति मायायाः
करणता । महासुनिरिति अत्यन्तं मननशीलः । स हि द्वितीयां मायां जानाति । अतस्तामपि
निवर्त्तयितुं योग्यो भवतीति तथोक्तम् । सुनिरेव स्वहितं जानाति । महासुनिस्तु परमहितम् । किञ्च ।
महाभागवत इति दशविधलीलाव्यवस्थाधिकारी । अत्र राजस्रिति सम्बोधनं भवानपि तादृश
इति ज्ञापनार्थम् । पितरमिति विश्वासाय । परितस्त्रोषणं फलपर्यवसायि ॥ ४१ ॥

ततः किमत आह—

तुष्टं निशम्य पितरं लोकानां प्रपितामहम् ।

देवर्षिः परिप्रच्छ भवान्यन्माऽनुपृच्छति ॥ ४२ ॥

तुष्टं निशम्येति । निशम्य ज्ञात्वा । शमस्य ज्ञानपरत्वमुक्तम् । तस्योक्तृत्वं सम्भ्रान्ते
भवति । प्रश्नयोग्यतार्थमाह—पितरमिति । न केवलं स्वार्थम्, किन्तु सर्वार्थमित्याह—
लोकानां प्रपितामहमिति । “अनुशिष्टेन हि भाष्यं पितुः पुत्रेण ।” अतः पिता मां
चेन्निष्कृष्येन्मया पुत्रप्राया लोकः शिक्षणीया इति वक्ष्यतीत्यपि ज्ञातवान् । देवश्रुतित्वादेवानामप्यु-
पास्यं मन्त्रं यः पश्यति स प्रसन्नो हृदयं जानातीत्यविवादम् । परितः प्रश्नः ससाधनः । यथा त्वया
पूर्वपक्षेण पृष्टं तथा तेनाऽपि पृष्टमित्याह—भवान्यन्माऽनुपृच्छतीति ॥ ४२ ॥

तदा तस्मादर्थश्रयं पूर्वमेव ज्ञातमिति सर्वसन्देहनिवारकं तृतीयमेवोक्तवान् । तदाह—

तस्मा इदं भागवतं पुराणं दशलक्षणम् ।

प्रोक्तं भगवता प्राह प्रीतः पुत्राय भूतकृत् ॥ ४३ ॥

दशलक्षणमिति । दश लक्षणान्यन्यानि पुराणान्तरे भवन्ति । तानि लोकप्रसिद्धानि । तन्ना-
धुर्यपमाह—भागवतमिति । भगवता प्रोक्तं भगवत्स्वरूपं प्रतिपादयति । अनेन प्रथमसिद्धान-
्तोऽपि कथितः । पुराणमिति लोकप्रतीतिसिद्धत्वात् द्वितीयोऽपि । इदमिति स्वप्रतीतिसिद्धम-
हुर्या निर्दिशति । अनेन चतुर्थोऽपि कथितः । अनेन चतुःश्लोकेन सिद्धान्तचतुष्टयमपि कथित-
वान् । प्रामाण्यार्थं परम्पराभाह—प्रोक्तं भगवतेति । नन्वेतद्द्वंद्वं परमसमाधिगन्धं कथमुक्तवान् ।
अत आह—प्रीत इति । पुत्रस्वादावश्यकमपि । अनु मायाज्ञानार्थं स प्रवृत्तो मायिकी भगवत्सीला
तस्मा अनुकृत्वा किमिति सिद्धान्तं कथयति । तथाऽऽह—पुत्रायेति । अमार्गेणाऽपि गच्छन्पुत्रो
निवार्यते । मार्ग एवोपदिश्यत इति । किञ्च । सर्वार्थमेव गूढान्ययं करोति । अतः सर्वार्थमेतद्ग्राह्यं
प्रकाशितवानित्याह—भूतकृदिति ॥ ४३ ॥

प्रसन्नोऽभिप्रेतमपि कृतवानित्याह—

नारदः प्राह मुनये सरस्वत्यास्तटे नृप ।

ध्यायते ब्रह्म परमं व्यासायाऽमिततेजसे ॥ ४४ ॥

नारदः प्राहेति । व्यासस्य तादृशश्रवणयोग्यतायै चत्वारि विशेषणानि । तत्र प्रथमं चतुर्थयोग्यता । मुनिर्हि स्वस्वरूपं भगवत्त्वेन ध्यायति । दशलीलापरिज्ञानार्थं परब्रह्म ध्यायत इति । यस्तु पुरुषोत्तमं ध्यायति स हि तस्य दशविधां लीलां ज्ञातुं शक्नोति । व्यासायेति । वेदविस्तारकर्तृत्वेन सर्वशुद्धानुरोधित्वात् व्यामोहिकां मायां ज्ञातुं शक्तः । अमिनतेजस इति भगवत्स्वरूपं ज्ञातुं शक्तः । अलौकिकं हि तेजो ब्रह्मज्ञाने श्रयोवकं भवति । ब्रह्मज्ञानसाध्यं हि तत् । तयामृतमत्र भगवद्ज्ञाने उपयुज्यते ॥ ४४ ॥

एवं परम्परामुक्त्वा सामान्यतः सर्वदूषणानि परिहृत्य प्रशस्त्वेन पृथगर्थविरूपयितुमाह—

यदुताऽहं स्वया पृष्टो वैराजात्पुरुषादिदम् ।

यथाऽऽसीत्तदुपाख्यास्ये प्रश्नानन्यांश्च कृत्स्नशः ॥ ४५ ॥

यदुताऽहमिति । उतेति दूषणव्यतिरेकेण केवलं प्रश्नरूपेणाऽपि पृष्टम् । तदपि पृष्टे मया वक्तव्यमिति तदुपाख्यास्ये । तत्र प्रथमे सामान्यविशेषभेदेन रूपद्वयम् । तत्र सामान्यं रूपं वैराजात्पुरुषात्कथमेतज्जातमिति । विशेषस्तु तत्तद्भेदेन । तदाह—प्रश्नानन्यांश्चेति । अन्यामित्यनेन तदुपयोगिनोऽपि ये अन्येऽपृष्टाः । सर्वमेतच्चेति चकारेण तेऽप्युच्यन्ते । चकारेण ततोऽप्यन्ये अन्यैरपि कृताः । कृत्स्नश इति एकैकः प्रश्नो यदुपा निरूप्यत इत्युक्तम् ॥ ४५ ॥

इति श्रीभागवतसुबोधिण्यां श्रीलक्ष्मणभट्टात्मजश्रीवल्लभदीक्षितविरचितायां
द्वितीयस्कन्धे नवमोऽध्यायः ॥ ९ ॥

दशमोऽध्यायः ।

इत्याक्षेपसमाधाने निरूप्य हरिजीवयोः ।

उपपत्त्या तयोरेव रूपदेहाविहोदितौ ॥ १ ॥

दशधा ज्ञायते रूपं हरेरन्यत्रिधा मतम् ।

आर्ष्यात्मिकादिभेदेन गुणतः कर्मतोऽपि हि ॥ २ ॥

एवं पूर्वाध्याये उपदेशे पदार्थचतुष्टयं निरूप्य तृतीयव्यतिरिक्तानां पक्षाणां श्रुतादिषु प्रसिद्धत्वाच्चक्षितारमनुष्यैकसिन्धुपदार्थे दश लीला अलौकिका इति ताः स्वरूपतो दक्षगतश्च निरूपयति । यद्यपि ते लौकिका दश पदार्था वहिर्मुखतया पुराणान्तरेषु सिद्धास्तथाप्यत्र भागवते ते न भवन्ति । किन्त्वेत इत्याह—

श्रीशुक उवाच—

अत्र सर्गो विसर्गश्च स्थानं पोषणमूतयः ।

मन्वन्तरेषानुकथा निरोधो मुक्तिराश्रयः ॥ १ ॥

अत्रेति । अत्र भागवते । आश्रयान्ताः सर्गादयो दश पदार्था निरूप्यन्ते । अत्र सिद्धान्ते वा । एतेषां दशानामर्थस्वतत्त्वकन्धे विस्तरेण कैवलिप्यते । तथापि सामान्यतो निरूप्यन्ते । तत्राऽशरीरस्य विष्णोः पुरुषशरीरस्वीकारः सर्गः । पुरुषाद्ब्रह्मादीनामुत्पत्तिर्विसर्गः । उत्पन्नानां तत्तन्मर्यादया पालनं स्थानम् । स्थितानामभिभूतिः पोषणम् । पुष्टानामाचार ऊक्तिः । तथापि सदाचारो मन्वन्तरम् । तथापि विष्णुमक्तिरीशानुक्रया । मक्तानां प्रपञ्चभावो निरोधः । निष्प्रपञ्चानां स्वरूपलाभो मुक्तिः । मुक्तानां ब्रह्मस्वरूपेणाऽवस्थानमाश्रय इति । प्रत्येकपदार्थं तु सर्गः कारणत्वेन तत्र भगवत्स्थितिः । विसर्गः कार्यत्वेन पूर्वमेव तत्र विद्यमानत्वम् । पटे तन्तुषु सिद्धे हि तन्तवः पटे प्रतीपन्ते । स्थानं सर्ववस्तुषु वस्तुस्वरूपेण मूलरूपेण च तत्तन्मर्यादारूपम् । पुष्टिः कार्यसिद्ध्यर्थं सर्वसमर्थस्य तत्र प्रवेशः । ब्रह्मज्ञानिनः प्रतीतिसिद्ध्यर्थं तत्र तादृशलीलाप्रदर्शनमूक्तिः । एवं पञ्चधा भगवदन्वयेन सर्ववस्तुषु भगवल्लीला । व्यतिरेकेणाऽपि पञ्चधा । तत्र कारणाद्भिन्नरूपेण घटरूपमिदंभावेन सतां धर्महेतुः प्रापञ्चिकोऽपि विधिविषयो भवतीति स्वरूपाद्भ्यतिरेको मन्वन्तराणि । स एव पुनर्भक्तिविषयत्वेन भगवत्सर्वैकरूपेण धर्मेण लौकिकवैदिकव्यतिरिक्ततामापन्नत इतीशानुक्रमारूपो भवति । स एव पुनर्लौकिकवैदिकभक्तानां स्वरूपेभूतानां परित्यागरूपेण पूर्वोक्तात्रिरुण्डीति निरोधरूपो भवति । तादृशोऽपि सत्त्वास्थानं परित्याजयित्वा तावपि तादृशस्वभावात् परित्याजवरूपो भवतीति मुक्तिरूपो भवति । घटादिषु वा भगवतोऽसद्बोदासीनरूपता मुक्तिः । आश्रयस्तु नव प्रकाराणामपि स्वरूपाणामाधारो भवतीति । एतदज्ञाने सर्वाण्येव शास्त्राणि व्याकुलानि भवन्ति । अतो भागवतशास्त्रं सर्वोद्धारकं सर्वनिर्वाहकं च ॥ १ ॥

नन्वत्र दश पदार्थाः कथं निरूप्यन्ते ? शास्त्रभेदप्रसङ्गात् । एकस्मिन् शास्त्रे श्लोकं प्रतिपाद्यं नतु समप्रधानतया बहूनि प्रतिपाद्यानि भवन्तीत्याह—

दशमस्य विशुद्ध्यर्थं नवानामिह लक्षणम् ।

वर्णयन्ति महात्मानः श्रुतेनाऽर्थेन चाञ्जसा ॥ २ ॥

दशमस्य विशुद्ध्यर्थमिति । दशमोऽञ्जसाऽऽश्रयः । तस्य विशेषेण शुद्धिः । सर्वत्रैव हि पदार्थे दश धर्माः सन्ति भगवद्गुणाः । तत्रैको ग्राह्योऽन्ये तु त्याग्याः । तत्र ते यदि न निरूपिता भवन्ति ग्राह्यत्याग्यविधेको न भवति । अतो यावद्दूरं गुणसम्बन्धः स त्याग्यः । भगवदाश्रये व्यभिचारपक्षेः । अनन्वाश्रयभङ्गश्च । तत उत्तरोत्तरं एते धर्मा भवन्तीति र्थः पर्यवसानेऽवशिष्यते स ग्राह्य इति तुषादिवदाश्रयावरकत्वेनैते धर्माः प्रतिपाद्यन्ते । अत एतैर्निरूपितैराश्रयः पदार्थान्तरात्पष्टः शुद्धो निरूपितो भवति । अत एतेषामपि स्वरूपज्ञानार्थं लक्षणानि निरूपणीयानि । तदाह—लक्षणमिति । यथा गोः साक्षा अस्माधारणो धर्मस्तथा 'सर्गादीनां लक्षणमत्रोच्यते नतु स्वरूपम् । स्वरूपं त्वमे वक्ष्यामोऽग्रिमस्कन्धैः । तेषां लक्षणमेतदित्यत्र प्रमाणमाह—वर्णयन्तीति । तेषां भगवत्वात्तल्लक्षणमन्वयेन वक्तुमशक्यमित्यत्र आह—महात्मान इति । महानात्मा अन्तःकरणं येषाम् । अन्तःकरणे भगवत्वरणारविन्दविक्रमो यदा तदा महत्त्वम् । तदैव हि भगवत्स्वरूपाणि

ज्ञातानि भवन्ति । ननु भगवान् प्रमेयं तत्सामर्थ्येन ज्ञातं प्रमेयबलमेव भवति ननु प्रमाणसेवत आह—श्रुतेनाऽर्थनेति । यः सर्वत्र वेदादौ पदार्थः श्रुतः स सर्वोऽपि भगवदीय इति “सर्वे वेदा यत्पदमामनन्ती”ति वाक्यात् । “ज्ञातं शुक्राणि यत्रैकं भवन्ति । सर्वे होतारो यत्रैकं भवन्ती”ति श्रुतेः । अनुशाहकप्रमाणप्रमेयानामेकपर्यवसानविधानात् यत्र त्रयोऽप्येते पर्यवस्यन्ति स आश्रयः । एते त्रयोऽन्योन्यप्रवेशान्नव सर्गादीनां लक्षणरूपा भवन्ति । तत्र सर्गादिषु प्रमेयं लक्षणम् । कारणप्राधान्यात् । पुष्ट्यादिषु प्रमाणम् । ईशानुकथादिषु ज्योतीषीति । अर्थादेते उत्पत्तिस्थितिप्रलयात्मानो भवन्ति । उत्पत्तिर्हि कारणतः कार्यत आघातश्च । स्थितिरपि पोषणतो विलासतो धर्मतश्च । प्रलयोऽपि बहन्ताममतारूपस्य ईशानुकथया लक्षणम् । सदातस्य प्रलयो निर्-
रोधः । न मुक्तजीवानां ब्रह्मणि प्रवेशलक्षणया । तस्माच्छ्रुतेर्नवाऽर्थेन चकारात्तत्साधनमुक्त्या च वर्णयन्तीत्यर्थः । तत्राऽप्यल्लसा सामस्त्येन । ननु क्लिष्टकल्पनया किन्तार्जवेनैव ॥ २ ॥

ज्ञानि लक्षणान्याह—

भूतमात्रेन्द्रियधियां जन्मसर्ग उदाहृतः ।

ब्रह्मणो गुणवैषम्याद्विसर्गः पौरुषः स्मृतः ॥ ३ ॥

स्थितिर्वैकुण्ठविजयः पोषणं तदनुग्रहः ।

मन्वन्तराणि सद्धर्म ऊतयः कर्मवासनाः ॥ ४ ॥

भूतमात्रेन्द्रियधियामिति । भूतानि महानूतानि । पञ्च तन्मात्राणि च । शब्दादीनि पञ्च । इन्द्रियाणि दश । धीर्बुद्धिः अन्तःकरणात्मिका चतुर्धा । एवं चतुर्विंशतितत्त्वान्युक्तानि भवन्ति । तेषामपि कारणत्वेन त्रयो गुणाः । तेषां वैषम्यात् गुणत्वेनाऽऽविर्भावात् । तेषामपि कारणं मूलम् । अतः परम्परया अष्टाविंशतिभेदा भवन्ति । तेषां जन्म सर्गः । सर्गोऽपि द्विविधः । प्रत्येकं समुदायेन च । वैषम्यं च चतुर्विधं भवति । ते हि प्रत्येकं विषयाः समुदायेऽनापि विषया भवन्ति । त्रिविध एव यः । एवं सर्गद्वयस्त्रिंशच्चतुस्त्रिंशद्भेदमिश्रो वा भवति । विसर्गस्य लक्षणमाह—विसर्गः पौरुषः स्मृत इति । पुरुषाये ज्ञातास्ते विसर्गबन्धेनोच्यन्ते । तत्र प्रमाणं स्मृतिर्महताम् । पुरुषालोक-
प्रमेयेन तद्भेदा एकत्रिंशद्भवन्ति । “अष्टौ वसथ एकादश रुद्रा द्वादशाऽऽदित्या” इति । स्थितिं लक्षयति—वैकुण्ठस्य विशिष्टो ज्यो यत्रेति । प्राकृतेषु चतुर्विंशतिषु । जीवब्रह्म-
भेदेन आत्मनि द्विषेति^१ पटुंशतिभिन्ना । पुष्टिं लक्षयति—तदनुग्रह इति । तस्य वैकुण्ठस्य जितेषु स्वार्थीनां कृतेषु योऽयमनुग्रहः तेषु मर्यादार्थं सप्त पृथक्त्व शिष्टेष्वनुग्रहः । मद्भूताना-
त्मद्वये च नानुग्रहः । तत्र मर्यादैव । ऊतिसद्धर्मयोर्वासनाधर्मरूपत्वात् धर्मजनिता वासनेति विष-
रीततया लक्षयति—मन्वन्तराणि सद्धर्म इति । सर्वां धर्मशिविधो भवति कायवाच्योऽनेगि-
कृतः । कायिको दशधा । वाचनिकश्च दशधा । इन्द्रियोपलक्षकत्वात् । मानसश्चतुर्धा । अन्तः-
करणोपलक्षकत्वात् । इष्टं निवृत्तयति, इष्टमावापोद्गाम्यां विचारयति, इष्टमाशंसते, इष्टं करिष्या-
मीत्यवसति । एवमन्तःकरणे चतुर्धा सद्धर्मः । सर्वेन्द्रियैश्च सद्धर्मकरणम् । रेतोपाननिरोधेन

१ निरोधेन पुष्टेति यः । २ अस्मात्प्राप्तयेति यः । ३ द्विषेति क. प. ४ मर्यादार्थं पृथगिति यः । ५ मनोनिः ।

धर्महेतुत्वं तयोः । आश्रयादानतृप्तिप्रजननशब्दतापनिर्वन्धदूरीकरणैः शब्दादिदानेन च सद्धर्मः शरीरे दशधा । एवं चतुर्विंशतिभेदो भवति । ऊर्जोर्लक्षयति—कर्मवासना इति । कर्मजनिता वासनाः कर्मवासनाः । तत्र शरीरस्य कर्मेन्द्रियार्था च सम्बन्धिनः सद्धर्मा वासनाजनकाः । ननु ज्ञानेन्द्रियान्तःकरणानाम् । अतः एवदशधा भवन्ति ॥ ३ ॥ ४ ॥

ईशानुकया लक्षयति—

अवतारानुचरितं हरेश्चाऽस्यानुवर्तिनाम् ।

पुंसांमीशकथाः प्रोक्ता नानाख्यानोपबृंहिताः ॥ ५ ॥

अवतारानुचरितमिति । ईशानुकया द्विविधा । ईशस्य तदनुवर्तिनां च कथा । तदुभयं लक्षयति । तत्र ईशकथामाह—अवतारानुचरितमिति । सर्वभूतदुःखदूरीकरणार्थमाविर्भूतस्य भगवत्शरीरप्रमीशानुकया । अस्याऽनुवर्तिनामिति द्वितीयस्य लक्षणम् । यथा भगवान् सर्वदुःखनिवारकस्तथा ये दुःखनिवारकाः ते तदनुशब्देनोच्यन्ते । तत्रेशस्य हरेरिति विशेषणात् दुःखदूरीकरणं सुखप्रापणं चेति । अतो दुःखनिवारणे गुणभेदेन तदनुवर्तिनो नवधा भवन्ति । ईशस्याऽपि चरितं कर्मज्ञानभक्तिभेदैस्त्रिधा भवति । तथाऽनुवर्तिनोऽप्यविद्यालक्षणदुःखदूरीकर्तारो ज्ञानिन एकविधा भवन्ति । एवं दुःखदूरीकरणे त्रयोदश भेदाः । सुखप्रापणे दशधा सर्वेन्द्रियसुखप्रापकास्तदनुवर्तिन एकश्च भगवानित्येकमेकादश उभये चतुर्विंशतिः । तेषां प्रत्येकनिरूपणार्थं नानाख्यानोपबृंहिता इत्युक्तम् ॥ ५ ॥

निरोधं लक्षयति—

निरोधोऽस्याऽनुशयनमात्मनः सह शक्तिभिः ।

मुक्तिर्हित्वाऽन्यथारूपं स्वरूपेण व्यवस्थितिः ॥ ६ ॥

अस्याऽनुशयनमिति । अस्य भगवतः अनु एवाच्छब्दं शक्तीः शायपित्वा तद्गोचार्थं स्वस्य शयनम् । अस्मेति पुरोवर्ती आत्मत्वेन प्रकाशमानोऽङ्गुत्या निर्दिश्यते । आत्मनो देहस्य । तद्देहसुमयत्र । देहशक्तयो द्वास्ततिभेदा नाडीरूपाः । स्वस्य शिरोदयो द्वादश । शयनं च त्रिविधं जाग्रत्स्वमसुषुप्तिभेदेन । अतः सप्ताशीति भेदा भवन्ति । मुक्तिं लक्षयति—हित्वाऽन्यथारूपं स्वरूपेण व्यवस्थितिरिति । अन्यथारूपं तत्त्वरूपं तस्य परित्यागः स्वरूपमेकम् । अवस्था द्विविधा सामान्यविशेषभेदेन । उभयत्र लक्षणं मिलितम् । तत्रापि पूर्वं तत्त्वपरित्यागः । तत्त्वान्यष्टाविंशतिः । एवमेकत्रिंशद्भेदा भवन्ति ॥ ६ ॥

आश्रयं लक्षयति—

आभासश्च निरोधश्च यतश्चाऽध्यवसीयते ।

स आश्रयः परं ब्रह्म परमात्मेति श्रद्ध्यते ॥ ७ ॥

आभासश्चेति । आश्रयो द्विविधः । शास्त्रमार्गेणाऽऽश्रीयत इति प्रपत्त्या, सायुज्येन वा, उत्पत्तिस्थितिप्रलयैर्वा । क्रियया आश्रयणं पञ्चधा । ज्ञानेनाऽऽश्रयणमष्टधा । मनसो द्विःस्वभावत्वाच्चसोमयत्र सम्बन्धः । अन्तःकरणानां मध्ये बहुकारस्य नाऽऽश्रयहेतुत्वम् । एवं त्रयोदशवा भवति । एवमपि राशिद्वयात्मको भवति क्रियाज्ञानभेदेन । तत्र प्रथमतः क्रियया आश्रयं प्रतिपादयति—आभासश्चेति । आभास उत्पत्तिः । चकारात्तमश्च । आभासश्चन्देन च उत्पत्त्यादयः सर्वे । वस्तुतो मायिकानामेव न स्वस्येति विषयताया आश्रयत्वं घोषयति । निरोधस्तयोरेव । इदमाश्रयत्वं कर्तृत्वेन । तदैव क्रियया आश्रयत्वं भवति । आभासनिरोधावुत्पत्तिप्रत्ययौ । अन्ये विकारा एतदन्तर्भाविनः । पूर्वरूपपरित्यागो द्वितीयस्याऽऽदिमस्तथा । उभावेकीकृतौ लोके वृद्धादिभिरुदीरिताविति । अध्यवसीयत इति । यतो भगवतः सकाशाच्च केवलमेते विकारा जायन्ते किन्तु प्रकाश्यन्ते च भगवत्तैव । चकारात्तेषु स्वभावोऽपि सम्पाद्यते । अतोऽस्ति माति प्रियमिति त्रयं भगवत्कार्यं तत्कारणत्वेनाऽऽश्रयः । एतदेव तस्याऽविद्यानत्वम् । तदाह—स आश्रय इति । स भगवानाश्रय इत्यर्थः । यतः सच्चिदानन्दरूपत्वात्पूर्वोक्ता धर्मा भवन्ति । अयमेव भगवान् शास्त्रान्तरे नामान्तरेण व्यपदिश्यत इति सर्वसमन्वयार्थं नामान्तरमाह । परं ब्रह्मेति वेदे । परमात्मेति स्मृतौ । शङ्कत एव । श्रुन्दमार्थं मिथ्यते । अर्थस्त्वेक एव । वेदचतुर्मुखवर्णश्रुदासार्यं परशब्दः । जीवश्रुदासार्यं द्वितीयः ॥ ७ ॥

एवं क्रियाश्रयं निरूप्य ज्ञानाश्रयं निरूपयति—योऽध्यात्मिकोऽपमिति द्वान्याम् ।

योऽध्यात्मिकोऽयं पुरुषः सोऽस्तावेवाऽऽधिदैविकः ।

यस्तत्रोभयविच्छेदः स स्मृतो ह्याधिभौतिकः ॥ ८ ॥

ज्ञानमग्रे निरूपयितुं ज्ञेयमत्र निरूप्यते । ज्ञेयं त्रिविधमाध्यात्मिकादिभेदेन । आत्मानमध्यात्मम् । आत्मा देहसमधिष्ठाय ये तिष्ठन्तीन्द्रियान्तःकरणानि प्राणाश्च तेऽध्यात्मानः । तानधिष्ठाय यस्तिष्ठति शरीर आत्मा स आध्यात्मिकः । सोऽयमेव पुरुषो यः श्रोतृवकृत्वेन व्यवहियते । दस्त्वेतदन्तर्यामी स आधिदैविकः । अधिदेवानामिन्द्रियाधिष्ठातृदेवानां नियामकत्वेन तानधिष्ठाय यः स्तितः स आधिदैविकः । सोऽप्ययमेव । एक एवेन्द्रियाणीन्द्रियाधिष्ठातृदेवांश्चाऽपितिष्ठन् शब्दद्वयेनोच्यते । अतएव देवाधिष्ठानसामर्थ्यमन्तर्यामिण इति स एतस्याऽपि पूज्यत्वेन निरूप्यते । एकस्यैव उभयविधविच्छेदकर्त्ता शब्दद्वयप्रवृत्तिनिमित्तभूत आधिभौतिकः । भूतान्यधिष्ठाय ये तिष्ठन्ति रूपादयस्तेऽधिभूतास्तत्समुदायोऽवयवी आधिभौतिको देहः । देहे विद्यमान एवेन्द्रियामिमानित्वमिन्द्रियप्रेरकत्वं च । नोपेदेक एवाऽऽत्मा । वस्तोभयविच्छेदकत्वे महतां स्मृतिः सारणं प्रमाणम् । तदाह—स्मृत इति ॥ ८ ॥

एवं ज्ञेयं निरूप्य तद्विषयकज्ञानापातत्वेनाऽऽश्रयं निरूपयति—

एकमेकतराभावाद्यदा नोपलभामहे ।

त्रितयं तत्र यो वेद स आत्मा साश्रयाश्रयः ॥ ९ ॥

एकमेकतराभावादिति । त्रितयं तत्र यो वेद स आश्रय इति । ननु जीवोऽपि त्रितयं वेद । अन्तर्याम्यपि । अत आश्रयलक्षणमतिव्यापकमित्याशङ्क्याऽऽह । एकं त्रयाणां मध्ये एकतरस्य स्वातिरिक्तस्य अभावाद्देतोः एकं नोपलभायहे किन्तु भावेनैवोपलभायहे । एकमप्यन्ययोर्भावेन उपलभ्यते नत्वभावेन । तदा “सापेक्षमसमर्थं भवती”ति न तेषामन्यतरत्रितयं ज्ञातुं शक्तः । अन्तर्याम्यपि स्वव्यापारे व्यावृत्तस्त्रितयमध्ये प्रविष्टो न त्रितयं जानाति । यथा देहजीवयोश्चित्तयाज्ञानं सर्वजनीनं तथाऽन्तर्यामिणोऽपि ज्ञेयम् । एवं सति यस्त्रितयं वेद स आश्रयः । तस्य नामान्तरमप्याह—आत्मेति । अतस्ति व्याप्नोतीत्यात्मा । अत एवाऽस्य लीलात्वादात्मा विभूतित्वेन गणितः । “अहमात्मा शुद्धाकेशो”ति । इदमेकं भगवतो रूपम् । भगवानेव वा ज्ञानाश्रयत्वे य आत्मत्वेन निरूपितः । ननु तस्याऽपि स्वज्ञानाभावात् स्वाधिष्ठातृज्ञानाभावाच्च तस्याऽप्यन्य आश्रयः स्यादत आह—स्याश्रय इति । स तु स्वात्मानमेवाऽऽश्रित्य तिष्ठति न तस्याऽऽश्रयान्तरापेक्षा । अनेन स्वप्रकाशः स इत्युक्तं भवति ॥ ९ ॥

एवं दंश लक्षणानि निरूप्य त्रितयनिरूपणार्थं पूर्वोक्तं विराजमुपपत्त्या सह निरूपयति—

पुरुषोऽण्डं विनिर्भिद्य यदादौ स विनिर्गतः ।

आत्मनोऽयनमन्विच्छन्नपोऽस्ताक्षीच्छुचिः शुचीः ॥ १० ॥

तास्ववात्सीत्स्वसृष्ट्यासु सहस्रं परिवत्सरान् ।

तेन नारायणो नाम यदापः पुरुषोद्भवाः ॥ ११ ॥

पुरुषोऽण्डमिति । “यावानयं वै पुरुष” इत्यत्र नागरूपे तस्याऽऽश्रिते जीवतुल्यतया । तत्र जीववैलक्षण्यं निरूपयितुं स्वेच्छयैव तस्य नाम इन्द्रियाणि चेति जीवसाम्यं निराकरोति । तत्र प्रथमं नामनिरुक्तिमाह—पुरुषोऽण्डमिति द्वाभ्याम् । पुरुषो विराट् । ऋष्याण्डं विनिर्भिद्य कदाहासृष्टकृत्य नारिकेलगोलकवत् यदा विनिर्गतः स्वसर्वकार्ये समर्थो जातः । अथवा । अण्डमेव वा मित्वा निर्गतः । तदा अण्डे न जलाद्यावरणव्यवस्था । पुराणान्तराबुरोधेन परमण्डे स्थित इति व्याख्यायते । वस्तुतस्तु कदाहं विनिर्भिद्यैव निर्गतः । अत एवाऽऽत्मन आश्रयापेक्षा । पूर्वमण्डमेवाऽऽश्रयत्वेन सितम् । तस्मिन् ममे आश्रयान्तरमन्विच्छन्न अपोऽस्ताक्षीत् । स्वयं शुद्धो ज्ञानपूर्णो भगवदवतारः स्यादथ शुद्धमेव सृष्टवान् । सर्वस्याऽपि शुद्धिर्जलेनेति जलं सृष्टवान् । अयमपि शुद्धिः केनतरङ्गादिराहित्येन । ततस्तास्वेवाऽप्यु स्वसृष्टास्ववात्सीत् । न ह्यन्य एवमपः सृष्टुं तत्र स्थातुं वा शक्नोति । स्वसृष्टास्वित्वेनाऽप्यां गहत्वेन स्वगहलं बोधयन् जीवाद्यन्तराभावेन च तत्कृतं भयमशुद्धिं च निवारयति । अत्र बासस्तुष्णीभावेन । सहस्रं परिवत्सरानिति । स नारायणावतारो ब्रह्ममानेन सदृक्षपरिस्परमात्रं तिष्ठतीति ज्ञायते । शयनार्थं वा । सहस्रपरिवत्सरं श्रयनं कृत्वा पश्चात् शुद्धिं करोति । एतावान् कालः स्वदेहे निष्पाद्यमानानां सर्वेषां जीवानां सर्वनिर्वाहार्थे । एवं सति तस्य नारायणेति नाम जातमित्याह—तेन नारायणो नामेति । नारायणं यसेति नारायणः । नन्वस्य जलमयनं तत्कथं नारायण इति । तत्राऽऽह—यदापः पुरुषोद्भवा इति । यद्यस्मादापः पुरुषशब्दाभ्यामनारादेवोत्पन्नाः । पूर्वं हि पुरुषः । स एव नारायणोऽपूर्वभातिवाच्चर इत्युच्यते । भगवद-

वेशात् । तस्माज्जाता आपः तेन नाराः । ता अयनं यसेति मन्त्रेण नारायणः । एवं स्वनिर्मितेनैव
कार्येण स्वस्य नामानि भवन्तीति न शक्यतुल्यता ॥ १० ॥ ११ ॥

किञ्च । अस्मादपि हेतोर्न प्राकृततुल्यतेत्याह—

द्रव्यं कर्म च कालश्च स्वभावो जीव एव च ।

यदनुग्रहतः सन्ति न सन्ति यदुपेक्षया ॥ १२ ॥

द्रव्यं कर्म च कालश्चेति । द्रव्यमधिभूतं महामूलादि । कर्माऽध्यात्ममहत्वादि । काल आधि-
दैविको नियन्ता सर्वनिमित्तभूतः । स्वभावः परिणामहेतुः । जीवो मोक्षा । उपादानं निमित्तं च
क्षोभको हेतुरेव च । भोक्ता ज्ञेति समस्तार्थे समर्थाः कृपया हरेः । तदाह—यदनु-
ग्रहत इति । एवकारेण जीवानां विशेषाकारेण भगवत्कृपाधीनत्वं योधितम् । चकारादन्यान्यपि
साधनानि दण्डादीनि भगवत्कृपयैव । सन्ति आविर्भूतानि तिष्ठन्ति । कार्यक्षमाणि च भवन्ति ।
अन्यथाऽव्यक्तमेतानपकर्षति । यथा व्याघ्रः पशुम् । तदाह—न सन्तीति । नाऽत्र भगवतः
क्रोधोऽप्यपेक्ष्यते । किन्तूपेक्षामात्रेणाऽव्यक्तस्त्वानुपसंहरति । अनेन “यावान् फलम्” इत्यादिषु ये
कालादय आक्षिप्तास्ते सर्वे समाहिता ज्ञेयाः ॥ १२ ॥

किञ्च । भगवाननन्तः कथं सृष्ट्यादि करोतीति न शङ्कनीयम् । यतस्तस्य सृष्टिप्रकार एवमिलाह—
एको नानात्वमन्विच्छन्नित्यादिभिः ।

एको नानात्वमन्विच्छन् योगतल्पात्समुत्थितः ।

वीर्यं हिरण्मयं देवो मायया व्यस्तृजत्रिधा ॥ १३ ॥

भगवानेक एव जले श्वानोऽनेकरूपो भविष्यामीतीच्छां कृतवान् । ततः श्वानस्तत्पादुरपितो
यथा पुरुषः श्वपात उतिष्ठति । ततस्तस्य स्वस्मिनो बहुधेच्छायां तस्य यामुदेवस्य मायारूपा या
भार्या तथा हेतुभूतया तस्याः सन्निधिमाम्रेणैव स्वस्मिन्नेव विद्यमानं वीर्योत्पत्तं वीर्यं सन्निधानन्दस्वरूपं
त्रिधा सद्रूपचिद्रूपानन्दरूपभेदेन त्रिधा भवजत् ॥ १३ ॥

भेदत्रयमपि गणयति—

अधिदैवमथाऽध्यात्ममधिभूतमिति प्रभुः ।

यथैकं पौरुषं वीर्यं त्रिधाऽभिद्यत तच्छृणु ॥ १४ ॥

प्रथमतः अधिदैवं आनन्दांशभूतम् । अथ तदनन्तरं अध्यात्मं चिद्रूपम् । ततः अधिभूतं सद्रूपम् ।
कथं कृतवानित्यपेक्षायामाह—प्रभुरिति । सर्वसुभयः । इतिशब्दः प्रकरे । यथैतत्प्रयं निर्मितं
तथाऽन्येऽपि प्रकारा निर्मिता इति । अनेन सर्वे त्रिविधा उच्यन्ते । प्रकारविशेषेणाऽपि त्रैविध्यं
जातं निरूपयति—यथैकमिति । प्रकारव्यतिरेकेणैवैव त्रैविध्यं भवति तथापि प्रकारेणाऽपि
निरूप्यते । यथा एकमभिद्यत । अखण्डस्य यथा भेदस्तथा गृण्वित्यर्थः ॥ १४ ॥

१ योपोऽपेक्ष्य इति घ. २ तन्मूलं तानुपेति घ. ३ प्रकारभेदमिति घ. ४ जीवत्पदं घ. ५ आधिदैव-
मिति घ. ६ ज्ञातमिति घ.

तदेवाऽऽह—

अन्तःशरीर आकाशात्पुरुषस्य विचेष्टतः ।

ओजः सहो बलं जज्ञे ततः प्राणो महानसुः ॥ १५ ॥

अन्तःशरीर इति । शरीरमध्ये हृदयस्थाने य आकाशमस्मादाकाशादेतोः पुरुषधेयं कृत-
वान् । निर्वकाशधेष्टुं न समर्थ इत्यधिकरणेऽप्याकाशस्य हेतुत्वम् । पुरुषस्य नारायणस्य । विचे-
ष्टतः शरीरमध्ये एव चेष्टां कुर्वतः । इदं तु तस्यैव शक्यम् । तदा तस्य चेष्टाते इन्द्रियान्तःकरणदे-
हानां सामर्थ्यानि जातानीत्याह—ओजः सहो बलं जज्ञे इति । ततः तदनन्तरं प्राणो जातः ।
तस्य प्राणस्य वायुत्वं निराकरोति—महानिति । महत्त्वांश्चमृतः सूत्रात्मा । न तु भौतिको वायुः ।
अन्येऽपि प्राणाः सन्तीति विशेषणमाह—असुरिति । सुखितुकरणशब्दः श्वासवायुः । स न
भवतीत्यलुः । भौतिकादतिरिक्त इति यावत् ॥ १५ ॥

मगवधेष्टमात्रेणैवेन्द्रियादिशक्तयः प्राणाश्च जाताः । तस्य प्राणस्य माहात्म्यमाह—

अनु प्राणन्ति यं प्राणाः प्राणन्तं सर्वजन्तुषु ।

अपानन्तमपानन्ति नरदेवमिवाऽनुगाः ॥ १६ ॥

अनु प्राणन्तीति । पूर्वं राजसाहङ्कारास्त्राणादीनामुत्पत्तिरुक्ता । ते आधिदैविकरूपाः । एते
त्वाध्यात्मिकरूपाः । यं प्राणन्तमनु प्राणन्ति कार्यं कुर्वन्ति । प्राणाः इन्द्रियाणि । तत्रापि न स्वरूपं-
स्थानम् किन्तु प्राणन्तमनु । क्रियाया अपि क्रियापेक्षा सूचिता । तदा तस्य सर्वत्रैव तथात्वं जातमि-
त्याह—सर्वजन्तुष्वपि । आप्रसूतृणस्तम्बेषु । अपानन्तमपगच्छन्तमनु इन्द्रियाण्यप्यपगच्छन्ति ।
तस्योपलक्षकत्वं वारयति दृष्टान्तेन—नरदेवमिवाऽनुगा इति । रावानमनु सेवका इव ॥ १६ ॥

एवं तस्य माहात्म्यमुक्त्वा ततोऽग्रे सृष्टिमाह—

प्राणेन क्षिपता क्षुत्तृडन्तरा जायते प्रभोः ।

पिपासतो जक्षतश्च प्राप्नुस्व निरमियत ॥ १७ ॥

मुखतस्तालु निर्भिन्नं जिह्वा तत्रोपजायत ।

ततो नानारसो जज्ञे जिह्वया योऽधिगम्यते ॥ १८ ॥

प्राणेन क्षिपता क्षुत्तृडिति । प्राणः कैरण् । क्षिपता श्लेषयुक्तेन । अन्तःस्थितानि वस्तूनि
मलादीनि क्षिपता इत्यस्तौ विशिष्यता । क्षुत्तृड अभिविशेषाविलेके । मृत्पुत्रित्यपरे । ऊष्माविशेष
इत्येके । मगवानेव वैश्वानररूपः क्षुत्तृडृच्छिद्रयात्मकः । अन्तरा उदरमध्ये । ततस्तद्वशात् पिपासा
जिघृक्षा च जाता । ततो पक्षिःक्षितपदार्थान् जलाश्रयान् । पिपासतो जक्षतश्च पातुमिच्छोर्मोक्तु-
मिच्छोश्च । प्राक् पूर्वभागे । पुरुषेणैव हि विमज्जन्ते दिशः । मुखं विवरात्मकम् । निरमियत मितं
जातम् । तथापि न स्फुटितमिव किन्तु द्वाग्मिव । तत्रैव मुखे विवरात्मके । तस्मादेव मुखादेतुम्-

तात् । तालु लोके जिहेति प्रसिद्धं तन्मध्ये निर्गतम् । उपर्यधो देवा अंशत एकीभूताः पदार्थादानार्थं तालुरूपेण निर्गता इत्यर्थः । तत्र जिहेन्द्रियं उपवायत आविर्भूतमित्यर्थः । तत इन्द्रियान्निमित्तभूता-
त्तदनन्तरं ॥ । नानारसो जज्ञे मधुरादिः । सर्वोऽपि विषयस्तत्र जायते कारणत्वात् ।
बहिःस्थितो वा तस्येच्छावशतो जायते रसः । अनेनाज्जादीनामप्येव व्यवसा ज्ञापिता ।
वन्तःस्थितपक्षेऽपि तालुव्यापारेणैव तालुद्वारा क्षुत्तदशौभकं भवतीति मुक्तादिनिर्माणम् । उपदीक्षा(?)
गवादिवत् । बहिर्विषयपक्षे तु न सन्देहः । रसाः शृङ्गारादयोऽपि भवन्तीति तद्व्यावृत्त्यर्थमाह—
जिह्वया योऽधिगम्यत इति । अधिगम्यते ज्ञायते, विषयतया स्वीक्रियत इति वा ॥ १७ ॥ १८ ॥

तत्तस्मिन्नेव स्थान इन्द्रियान्तरं जातमित्याह—

विषक्षोर्मुखतो भूम्नो बहिर्वाग्व्याहृतं तयोः ।

जले वै तस्य सुचिरं निरोधः समजायत ॥ १९ ॥

नासिके निरभिद्येतां दोषयति नभस्वति ।

तत्र वायुर्गन्धवहो प्राणो नसि जिघृक्षतः ॥ २० ॥

विषक्षोरिति । वेदरूपां वाणीं यत्कुमिच्छोः । मुखतः विषयस्वकादेतुभूतात् । भूम्नो व्याप-
कस्य आकाशरूपस्य । मुखत इत्येतस्य विशेषणम् । आकाश एव यतः शब्दो भवति । यथा तालु-
रूपे जिह्वा तिष्ठति तथा मुखमध्ये य आकाशस्तस्मिन्वागिन्द्रियं तिष्ठतीत्यर्थः । तत्र प्रथमं बहिर्देयता
वाक् स्त्रीरूपा न भर्तारं विना निर्गच्छतीति तैतोऽत्र देवता प्रथमं निरूपिता । ततो वाक् इन्द्रियम् ।
ततोऽन्यत्राऽपि प्रथमं देवता पश्चादिन्द्रियमिति ज्ञापितम् । व्याहृतं तयोरिति । तयोः सन्ध्या
व्याहृतं वाग्व्यापारो देवताभिष्ठितेन्द्रियसाध्यो न केवळसाध्यः । एवमन्यत्राऽपि । ततश्चालनेनाऽ-
न्तर्वासुरहतः । स चाऽन्तःपूर्णः क्षोभं जनयतीति तद्विवृत्यर्थं नासिके नासागुटे निरभिद्येताम् । तस्य
बहिःपदार्थग्रहणावश्यकत्वाभावेऽप्यन्तःस्थितवायोरेव निमित्तत्वमाह—दोषयति नभस्वतीति ।
नभस्वान्वासुस्त्वस्मिन्नत्यन्तं कम्पमाने सति । अथवा नासिकायां चलनात्मको वायुरेव गोलकरूपः ।
तत्र वायुर्देवता । गन्धं वहतीति गन्धवहो वायुर्गानो वा । उभयोर्मध्ये विशेषणं गन्धस्य विषयत्वयो-
धकम् । प्राण इन्द्रियम् । नसि जिघृक्षत इति । नासिका गोलकस्थानीया । गोलकाधाररूपा
वा । गन्धं जिघृक्षतः आप्राप्तुमिच्छतो भगवतः । निरभिद्यत उद्धतं जातं गृहीतुमिति यथायोग्यं
कियां अनुसन्धेयाः ॥ १९ ॥ २० ॥

एवं मुखनासिके उपपाद्य अक्षिणी निरूपयितुमाह—

यदात्मनि निरालोकमात्मानं च दिदृक्षतः ।

निर्भिन्ने अक्षिणी तस्य ज्योतिश्चक्षुर्गुणग्रहः ॥ २१ ॥

बोध्यमानस्य ऋषिभिरात्मनस्तच्चिघृक्षतः ।

कर्णौ च निरभिद्येतां दिशः श्रोत्रं गुणग्रहः ॥ २२ ॥

यदात्मनि निरालोकमिति । आसीदित्यर्थः । आत्मा देहः । तत्र कीदृशोऽहमिति यदा न ज्ञातवान् । कीदृशे च स्थाने तिष्ठामि । अन्यत्र स्वसम्बन्धिनं दिदृक्षतः । अग्निं निदिधे । चक्षुरादीनामालोकपेक्षा नाऽस्तीति पूर्वमेवोक्तम् । तस्य तु मायामोहो नाऽस्तीति न मायाऽऽकृतप्रतिबन्धः । निरालोकस्त्वदर्शवकृत् । तत्र देवता ज्योतिः । सूर्य इति यावत् । सूर्यस्य ज्योतीरूपं आधिदैविकम् । आध्यात्मिकं तु मण्डलं सूर्यशब्दवाच्यम् । किरणास्त्वाधिभौतिकाः । अतोऽत्र आधिदैविकमेवेति ज्योतिःशब्दप्रयोगः । चक्षुरिन्द्रियम् । गुणो रूपम् । पश्यानां मध्ये रूपस्यैव प्रसिद्धत्वादेव तेन्द्रियाभ्यां गुणज्ञानं भवतीत्यर्थः । तदनन्तरं भगवन्तं महापुरुषं ऋषयो मन्त्राः स्तोतुमारब्धवन्तस्तदा । ऋषिभिः स्तुयमानस्य साक्षात्त्वं परममेति चोच्यमानस्य । आत्मनः पूर्वोक्तस्य । देहव्याप्त्यर्थं वा । तज्जिघृक्षतः तैरुच्यमानं स्वरूपं पृथीतुमिच्छतः । कर्णां निरभिधेतां गोलकरूपे । दिशो वैवताः । श्रोत्रमिन्द्रियम् । गुणग्रहः शब्दग्रहणम् । शब्दस्य पूर्वसिद्धत्वात् ॥ २१ ॥ २२ ॥

एवं श्रीषीन्द्रियाणि द्विगोलकानि निरूपितानि । व्यापकमिन्द्रियमाह—

वस्तुनो मृदुकाठिन्यं लघुगुरुष्णशीतताम् ।

जिघृक्षतस्त्वद् निभिन्ना तस्यां लोम महीरुहाः ॥ २३ ॥

वस्तुन इति । वस्तुनो घटपटादेर्लघ्व्यादीन् जिघृक्षतः स्पर्शं निभिन्ना । तस्यां लोम इन्द्रियम् । महीरुहा देवाः । लघु सूक्ष्मम् । लघुशब्दो धर्मवाची धर्मिणमपि प्रचुरप्रयोगाद्वोधयति । तदभिन्नायेण लाघवादिशब्दाः । अत एव चातुर्वादी लाघवशब्दः । अत्र लघुशब्दः स्पर्शविशेषवाची । यथा सूक्ष्मबाहुस्पर्शः । मृदुत्वं तु गाढस्पर्शं नाऽवगम्यते । सर्वत्र स्पर्शविधाने लघुस्पर्श एव विधीयते कर्णादिषु । काठिन्यं कठिनस्पर्शः पापाणादिषु । मृदुस्तु कोमलः । पिच्छकृताऽपि तस्यैव भेदः पट्टवक्त्रादिषु । शुक्लत्वमपि स्पर्शः । यद्यपि शास्त्रान्तरे भिन्नो धर्म उच्यते लाघवादिनाऽवगम्यते । तथापि सोऽस्मिन् शास्त्रे स्पर्श एव । स्पर्शसहितेनैव तोलनादिनाऽवगम्यते । स्पर्शरहितं तोलनमनुमानम् । अन्यथा कारणे गुरुत्वसाऽभावात् कार्ये कर्म भवेत् । बहुत्वं तु महत्त्वबोधकमेव । न गुरुत्वबोधकम् । केचित्तु शिथिलावयवयोगेन लघुत्वं सिद्धावयवयोगेन गुरुत्वमाहुः । तदप्यसङ्गतम् । स्पर्शतिरिक्तस्य संयोगस्य निरूपयितुमशक्यत्वात् । स्पृष्टमेव संयुक्तमुच्यते लोके । अन्यथा स्पर्शतिरिक्तेन पाण्डाढादिसंयोगे प्रायश्चित्तमन्यत्वात् । तस्मात्प्रशिथिलावयवसंयोगादिनिरूपणेऽपि लघुत्वं गुरुत्वं स्पर्श एव । छेपस्तु विभागमात्र एव । अनेनाऽपि संयोगो नाऽतिरिच्यते । संयुक्ता अप्यनुल्लयश्चतस्रो भवन्ति । संक्षेपे तु न तथा यथा मिलित्वाद्भूतेः । तस्मात् स्पर्शतिरिक्तः संयोगः । न च गुरुत्वादयः । उष्णं ईषदुष्णस्पर्शः । अत्युष्णस्य स्पर्शयोग्यत्वात् । त्वचो दाहसम्भवत् । शीतता शीतस्पर्शः । अधवा । लघुकाठिन्यं लघुकठिनयोर्भावः । लाघवं काठिन्यं च । मृदाघ्नते तत्प्रत्ययः सर्वत्रैव सम्बध्यते । इन्द्रान्ते श्रूयमाणत्वात् । ततो मृदुत्वं गुरुत्वमुष्णत्वं शीतत्वमिति । यः शब्दो यद्वर्मपुरःसरेण धर्मिणि प्रवर्तते तस्य भावः स एव धर्मः । अतः शब्दप्रवृत्तिनिमित्तमेव भाव इति केचित् । सर्वज्ञऽनुस्यूतः सत्तापपर्यायः । तदंशा एव सर्वः शब्दैरुच्यन्त इति सर्वशब्दवाच्यो भाव इति शास्त्रार्थः । यमावशब्देऽपि निषेधपूर्वको भावः प्रतीयते । अन्यथा अभावो निःस्वभावः स्यात् । अत्र त्वमिन्द्रिये

भेदद्वयमस्ति । कण्डूः स्पर्शश्च तयोर्विषयः । बहिःस्पर्श एव कण्डूः । अन्तस्तु स्पर्शोऽपि । सच
लोमशब्दवाच्यः कण्डूग्राहकः । तत्र महीरुहा देवाः । अधिष्ठानं तूगयोरेकम् ॥ २३ ॥

द्वितीयमाह—

तत्र चाऽन्तर्बहिर्वायुस्त्वचाऽऽलब्धगुणो वृतः ।

हस्तौ रुरुहतुस्तस्य नानाकर्मचिकीर्षया ।

तयोस्तु बलवानिन्द्र आदानमुभयाश्रयम् ॥ २४ ॥

गतिं जिगीषतः पादौ रुरुहातेऽभिकामिकाम् ।

पद्भ्यां यज्ञः स्वयं हव्यं कर्मभिः क्रियते नृभिः ॥ २५ ॥

तत्र चाऽन्तर्बहिर्वायुरिति । चकारेण त्वचो लोमभ्यतिरिक्तस्थानमप्यस्यन्तरिति सूचितम् ।
तत्र वायुर्देवता । अन्तर्बहिरिति पूर्वदेवताया अधिकविषयत्वं सूचितम् । त्वचाऽऽलब्धगुण
इति त्वगिन्द्रियेण स्पर्शग्रहणम् । अत्र देवतायाः प्राधान्यम् । अन्यथायोगे वासुग्रहेण गृहीतं न
सात् । वृत इति । अन्तर्बहिरावृतो वायुरित्यर्थः । अनेन बहिर्वायुर्न देवतेत्युक्तम् । एवं त्वचं
निरूप्य ज्ञानेन्द्रियाणि समाम्य कर्मेन्द्रियाणि निरूपयति—हस्तौ रुरुहतुरिति । नानाकर्माणि
कर्तव्यानीतीच्छया । अत्र प्ररोहात्मकावेताविति शास्त्रारूपत्वं सूचितम् । एतयोश्चयोगोऽल्लब्धयम् ।
तयोस्तु बलवानिन्द्रः । तयोर्हस्तयोर्बलमिन्द्रियम् । इन्द्रो देवता । आदानं कर्म । उभयाश्रयं देवते-
न्द्रियाग्रयम् । पूर्ववत् देवताप्राधान्यम् । अभिकामिकां गतिं जिगीषतः पादौ रुरुहाते । पद्भ्यामि-
तीन्द्रियम् । यज्ञो देवता स्वयमिति विष्णुः । अभिकामिका अभीष्टं नानादेशगमनेच्छाविषया ।
तादृशस्य पादौ हस्ताविव शास्त्रारूपेण रुरुहाते । अपदानामपि गतिरस्ति । चतुष्पदामपि । तयापि
द्विषदां यथा सर्वत्र गमनं न तथाऽन्येषामिति पादद्वयकामना । ननु विराट्पुरुषस्य स्थिरत्वात् किं
पद्भ्यां कार्यम् । अस्मिन्नेव वा लोकेषु व्याकोपः सात् । रूपान्तरकल्पनायां च प्रक्रमविरोध इत्या-
शङ्काऽऽह—स्वयं हव्यं कर्मभिः क्रियते नृभिरिति । हव्यस्य पुरोडाशादेर्गवत्त्वं निरु-
प्यते—स्वयं हव्यमिति । तथा सति तस्माज्जस्य फलसाधकत्वं वक्तव्यम् । यतः कारणाद्यभिः
कर्मभिस्तद्व्यं क्रियते । तदेव पुरोडाशादिकं देवतोद्देशेनाऽग्नौ प्रक्षिप्तं सत् यागरूपतामाप्य तं जीवं
गृहीत्वा लोकान्तरे गच्छति । तत्रावश्यं गत्यर्थं पादावपेक्ष्येते । अन्यथा जीवगती कर्मरूपतया वा
दधिष्ठातृदेवता । तस्या अभावात् । भावे वा तस्या एतदेकनिष्ठत्वात् । यज्ञस्य हि स्वर्गोपपत्ति-
त्वात् । “सूनी चित्रक्रमे चिप्चङ्कि”ति वान्याह । क्रिय । भूमावेव यागो हविश्च क्रियते ।
पादौ चेन्न भवेतां तद्रा भूमिरेव न भवेत् । स्वर्गादिगतिश्च । अतः स्वयमेव यज्ञः स्वयमेव
हव्यं चेत्यभीष्टगतिरित्यर्थः पञ्चपुत्रस्वर्गादिमावापत्यर्थं पादावपेक्ष्येते । क्रिय । यज्ञो हि पादयोर-
धिष्ठात्री देवता । तदभावे सोऽपि न भवेत् । स च लोके प्रसिद्धः । तस्मात्लौकिकत्वेऽपि तदर्थं
क्रियमाणपुरोडाशादेः प्रत्यक्षसिद्धत्वाऽपलापादकेः । अतो लोके नृभिर्द्रव्यात्मकयागकरणान्
तदन्यथानुपपत्त्या भगवतः पादौ चरेते इति सिद्धम् ॥ २४ ॥ २५ ॥

आदौ चाम्लक्षणमेकं कर्मेन्द्रियं निरूपितम् । हस्तपादाविदानीं निरूपितौ । अवशिष्टे निरूपयति—निरभिद्यतेति द्वाभ्याम् ।

निरभिद्यत शिशो वै प्रजानन्दामृतार्थिनः ।

उपस्थ आसीत् कामानां प्रियं तदुभयाश्रयम् ॥ २६ ॥

शिशो गोलकं तस्य रूपान्तसागवानात्तदभावमाशङ्क्य वै इति निश्चयमाह । कारणे चेत्तत्र स्यात् तद्बीजे कार्ये पुरुषादिषु तत्कथं भवेत् । अतस्तत्र सन्देहो न कर्तव्य इत्यर्थः । प्रजारूपो योऽयमानन्दः सम्भोगसुखं प्रजाजनको वा । प्रजा य आनन्दश्चेति असृतं च वा । “प्रजामनु प्रजापन्ते तदु मे मर्त्याऽमृतमि”ति श्रुतेः । असृतं मोक्षो वा । ऋणत्रयापाकरणसाध्यः । “नाऽपुत्रस्य लोकोऽस्ती”ति च । “अष्टाशीतिसहस्राणी”त्यादिष्वन्यान्वृर्ध्वरेतसां प्रशंसापराणि । त्रैविद्य-वृद्धानां तु वैद एव प्रमाणम् । अतो मोक्षो वा असृतम् । त्रितयप्रेप्सोरिन्द्रियं निर्गतमित्यर्थः । उपस्थ इन्द्रियम् । कामानां प्रियं स्त्रीसम्भोगानां सम्बन्धि यत्सुखं तदुभयाश्रयं देवतेन्द्रियाश्रयम् । अथवा । कामानां स्थानं पूर्वाक्षमासीदित्यर्थः । कामो देवता । तदभिमानो इत्येके । काम एव देवतेति मुख्यः सिद्धान्तः । तदभावे कैवलेन्द्रियेण मुक्ताजननं प्रत्यक्षसिद्धम् ॥ २६ ॥

अवशिष्टमाह—

उत्सिस्त्वक्षोर्धातुमलं निरभिद्यत वै शुद्धम् ।

ततः पायुस्ततो मित्र उत्सर्ग उभयाश्रयः ॥ २७ ॥

उत्सिस्त्वक्षोरिति । धातूनां मलम् । धातवो हि त्वगादयो मज्जन्ताः । ते कालादिना निरन्तरं पच्यन्ते । अन्नादीनां तु पोषकत्वम् । अतस्तत्पोषणेऽन्नादिभिः क्रियमाणे रसस्य तत्र प्रवेशे योऽक्षारो भागोऽवशिष्यते तन्मलं न त्यज्यस्य । तस्य स्वकार्यकरणात् । अतो धात्वोरेव मलम् । शुद्धमिति पायु-स्थाने मांसविशेषः । स रोगादिना निर्गतः प्रत्यक्षो भवति । तदनन्तरं पायुस्तत्रेन्द्रियम् । मित्रो देवता । न हि सर्वमित्रव्यतिरेकेण तादृशे कश्चिरेवो भवेत् । उत्सर्गः कर्म । उभयाश्रयः पूर्ववत् ॥ २७ ॥

एवं नवद्वाराणि निरूपितानि । दशेन्द्रियाणां मध्ये त्रयाणां न द्वाराणि । उभयं त्वेकत्र । श्रवणा इयं द्वयम् । एमिन्द्रियाणां द्वाराणां च न समसङ्ख्या । अतो द्वारान्तरमाह प्राणादीनां नियाम-कत्वाय—

आसिस्त्वक्षोः पुरः पुर्या नाभिद्वारमपानतः ।

तत्राऽपानस्ततो मृत्युः पृथक्त्वमुभयाश्रयम् ॥ २८

आदित्तोरेन्द्रपानानामासन् कुक्ष्यश्रनाढयः ।

नयः समुद्राश्च तयोस्तुष्टिः पुष्टिस्तदाश्रये ॥ २९

निदिध्यासोरात्ममायां हृदयं निरभिष्यत ।

ततो मनश्चन्द्र इति सङ्कल्पः काम एव च ॥ ३० ॥

आसिसृक्षोरिति । मलं हि द्विविधम् । अलहं जायमानं प्रतिबन्धमनि जायमानं च । तत्र प्रत्यहं जायमानस्य मलस्य परित्यागार्थं प्रायुः । सम्पूर्णबन्धमनि जायमानस्य देहरूपस्य मलस्य परित्यागार्थं नाभिर्द्वारम् । पुरः शरीराणि । पुर्याः शरीरात् उत्सिसृक्षोः नाभिर्द्वारं जातमिति सम्बन्धः । यया आमरणं घातवोऽनुवर्तन्ते । तस्य प्रोपकमन्त्रं । मलं तु प्रसिद्धम् । एवं “बहु स्यामि”ति भगवदिच्छासारम्य भगवद्वेषशय्यन्तं भगवच्चिदंशस्य जीवस्य एकमेव शरीरमनुवर्तते । तस्य पोषकान्यन्यानि शरीराण्यन्तवत् अन्नमयानि । तानि भोजनबहुत्वात् गृह्यन्ते । मलपरित्यागबन्धमरणे त्यज्यन्ते । प्राणो ह्युत्पादकः । अपानो मारकः । अतस्तद्भारमपानादुत्सृज्यम् । तत्राऽपान इन्द्रियं मृत्युर्देवता । पृथक्त्वम् प्राणापानयोर्विच्छेदो मरणरूपकः । तदुभयाश्रयमिति पूर्ववत् । नाभिद्वारेण तच्छरीरं निर्गच्छति । तस्य नाभिद्वारेण वा प्रयत्नेन मलवर्दिदं शरीरं त्यजति । यथेदं शरीरं बहुकालं तिष्ठति तस्य पोषादिकं जनयति । तथाऽपानादिकमपि कियत्कालं स्थितमेव धातुपोषं जनयतीति अन्नपानानामादित्तुः स्थापनेच्छुर्भगवान् जातः । ततस्तस्य शुद्ध्यन्ननाड्य आसन् । तत्र कुक्षिगोलफनुदराभ्यन्तराकाशः । अन्नाप्यन्नस्वापनार्थमिन्द्रियाणि । नाड्यः पानार्थम् । नद्यः समुद्राश्च तयोर्देवते । नद्यो नाडीनाम् । अन्नाणामुदरस्य च समुद्राः । अत एव चकार उभयार्थः । “नाडीर्नद्यो लोहितेने”ति वाक्यात् । “क्षुत्तृब्ध्यामुदरं सिन्धुरि”ति च । तुष्टिराप्यायनम् । शुद्धिर्देहवृद्धिरन्नस्य । तुष्टिपृष्टी तदाश्रये इन्द्रियदेवताश्रये । आत्मनो मायां जगत्कर्त्रीम् । कीदृशेषां कथमहमेतत्प्रतिकृतिरूपो भविष्यामीत्यात्ममायाया निदिध्यासम् । तदा हृदयं गोलकं निरभिष्यत । ततो मनश्चन्द्रियम् । चन्द्रो देवता । सङ्कल्पो ज्ञानरूपः । कामः क्रियारूपः । मनस्तूभयात्मकमित्युभयं कार्यं निदिष्टम् । सङ्कल्पस्य कार्यं काम इति तु ज्ञानस्य क्रियां प्रति कारणत्वेन । अत एवेत्यवधारणे । चकारेणेन्द्रियादुत्पत्तिः ॥ २८ ॥ ॥ २९ ॥ ३० ॥

एवं सर्वस्य त्रैविध्यं निरूप्य गोलकानामाधिभौतिकत्वमिन्द्रियाणामाध्यात्मिकत्वं देवतानामाधिदैविकत्वमिति समुदितस्य त्रिरूपत्वम् । त्वगादीनां केवलात्मन्यत्वेनाऽत्रैविध्यमाद्यद्वयं त्रैविध्यमाह—

त्वक्चर्ममांसरुधिरमेदोमज्जास्थिधातवः ।

भूम्यसेजोमयाः सप्त प्राणो व्योमाम्बुवायुभिः ॥ ३१ ॥

त्वक्चर्ममांसेति । त्वगुपरितना । चर्म स्मृतम् । रुधिरस्य पूर्वभावेऽपि मांसं भावात्प्रथमतो मांसनिरूपणम् । मेदो वृक्षादिषु प्रसिद्धम् । मज्जाऽऽस्थ्यन्तर्गता । अस्थि प्रसिद्धम् । स्नायुप्रसिद्धं तस्य मेदोमज्जेऽन्तर्भावः । तदस्याभावरूपरूपम् । एते सप्ताऽपि तेजोवन्नमयाः । तदाह—भूम्यसेजोमया इति । भूमिरन्नसानीया । पायभौतिकत्वेऽपि निरूपत्वं क्रमम् । त्रिरूपा एव वा । प्राणस्य त्रैविध्यमाह—व्योमाम्बुवायुभिरिति । सर्वदेहव्यापकत्वेनाऽऽप्यापकत्वेन वायुस्वरूपत्वेन च प्राणोऽपि त्रिविधो व्योमाम्बुवायुभिः ॥ ३१ ॥

आदौ वाग्लक्षणमेकं कर्मेन्द्रियं निरूपितम् । हस्तपादाविदानीं निरूपिता । अवशिष्टे निरूपयति—निरभिद्यतेति द्वाभ्याम् ।

निरभिद्यत शिशो वै प्रजानन्दामृतार्थिनः ।

उपस्थ आसीत् कामानां प्रियं तदुभयाश्रयम् ॥ २६ ॥

शिशो गोलकं तस्य रूपान्तराभावात्तदभावमाशङ्क्य वै इति निश्चयमाह । कारणे चेत्तत्र स्यात् तद्वीजे कार्ये पुरुषादिषु तत्कथं भवेत् । अतस्तत्र सन्देहो न कर्तव्य इत्यर्थः । प्रजारूपो योऽयमानन्दः सम्मोगमुखं प्रजाजनको वा । प्रजा च आनन्दश्चेति असृतं च वा । “प्रजामनु प्रजायन्ते तद् त्वं ते मर्त्याऽमृतमि”ति श्रुतेः । असृतं मोक्षो वा । ऋणप्रयापाकरणसाध्यः । “नाऽपुत्रस्य लोकोऽस्ती”ति च । “अष्टाशीतिस्तद्दृष्ट्वाणी”त्यादिवानवान्पृथ्वरेतसां प्रशंसापराणि । त्रैविद्य-सृष्टानां तु वेद एव प्रमाणम् । अतो मोक्षो वा असृतम् । त्रिव्यप्रेक्षोरिन्द्रियं निर्गतमित्यर्थः । उपस्थ इन्द्रियम् । कामानां प्रियं स्त्रीसम्मोगानां सम्यग्भि यत्सुखं तदुभयाश्रयं देवतेन्द्रियाश्रयम् । अथवा । कामानां स्थानं पूर्वोक्तमासीदित्यर्थः । कामो देवता । तदमिमानी इत्येके । काम एव देवतेति मुख्यः सिद्धान्तः । तदभावे कैवल्येन्द्रियेण सुखाजननं प्रत्यक्षसिद्धम् ॥ २६ ॥

अवशिष्टमाह—

उत्सिस्तक्षोर्धातुमलं निरभिद्यत वै गुदम् ।

ततः पायुस्ततो मित्र उत्सर्ग उभयाश्रयः ॥ २७ ॥

उत्सिस्तक्षोरिति । पातुनां मलम् । पातयो हि स्वगादयो मज्जान्ताः । ते कालादिना निरन्तरं पच्यन्ते । अन्नादीनां तु षोडशत्वम् । अतस्तत्सोपपेऽन्नादिभिः क्रियमाणे रसस्य तत्र प्रवेशे योऽसतो मागोऽवशिष्यते तन्मलं न त्वन्नस्य । तस्य स्वकार्यकरणात् । अतो पातोरेव मलम् । गुदमिति पायु-स्थाने मांसविशेषः । स रोगादिना निर्गतः प्रत्यक्षो भवति । तदनन्तरं पायुस्तत्रेन्द्रियम् । मित्रो देवता । न हि सर्वमिन्द्रियातिरेकेण तादृशे कश्चिदेवो भवेत् । उत्सर्गः कर्म । उभयाश्रयः पूर्ववत् ॥ २७ ॥

एवं नवद्वाराणि निरूपितानि । दशेन्द्रियाणां मध्ये त्रयाणां न द्वाराणि । उभयं स्वेकत्र । त्रयाणां द्वयं द्वयम् । एवमिन्द्रियाणां द्वाराणां च न समसङ्गता । अतो द्वारान्तरमाह प्राणादीनां नियामकत्वात्—

आसिस्तक्षोः पुरः पुर्या नामिद्वारमपानतः ।

तत्राऽपानस्ततो मृत्युः पृथक्त्वमुभयाश्रयम् ॥ २८ ॥

आदित्सोरन्नपानानामासन् कुक्ष्यन्ननाढयः ।

नयः समुद्राश्च तयोस्तुष्टिः पुष्टिस्तदाश्रये ॥ २९ ॥

निदिध्यासोरात्ममायां हृदयं निरभिद्यत ।

ततो मनश्चन्द्र इति सङ्कल्पः काम एव च ॥ ३० ॥

आसिद्धो रिति । मलं हि द्विविधम् । प्रत्यहं जायमानं प्रतिवन्मनि जायमानं च । तत्र प्रत्यहं जायमानस्य मलस्य परित्यागार्थं पायुः । सम्पूर्णजन्मनि जायमानस्य देहरूपस्य मलस्य परित्यागार्थं नामिद्वारम् । पुरः शरीराणि । पुर्याः शरीरात् उत्सिद्धोः नामिद्वारं जातमिति सम्बन्धः । यथा आमरणं धातवोऽनुवर्तन्ते । तस्य पोषकमन्नं । मलं तु प्रसिद्धम् । एवं “बहु स्यामि”ति भगवद्दि-
-च्छामारम्य भगवत्प्रवेशपर्वन्तं मग्नवचिदंशस्य जीवस्य एकमेव शरीरमनुवर्तते । तस्य पोषकान्यन्यानि शरीराण्यन्नवत् अन्नमपानि । तानि भोजनवदुत्तमौ गृह्यन्ते । मलपरित्यागवन्मरणे त्यज्यन्ते । प्राणो ह्युत्पादकः । अपानो मारकः । अतस्तद्भारमपानादुत्सन्नम् । तथाऽपान इन्द्रियं मृत्युर्देवता । पृथक्त्वं प्राणापानयोर्विच्छेदो मरणफलकः । तदुभयाश्रयमिति पूर्ववत् । नामिद्वारेण तच्छरीरं निर्गच्छति । तस्य नामिद्वारेण वा प्रयत्नेन मलवदिदं शरीरं त्यजति । यथेदं शरीरं बहुकालं तिष्ठति तस्य पोषादिकं जनयति । तथाऽन्नपानादिकमपि कियत्कालं स्वित्येव धातुपोषं जनयतीति अन्नपानानामादित्युः स्थापनेच्छुर्भगवान् जातः । ततस्तस्य कुक्ष्यधनाढ्य आसन् । तत्र कुक्षिगोलकमुदराम्बन्तराकाशः । अध्राण्यस्य आपनार्थमिन्द्रियाणि । नाड्यः पानार्थम् । नद्यः समुद्राश्च तयोर्देवते । नद्यो नाडीनाम् । अध्राणामुदरस्य च समुद्राः । अत एव चकार उभयार्थः । “नाडीर्नद्यो लोहितेभ्यो”ति वाक्यात् । “क्षुत्क्षुब्ध्यामुदरं सिन्धुरि”ति च । तुष्टिरप्यायनम् । पुष्टिर्देहवृद्धिरन्नस्य । तुष्टिपुष्टौ तदाश्रये इन्द्रियदेवताश्रये । आत्मनो मायां जगत्कवीम् । कीदृशेषा कथमहमेतत्प्रतिकृतिरूपो मविष्यामी-
-त्यात्ममायाया निदिध्यासवम् । तदा हृदयं गोलकं निरभिधत् । ततो मन इन्द्रियम् । चन्द्रो देवता । सहस्रो ज्ञानरूपः । कामः कियारूपः । मनस्तु भयारमकमित्युभयं कार्यं निर्दिष्टम् । सङ्कल्पस्य कार्यं काम इति तु ज्ञानस्य कियां प्रति कारणत्वेन । अतै एवेत्यवधारणे । चकारेणेन्द्रियानुरोधः ॥ २८ ॥
॥ २९ ॥ ३० ॥

एवं सर्वस्य त्रैविध्यं निरूप्य गोलकानामाधिभौतिकत्वमिन्द्रियानामाध्यात्मिकत्वं देवतानामाधि-
दैविकत्वमिति समुदितस्य विरूपत्वम् । स्वयादीनां केवलात्मयत्वेनाऽत्रैविध्यमादृश्यं त्रैविध्यमाह—

त्वक्चर्ममांसरुधिरमेदोमज्जास्थिधातवः ।

भूम्यस्तेजोमयाः सप्त प्राणो व्योमाम्बुवायुभिः ॥ ३१ ॥

त्वक्चर्ममांसेति । त्वगुपरितना । चर्म स्थूटम् । रुपिरस पूर्वमावेऽपि मांसमावात्यपनतो मांसनिरूपणम् । मेदो बृहदादिषु प्रसिद्धम् । मज्जाऽस्थ्यन्तर्गता । असि प्रसिद्धम् । स्नाय्वप्रसिद्धं तस्य मेदोमज्ज्येऽन्तर्भावः । तदस्त्रायावरणरूपम् । एते सप्ताऽपि तेषोवन्नमयाः । तदाह—भूम्यसे-
जोमया इति । भूमिरजस्यानीया । पाश्चमौक्तिकेऽपि विरूपत्वं कमात् । विरुपा एव वा । प्राणस्य त्रैविध्यमाह—व्योमाम्बुवायुभिरिति । सर्वदेहव्यापकत्वेनाऽऽप्यरकत्वेन वायुस्वरूप-
त्वेन च प्राणोऽपि त्रिविधो व्योमाम्बुवायुभिः ॥ ३१ ॥

इन्द्रियाणामपि त्रैविध्यमाह—

गुणात्मकानीन्द्रियाणि भूतादिप्रभवा गुणाः ।

मनः सर्वविकारात्मा बुद्धिर्विज्ञानरूपिणी ॥ ३२ ॥

गुणात्मकानीन्द्रियाणीति । त्रिगुणमयानीन्द्रियाणि सर्वान्प्येव । अत एव लौकिकीं प्रवृत्तिं धर्मं भक्तिज्ञाने च जनयन्ति । अद्वयसंस्थाऽपि त्रैविध्यमाह—भूतादिप्रभवा गुणा इति । भूतादिरद्वयः । भूतादीनां प्रभवो यत्र । भूतादेर्वा प्रभवो येषाम् । अद्वयस्य त्रैविध्यं स्पष्टमेव भूताद्यादिभेदात् । भूतादिशब्देनाऽहंकार एव वा । तस्माद्गुणत्रयोत्पत्तिः स्पष्टैव । तेन गुणजनकत्वेन त्रिगुणत्वं स्पष्टम् । मनसोऽपि त्रैविध्यमाह—मनः सर्वविकारात्मेति । सर्वे हि विकारास्त्रिविधाः । तन्मयस्वान्मनोऽपि त्रिविध्यम् । बुद्धिरपि त्रिविधेत्याह—बुद्धिर्विज्ञानरूपिणीति । विविधं ज्ञानं विज्ञानम् । तत्रिविधमिति तद्रूपिणी बुद्धिरपि त्रिविधा ॥ ३२ ॥

एवं सर्वस्य त्रैविध्यमुपपाद्य उपसंहरति—

एतद्भगवतो रूपं स्थूलं ते व्यावृत्तं मया ।

महादिभिश्चाऽऽवरणैरष्टभिर्वहिरावृतम् ॥ ३३ ॥

एतद्भगवतो रूपमिति । एतत्पूर्वनिर्दिष्टं सर्वमेव त्रिविधं भगवतो रूपं स्थूलो देहः । ते तुभ्यं स्वदर्श्यं मया व्यावृत्तमित्यर्थः । त्रिगुणत्वेन यन्निरूपणं तत्तत्वाऽधिकारेण निरूपितम् । भगवतो हि रूपं सर्वेषामधिकारादुत्तरेण सर्वरूपत्वेन भासते । “तं यथायथोपासत” इति श्रुतेः ॥ ३३ ॥

एवं राजे त्रैविध्यं निरूप्य सूक्ष्मं रूपं ततोऽप्युत्तमाधिकार्यर्थे अव्यक्तरूपं निरूपयति—

अतः परं सूक्ष्मतममव्यक्तं निर्विशेषणम् ।

अनादिमध्यनिधनं नित्यं बाह्यनसः परम् ॥ ३४ ॥

अतः परमिति । महादिसप्तत्वारणसंहितात्स्थूलरूपात्परं व्यतिरिक्तमुत्कृष्टमेतन्निरीयामकम् । सूक्ष्मतमं आकाशावपेक्षयाऽप्यति सूक्ष्मम् । तस्य रूपविशेषनिरूपणं न कर्तव्यम् । यतस्तदव्यक्तं केनाऽपि धर्मेण न प्रकटम् । तत्तत्तस्य विशेषाः प्रकृत्य भविष्यन्तीत्याशङ्क्याऽऽह—निर्विशेषणमिति । सर्वविशेषणरहितम् । सर्वव्यापककर्मरहितमित्यर्थः । तस्योत्पत्त्यादिकं नाऽस्तीत्याह—अनादिमध्यनिधनमिति । आदिमध्यावसानरहितम् । नित्यं सदैकरूपम् । बाह्यनसः परं सर्वव्यवहारातीतम् ॥ ३४ ॥

एवं स्पष्टसत्यं सर्वप्रकारेण सूक्ष्ममिति निरूपितम् । उभयमप्युपसंहरति—

अमुनी भगवद्रूपे मया ते ह्यनुवर्णिते ।

उभे अपि न गृह्णन्ति मायासृष्टे विपश्चितः ॥ ३५ ॥

अमुनी भगवद्रूपे इति । मया ते त्वदर्थमेवाऽनुवर्णिते पूर्ववत् । अस्माकं तु नाऽनेनोप-
योगः । तदाह—उभे अपि न गृह्णन्तीति । तत्र हेतुः—मायासृष्टे इति । मायायाः कार्य-
कारणरूपायाः सम्बन्धेनैवंरूपो जात इति । यतस्ते विषयितः साक्षात्स्वरूपज्ञातारः ॥ ३५ ॥

ननु तर्हि भगवान् कथमेवंरूपं करोतीत्याशङ्क्याऽऽह—

त वाच्यवाचकतया भगवान् ब्रह्मरूपधृक् ।

नामरूपक्रिया धत्ते सकर्माऽकर्मकः परः ॥ ३६ ॥

स वाच्यवाचकतयेति । स भगवान् । वाच्यवाचकत्वं नामरूपात्मनि नामरूपे विधाय
तादृशो भूत्वा जगतः पालनादिकं करोतीति वाच्यवाचकतया स्वरूपाप्रच्युत एव शश्वरूपं सच्चिदा-
नन्दं मिश्रत् सर्वेषामपि जीवानां नामरूपक्रिया धत्ते । नामानि रूपाणि क्रियाश्च स्वसदृशान्करोती-
त्यर्थः । स्वयं च सकर्मा । न च पुनरेवाह्य एव । यतो यस्तुतोऽकर्मकः सर्वकर्माहितः । सर्वेषां
नियामकश्च । एतादृशोऽपि सर्वानुत्पादयितुं त्रिगुणात्मकं अव्यक्तं च रूपं करोतीत्यर्थः ॥ ३६ ॥

ननु के ते येषामर्थे स्वयं त्रिविधो जात इति । तत्राऽऽह—प्रजापतीन्नित्यादिमिक्लिभिः—

प्रजापतीन् मनून् देवान् ऋषीन् पितृगणान् पृथक् ।

सिद्धचारणगन्धर्वविद्याध्रसुरगुह्यकान् ॥ ३७ ॥

किन्नराप्सरसो नागान् सर्पान् किम्पुरुषानपि ।

मातृरक्षःपिशाचांश्च प्रेतभूतविनायकान् ॥ ३८ ॥

कूष्माण्डोन्मादवेतालान् यातुधानान् ग्रहानपि ।

खगान् मृगान् पशून् वृक्षान् गिरीन्पुष्पसरीसृपान् ।

द्विविधाश्चतुर्विधा येऽन्ये जलस्थलनभोकसः ॥ ३९ ॥

एके प्रलेकगुणप्रधानाः । एके मिश्राः । तत्र प्रलेकान् श्लोकत्रयेण गणयति । तत्राभ्युत्तरोत्तरी-
नता । प्रथमं प्रजापतयो मरीच्यादयो मुह्यकान्ताः सत्त्वाकर्षणरूपाः । किन्नरादयो विनायकान्ता
राजसाः । कूष्माण्डादयोः सरीसृपान्तास्त्राससाः । अन्ये तत्तद्भेदेषु मिश्रा इति तानेकेन गणयति—
द्विविधा इति स्यावरजद्रुग्मेदेन । चतुर्विधा चरायुवाण्डवस्वेदबोद्धिजाः । ये पूर्वोक्तादन्ये ते
सर्वे सहरजाता इति ज्ञेयाः । तथापि स्थानतस्तैर्गुण्यं तदाह—जलस्थलनभोकस इति । जल-
दयः स्थानानि येषाम् । तत्र चलस्था राजसाः । स्थलस्थाः सात्त्विकाः । नमस्यासामसाः ॥ ३७ ॥
॥ ३८ ॥ ३९ ॥

एवं स्वरूपतः स्थानतश्च सर्वेषां त्रैविध्यमुपपाद्य फलतोऽपि त्रैविध्यमाह—

कुशलाकुशला मिश्राः कर्मणां गतयस्त्रिविधाः ।

सत्त्वं रजस्तम इति तिस्रः सुर-नृ-नारकाः ॥ ४० ॥

कुशलाकुशला मिश्रा इति । कर्मणां त्रिविधा गतिः सात्त्विकादिविभेदेन । सात्त्विकं कर्म शुभफलं कुशलशब्देनोच्यते । तामसं कर्माऽऽशुभफलमकुशलशब्देनोच्यते । राजसं कर्माभयफलं मिश्रशब्देनोच्यते । एवं कर्मगतयः कर्मसाधनफलप्रकारास्त्रिविधाः । कुशलाश्चाऽकुशलाश्च कुशलाकुशलाः । मिश्रा अभिन्नाः । कर्मणामिमा एव गतयो न त्वन्याः । तासां मूलनामान्याह—**सत्त्वं रजस्तम इति** । कुशलाकुशलमिश्राणामेतानि मूलनामानि । सत्त्वं कुशलनाम । तमोऽकुशलनाम । रजो मिश्रनाम । तत्कृतदेहा अपि त्रिविधा इत्याह । सुरनृनारकाः । सत्त्वं रजस्तम इति तिस्र इत्युभयत्र सम्बध्यते । सुराः सत्त्वम् । नरा रजः । नारकास्तम इति तिस्र एव । पञ्चादयो नारकमध्य एव ॥ ४० ॥

ननु त्रिविधा एव गतय उच्यन्ते । प्रकारास्तु कौटिहो भवन्ति । तत्राऽऽह—

तत्राप्येकैकशो राजन् भिद्यन्ते गतयस्त्रिविधा ।

येदैवैकतरोऽन्याभ्यां स्वभाव उपहन्यते ॥ ४१ ॥

तत्राप्येकैकशो राजन्ति । पह्यो मया त्रिविधा गणिताः । तेष्वेकैकशस्त्रिविधा ये प्रजापतयो गणितास्तोऽपि त्रिविधाः । ये वा सरीसृपास्तोऽपि । राजन्ति सम्बोधनं पुरुषार्णां नानाविध-स्वज्ञापनार्थम् । ननु कथमेकमेकशो भवति ? तत्राऽऽह—**येदैवैकतर इति** । यदा एकतरः स्वभावः सात्त्विकादिः अन्याभ्यां स्वयतिरिक्ताभ्यां उपहन्यते बलवद्भवानभिभूयते । तत्र षलाभि-मंवतारतत्त्येकस्याऽनेकरूपाणि भवन्ति ॥ ४१ ॥

एवं कार्यत्रैविध्यमुपपाद्योपसंहरन् भगवतः सात्त्विकीं लीलां पाठनास्यामुपपादयति—

एवेदं जगद्धाता भगवान्धर्मरूपधृक् ।

पुष्पाति स्थापयन्नित्यं तिर्यङ्नरसुरात्मभिः ॥ ४२ ॥

स एवेदमिति । स एव त्रिविधजगत्कर्ता तदर्थं त्रिविधश्च । सृष्टिर्दं जगत् भगवान् भग-शब्दवाच्यः स्रगुणैः पाठनसमर्थधर्मरूपधृक् । धर्मेण च स्थापयन् तत्तन्मर्यादायां पुष्पाति अभिवृद्धं करोति । नित्यमित्युत्तुतिक्षणमारभ्य अन्तर्पर्यन्तं त्रिविधं पुष्पाति । तदुपधातकासुराविर्गवे तिर्य-ङ्नरसुरात्मभिः त्रिनिर्धर्मत्सादिरूर्वे रामादिरूपैर्वाग्मनादिरूपैश्च सर्वं जगत् परिपालयतीत्यर्थः ॥ ४२ ॥

तृतीयां लीलामाह—

ततः कालाग्निरुद्रात्मा यत्सृष्टमिदमात्मनः ।

संनियच्छति कालेन घनानीकमियाऽनिलः ॥ ४३ ॥

कालाग्निरुद्रात्मेति । कालः प्रलयकालः । तत्साधकोऽग्निः सङ्घर्षणमुखानलः । तत्राऽनले यो रुद्रश्चक्षुस्त्रिभिस्त्रिंशुलमुत्तम्भयन्नुदतिष्ठत् तद्रूपो भूत्वा आत्मनः सकाशादेव यत्तद्वर्णान्तरान्नुयत् सन्नि-
यच्छति उपसंहरति । कालेन करणेन । यथोत्पादने भाषा करणं पाठने चाऽवतारास्तथा संहरणे
कालः करणम् । उत्पत्त्यादिभिः संहारान्तैः कृतैरप्यापारे न किञ्चिद्विकृतता जायते इत्यत्र दृष्टान्त-
माह—घनानीकमिवाऽनिल इति । मेघानां समूहं यथा वायुरपकर्षति । वायुनाऽपकृष्टा मेघा
यथा न ज्ञायन्ते क गता इति तथा संस्कारं सर्वमेव नाशयतीत्यर्थः ॥ ४३ ॥

एवं भगवत्कृतानुत्पत्तिस्थितिप्रलयान्निरूप्येदं भगवत्कर्तृक जगदुत्पत्त्यादि ब्रह्मवादिसम्मत-
मिहाह—

इत्थम्भावेन कथितो भगवान् भगवत्तमाः ।

नेत्थम्भावेन हि परं ब्रह्ममर्हन्ति सूरयः ॥ ४४ ॥

इत्थम्भावेन कथित इति । हे भगवत्तमाः । राजानं घोषयितुमेवंप्रकारेणाऽस्माभिर्जगदुत्पत्ति-
स्थितिकर्त्ता भगवानुक्तस्तदाह—इत्थम्भावेन कथित इति । पूर्वोक्तप्रकार एतेथम्भावः । भग-
वानिति तथा कथनेऽप्यदोषाय । स हि सर्वैः स्वाधिकारेण गुह्यते बोध्यते च । भगवत्तमा
इति अत्यन्तमधिकारिणः । भगवदर्थं तत्रे निरूप्यते । तदाह—नेत्थम्भावेनेति । परं मायातीतं
भगवन्तं स्वत एव सर्वं पूर्वोक्तप्रकारेण सूरयो ब्रह्मविदो ब्रह्म नाऽर्हन्ति ॥ ४४ ॥

तत्र हेतुमाह—

नाऽस्य कर्माणि जन्मादौ परस्याऽनुविधीयते ।

कर्तृत्वप्रतिषेधार्थं माययाऽऽरोपितं हि तत् ॥ ४५ ॥

नाऽस्य कर्माणीति । अस्य जन्मादौ कर्माणि । मायानिपन्तुः परस्य । नाऽनुविधीयते अनु-
विधानं न क्रियते । परः सम्यग्विधिरूपेण नाऽनुविधानं करोतीत्यर्थः । कुत इत्यपेक्षामाह—माय-
याऽऽरोपितं हि तदिति । जगद्भावादयः सर्वे व्यामोहिकमायाकार्यविषयतारूपाः । ते न भगव-
त्कार्या इति तत्र कर्तृत्वादिना भगवदनुसन्धानं नास्तीत्यर्थः । तर्हि किमिति निरूप्यते जगत्कर्तृत्वं
भगवति ? तत्राऽह—कर्तृत्वप्रतिषेधार्थमिति । श्रूयते हि कर्तृत्वं प्रतिषेध्यं भगवांस्तु स्वरूपं
पश्चादहमित्येवोक्तवान् । न तु मया कृतमिति । अहं वा जातमिति । बुद्धिसौकर्यायेमेव तथा निरू-
पितं मायया करोतीति स्वयमेव जायत इति । तत्रत्वादित्यपि तदेव जः ननु तस्मात्तत् इति ।
तस्मादुत्पत्त्यादिकल्पनादीनां सर्वं ब्रह्मेत्येव ब्रह्मविद्विज्ञातव्यं न तु कल्पनाशुक्तम् । यतो माययाऽरो-
पितं तत् ॥ ४५ ॥

एवं ब्रह्मवादं कर्तृवादं च निरूप्य एतादृशं रूपं भगवतः कस्मिन्कल्प इत्याकाङ्क्षायां ब्रह्मकल्प
इत्युत्तरमाह—

अयं तु ब्रह्मणः कल्पः सविकल्प उदाहृतः । . .

विधिः साधारणो यत्र सर्गाः प्राकृतवैकृताः ॥ ४६ ॥

अयं तु ब्रह्मणः कल्प इति । कदाचित्सर्वमात्मैव भवतीह जनार्दन इति । ब्रह्म-
कल्पे । विकल्पे तु ब्रह्मकल्पावान्तरकले मायया सर्वरूपो भवतीत्युभयमप्यत्र निरूपितमिति ब्रह्मणः
कल्पः सविकल्प उदाहृत इत्युक्तम् । तुल्यभेदाज्ज्ये कल्पाः प्राकृता व्यावर्तिताः । अत एवाऽत्र
दशविधा लीलास्तुत्याः कल्पान्तरे तु विपमास्तदाह—विधिः साधारणो यत्रेति । यत्र ब्रह्म-
कले प्राकृतानां वैकृतानां च कल्पानां विधिरुल्लिख्यकारः साधारणः । प्राकृते वा कल्पे वैकृते वा ये
उत्पद्यन्ते ते तुत्याः । ननु कल्पान्तरवत्प्राकृतास्तत्र एव । वैकृता अन्ये । उभयात्मकस्तु कौमार इत्या-
दिविशेषाः । तेऽत्र न सन्ति । विधिः साधारणो यत्रेत्येकं वाक्यम् । यत्र सर्गाः प्राकृतवैकृता इत्यप-
रम् । प्राकृता एव वैकृता न त्वतिरिक्ता इत्यर्थः ॥ ४६ ॥

एतावता सर्वेषां प्रश्नानामुत्तरमुक्तम् । उभयोर्नोक्तं कालकल्पयोः । तदग्रे वक्ष्यामीत्याह—

परिमाणं च कालस्य कल्पलक्षणविग्रहम् ।

यथा पुरस्ताद्वाख्यास्ये पादं कल्पमथो शृणु ॥ ४७ ॥

परिमाणं च कालस्येति । परमाण्वदिद्विपराद्धावसानस्य कालस्य परिमाणं परिमाणहेतुः
सूर्यगत्यादिः । सोऽग्रे वक्तव्यः । चकारात्स्वरूपं कार्यं च । कल्पलक्षणविग्रहमिति ।
कल्पानां लक्षणं धर्मव्यवस्था । कृते एतावन्तो धर्मः एतावन्ती प्रवृत्तिरिति लक्षणम् । विग्रहः शरीरं
एतावद्भुगमिति । सहस्रचतुष्टयात्मकं कृतमिति यथा । एतद्वयम् । यथा पुरस्ताद्वाख्यास्ये ।
यथा यथावत् । यथा पुरस्ताद्वा पूर्वकल्पे यथैतयो रूपं तथा व्याख्यास्ये । एवं विस्तरेण सर्वं वक्तुं
कल्पान्तरमुपक्षिपति—पादं कल्पमथो शृण्विति । सर्गादीनां विशेषाः पादकल्पे भवन्ति । अतो
भगवद्दशलीलाविस्तारार्थं अथो विग्रहक्रमेण शृणु । सावधानतया श्रवणार्थमुपदेशः । अनेनैकस्य
दिपस्य विरतिर्ज्ञायते । यतो विग्रहक्रमेण श्रवणं बोधयति ॥ ४७ ॥

एवं शुक्लरीक्षित्वादे विरते शौनको भगवत्कथाश्रवणे व्यग्रस्मारशी कथं पूर्वविरूपितां वृञ्चति ।
यस्यां कथायां कतिपयप्रशार्थज्ञानेऽपि परमा रतिर्भवति तादृशमेव हि श्रोतव्यम् । तदाह सूतः—
“चिदुरस्तीर्थयात्रायामि”लन “यावतः कृतवान् प्रश्नान् क्षत्ता कौपरयामतः । जातै-
कमक्तिर्गोविन्दे तेभ्यश्चोपरराम हे”ति । नागवतं श्रावयिष्यामीति वयंपि सूतेन प्रतिज्ञातं
तथापि विदुरमेतेयसंवादलक्षणस्य नागवतस्य शीघ्रफलत्वात् तदेव त्वया कथनीयमिति श्रोत्वाहवति
शौनकः—यदाह भगवानिति निधिः ।

शौनक उवाच—

यदाह भगवान् सूत क्षत्ता भागवतोत्तमः ।

चंचारं तीर्थानि भुजस्त्यक्त्वा यन्धून् सुदुस्त्यजान् ॥ ४८ ॥

कुत्र कौपारवेस्तस्य संवादोऽध्यात्मसंज्ञितः ।

यद्वा सभगवांस्तस्मै पृष्टस्तत्त्वमुवाच ह ॥ ४९ ॥

ग्रही नस्तदिदं सौम्य विदुरस्य विचेष्टितम् ।

घन्धुत्यागनिमित्तं च तथैवाऽऽगतवान् पुनः ॥ ५० ॥

भगवानिति मैत्रेयस्य सर्वज्ञता सूचिता । यदाह भगवानिति मित्रं वाक्यम् । भगवान्मैत्रेय इत्यर्थः । अथवा । क्षत्रमैत्रेयसंवादे भगवान् यदाह । यत् भगवतो वाक्यं ताभ्यां निरूपितमित्यर्थः । यदाह नो भवानिति पाठः स्पष्टः । सूत्रेति सम्बोधनम् । कुत्राऽऽह किमाहेत्याकाङ्क्षायामाह । क्षत्ता भागवतोत्तमो घन्धुस्त्यक्त्वा भुवस्तीर्थानि चचार । तादृश कौपारवेऽस्य संवादः कुत्र विपये । यत्र भगवद्वाक्ये तदर्थं वा विचारात्मकः संवादस्तत्कथयेति वक्तव्ये भगवद्वाक्यस्यैव मुख्यत्वात्तत्रैव भगवद्वाक्यविशेषे संवादो भविष्यतीति ज्ञात्वाऽपि विशेषज्ञानार्थं कुत्रेति पृच्छति । देशप्रश्ने तु कुत्र देशे स संवादो जात इति । त्वया कथितेऽपि स्वयं वा तत्र गत्वा श्रोतव्यमित्यभिप्रायः । पाठान्तरे इतिगन्तोऽध्याहर्त्यस्य । सुदुस्त्यजानिति तदादेशोपदेशचरितानि विदुरस्य पृच्छति । भागवतेभ्य उत्तमः । यस्त्वापदशायामपि न विप्रान्तः । भुवस्तीर्थानीति गन्तुं ज्ञातुं च शक्यानि । तान्यपि वक्तव्यानीत्यभिप्रायः । यैः सम्यक् शुद्धो भक्तिं प्राप्नुवानिति । ततोऽपि पूर्वमेव तस्य चित्तशुद्धिरुक्त्या जातेति ज्ञापयति—त्यक्त्वा घन्धुनिति । सुदुस्त्यजानिति अन्तःकरणेनाऽपि सप्त्या इति ज्ञापये । एतावता परिक्षिदपेक्षयाऽपि स मुख्यश्रोतः निरूपितः । कुपारोः पुनः कौपारविः । कौपारवस्य वा । प्रथमपक्षे बाह्यादित्वादित् । तस्य पूर्वोक्तस्य विदुरस्य । उभयोस्तुल्यत्वात् पष्ठौ । अर्थात्संवादोऽपि पृष्टः । अन्यथा केवलज्ञानं श्रुतमध्यप्रयोजकं स्यात् । अध्यात्मसंज्ञित इति । स संवादः श्रोतुः कार्यसाधक इत्यध्यात्मशब्देनोक्तः । अन्यथा तदज्ञानाद्विशेषणमुक्तं स्यात् । अध्यात्मेति संज्ञापितः । अनेन संवादेनैवाऽन्योन्यकारूपेणैव तस्य भक्तिर्जातेति संवादस्यैव माहात्म्यमुक्तम् । यद्वेति पक्षान्तरम् । वाशब्दः पूर्वपक्षं व्यावर्त्तयति । न स्थानविशेषे संवादात्तस्य भक्तिः किन्तूपदेशादित्यपि पक्षे तमुपदेशं वदेत्याह—यद्वेति । सभगवानिति । भगवत्सहितः । केवलेनोपदिष्टं कथं हृदयारूढं भवेत् । तस्मा इति केवलं तदर्थमेव । पृष्ट इति नहि तादृशः स्तार्थं यादृशं तादृशं पृच्छति । वक्ताऽपि यत्तत्त्वमुक्तवान् । तद्वद्गीति सम्बन्धः । हेत्याद्यर्थः । विदुरस्य विचेष्टितं वक्तव्यम् । तत्त्वोपदेशो विदुरस्याऽनुचित इत्याद्यर्थः । तथाऽनुपदेशो जात इति तस्य विधिः किञ्चित्प्रेषितमस्ति येन तादृशोऽनुपदेशमर्हति । किञ्च । घन्धुत्यागेऽपि निमित्तं वक्तव्यम् । अन्यथा शूद्रयोनावुत्तमस्य प्रज्ञा-जोऽनुचितः स्यात् । चकाराच्छान्देतावपि विमित्तं वक्तव्यम् । किञ्च । तज्ज्ञानं सर्वोत्तमम् । यज्ज्ञानप्राप्तौ पूर्वजातवैमनसादिकं परित्यज्य दैहिकीं ग्रीवां परित्यज्य तथैवाऽसंस्कृतरूपेणैव पुनरागतवान् । अतः साक्षात्तत्त्वमोहनिवर्त्तकमुत्तमाधिकारनिरूपकं यज्ज्ञानं तत्संवादे सम्पन्नं तदपि भगवदुक्तमेव भविष्यतीति तत्त्वार्थस्यार्थः ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ ५० ॥

एवं ऋषिभिः पृष्ठस्तदुत्तरं वदन् शुकोक्तमेव तदिति सरस्वतीसंवादात् यथा विदुरादीनां भक्ति-
स्तथा भवतामपि भविष्यतीति बोधयन् भवतां वाक्यं संवादिजातमित्याह—

राज्ञा परीक्षिता पृष्ठो यद्वोचन्महामुनिः ।

तद्वोऽभिधास्ये शृणुत राज्ञः प्रश्नानुसारतः ॥ ५१ ॥

राज्ञा परीक्षिता पृष्ठ इति । अयमेवाऽर्थः परीक्षिताऽपि पृष्ठः शुकेन यदा कथाक्षेपः कृतः
एषमेतत्पुरा पृष्ठ इति । तदा महामुनिः । तत्स्वरूपतः पर्यवसानतश्च जानन्नवोचत् । तदेव वो युष्म-
न्ममभिधास्ये कथयिष्यामि । एवं सति पूर्वं यद्वदद्भिः पृष्ठं यदाह भगवान् शुक इति, यद्येदानीं यदपि
मयोक्तं सोऽहं यः धावयिष्यामीति तदप्यविरुद्धं भवति । अतः शुकोक्तिमेव कथयिष्यामि परं साध-
धानतया शृणुत । शुकस्तु तत्र समायासुषिर्भिर्यदुधा पृष्ठं बह्वेयोक्तयास्तन्मूल्यश्रोतृपुङ्गवसुसारि न
भवतीति प्रकृतत्वामावात् तद्व्यावृत्त्यर्थमाह—राज्ञः प्रश्नानुसारत इति । राज्ञः प्रश्नमनुसृत्य
तदुत्तरत्वेनैव यदुक्तं तत्कथयिष्यामीत्यर्थः ॥ ५१ ॥

द्वितीयस्कन्धविभूतिः श्रीकृष्णचरणाम्बुजे ।

निवेदिताऽतिपत्नेन युक्तिपुष्पाञ्जलिः स्फुटा ॥ १ ॥

भक्तेषु शास्त्रद्वयेषु निवेदयामि शास्त्रार्थतो यदि हरिर्भवतामभीष्टः ।

तत्पश्यताऽऽत्र विभूतिं भगवद्गुणानां सन्देहवारणविचारणतः प्रसन्नाम् ॥ २ ॥

इति श्रीभागवतसुबोधिण्यां श्रीलक्ष्मणभट्टात्मजश्रीवल्लभदीक्षितविरचितायां

द्वितीयस्कन्धे दशमोऽध्यायः ॥ १० ॥

सम्पूर्णोऽयं द्वितीयस्कन्धः ।

श्रीकृष्णार्पणमस्तु ।

श्रीमद्भागवतद्वितीयस्कन्धश्लोकानामकारादिवर्णानुक्रमः ।

अ.	पृष्ठम्	आभासश्च निरोधश्च	पृष्ठम्	पृष्ठम्	पृष्ठम्
सर्वकामो जा	४१	आयुः कागोऽभिर्नो देवौ	१०४	एतावानेव यज्ञता	४१
अतः कविर्नामसु	२२	आयुर्हरति वै पुसा	४८	एतावान्साङ्गयोगाभ्या	६
अतः परं सूक्ष्मम	१८४	आसिंस्त्रयो पुरं पुषा	४३	एते सृती ते रूप	३५
अत्र यमाणं भगवाद्	१३५	आसीद्यदुदरात्पथ	१८२	एव पुरा भारगवा	४२
अत्र सर्गो विसर्गश्च	१०१	इ.	१३५	एवमेतन्निपादित	३७
अथैरपक्षमसिंकाहृत	९९	इक्ष्वाकुर्लघुमुपुन्द	१२६	एव स्वचित्ते स्तत एव	२५
अथाऽसिंघेऽहं मयो	४७	इति तेऽभिहितं ततः	८५	क.	
अयो भगवत्स मुखा	३२	इति सञ्जितसंभार	८७	कथयस्व महाभाग	११२
अदीनलीलाहसिते	२७	इत्यम्भार्येण कथितो	१८७	कस्य रत्नारण्य परा	१६
अभिद्वेषमथाऽभ्यास	१०७	इत्य मुनिवृत्तरमेव	३०	कस्य दहसि कृतिनी	१०१
अभ्यर्चणीपासदमा	१५७	इत्यमिन्याहतो राजा	४२	कार्यकारककर्तृणे	७०
अभ्युपगच्छति य माणा	१०८	इत्युपामयितो राजा	५१	कालं कर्म स्वभावश्च	७१
अन्तकाले तु पुरुष	११	इदं भागवतं नाम	८	कालानुगम्यतिहर	७१
अन्तर्हिंसिद्भिर्वापार्थ	१६८	इदं भागवतं नाम	१३०	कालेन मीलितं दशा	१२३
अन्तःशरीरं आकाशाद्	१०८	इन्द्रादयो वाहव आहु	१७	किञ्चरानन्तरो नागाद्	१८५
अन्तःसरस्वत्येन	१०५	इष्टान्तसमीपश्च	१९	किं प्रसक्तश्च बहुभि	१०
अन्तःकर्मस्यदिति	१८	ई.		किरातहृणान्प्रपुलिङ्ग	५६
अन्ये च विविधा जीवा	८२	ईशस्य केनान्विहुरन्त	१७	कीदृशं वने निशि निशा	११९
अपा दीर्घस्य सर्गस्य	८०	उ.		कीदृशमोघसङ्कल्प	१५९
अन्यत्तेननता धुक्	११	अन्तरिक्षेर्वाहमक	१८२	कुत्र कीपायेत्यस्य	१८९
अनुनी भगवत्पु	१८४	अन्तरिक्षेर्वाहमक	२७	कुत्साकुत्सा मिथा	१८५
अथ तु प्रकृतं कथय	१८७	अन्तरिक्षेर्वाहमक	१९	कुत्साकुत्सा मिथा	१८५
अथतारावृत्तिरित	११७	अन्तरिक्षेर्वाहमक		केषिंस्त्रयोहास्यदं दपा	१७
अथतारावृत्तिरित	१०४	अन्तरिक्षेर्वाहमक	१६४	क्षेत्र क्षपाय विभिन्नो	१११
अथैरपक्षमसिंकाहृत	८१	अन्तरिक्षेर्वाहमक	९३	क्षीरोदधौ समरदानव	१०४
अथैरपक्षमसिंकाहृत	११२	अन्तरिक्षेर्वाहमक		र.	
अथैरपक्षमसिंकाहृत	८३	अन्तरिक्षेर्वाहमक		ज्जुहोते नाम राजर्षि	१०
अथैरपक्षमसिंकाहृत	९४	अन्तरिक्षेर्वाहमक		य.	
अथैरपक्षमसिंकाहृत	१६२	अन्तरिक्षेर्वाहमक		य.	
आ.		एकमेकतराभावाद्	१०५	यज्ञयो मत्तयैव	८६
आण्डकोशे शरीरेऽजित्	१५	एकमेकतोऽहं निषा	२०	यत्नं विधीयत पदौ	१८१
आत्मजायमुत्तार	४८	एकमेकतोऽहं निषा	१०७	यत्तयैव विद्यापरपारमे	९४
आत्मतत्त्वविस्तृत्यर्थ	१४७	एकमेकतोऽहं निषा	४३	यत्तयैव विद्यापरपारमे	८१
आत्मन् भाग्यस्यैव	६३	एकमेकतोऽहं निषा	१८४	युष्माक्यमानीन्द्रियाणि	१८४
आत्ममायामुत्ते रागद्	१४५	एकमेकतोऽहं निषा	९	युष्माक्यमानीन्द्रियाणि	११
आदिस्तोत्रपदानां	१८२	एकमेकतोऽहं निषा	१६४	युष्माक्यमानीन्द्रियाणि	११८
आप्तोऽन्वतारं पुरुषः	९७	एकमेकतोऽहं निषा	१६६	युष्माक्यमानीन्द्रियाणि	७९

पृष्ठ-	पृष्ठ-	पृष्ठ-			
घ.	तस्माद्भारत संपादना ...	३			
प्राणेन सम्भं रसनेन ...	३४	तस्मात्कुपोरन्तरमुष ...	३०		
च.	तस्यै नमो भगवते ...	६५	न मारती मेऽत्र सृषा ...	८९	
चक्रं च दिक्षुविहृतं ...	११०	तस्यै स्मृतोऽयं भगवान् ...	१४९	नमस्तस्मै भगवते ...	६०
वीराणि किं पयि न ...	२४	तस्मादपि द्रष्टृत्वस्य ...	६९	नमः परमै पुरपाय ...	५९
उ.	तामसादपि भूतादेः ...	७२	न मेऽस्त्वः परामान्ति ...	१४०	
अन्वेषनान्तस्य यतो ...	१७	तावन्नसाविति श्रोतः ...	१३५	नमो नमस्तोऽस्तुभ्यम् ...	५२
ज.	तावन्नसाविति श्रोतः ...	१३५	न यत्र कालोऽनिमिषां ...	२९	
नये च कर्मण्युदे ...	९८	तुभ्यं च नारद सृष्टे ...	१०९	न यत्र शोको न जरा ...	३३
जतो रवेरगमयत् ...	९७	तुभं सिद्धाभ्य विवरं ...	१०७	न ह्यतोऽप्यः शिवः पन्था ...	३५
सिवास्तनो विद्वत्सो ...	१४	तेजस्तु विदुर्वाणाम् ...	७३	नाऽमृतं तप सत्पापि ...	६५
वीर्यवृद्धो भगवता ...	४५	तेनाऽऽमनाऽऽमान ...	३४	नामंतं विद्वान्महामनी ...	१२९
ज्यासान् गुणैरवरजो ...	१०९	ते वै विद्वन्धिततरन्वि ...	१२७	नामोत्साहपथ भास ...	१०३
ज्ञानं परमाहुर्न मे ...	१६२	तेषु यज्ञस्य यज्ञाः ...	८६	नाभ्यां शिवतं कृपापि ...	३०
ज्ञानं यदा प्रतिविष्ट ...	४२	तेजस्तु विदुर्वाणाम् ...	७४	नामधेयानि सत्ताम्य ...	८६
त.	तस्यै नमो भगवते ...	१३५	नारदः माह मुनये ...	१७०	
ततः कात्यायिरुद्राभा ...	१८१	तौ केन जीवहृणं ...	१३५	भारायणपरा योगा ...	६७
ततश्च मनवाः काल ...	८८	तं नारदः मियतमो ...	१६९	नारायणपरा पेदा ...	६७
ततश्चै भ्रातर इमे ...	८८	तं श्रीपमार्गं समन ...	१५५	नारायणे भगवति ...	८८
ततो विलोपं प्रतिपद्य ...	३४	विदितोऽयमप्यहास ...	१०५	नार्यो विलेपयुद्ध ...	१०८
तावज्ज्ञां जातकं हृष्टं ...	७७	एवमस्मात्सदृशिर ...	१८३	नास्तिते निरमिषेताम् ...	१७९
सत्कर्म दिव्यमिव धाम् ...	११७	एवार्हं तोषितः सम्बन्ध ...	१५६	नास्तिते निरमिषेताम् ...	१७९
सप्त पान्तवैदिषाणुः ...	१८१	द.	१५६	नास्तिते निरमिषेताम् ...	१७९
समाधेयैश्चतो राजन् ...	१८९	ददन् तप्रापित्वात्तवां ...	१५३	नास्तिते निरमिषेताम् ...	१७९
समैकादयश्च ध्यायेत् ...	१२	इतो येन तदर्थं ...	१३५	नास्तिते निरमिषेताम् ...	१७९
सायानां परिसङ्गुपानं ...	१३७	इत्तमस्य विमुच्यर्थं ...	१७२	नास्तिते निरमिषेताम् ...	१७९
सधा गुणास्तु प्रवृत्तेः ...	५०	दिव्यं सहस्रान्दममोष ...	१७९	नास्तिते निरमिषेताम् ...	१७९
सधापि नाममानस्य ...	१५९	देवदेव नमस्तोऽस्तु ...	६१	नास्तिते निरमिषेताम् ...	१७९
सदृशसत्तारं हृदयं ...	४६	देवदेव नमस्तोऽस्तु ...	६१	नास्तिते निरमिषेताम् ...	१७९
सदृशं तेषां निपात्यमि ...	९	देवदेव नमस्तोऽस्तु ...	६१	नास्तिते निरमिषेताम् ...	१७९
सदा संदृश्य चाग्नीव्यं ...	५	देवदेव नमस्तोऽस्तु ...	६१	नास्तिते निरमिषेताम् ...	१७९
सद्गमं बहुगुणानां ...	७६	देवदेव नमस्तोऽस्तु ...	६१	नास्तिते निरमिषेताम् ...	१७९
सद्गताद्वाप्यपि ...	१५५	देवदेव नमस्तोऽस्तु ...	६१	नास्तिते निरमिषेताम् ...	१७९
सद्गतिनामि यति ...	३२	देवदेव नमस्तोऽस्तु ...	६१	नास्तिते निरमिषेताम् ...	१७९
सद्गं ददं भगवतः ...	१२७	देवदेव नमस्तोऽस्तु ...	६१	नास्तिते निरमिषेताम् ...	१७९
सपत्नियो हानयता ...	५५	देवदेव नमस्तोऽस्तु ...	६१	नास्तिते निरमिषेताम् ...	१७९
सतं तपो विविधलोके ...	९९	देवदेव नमस्तोऽस्तु ...	६१	नास्तिते निरमिषेताम् ...	१७९
सतः किं न जीयन्ति ...	७४	देवदेव नमस्तोऽस्तु ...	६१	नास्तिते निरमिषेताम् ...	१७९
सदाऽप्येतां वीर्य ...	१०	देवदेव नमस्तोऽस्तु ...	६१	नास्तिते निरमिषेताम् ...	१७९
सदा हृदं भागधनं ...	१०७	देवदेव नमस्तोऽस्तु ...	६१	नास्तिते निरमिषेताम् ...	१७९
सदाभाषोऽयं रातन् ...	३६	देवदेव नमस्तोऽस्तु ...	६१	नास्तिते निरमिषेताम् ...	१७९
सदाऽप्यं विराट् लोके ...	८५	देवदेव नमस्तोऽस्तु ...	६१	नास्तिते निरमिषेताम् ...	१७९

पृष्ठम्.	पृष्ठम्.	पृष्ठम्.	पृष्ठम्.
विद्वान्ते ये भगवतः ... ३६	म.	दावज जायेत परा ... २८	
पुरपोष्यं विनिमिष ... १३६	मस्वी युगान्तरमये ... १०४	यावानहं यथाभावी ... १६२	
पुरपला सुखं प्रद ... ३६	मनः स्तुत्यामलया ... २९	ये च प्रदम्बस्तद्गुर ... १२०	
मधोद्विष्टा येन पुरा ... ५८	मनोपितानुनायोऽयं ... १५७	येन स्तोत्रिणा विश्वं ... ६५	
प्रतापनिधर्मपतिः ... १६६	महतस्तु विदुषाणां ... ७२	ये वा मृषे सतिनि ... १२१	
प्रशापताम्ननुद्देवाद् ... १८५	महाते तु गुह्यज्ञानां ... ७३	येषां स पृथ भगवान् ... १२५	
प्रसादिष्टं मया सद्य ... १५८	मायां वर्णयतोऽमुष्य ... १३१	योगेश्वराणां गतिनाहु ... ३२	
प्रसादमप्युपकोशस्य ... १३७	मायां निविष्टिपुर्विष्योः ... १६९	योगेश्वरार्थपतिः ... १३७	
प्रवर्तते यत्र रजस्तमः ... १५७	मुक्तामनायां भावेष्टाः ... १३५	योग्यामिहोऽयं पुरुषः ... १३५	
प्रविष्टः कर्णरुध्रेण ... १३३	मुक्तकण्ठ निमिषे ... १०८	यो वाऽनुज्ञायितो सर्गः ... १३७	
प्रसन्नवस्त्रं वक्षिनामते ... २०	य.		
प्रायेण क्षिपता भुञ्जद् ... १३८	यः यज्ञेयतरुकायः ... ३८	राज्यकामो मनुर् देवान् ... ३८	
प्रधान्यतो दानुष्य ... ९५	यत्किञ्च शोके भगवत् ... ९५	राज्ञा परीक्षिताः पृष्ठा ... १९०	
प्रायेण मुनयो राजन् ... १४४	यत्किञ्च शोके भगवत् ... ५३	दयानां तेजसां वधुः ... ७९	
प्राह भगवन्तं नाम ... १४४	यत्किञ्च शोके भगवत् ... १३	रूपामिहामो वामर्षात् ... ३८	
प्र.	यत्किञ्च शोके भगवत् ... ९५	र.	
पदापिते ते मयने ... ९५	यत्किञ्च शोके भगवत् ... १३	सौकर्यमुपावधवाः ... १३५	
बहुरूप इवाभाति ... १४५	यत्किञ्च शोके भगवत् ... १३५	लोनाम्पुद्गिज्जार्जनां ... ७९	
द्विदि वतोऽरम ... ९५	यत्किञ्च शोके भगवत् ... १३५	य.	
धोपमानस्य क्षमिभिः ... १७९	यत्किञ्च शोके भगवत् ... १३	वदन्तस्तरुणां ... ११३	
प्रदणा चोदितो मयन् ... १३३	यत्किञ्च शोके भगवत् ... १३०	यपानि ह्यार्कगं ... १७	
प्रद्वयस्यकामस्तु ... ३८	यत्किञ्च शोके भगवत् ... ५०	यत्किञ्च शोके भगवत् ... १५७	
प्रद्वयनं क्षम्युनो ... १०	यत्किञ्च शोके भगवत् ... १३४	यत्किञ्च शोके भगवत् ... २	
प्रदि कदादिनं सौम्य ... १८५	यत्किञ्च शोके भगवत् ... १०९	यत्किञ्च शोके भगवत् ... ७५	
म.	यत्किञ्च शोके भगवत् ... ८९	यत्किञ्च शोके भगवत् ... १८०	
महावर्णिकितमहं ... १५९	यत्किञ्च शोके भगवत् ... १८८	यत्किञ्च शोके भगवत् ... ८६	
महावर्ण सर्वभूतानां ... १५९	यत्किञ्च शोके भगवत् ... ३१	यत्किञ्च शोके भगवत् ... ८८	
महावर्णस्य कार्त्तव्येन ... ३९	यत्किञ्च शोके भगवत् ... १०१	यत्किञ्च शोके भगवत् ... ८७	
महावर्ण सर्वभूतेषु ... ३९	यत्किञ्च शोके भगवत् ... ७५	यत्किञ्च शोके भगवत् ... ८७	
महाः परं पदकिरीट ... ७५	यत्किञ्च शोके भगवत् ... १४४	यत्किञ्च शोके भगवत् ... ८७	
भूतस्यभक्त्युत्तमं ... १३५	यत्किञ्च शोके भगवत् ... ६२	यत्किञ्च शोके भगवत् ... ८७	
भूतस्यभक्त्युत्तमं ... १०३	यत्किञ्च शोके भगवत् ... ६३	यत्किञ्च शोके भगवत् ... ८७	
भूतस्यभक्त्युत्तमं ... ५९	यत्किञ्च शोके भगवत् ... १०२	यत्किञ्च शोके भगवत् ... ८७	
भूतस्यभक्त्युत्तमं ... १३०	यत्किञ्च शोके भगवत् ... ११६	यत्किञ्च शोके भगवत् ... ८७	
भूमिः सुरेश्वररूप ... ११३	यत्किञ्च शोके भगवत् ... १३३	यत्किञ्च शोके भगवत् ... ८७	
भूय एव विविक्तमि ... ७९	यत्किञ्च शोके भगवत् ... १३७	यत्किञ्च शोके भगवत् ... ८७	
भूयो नमः सहजिन ... ५२	यत्किञ्च शोके भगवत् ... ७६	यत्किञ्च शोके भगवत् ... ८७	
भूयोऽहं कश्चितः पर्या ... ७९	यत्किञ्च शोके भगवत् ... १४०	यत्किञ्च शोके भगवत् ... ८७	
भूयोऽहं कश्चितः पर्या ... ७९	यत्किञ्च शोके भगवत् ... १४२	यत्किञ्च शोके भगवत् ... ८७	
भूयोऽहं कश्चितः पर्या ... १५३	यत्किञ्च शोके भगवत् ... १४३	यत्किञ्च शोके भगवत् ... ८७	
भूयोऽहं कश्चितः पर्या ... १५३	यत्किञ्च शोके भगवत् ... १४३	यत्किञ्च शोके भगवत् ... ८७	

पृष्ठम्.	पृष्ठम्.	पृष्ठम्.
वैद्यासकिश्र भगवान् ... ४३	स एव पुरुषस्तस्याय ... ७५	स यावज्वाचकतोना ... १८५
वैद्यासकेरिति वचः ... ४८	स एवेवं जगद्वाता ... १८६	स वै भगवतो राजा ... ४३
वैश्वानरं याति विद्वा ... ३२	स एष व्याप्यात्मबता ... ५६	स ज्ञेयसामपि विभुः ... १२९
दीदोऽजोऽशोऽधर एव ... १७	स एष आद्यः पुरुषा ... ५१	स सर्ववीरुपगु ... ९०
इ.	स एष भगवोऽहिर्निः ... ७७	संपद्द्वैवमजगो ... १९७
शश्वत्तान्तममयं ... १२७	स विन्तवन् बभूव ... १४८	सगृह्यः सर्वभूतानां ... १३७
शान्दस्य हि मह्यं ... २२	सखां क्षितौ किं कशिपोः ... २४	संस्थां विज्ञाय संन्यस्य ... ५९
शृण्वताः श्रद्धया निर्यां ... १३३	सद्यै समास भगवान् ... १७३	सृजामि तन्निपुकोऽहं ... ८८
इषामावदाशः शतपत्र ... १५१	सत्त्वं ह्यस्तम इति ... ६९	सृजामि तपसंषेवं ... १५८
क्षिपः पतियंश्चपतिः ... ५७	स भवान्चरद्वोरं ... ६३	सृती विचक्रमे विष्णुः ... ८५
क्षीरं च कृपिणुरपाय ... १५२	स भूतसृष्टमोद्विय ... ३४	सोऽमृतस्याभयदेवो ... ८३
श्रुत्वा हरिस्तमरणां ... १७५	समीचीनं वचो ब्रह्म ... ४७	सोऽयं तेऽभिहितस्तात ... १२९
ओतप्यादीनि राजेन्द्र ... २	तस्यैव कारुणिकस्यैव ... ६४	सोऽहं हृद्धार इति मोक्षो ... ७३
अपिपुत्राहोऽहोऽहोः ... ४४	तमे तपोऽहमुपयो ... १२३	सोऽहं समाप्तायमया ... ९७
स.	तयमेतच्च भगवन् ... १३५	सौभर्तुतद्विभि ... १५६
स भाविदेवो जगती ... १४७	सर्वं पुरय एवेवं ... ८३	स्वभिर्भयं प्रतप्यभ्रामो ... ८२
स उपामक्षितो राज्ञः ... १४४	सर्वं ज्ञेयमयान्वेद ... ६२	स्थितिर्वैकुण्ठविजयः ... १०३
	सर्वोद्गो च चायोऽहं ... ७९	स्थिरं सुखब्रह्मण ... ९८

साम्प्रदायिकाः संस्कृतप्रवन्धाः ।

प्रकाशिताः ।

	ह.	भा	पै.
श्रीमन्बोधिनी (प्रथमस्कन्धः)	२	०	०
भक्तिहंसः (व्याख्याजितयसमुद्गासितः)	०	१४	०
श्रीमनुनाटकम् (श्रीश्रीहरिरायचरणप्रणीतव्याख्यानुगतम्)	०	३	०
श्रीमनुनाटकम् (श्रीमत्पुरुषोत्तमव्याख्यानुगतम्)	०	२	३
वाल्मीकिः (श्रीदेवकीनन्दनकृतप्रकाशोपेतः)	०	२	३
वाल्मीकिः (श्रीमत्पुरुषोत्तमव्याख्यानुगतः)	०	३	०
सिद्धान्तमुक्तान्वयी (श्रीमद्वाल्मीकिप्रणीतव्योपेयानुगता)	०	२	३
पुष्टिप्राप्तमहर्षिभाष्यः (श्रीमत्पीताम्बरप्रणीतव्याख्यानुगतः)	०	५	०
सेवाकौमुदी (श्रीमद्वाल्मीकिमहानुभाषप्रणीता)	०	२	०
निर्णयार्णवः (श्रीमद्वाल्मीकिमहानुभाषप्रणीतः)	०	४	०
सिद्धान्तसिद्धापगा	०	१	०
व्याख्यानरत्नावलिः	०	१	०

नातिचिरात्प्रकाशयिष्यमाणाः ।

सिद्धान्तसिद्धापगा (श्रीमत्पुरुषोत्तमव्याख्यानुगतम्)
 बहिर्मुखमुख्यतः (मठपतिश्रीजयगोपालमहप्रणीतः)

प्रापणव्ययः दृश्यः ।

संपादको—

भट्टश्रीपलभद्रशर्मा,
 क; का; क; छ; क; म; नि;
 वेदान्तविद्यानिधिः ।

अभिधानम्—
 शुद्धाद्वैतनिदानकार्यालयः,
 बदा मन्दिर, बंबई. }